(बृहत्)

मानव-धर्म-सार:

ॐ

उद्बुध्यध्वं, समनसः, सखायः,
सं अग्निं इन्ध्वं, बहवः, सनीडाः,
दधिक्रां अग्निं उषसं च देवीं,
इन्द्रावतो ऽवसे निह्वये वः ।

ॐ

उदार-धीर-गम्भीर-वाचां भगवतो मनोः
कैश्चिद् भगवतो दासैः अयं सारः प्रसार्यते ।

ॐ

सर्वस्‌-त्तरतु दुर्गाणि, सर्वो भद्राणि पश्यतु,
सर्वः सद्‌बुद्धि आप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु ।

ॐ

(बृहत्)

मानव-धर्म-सारः

ॐ

उद्बुध्यध्वं, समनसः, सखायः,

सं अग्निं इन्ध्वं, बहवः, सनीडाः,

दधिक्रां अग्निं उषसं च देवीं

इन्द्रावतोऽवसे निह्वये वः ।

ॐ

उदार-धीर-गम्भीर-वाचां भगवतो मनोः

कैश्चिद् भगवतो दासैः अयं सारः प्रसार्यते ।

प्रकाशकः—
(काशीविद्यापीठात्)
डाक्टर भगवान् दास,
(भगवद्दासः)
बनारस ।

(लघु-)मानव-धर्म-सारः इति नामकं,
प्रथमं संस्करणं–२००० प्रतयः (सं० १९९७)
(बृहत्-)मानव-धर्म-सारः इति नामकं
द्वितीयं संस्करणं–१००० प्रतयः (सं० २००१)

मूल्यं—सार्धं रौप्यं, १॥); स-पोस्ट-व्ययं, १॥।); 'रजिस्ट्री'-युतं, वी० पी० द्वारा वा, २) । विंशति-(२०)-पुस्तकानां, ततोऽधिकानां वा, एकत्रैव क्रेतृभ्यः—१।) (विंशति-आणकाः)

ॐ

सूचीपत्रम्

ॐ

वर्धनीय-श्लोकाः

पृष्ठे	पंक्ती	वर्धनीय
१२	६	('अविवेचनात्' इत्यस्याग्रे) हिंसाया , मूढमतय , धर्म्मगुद्धपराद्मुखा , धर्मव्याजेन चडालस्य विलासित्वस्य छादका ,
,,	१३	('हि य ' इत्यस्याग्रे) "इक्ष्वाकूना अय वश सुमित्रान्तो भविष्यति" (भा० ९, १२) ; "नवनदान् द्विज कश्चित् प्रपन्नान् उद्धरिष्यति , तेषा अभावे जगती मौर्या भोक्ष्यति वै कलौ , स एव चन्द्रगुप्त वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति , तत्सुतो वारि (बिन्दु) सारस्तु, ततश्च अशोक वर्धन , (चन्द्रगुप्तात्तु दशम) भविता च बृहद्रथ , मौर्या ह्येते दश नृपा सप्तत्रिंशच्छतोत्तर, हत्वा बृहद्रथ मौर्यं, तस्य सेनापति , कलौ, पुष्यमित्रस्तु शुङ्गाख्य स्वय राज्य करिष्यति" (भा० १२-१), मौर्यास्तु सूर्यवंश्यैरेका शाखेति केचन । योऽय बृहद्रथो राजा मौर्याणा दशम स्मृत ,
२६	४	('कश्चित्' इत्यस्याग्रे) (भा०)
४३	९	('भूमिजो ग्रह ' इत्यस्याग्रे) अन्येषा तु मतेनाय मगलो तामसो ग्रह । "सत्त्व सुखे सञ्जयति, रज कर्मणि चेव हि ' (गी०), तमश्चालस्य-कारीति, क्रोधश्चोद्वेगकारक , आलस्यनाशकश्चापि, रजस्तस्मात्तु मगल । क्रोध किंतु अवरुद्धश्चेत् , स्वशरीरस्य शोषक , क्षयादिरोगजनक , तत-श्चालस्यवर्धक , मगल क्रोधरूपोऽतो विज्ञातस्तामसोऽपि [illegible] । इच्छाया एव कामश्च क्रोधश्च विकृती स्मृते , तम पर्याय एव इच्छा, मगलस्तामसो ऽप्यत । उच्चस्थो भूमिजश्चाय ऐश्वर्यप्रापको भवेत्, नीचस्थस्तु [illegible] एवोक्तो, ज्योतिषे, नाशकारण । शक्तिभि सयुत क्रोधोऽरीणा अभि भवे क्षम , पराभवस्यैवोऽस्ति शक्तिहीनस्य कारण । उभयोर्मतयोरेव कर णीय समन्वय ।
४४	१८	('शुक्र-बृहस्पती' इत्यस्याग्रे) बृहस्पतिरुदासीन शुक्रे , शुक्रो रिपुर्गुरो , सूर्य शुक्रो ऽन्योऽन्यशत्रू—केषाचिन्मत ईदृश । हिरण्यगर्भो ब्रह्माऽपि

स्मर्यते सूर्ये एव हि, तस्यैव सन्तौ देवा, दैत्या, शुक्रो, गुरुस् तथा ; तस्माद् भवति सर्वेषां अय तु हितचिन्तक, नैकान्ततस्तु निर्दोषा देवा, नात्यन्ततस्, तथा, सदोषा एव दैत्या. हि ; गुणा दोषास् तथा उभयो, गुणो ऽधिको यदा, यस्मिन्, अनुगृह्णाति त रवि, पर्यायेण, तथा दोषेऽधिके, दण्डयति इह च ; पुराणाना कथाभिस्तद् विस्पष्ट प्रतिपादन, शनो जीवश्च काव्यश्च सूर्यस्य सचिवौ उभौ, शत्रू मित्रे ऽपि चान्योऽन्य इति पौराणिक मत ।

,, २० ('कीर्त्यते' इत्यस्याग्रे) (वा० पु०) ।

४६ २३ (२०) (इत्यस्याग्रे) रामायणस्य चोत्पत्ति, तथा भागवतस्य च, वाल्मीकेश्च हि अपि व्यासस्य, हृदि, नारदसूचनाद् ; सहिता सुश्रुतस्यापि, चरकस्यापि वै तथा, आर्षग्रन्थास्तथाऽन्येऽपि, शिष्याणा प्रश्नत कृता ।

७९ १६ ('परायण ।' इत्यस्याग्रे) "न ह्यनध्यात्मविद् वेदान् ज्ञातु शक्नोति तत्त्वत" (गौड० मां० का० ३०, शा० भा०) ।

८४ २७ ('तादृशी' इत्यस्याग्रे), रहस्य अन्तिम नून रक्षन्ती कारिका ऽन्तिमा ।

८५ २१ ('तत्,' इत्यस्याग्रे) तस्मिन् ज्ञाने क्रमो नास्ति, 'निष्क्रम' ज्ञान अस्ति तत्, अह एतन् निषेधश्च, अपि आत्मा ऽनात्मा (च) न-इति च, ब्रह्म माया ऽपवादश्च—तस्मिन् एकक्षणे त्रय ।

८८ ११ ((वे०) इत्यस्याग्रे) "स्वरेषु विप्रा, सगीते, षड्ज-मध्यम पञ्चमाः, ऋषभो, धैवतश्चापि, क्षत्रियौ ; द्वौ विशौ स्मृतौ, गान्धारश्च, निषादश्च, शूद्रा तीव्राश्च कोमला" (अहोबल कृते सगीतपारिजाते) ।

९४ २६ ('चतुर्थक' इत्यस्याग्रे) (१११) मानवै उपभोज्याना वस्तूना च चतुष्टय—'आवश्यकीयानि', अन्न च, वस्त्र च, शरण गृह, जीविका-कर्मणश्च उपकरणानि अपि कानिचित्, न जातु सम्भवेद् एव, विना यैर्, देहधारण, 'निकामीयानि', यैस्तु स्यात् तुष्टि पुष्टि प्रसन्नता, (न उल्बणस्तु उद्धतो हर्ष, किन्तु) तोषो हि सात्त्विक ; (आवश्यकीय-वस्तूना परिष्कारेण, मात्रया पर्याप्तया यथेष्ट तु, निकामीयत्व आप्यते), ऐश्वर्यस्य अनुयायीनि 'विलासीयानि' सन्ति वै, विशिष्टोद्धतदर्पाणा आनन्दाना च कारण ; 'नैमित्तिकानि' तुर्याणि, यानि, अवस्थाविशेषत,

समये समये हि एव उपयुज्यन्ते, न नियदा , चतुर्थराशौ सर्वं वै द्रव्य अन्तर्गतं, यथा, "न अमन्त्रं अक्षरं किंचित् , न च द्रव्यं अनौषधं, न अयोग्य पुरुष क्वचित् , प्रयोक्ता एव तु दुर्लभ" । 'आवश्यकीयानि' प्राप्नु सर्वस्यैव कृत (अधिकार), ननु , 'निकामीयानि' तस्यैव य स्याद् दक्ष स्वकर्मणि, वृद्धिनिकामीयाना स्यात् समाने मत खलु, 'विलासीयानि' उत्तमाना कर्मणां पारितोषिक, यै विशिष्टा समाजस्य समृद्धि स्यात् , च मोदनं । एव विभागो वस्तूना, मनुष्येषु न सम्भवेद् उचितस् , तोषकृत् , न्याय्यो, विना वर्णव्यवस्थया ।

९५ १६ ('ऽत्र सम्मत ' इत्यस्याग्रे) व्यूहैश्चतुर्भि सुव्यूढ , मुख बाहु ऊरु पादवत्, समाजस्य इव संघ , स इतःन्शन् महाबल ।

१०६ २६ ('स ब्राह्मण इति स्मृत ' इत्यस्याग्रे) , अपि वा ब्रह्मणोऽप्यय , अथवा हि अणति ब्रह्म, अधीते, जानाति, विन्दति , ब्रह्मणि अनिति, ध्यायते वा, प्राणिति, श्वसिति, इत्यपि ।

१०४ ३ ('क्षत्र' इत्यस्याग्रे) , क्षदति, क्षदते चापि, सन्नुणोति इति रक्षति ।

११२ २ ('मिस्तृता' इत्यस्याग्र), भूतले द्रावयती च साधुचेतसि कोमला ।

११३ २३ ('कुत ?' इत्यस्याग्र) केचिद् ऊहति अदृष्ट हि शास्त्रोक्त था, ऽधर्म उद्गतं, विभिन्नवर्णयोर्नाम्ना भोजनोद्वाहत खलु । तत्रैव तु विचार्यं स्यात्–अदृष्टाद् बलवत्तर दृष्ट अस्ति हि, असंदिग्ध , प्रमाण तत्र वैद्यक , आतुराणां चिकित्सा तु न 'मूहूर्तं' अपेक्षते, शुभवाऽप्यशुभ वापि, न 'स्पृश्य' आदिविवेचन , तत्रैव युद्धावस्थायां , अग्निऽऽकस्तु वै, तथा सर्व ऽात्ययिककार्येषु, प्रत्यक्ष बलवत्तर , तत् प्रमाणतम सिद्ध दर्शनेषु अखिलेषु अपि , केचिद् अष्टौ प्रमाणानि, पञ्च, चत्वारि, चापरे, त्रीणि, द्वे वाऽपरे, किंतु प्रत्यक्ष न अपलप्यते केनापि , नास्तिकोऽपि एकं एव एतत् प्रत्यक्ष खलु मन्यते , सर्वेषां तु प्रमाणाना निष्ठा प्रत्यक्ष एव हि , अयोऽय पूर्वम प्यन ग्रन्थे न प्रतिपादित । "ताराबल, चंद्रबल, तदेव, विद्याबल, दैवबल तदेव, तदेव लग्न, सुदिन तदेव, लक्ष्मीपते !, तेऽङ्घ्रियुग स्मरामि"–एव जपन्, चित्तधैर्यं प्रतिष्ठाप्य, जनो, ननु न अपेक्ष्य शास्त्र अन्यत्तु, साध्नोति आपतितं, खलु । अदृष्ट धारयन् दोष, दृष्टे घोरे पतेद् यदि, मूढ

एव हि त लोको निश्चयेनैव मंस्यते , मशकेभ्यो यथा भीत मश्र्रार्थं मुग्ध विशेत् । किं शास्त्र, का च शास्त्रोक्ति , किंप्रमाणा च सा, कथं, मान्या वा इय अमान्या वा, विहता काऽन्यशास्त्रत , नाम्नैव भिन्नवर्णाना केवलो-द्वाहभोजने परस्पर निषिद्धे, वा ससर्गो अन्यरूपिणश्चापि, तेऽन्यनिषे धाधाप्यादियन्ते न वा ऽधुना—इत्येतत्सर्वं विचार्यं स्यात् प्रसगेऽस्मिन् सविस्तर । निष्कर्षस्तत्र चैतावान्, नान्य , पर्यवसीयते—"अल्पस्य हेतोर् बहु हातु इच्छन्, विचारमूढ प्रतिभासि मे त्व !" (रघु०), निगीर्य भूरीणि कटूनि, तिक्तानि, अस्ति उद्यतस्त्व मधु-वर्जने वै , कुर्वंस्तु इष्ट बहुदोषघाते, अदृष्टदोषाच्च पलायसे त्व, मौग्ध्य बत इद, मुहुक तु वा इद, दुराग्रहो बुद्धि विरुद्ध एष ।

१३१ २८ "वारुण तु जलस्नान, आपो हि ष्ठेति मान्त्रिक, वायव्य गोरज स्नान, आग्नेय भस्मनोदित, यत् तु सआतपवर्षेण दिव्य तद् इति पचधा—इति मनु", एव नैषधटीकाया वक्ति नारायणो बुध ; श्लोकास्ते तु न लभ्यते क्वचित् प्रथिते मनौ , किं त्वन्यस्मृतिपूक्त हि स्नान पचविध पुन ; सप्तविध, दश विध, तथा षोडशाधापि च ।

१६१ १९ ('तदुच्यते ।' इत्यस्याग्रे) 'अपौरुषेया वेदा वै,' इति मैमांसिकं मत ; ईश्वर तु न मन्यते, मीमांसानिरतास्तु ये , नैय्यायिकास्तु मन्यते, जगत्-कर्तार ईश्वर, वेद तु पौरुषेय हि मन्यते ते सुनिश्चित ।

१६४ २३ ('मदभ्रम ?' इत्यस्याग्रे) "हीनाक्षरान्, अतिरिक्ताक्षरान्, विद्या हीनान्, वयोऽधिकान्, रूप द्रव्य विहीनांश्च, जाति हीनाश्च नाक्षिपेत्" (म०) ।

१९६ २६ ('(दु०)' इत्यस्याग्रे), पुराणे कालिकानाम्नि किंचिद्भेदैरिय कथा, नामनिर्वचनैर्युक्ता, वाणता बहुविस्तरात् ।

२०३ १८ ('।(१३) इत्यस्याग्रे) सर्प पूजक जातेस्तु 'नाग' नाम्न्याश्च मर्दन—रूपकास्य चार्थोऽस्य ऐतिहासिकदृष्टिभि ।

२१३ २४ ('सर्वसम्पदा' इत्यस्याग्रे) पुनरप्युच्यतेऽन्येन प्रकारेण अय आशय, सत्स्वराज्यस्य तत्त्व यद् भवति व्यावहारिक—न एकवर्णस्यैव राज्य प्रजाना हितकृद् भवेत् , चातुर्वर्ण्यस्यैव राज्यं प्रजानां तु सुखावहम् । एक एव हि वर्णश्चेत् प्रभु , स तु अभिभु भवेत् , त्रीन अन्यान् अभि-

भवेत्, तिरस्कुर्याच्च पीडयेत्, धनधर्मसह सारम् बुद्धैर्विवरणक्षम । यदि ब्राह्मणराज्यं स्याद्, ब्राह्मणा एव वर्धेयुः, क्षत्रियाः, क्षत्रराज्ये च, वैश्यराज्ये विशस्तथा, शूद्रराज्ये ऽबुद्धिमति, सर्वमेवाऽऽकुलं भवेत्। चतुर्णामपि वर्णानां सर्वेषां हितकारकं, ततो 'मानव राज्य' हि प्रशस्तं सर्वथेष्यते । 'पञ्चायत्तं' हि तद्राज्यं इति नाम्ना तु वेत्स्यते । आम्नातृणां च शास्तॄणां, तत्र वै, धर्मवर्त्मनि । चतुर्णामपि वर्णानां मुख्यमुख्याः जनाः सन्तु, पौराः जानपदाश्चापि, भवेयुर्वै 'पुरो धसः', स्व स्व वर्गेभ्यः एवैते जनैः प्रतिनिधीकृताः, भूयसीय कृताश्चापि महाजन समागमे, विश्वस्ताः, शुद्धचरिताः, श्रद्धिताः स्व स्व वर्गिभिः, तद्वर्णं कर्म धर्म ानुभवैः सम्यग्युताः अपि, विज्ञाश्चापि विशेषज्ञाः तत्तद्वर्गस्य कर्मणां । पञ्चम, सर्वमान्यो य एतैः प्रतिनिधीकृतैः म्रियेत, स प्रधानः स्यात्, 'पञ्चायत्तं' प्रपूरयन् । पञ्चायत्तोपदेशेन, मुख्य क्षात्रधर्मवान्, क्षत्रवर्गप्रणेता सन्, पञ्चायत्तं अनुव्रतः, प्रजाभिरपि सर्वाभिरन्वितो, बहुमानितः, सर्वांस्तु चतुरो वर्णान् स्व स्व कर्माणि कारयेत्, निगृह्णन् उत्पथ यातान्, अनुगृह्णन् सदाऽपरान्। व्यासो भीष्ममुखेनैव, तत्कालेऽनुष्ठितं विधिं 'पञ्चायत्तस्य' वदति, धर्मराजं प्रबोधयन्—"पौरजानपदाः यस्मिन् विश्वासं धर्मतो गताः, सर्वकर्म विशेषज्ञः, मन्त्री भवितुमर्हति ; चतुरो ब्राह्मणान् वैद्यान्, प्रगल्भान्, स्नातकान्, शुचीन्, क्षत्रियान्, दश चाष्टौ च, बलिनः, शस्त्रपारगान्, वैश्यान् वित्तेन सम्पन्नान् एकविंशतिसंख्यया, त्रींश्च शूद्रान्, विनीतांश्च, शुचीन् सर्वेषु कर्मसु, अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं तथा, पञ्चाशद्वर्षवयसं प्रगल्भ मनसूयकं", एतान् सभायां आयोज्य राजा, कुर्यात् सहायकान् (म०भा०शा० अ० ८५-८६)। राज्यप्रकारो यस्तु अद्य 'डीमोक्रसी' ति कथ्यते, कार्यं समग्रं तस्य ईदृक् पञ्चायत्तेन सेत्स्यति, तस्य सैद्धान्तिकं तत्त्वं 'पञ्चायत्तं' हि, नेतरत्। एवं पञ्चायत्तराष्ट्रे सर्वे सम्यग् व्यवस्थिताः, स्व स्व ऽधिकारान् रक्षन्त अन्येषां आत्मनः सदा, कर्तव्यं स्वं च कुर्वन्ति चतुर्वर्गाः सदा यदा, तदा सर्वेऽपि वर्धन्ते, वर्धन्ते च सर्वथा, मित्रप्रजाः, बहुसुखाः, सुप्रीताश्च परस्परं । अयमेव प्रकारस्तु 'स्व राज्यस्य' उत्तमः स्मृतः ।

२२६ २७ (विनिर्णय ।' इत्यस्याग्रे) "तेजः, क्षमा वा, नैकान्तं, कालज्ञस्य महीः-

पते , नैकं ओजः, प्रसादो वा, रस भाव निद कथे " (माघ ,२-८३), "न खरा न च भूयसा मृदु , पवमान पृथिवीरुहान् इव, (मद उद्धतं एव मोचयन्) नमयामास नृपान् अनुद्धरन्" (रघु०) ।

२४५ २७ (पृष्ठान्ते टिप्पण्यां, 'ऽनूदिता ।' इत्यस्याग्रे) सायण , कृष्ण यजुर्वेदीय-तैत्तिरीयारण्यक दशम प्रपाठक भाष्ये, विविधान् मन्त्रान् 'खिलान्' अभिधाय, तत्सम्बन्धे लिखति—"इत ऊर्ध्वं तेषु तेषु देशेषु श्रुतिपाठा अत्यन्त विलक्षणा " । (प्रकाण्डविदुषा श्रीसम्पूर्णानन्देन एव लिखितमस्ति, 'ब्राह्मण सावधान !' इति शीर्षकाङ्किते लेखे, काश्या 'आज'-नामक हिन्दी पत्रस्य साप्ताहिकेऽङ्के, २२ श्रावण, २००१ विक्रमीय-तिथे । एतेन संशय श्रोत्यते, यद् वेदेषु कृतभूरिपरिश्रमस्य महापंडित सायणस्य मते, श्रुतीनां पाठ , काले काले, मूर्खैर् अबुद्धिपूर्वं, धूर्त्तैर् बुद्धिपूर्वक च, अन्यथाकरणैः , क्षेपकैश्च, परिवर्त्तित च, परिवर्धित च । तत्रैव श्रीसम्पूर्णानन्देनैतच्च प्रदर्शित सप्रमाण, यद् ऋग्वेदे (२ २३-१) 'गणपति' शब्द 'ब्रह्मणस्पति'-वाचक , सायण-मतेन, न तु कस्यचिद् गजाननस्य लम्बोदरस्य वक्रतुण्डस्य'देवस्य', तथा,स' शब्द ,यजुर्वेदीयाश्वमेधाध्याये, अश्व दैवत्य मन्त्रस्य पूर्वभागे अश्वेन सम्बध्यत, द्वितीयभागे तु रासभेन, उव्वट-महीधरयोर्भाष्यकारयोर्मतेन । अश्वमेधीयमन्त्रशब्दा नितान्त बीभत्सऽश्लील भावपूर्णा , अत कैश्चिद् वाममार्गीयैरेव समग्रमपि तत् प्रकरणं प्रक्षिप्त इति प्रतिभाति । प्राचीनेन आर्यवैदिकसमाजेन,पराजित-बर्बर-निषाद-आदि-जाती स्व समाज-व्यवस्थाया यथास्थानं निवेशयितु, मैत्रीबुद्ध्या च सान्त्वयितु, तासा काश्चिद् बहु पूजिता देवता , तदर्चन-प्रकाराणा अशाश्च कांश्चित्,यथाशक्य परिष्कृत्य, अनुजज्ञिरे, आध्यात्मिकैर् अर्थैश्चापि, तासा जातीना क्रमश उद्बोधनाय च, उत्कर्षणाय च, ता देवताश्च,तान् अर्चन प्रकाराश्च युयुजिरे, किंतु कालप्रवाहेन,मानवेषु दुर्वासनानां तामसीना पुन पुन प्रबलीभवनेन,ते परिष्कारा बहुधा विचक्रिरे ।

२४६ २७ ('अवरुद्धवान् ।' इत्यस्याग्रे) सन्ति एव ओषधयो, ज्ञाता विशेष-ज्ञैस्तु कुत्रचित्, दक्षिणामेरिकादेशे यथा तत्रत्यादिवासिनां 'मेस्कल्' इत्यादि नाम्ना या, वैश्चिच आर्यै परीचिता, निषेवणात्, स्थूलदेहे तंद्रामुत्पादयति, अपि सूक्ष्मेन्द्रियाणां उन्मेषं जनयन्ति, अधिकारिणि, तदथ साधिते देहे, अभ्यासैर्विधिपूर्वकं, दूरस्थानां अतीतानां, भवताम्, भाविनामपि वृत्तान्तानां, ज्ञानदृष्टे, प्रतीकाराय चऽपदां। सम्भवेत् वैदिके काले, सद्भयीणा तथाविधा ज्ञाता ओषधि क्वचिद् आसीत्, लुप्त ज्ञानं तु तदधुना। (योगसूत्र, ४ १)।

शोधनपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	एतस्य स्थाने	एतत्पठनीयं
१	१६	विना।	विना,
२	पेज हेडिङ्	कल	कलौ
४	७	लोभस	लोभ-
१०	३	येऽभूवन्	ये संति
११	४	विशेषा	विशेषो
१५	२८	अतगता॰	अंतर्गताः
१६	८	बुद्धिपूर्वं	बुद्धिपूर्वकं
६२	२२	कुरुत	कुरुते
६७	१९	निस्स्वार्थी	निस्स्वार्थः
७१	२३	अतिवृद्ध	अतिवृद्धेः
७२	८	(भू॰)	(१२०)
७३	५	तथा	अपि
८४	२४	न्याय-सूत्रं	न्याय सूत्रं (२-२-३०)
८७	२	इच्छा तमोमयी सैव	सात्त्विकीच्छा, तामसी तु
८८	१५	वे	वै ;
८९	१३	अहरहर्	अहरहो
९०	२४	भध्यानेन	शुभध्यानेन
९५	७	६ अध्यायः	ॐ ६ अध्यायः
१०५	पे. हे.	वर्णा नाम्ना	वर्ण नाम्ना
१०६	३	-नो	-नोब
,,	५	आमि	आमिल्
१०९	२६	चतुर्थके	चतुर्थके ।
१२०	२	ज्ञानेन एव	ज्ञानेन
,,	६	बहवो डिता-	बहवो दंडिता-

१३२	२४	श्रीः	श्रीः तथा
१३५	पे. हे.	शंशप्तकाः	संशप्तकाः
१४४	१३	नान्यनरात् तथा	नान्यनरस्य वै
१४५	१९	चेपन्तीर् हरिणीरिव	चेपमानाः मृगीरिव
१५०	२०-२१	निवाख्योस्तु शरीरयोः	देहयोस्तु विवाह्ययोः
,,	२८	चैवं,	च, एवं
१६७	११	तथा	तथा
१७४	२२	क्षुद्रता	नीचता
१७५	२०	वृत्तान्तानीदृशानि च	वृत्तान्ताः ईदृशाः ननु
१८८	११	ग्रन्थापधायकाः	ग्रन्थोपधायकाः
१८९	१४	संयुक्तैश्च	संयुक्तश्च
२२७	४	ध्रुव	ध्रुवः,
२३२	२	(३०)	(३१)
२५६	पे. हे.	अनाहतं शब्द-सामान्यं	सम्प्रदायिनां वाद्यध्वानि, शस्त्र-ध्वानि च
२६५	१२	अमूर्तमेव	अमूर्तः एव

सूचीपत्रे, २ पृष्ठे, ३-८ पंक्तीनां स्थाने एवं पठनीयं—

मम व्याकरण-नज्ञानाद्, दौर्बल्याद् अपि चक्षुषोः
जरया, स्मृतिशैथिल्यात्, मुद्रकाणां च दोषतः,
बह्व्योऽवशिष्टाः अन्येऽत्र-त्रशुद्धयो, न विशोधिताः;
विद्वांसः. सज्जनाः, एतत् पठेयुः पुस्तकं तु ये,
कृपया, ऊर्ध्वं च रक्षन्तः, शोधयिष्यन्ति ते हि ताः।

संकेत-विवरणं

-ा = अ + अ ; यथा, बल-अतुलः = बल-ातुलः (पृ. १७७) ; द्रौणाय-अवासृजत् = द्रौणाय-ावासृजत् (पृ. १७६) ; मद्य-चय-अतिलोभात् = मद्य-चय-ातिलोभात् (१२१) ।

ऽा = अ + आ ; शत-आचार्यान् = शतऽाचार्यान् (१२६) ; त्यक्त-स्व-धर्म-आचरणाः = त्यक्तस्वधर्मऽाचरणाः (२७), धर्म-आभासः = धर्मऽाभासः (२४१) ।

ाऽ = आ + अ ; भविता-अस्माकं = भविताऽस्माकं (५७) ; तदा-असौ = तदाऽसौ (२४१) ; सेवा-अर्चनरताः = सेवाऽर्चनरताः (३७) ।

ाऽा = आ + आ ; या + आसीत् = याऽासीत् । (किंतु नैते संधिसंकेताः सर्वत्र प्रयुक्ताः ; असंदिग्ध प्रसिद्धशब्देषु तु प्रायः नैव) ।

, स्वल्प विरामचिन्ह, एकस्यैव वाक्यस्य खंडानां अपृथक्कार्यता बोधनाय ।

; मध्य-विरामचिन्हं, एकस्य वाक्यस्य अङ्गभूतानां अवान्तर वाक्यानां दर्शनाय ।

। पूर्णविराम, एकस्य सम्पूर्ण-वाक्यस्य समाप्ति सूचनाय ।

\- निकट-सम्बद्धयोर्वा समस्तयोर्वा पदयोः भिन्नत्वज्ञापनाय ।

— पृथग्-उक्ति आदि-वेदनाय ।

' ' विशेषस्य अर्थस्य वा असाधारण-प्रकारेण प्रयोगस्य वा, प्राचीनवाक्यस्य-ऽयं ानुवादोऽयं इति वा ज्ञापनाय विशेषतः पाठक-ध्यानऽाकर्षणाय वा ।

" " अन्यस्माद् ग्रन्थाद् उद्धरणस्य द्योतनाय ।

सन्धयश्च प्रायः छेदिताः । किन्तु, यथोक्तं पूर्वं, नैते नियमाः सर्वत्र पालिताः ।

ॐ

मानवधर्मसारः

प्रस्तावना

मानवाना श्रशेषाणा सर्वथा हितकाम्यया, महीतले प्रवृत्ताना, वात्सल्यात् प्रसवितृवत्, अध्यात्मविद्यामूलाना, सर्वज्ञानभृता अपि, वेदनिष्कर्षभूताना, धात्रीणा सर्वसम्पदां, चतुर्णां पुरुषार्थाना साधिकानां समतत, देशकालनिमिताना, गुणाना, अधिकारिणा, सम्पद् आपद् अवस्थाना, विवेकेन विशेषत सर्वसम्मादयित्रीणा, विद्या दाऽपनुदो सदा, उदारधीरगभीरवाचा, भगवतो मनो, कैश्चिद् भगवतो दासैर्, श्रय सार प्रसार्यते। प्रस्तूयतेऽत्र किल मानवधर्मसार, क्षोणाऽर्यवंशभरणोद्धरणप्रकार, भोगाऽपवर्गयुगलस्य च मार्गकार, सचार्यताम् श्रय अशेषहितोऽस्तुदार, सच्छास्त्रपूतधिषणा। जयशिशितार ' विस्तार्यतां च बहुश, शुचिधर्मसार, दृष्ट्वा स्थितिं तु जगतोभिनवा, यथा स्याद् व्याख्या नवो रचयितु भवता विचार। सत्य ब्रवीमि, उभय लोकहितं ब्रवीमि, लोकी प्रतीत्य परमार्थयुत न वच्मि, प्राचीनशास्त्रहृदय प्रथवीकरोमि, स्वार्थे मतिं सहृदया कुरुताऽर्थवर्या। ॐ

पाठकेभ्यो निवेदन

न अत्र व्याकरणप्रौढि, न किंचित् काव्यकौशल, नापि पंडितमानित्व, न स्वप्रख्यापन एषणा, न स्वार्थसाधनेच्छाऽन्या कावन अत्र हृदि स्थिता, "यशोऽधिगन्तु, सुखलिप्सया वा, मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्तितु वा, (नै०), नाय प्रयत्नो, ऽपि तु धर्मशुद्ध्यै, कर्त्र्यै नृलोकस्य च, बुद्धिवृद्ध्यै। "न ख्यातिहेतोर् न च लाभहेतोर् नापि अर्चनार्थं विहित प्रबन्ध" (माध० शक० दि०), आज्ञामवोस्तु प्रयता पृथिव्या विशुद्धरूपा इति अर्थ अस्ति यत्न। न धनाय न कीर्त्यै वा, व्यवहारविदे पर, शिवेतरप्रहाणायापि, श्रय आर्षार्थसमह। सिषेविषा एव लोकस्य प्रयत्नऽस्मिन् प्रयोजिका। भारतस्य विशेषेण, संप्राप्तस्य अतिदीनता, सर्वऽर्यजातिमूलस्य अपि, आयातस्य अद्य मार्गता, मतोऽस्मिन् उदिने, सर्वम् उद्दिशन् मानव कुल, सपक्षे भारते शात्या, सर्वेऽन्ये शांतिं आप्नुयु। आभ्यतरैर् अभिद्रोहै देशोऽय दासतां गत, नितरा दुर्बलो जातः पराधीनजनऽश्रृत, लोभाद् अस्य धनस्यापि, प्रभ्यभाव गतस्य च जनस्य लोभात्, पाश्चात्या विवदते परस्पर, अन्योऽन्य, भारत चापि, पीडयतो दिवानिश। अतो हि,

भारते सर्वे सुतरां सुव्यवस्थिते, तादृग्व्यवस्था सर्वत्र प्रसरेत् जगतीतले। पाश्चात्यैः, साम्प्रते काले, समाजव्यूहनाय याः निर्मीयन्ते व्यवस्थास्, ताः विपद्यन्ते पदे पदे ; यतो न अध्यात्मसिद्धान्तान् अनुरुंधन्ति शाश्वतान्। प्रमाणं अस्मिन् अर्थे तु यद् आह भगवान् मनुः—"एतद्देशप्रसूतस्य सकाशाद् अग्रजन्मनः, स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन्, पृथिव्यां सर्वमानवाः। न हि अनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलं उपाश्नुते। या वेदबाह्याः स्मृतयः, याश्च काश्च कुदृष्टयः, उत्पद्यन्ते च्यवन्ते ताः निष्फलाः अनृतास्तथा। विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर् नित्यं अद्वेषरागिभिः, हृदयेन अभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत" (म०)। ('अग्रजन्मा'-इतिशब्दार्थो मन्ये निर्वक्ष्यते स्फुटं)।

असद्-द्विजानां गर्हाऽत्र त्रयाणां अपि या कृता, सद्-द्विजैः पूर्वऋषिभिर् एव सा तु बहु उदिता। द्रोहात्मकेन भावेन निन्दा नात्र, मनाग् अपि, कस्यापि जातेर्, व्यक्तेर् वा, कृता, मत्सरतोऽथवा। सद्-द्विजानां त्रयाणां च प्रशंसाऽपि, तथा एव हि, न चाटुकारबुद्ध्या वा, स्वार्थसिद्ध्यै न वा, कृता। प्राक्तनानां महर्षीणां अनुसृत्य वचांसि वै, सतां उक्ता प्रशंसा च, निन्दा चापि असतां तथा ; यतस् तु सद्-द्विजैर् एव लोकोऽयं पाल्यते त्रिभिः, असद्भिस् तैः त्रिभिः चापि नित्यं विनिपात्यते। चित्ते सम्यङ् निधाय एतद्, ग्रन्थस्य-अर्थो विचार्यतां, पूर्यन्तां शुश्रूषापि, सद्भावमृदुमानसैः, नीयतां च विशुद्धोऽर्थः भारतोद्धारकार्यतां।

आर्षाः येऽत्र प्रयोज्यन्ते शब्दास्, तेषां तु केचन, नव्यव्याकरणस्य अनुयायिनां स्युर् असंमताः ; तत्र कारणम् एतद् हि, पुराणपरमर्षयः, न पाणिन्याद्योऽर्वाचः, प्रायः एव तु सेविताः ; महर्षीणां पुराणानां पुराणेतिहासकारिणां यथा कृताऽत्र शुश्रूषा, प्रायो नार्वाग्भुवां तथा ; तेषां वाणी सुकल्याणी ग्रन्थकारेऽनुवर्त्यते, सती, भगवतो दासैर्, भावश्चानुविधीयते। "पदशैर् च प्रतिनिषेधः कर्तव्यो मुनिभाषिते ; अर्थस्मरणतात्पर्यान् नाऽद्रियेते हि लक्षणं।"

प्रायशोऽत्राऽऽशुबोधाय, वर्णसंधिर् विवर्जितः ; मतं च पाणिनीयानां अपि, यत् संधिर् ऐच्छिकः। सुखेन बोधाय एव, अर्थे भ्रमस्य च निवृत्तये, नवीनैः कतिभिश् चिन्हैः वाक्यखंडाः च भेदिताः ; ईदृक्-संकेत-विवृतिः पृष्ठेऽन्ये विस्तरात् कृता। यदि संस्कृतभाषायाः इष्येद् भारतेऽधिकः प्रचारो, ऽस्याः सुबोध्यत्वं तदा साध्यं मनीषिभिः, अनायासेन लेख्यत्वं पठनीयत्वं एव च ; सरलीकरणं तादृग् भाषायास्तु न सम्भवेद् विना व्याकृति-बन्धानां श्लथनेन ; ईषद् एव हि ; न उच्छृङ्खलं ; यतो,

नूनं, संस्कृतं विकृतं भवेत्; संस्कृता गीर् एवं एव बहुप्राकृततां गता, 'नियमानां तु सर्वेषां सर्वथैव अनपेक्षणात्; "एकैकस्य हि शब्दस्य अपभ्रंशाः बहवः स्मृताः" (पतं० महा०)। तस्मात् आवश्यकाः सन्ति कियन्तो नियमाः ननु। सामान्यास्तु अनुसर्तव्याः व्याकृतेर्नियमाः, ध्रुवं; न तथा सर्वदा पूज्याः विशेषाः कृत्रिमाश्च ये। पाणिन्यादिभिरेव अत्र सम्यक् मार्गः प्रदर्शितः—"सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपादी असिद्धा, त्रिपाद्यां अपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रं असिद्धं"; "बहुलं छन्दसि"; "निपातनात् साधु", "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं"; "उणादयो बहुलं"; "वेदेषु सर्वेऽपि धातवः उभयपदिनः"; "लोकवत्तु लिङ्गानि"—इति प्रभृतिभिर्वाक्यैः स्फुटं, सूचितं ननु। "न कोऽपि वैयाकरण-कुलं गत्वा ब्रवीति यैः—कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्येऽहं", प्रत्युत अयं स्वयं, खलु, लोकात्, व्याकरणज्ञो हि, शब्दान् सम्प्राप्य, मार्जति; "लोकतोऽर्थप्रयुक्ते तु, धर्माय नियमस्ततः, शब्दप्रयोगे शास्त्रेण क्रियते", नात्र संशयः; "ये चापि एते ऽप्रयुक्तास्तु मतास्तेऽभिमताः, खलु, प्रयोगः एतेषां चापि वेदे दृश्यत एव हि";—एवं आह स्म, लोकज्ञः, महाभाष्ये पतंजलिः। "बहुलं छन्दसि"—इत्येतत् सूत्रं पाणिनिना पुनः पुनः आम्रेडितं हि एकादशकृत्वः; तथैव च, तादृशान्यसूत्राणि पठितानि अपराण्यपि। वैदिकेष्वपि मंत्रेषु च 'ऊहया' परिवर्तनं, प्रसंगस्यानुसारेण, अप्यसंदेहार्थमेव च, शिष्टानां संमतं चापि, कृतं च बहु दृश्यते; "रक्षा-ऊहा-आगम-लघु-अर्थं असंदेहाय च"-त्यय प्रवृत्त व्याकृतेः शास्त्रं, इति सिद्धान्तः एव हि। यदा तु लघुता-स्थाने क्लिष्टा हि गुरुता भवेत्, असन्देहस्य च स्थाने संदेहश्चोत्पतेद् बहु, नूनः प्रकारो, लोकेन, बाधां व्यपह्नतां तदा, ऽध्यवितव्यो सदैव, नूतनैर्नियमैर्भृतः।

सर्वप्रान्तेषु यन् नैकं प्राकृतं प्रतिलुप्यते, लुप्यते संस्कृतं तावद्, अतो व्याहियतेऽत्र तत्। नवं नैवाऽत्र सिद्धान्तं किंचिद् आवदामहे वयं; प्राचीनं विस्मृतप्रायं एव संस्मारयामहे। अत्र यत् स्खलितं किंचित्, न्यूनं वा, ऽप्यधिकं तु वा, तत् सर्वं, सद्विचारैः स्वैः समादधतु सज्जनाः, विमर्शानन्तरं सम्यग्, इति च प्रार्थयामहे।

(पुनर्दृष्टं, उपबृंहितं च; सौर, बुधवार, ११, आश्विन, २००१ वि०, विजयादशमी; २७ सितम्बर, १९४४ ई०)

परमात्मप्रार्थना

ॐ सर्वात्मने परमात्मने नमः ॐ

ॐ भू , भुव , स्व , तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि, धियो यो न प्रचोदयात् । ॐ योऽसावसौ पुरुष सोऽहमस्मि, ॐ । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् , मा अनुस्मरन् (गी०) यश्च आरभते कार्यं, तत् सत् सिद्ध भविष्यति । ओंकार-पूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्यया , त्रिपदा चैव सावित्री, विज्ञेय ब्रह्मणो मुख । एकाक्षर पर ब्रह्म,प्राणायाम परं तप ,सावित्र्यास्तु पर नास्ति मौनात् सत्य विशिष्यते । अकार चाप्युकारं च मकार च प्रजापति , वेदत्रयात् निरदुहद्, भूर्भुवस्स्वरितीति च , त्रिभ्य एव तु वेदेभ्य , पाद पाद अदूदुहत्, तदित्यृचोऽस्या सावित्र्या, परमेष्ठी प्रजापति । ऋचो यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म, त्रयी यस्मिन्प्रतिष्ठिता, स गुह्योऽन्यस् त्रिवृद्वेदो, यस्त वेद स वेदवित् । एतम् एके वदन्ति अग्निं, मनु अन्ये प्रजापति, इन्द्रम् एके, परे प्राणं, अपरे ब्रह्म शाश्वतं , प्रशासितारं सर्वेषा, अणीयांस अणोरपि, रुक्माभं, स्वप्नधीगम्यं, त विद्यात् पुरुष परं । य कश्चित् कस्यचिद् धर्मो मनुना परिकीर्तित , स सर्वोऽभिहितो वेदे, सर्वज्ञानमयो हि [illegible] (म०) । मननात् त्रायते 'मन्त्री यस्य असौ भगवान् 'मनु' , किंकरस्य अस्य तस्यैव, यदीयआज्ञा चिकीर्षत , प्रसीदतु, सुबुद्धि च, कार्यशक्ति च, यच्छतु , आरभमेत सम्पूर्णं सफल विदधातु च । श्रिय पतिर्यज्ञपतिर्धरापति , प्रजापतिर्लोकपति मतीपति पतिर्गति सद्गतिर्मतिः तामना, प्रसीदतां मो भगवान् सता पति । प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती, वितन्व ताऽजस्य सती स्मृतिं हृदि, स्वलक्षणा प्रादुरभूद् किलाऽस्यत , स मे ऋषीणा ऋषभ प्रसीदताम् (भा०) । नम ,सवित्र, जगदेकचक्षुषे, जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे, त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विरिञ्चिनारायणशंकरात्मने (आदित्य. स्तो) । ॐ गणाना त्वा गणपतिं हवामहे, प्रियाणां त्वा प्रियपतिं भजामहे, निधीना त्वा निधिपतिं यजामहे, ॐ (य० वे०) । चितिरूपेण या कृत्स्नमेतद्व्याप्य स्थिता जगत्, नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नम (दु०स०) । ॐ यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च, विश्वाधिपो, रुद्रो, महर्षि हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं, स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु । ॐ सह ना अवतु, सह [illegible] भुनक्तु, सह वीर्यं करवामहै, तेजस्वि न अधीतमस्तु, मा विद्विषावहै । ॐ भद्र कर्णेभि शृणुयाम देवा , भद्र पश्येम

-श्चभिर्यजत्राः, स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिः, व्यशेम देवहितं यद् आयुः। ॐ भवेम शरदः शतं, रोहेम शरदः शतं, पुष्येम शरदः शतं, नंदेम शरदः शतं, मोदेम शरदः शतं, भूयेम शरदः शतं, पश्येम शरदः शतं, शृणुयाम शरदः शतं, पुष्येम शरदः शतं, जीवेम शरदः शतं, प्रब्रवाम शरदः शतं, (आत्मज्ञाः) अदीनाः (स्वाधीनाः स्वराजः) स्याम शरदः शतं; भूयश्च शरदः शतात् ॐ। (वे०) पृथिवी-आपस्-तेजो-वायु-आकाशाः नः शुध्यन्तां, शब्द स्पर्श रूप-रस गन्धाः नः शुध्यन्तां, मनो-वा -क्काय-कर्माणि नः शुध्यन्तां, आत्मा नः शुध्यतां ज्योतिः, वयं विरजसः विपाप्मानः भूयास्म (तैत्ति० आर०); देवीं वाचं अजनयन्त देवाः, तां विश्वरूपा पशवो वदंति, सा नो मन्द्रे षं ऊर्जं दुहाना धेनुर्वाग् अस्मान् उपसुष्टुता एतु (वे०)। मा नो महान्तं उत मा नो अर्भकं, मा नो उक्षन्तं उत मा नः उक्षितं, मा नो वधीः पितरं मोत मातरं, प्रिया मा नस्तन्वो रुद्र रीरिषः। मा नः स्तोके तनये, मा न आयुषि, मा नो गोषु, मा नो अश्वेषु रीरिषः, वीरान् मा नो, रुद्र, भामितो वधीः, हविष्मंतो नमसा विधेम ते। या ते, रुद्र, शिवा तनूर्, अघोरा, पापकाशिनी, तया नस्तन्वा शंतमया, गिरिशन्त, अभिचाकशीहि। याते, रुद्र!, शिवा तनूः, शिवा विश्वाह भेषजी, शिवा रुद्रस्य भेषजी तया नो मृड, जीवसे (वे०)। आत्मैवेदं सर्वमिति, स वा एष एवं पश्यन्, आत्मरतिः, आत्मक्रीडः, आत्ममिथुनः, आत्मानन्दः, स स्वराड् भवति; तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति; (स्याम स्वराजः) ॐ (उप०)। ॐ येनेदं भूतं भुवनं भवि-ष्यत् परिगृहीतं अमृतेन सर्वम्, यस्मिंश्चित्त सर्वमोतं प्रजानां, तन्मे मनः शिवसंकल्प-मस्तु। ॐ अग्ने!, नय सुपथा राये अस्मान्, विश्वानि, देव!, वयुनानि विद्वान्; युयोध्य अस्मज् जुहुराणं एनः; भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॐ। ॐ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं, तत्त्वं, पूषन्, अपावृणु, सत्यधर्माय दृष्टये ॐ (वे०)। ॐ अप ध्वान्तं ऊर्णुहि, पूर्द्धि चक्षुः, मुमुग्धि अस्मान् निधयेव बद्धान्; मा नः पाशं प्रतिमुचो; गुरुर् भारो लघुर्भव। मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षत्, मा स्वसारं उत स्वसा। सम्यञ्चः सव्रताः भूत्वा, वाचा वदत भद्रया ॐ। ॐ देवाइव अमृतं रक्षमाणाः, सायं प्रातः सौमनसो नः अस्तु ॐ। ॐ अभयं नः करोतु अन्तरिक्षं, अभयं द्यावापृथिवी उभे इमे, अभयं पश्चाद्, अभयं पुरस्ताद्, उत्तराद् अधराद् अभयं नो अस्तु; अभयं मित्राद्, अभयं अमित्राद्, अभयं ज्ञाताद्, अभयं परो यः, अभयं नक्तं, अभयं दिवा नः, सर्वाः आशाः मम मित्रं भवंतु ॐ। ॐ यद् इह घोरं, यद् इह क्रूरं, यद [illegible] पापं, तत्

शांतं, तत् शिवं, सर्व एव शिव अस्तु नः, सर्वमेव शम् अस्तु नः ॐ (वे०)। ॐ अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि, अहमादित्यैर् उत विश्वदेवैः, अहं मित्रावरुणोभा बिभर्मि, अहमिन्द्राग्नी, अहमश्विनोभा,...अहं राष्ट्री संगमनी वसूनां, चिकितुषी प्रथमा यज्ञियाना,...अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः,यं कामये तंतं उग्रं कृणोमि, तं ब्रह्माणं, तं ऋषिं, तं सुमेधा (देवीसूक्त, वे०)। नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः, न मेधया, न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः, तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वां (उ०)। ॐ नमः परमात्मने, ॐ नमः परमात्मने ॐ।

ॐ

१ अध्यायः

मनुं प्रति महर्षीणां प्रश्नः ।

"मनुं एकाग्रं आसीनं अभिगम्य, महर्षयः, प्रतिपूज्य यथान्यायं, इदं वचनं अब्रुवन्—भगवन् ! सर्ववर्णानां, यथावद्, अनुपूर्वशः," सर्वेषां आश्रमाणां च, "धर्मान् नः वक्तुं अर्हसि; त्वं एव एकोऽस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयंभुवः, अचिन्त्यस्य अप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्,प्रभो !"(म०);"धारणाद् धर्म इत्याहुः, धर्मो धारयति प्रजाः"(म०भा०); वर्णआश्रमआत्मके धर्मे सर्वधर्मस्य संग्रहः;अनेन एव हि धर्मेण भवेत् लोकस्य धारणं; परस्परं च संबंधः, संग्रहो, ग्रथनं तथा, मालयानां अशोपाणां, स्वस्वभावानुसारतः; न विग्रहो, न स्खलनं,न परस्परवारणं;कर्तव्यानां तथा एव अधिकाराणां च परस्परं, एकैकेन अधिकारेण कृत्यस्य एकस्य,बंधनं; कृत्याधिकाररूपाभिः मर्यादानां च रज्जुभिः,सर्वेषां मानवानां च बंधनं,धारणं ततः। "व्यवस्थितआर्यमर्यादः, कृतवर्णआश्रमस्थितिः, त्रय्या हि रक्षितो लोकः प्रसीदति, न सीदति; प्रजासुखे सुखं राज्ञः, प्रजानां च हिते हितं; नात्मप्रियं हितं राज्ञः, प्रजानां तु प्रियं हितं" (कौट०अर्थशा०)।(१०)।"यस्य स्फीतो जनपदः, सम्पन्नः, प्रियराजकः, संतुष्टपुष्टसचिवः, दृढमूलः स पार्थिवः; पौरजानपदाः यस्य भूतेषु च दयालवः, सधनाः धान्यवन्तश्च,दृढमूलः स पार्थिवः"(म०भा०);"स्वे स्वे धर्मे निविष्टानां सर्वेषां, अनुपूर्वशः, वर्णानां, आश्रमाणां च, राजा सृष्टोऽभिरक्षिता" (म०)। सुव्यवस्थां समाजस्य विना। सौख्यं न कस्यचित्; विनाऽश्रमांश्च वर्णांश्च सा व्यवस्था न सिध्यति; कृत्याधिकाररूपाश्च धर्माः एतन्निबंधनाः ; एतेषाम् एव धर्मैस्तु संबध्यंते परस्परम्, 'समाजतां' च प्राप्यंते, धार्यंते, चाखिलाः जनाः, चतुर्भिः पुरुषार्थैश्च योज्यंते, स्खलनं विना। धर्मांस् तद् एषां एवऽदौ पप्रच्छुर् मुनयो मनुं; समस्तान् प्रदादास अपि तान् धर्मान् भगवान्मनुः। (१७ श्लोक.)

हिन्दूनां क्षयरोगः।

'हिन्दू'-नामकलोकस्तु सीदति एव हि साम्प्रतं,प्रत्यक्षं एव हिन्दूनां ह्रासः सर्वत्र दृश्यते; न स्वधर्मे निविष्टास् ते वर्णाः, नापि आश्रमास्तथा; न वर्णान् आश्रमान्

थापि राजा कश्चन रक्षति, दृश्यते 'हिन्दवो' नित्य परस्पर उपद्रुता, तथाऽधुना प्रतिदिन पीडिता परधर्मिभि, (२०), ग्लानिर्धर्मस्य च क्लेषा, धर्मैर्विविध्य एव च, तथैव परधर्माणा अभ्युत्थानं दिने दिने, पापण्डिरात 'पथै'श्च 'हिन्दवो' जर्जरीकृता, कामज क्रोधजश्च एषा दुराचारो गृहे गृहे। "नारदो बहुतीर्थेषु भ्रममाण, इतस्तत, न अपश्यत् कुत्रचित् शर्म, मन सतोषकारक, कलिनाऽधर्ममित्रेण धरा इय बाध्यते ऽधुना, सत्य नास्ति, दया दान तप शौच न विद्यते, उदरम्भरिणो जीवा, वराका, कूटभाषिण, मदा, सुमदमतय, मदभाग्या, हि उपद्रुता, तरुणीप्रभुता गेहे, श्यालको बुद्धिदायक, कन्याविक्रयिणो लोभाद्, दपतीना च कल्कन, आश्रमा यवनै रुद्धा, तीर्थानि सरितस् तथा, देवताऽयतनानि अत्र दुष्टैर्नष्टानि भूरिश, पापकनिरता 'सन्त', 'विरता' स परिग्रहा, न योगी, नैव सिद्धो वा, न ज्ञानी सत्क्रियो नर। कुकर्माचरणात् सार सर्वतो निर्गतोऽधुना, कथ्यते कथालोभेन, कथासारस् ततो गत, अत्युग्रभूरिकर्माणो नास्तिका रौरवा जना, तेऽपि तिष्ठति तीर्थेषु, तीर्थसारस्ततो गत, (३०), काम क्रोध-महालोभ तृष्णा-व्याकुल चेतस, ते ऽपि तिष्ठति तपसि, तपस्सारस्ततो गत; मनसश्च अजयात्, लोभाद्, दम्भात्, पाखड सश्रयात्, शास्त्रानभ्यसनाच्चैव, ध्यानयोगफल गत। अट्टशूला जनपदा, शिव शूला द्विजातय, कामिन्य केशशूलिन्य, सभवति कलौ इह। (अट्ट अन्नमिति प्रोक्त, शूलो विक्रय उच्यते, शिवस्तु वेदो विज्ञेयो, वराटं केश उच्यते)", (भाग० माहा०), या भागवतमाहात्म्ये दुर्दशा इय हि वर्णिता, पचपाणां शताब्दीना पूर्वं, घोर तराऽद्य सा। "प्रभवति यदा सत्वे, मनोबुद्धीन्द्रियाणि च, तदा कृतयुग विद्यात्, ज्ञाने तपसि यद्रुचि, यदा धर्मार्थकामेषु भक्तिर्भवति देहिना, तदा त्रेता रजोवृत्तिर्, इति जानीहि, बुद्धिमन्!, यदा लोभस्तु असतोषो मानो दम्भोऽथ मत्सर, कर्माणि चापि काम्यानि, द्वापर तद्रजस्तम, यदा माया अनृत तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादन शोको मोहो भय दैन्य, स कलिस्तामस स्मृत, यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्या मदभाग्या-महाऽशना कामिनो वित्तहीनाश्च, स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतो, (४०), दस्यूत्कृष्टा जनपदा, वेदा पाखण्डदूषिता, राजानश्च प्रजाभक्षा, शिश्नोदरपरा द्विजा, अव्रता बटवोऽशौचा, भिक्षवश्च कुटुम्बिन, तपस्विनो ग्रामवासा, (स) न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपा, ह्रस्वकाया महाहारा भूरि-अपत्या गतह्रिय शश्वत्कटुकवक्तारो जना माया उरुसाहसा, पति त्यजंति निर्द्रव्य भृत्या अपि अखिलोत्तम, भृत्यं विपन्न पतय कौलं,

गाश्च अपयस्विनी ; पितृभ्रातृसुहृज्ज्ञातीन् हित्वा, सौरतसौहृदा , मनादस्वालस धाराः, दीना स्त्रैणा कलौ नरा ,नित्यम् उद्विग्नमनस , कर दुर्भिक्ष कर्पिता , निरन्ने भूतले मायो हि अनावृष्टिभयप्रतुरा ,वासो अन्न-पान शयन दाम्पत्यस्नेह भूषणे हीना , विशाचसंदर्शा , भवत्येव कलौ प्रजा । कलौ काकिणिकेऽप्यर्थ विगृह्य, त्यक्त्वौ हृदा , त्यजन्ति च प्रियान्प्राणान्, निघासति स्वकान् अपि ' (भा०) । आढ्या महाढ्या अन्यस्या ,दरिद्रा भूरिशो जना ,दासभूता शक्तिमता बहुरोगैर् उपद्रुता । भूपोऽपि द्वापरान्तरूपे उक्तो भागवते करि । "धान्या द्विजा भविष्यति, शूद्रप्राया जनाधिपा , (५०), तुल्यकाला इमे (सर्वे) म्लेच्छप्रायाश्च भूभृत , एते अधर्मानृत परा , फल्गुदा , तीव्रमन्यव , स्त्री बाल-गो द्विज घ्नाश्च, परदार धन-आहता , उदित अस्तमित प्राया , अल्पसत्वाल्पकआयुष , असंस्कृता , क्रियाहीना , रजसा तमसा आवृता", प्रजास् ते भक्षयिष्यति म्लेच्छा राजन्यरूपिण , तन्नाथास् ते जनपदा", तच्छीलआचारवादिन , अन्योऽन्यतो, राजभिश्च, क्षय यास्यति पीडिता ,ततश्च अनु दिन धर्म सत्य शौच क्षमा दया,कालेन बलिना (सर्वे) नंक्ष्यति आयुर् बल स्मृति", वित्त एव कलौ नृणा जन्मआचारगुणोदय ,धर्मन्यायव्यवस्थायां कारण बलं एव हि,लिङ्ग एवाश्रमख्याती अन्योऽन्यआपत्ति(द्वेष)कारण, अ(=पुर)वृत्त्या न्यायदौर्बल्य, पाण्डित्ये चापल वच , अनाढ्यता एव असाधुत्वे,साधुत्वे दम्भ एव हि,स्वीकार एव च उद्वाहे, स्नान एव प्रसाधन, दूरे वारि अयन तीर्थ, लावण्य केशधारण, उदरम्भरता स्वार्थ , सत्यत्वे धार्ष्ट्य एव हि,दाक्ष्य कुटुम्बभरणं,यशोऽर्थ धर्मसेवन,ब्रह्म विद् क्षत्र-शूद्राणा यो बली भविता नृप ,(६०),प्रजा हि,लुब्धै राजन्यै निघृणै दस्युधर्मभि आच्छि न्नदारद्रविणा यास्यति गिरिकानन, शाक मूल आमिष क्षौद्र फल पुष्प-अष्टि (बीज)-भोजना , अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यति दुर्भिक्ष-कर पीडिता ,शीत वात आतप प्रावृड् हिमै अन्योऽन्यत (च) प्रजा , क्षुत्-तृड्भ्या व्याधिभिश्च एव सन्तप्स्यते च चिन्तया, क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषत ,वर्णाश्रमवता धर्म नष्टे वेदपथे नृणा, पाखण्ड प्रचुरे धर्मे,दस्युप्रायेषु राजसु,चौर्य अनृत-वृथाहिंसा नानावृत्तिषु वै नृषु, शूद्रप्रायेषु वर्णेषु, छागप्रायासु धेनुषु, गृहप्रायेषु आश्रमेषु, यौनप्रायेषु बन्धुषु, अणुप्रायासु ओषधीषु, शमीप्रायेषु स्थाणुषु, विद्युत्प्रायेषु मेघेषु, शून्यप्रायेषु सद्मसु, त्रिंशद् विंशति वर्षाणि परम् आयु कलौ नृणा" (भा०) । मार्कण्डेयेन ऋषिणा, वनपर्वणि, भारते, युधिष्ठिराय बहुश कलिरूप च वर्णित,' ब्राह्मणा शूद्रकर्माण , तथा शूद्रा

धन वर्जका ,क्षात्रधर्मेण वा अपि अत्र वर्तयति युगक्षये, बहवो म्लेच्छराजान पृथिव्यां,मनुजाधिप !,(७०),मृषाऽनुशासिन ,पापा ,मृषावादपरायणा , न तदा ब्राह्मण कश्चित् स्वधर्मं उपजीवति, क्षत्रियाश्चापि, वैश्याश्च, विकर्मस्था , नराधिप !, मुखे भगा स्त्रियो, राजन् !, भविष्यति कलौ युगे, अट्टशूला जनपदा , शिवशूला , चतुष्पथा , केशशूला स्त्रिय , राजन् !, भविष्यति युगक्षये, अट्ट अन्न,शिवो वेद , ब्राह्मणाश्च चतुष्पथा , केशो भग समाख्यात, शूल तद् विक्रय विदु , ब्रह्मचर्याऽनुष्ठिहीना, तथा मिथ्याऽभिशासिनो, नृपाणा, पृथिवीपाल !,प्रतिगृह्णति वै द्विजा , लोभमोह-परीताश्च, मिथ्याधर्मध्वजप्रवृत्ता , भिक्षार्थं, पृथिवीपाल ! पर्यटन्ते द्विजा दिश", मिथ्या च मलरोमाणि धारयन्ति तदा द्विजा अर्थलोभात्, नरव्याघ्र !, वृथा च ब्रह्मचारिण , मूषिक्य मूल्यमानैश्च पण्य विक्रीणते जना", वणिजश्च, नरव्याघ्र !, बहुमाया भवति उत, सप्तवर्षाऽष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा , नृप !, दशद्वादशवर्षाणा पुसा पुत्र" प्रजायते, भवति षोडशे वर्षे नरा पलितिनस् तथा, आयु क्षयो मनुष्याणा क्षिप्र एव प्रपद्यते, (८०), क्षीणायुषो, महाराज !, तरुणा वृद्धशीलिन , तरुणाना च यत् शील तद् वृद्धेषु प्रजायते, विपरीता तदा नार्य , वञ्चयित्वाऽर्हत पतीन्, व्युच्चरति अपि दु शीला दासै , पशुभिर् एव च, (नराश्च तामसा तद्वत्, पत्नी व्युच्चर्य रूपिणी , रमन्ते चाऽपि दासीभि , तथा पशुभिर् एव च) , ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चापि तथैव हि, त्यजेद् धर्मं चरिष्यति धर्मवैतसिका ननु, सत्य सक्षेप्स्यते लोके नरै पण्डितमानिभि , विद्याहीनात् अविज्ञानात् लोभोऽभिभविष्यति, लोभ-मोह-परा मूढा कामाऽऽसक्ताश्च मानवा , वैरबद्धा भविष्यति परस्परवधैषिण , चत्वारोऽपि तथा वर्णा सकीर्यन्ते परस्परं, शूद्रतुल्या भविष्यति, तप -सत्य विवर्जिता , पुत्र" पितृवध कर्ता, पिता पुत्रवध तथा, स्त्रियोऽपि पतिपुत्राऽऽदीन् वधिष्यति युगक्षये, प्रायश कृपणानां हि, बन्धूना अपि वै तथा,विधवानां च, वित्तानि, हरिष्यति इह मानवा , परस्परवधोद्युक्ता , मायाचारपरिग्रहा , मूर्खाश्च पंडितमन्या , क्षत्रिया लोककण्टका , (९०), अरक्षितार , लुब्धाश्च, मानाऽहकारदर्पिता , केवल दडरुचयो राजानश्च कलौ युगे, आक्रम्यआक्रम्य साधूना दाराश्चाऽपि धनानि च भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा , रुदता अपि पापिन ,! विपरीतश्च लोकोऽय भविष्यति अधरोत्तर , एडूकान् पूजयिष्यन्ति, वर्जयिष्यति देवता , मही म्लेच्छजनाकीर्णा भविष्यति, ततोऽचिरात् दिशो दश भजिष्यति करभारभयात् प्रजा " (म०

भा०) ।अन्येषु अपि पुराणेषु कलिरूप निरूपित, एतादृशैः एव शब्दैः,अधिकैः अपि अतोऽधवा। त्रिवर्णाना द्विजाना वै दोषैः आप्यायते कलि , कर्तव्यानि त्रयाणा हि, शिक्षा, रक्षा, च पोषण तेषा अभावात् अत्र पादा भग्ना धर्मस्य वै कलौ, न सज् ज्ञान, न सद्रक्षा, न सता पोषणं तथा, लभ्यते दारुणे काले कुत्रापि कलिनामके, पाद चतुर्थ ,श्रमण, सामान्ये चेतने स्थित, बीज ज्ञानक्रियेच्छाना, कथचिद् अव शिष्यते । अत एवप्रशय सर्वैः पुराणैः ननु वर्ण्यते, इतिहासैश्च, बहुधा, भिन्नै. शास्त्रै , पुन पुन ।अतो विचार्यता आर्य —दृष्टा इव कि नु दु स्थिति ? (१००)

ह्रासकारणान्वेषणम् ।

यदि न इयम् अभीष्टा स्यात्, प्रतीकारो विचिन्त्यतां, निश्चित्य कारणं पूर्वं, चिकित्सा क्रियता तत । "कारण तु चिकित्स्य स्यात्, न कार्यं ', इति देशना हि आयुर्वेदे प्रसिद्धाऽस्ति सा त्वत्र परिपाल्यताम्। द्विजानुया , स्वक दोष नूनं निन्होतु इच्छन , ब्रुवति बहवम् तत्र—'शासका परधर्मिण अत समुचिता शिक्षा हिन्दू धम न दीयते, हिन्दूधर्मस्तथाऽस्माक शासकैर्न च रक्ष्यते परेषामेव दोषोऽस्ति, नास्माक तु कदाचन' । दोषप्रक्षेपेण किंतु एव परेषु नहि भो गति । हन्त शासनशक्तिस्तु परेषा परधर्मिणा, हिन्दूँस् तिरस्कृत्य, गता कस्माद्, इति विमृ श्यता । कारणे कारण किन्तु ? "निदान त्वादिकारण ' (अ०को०) । हिन्दूधर्मं शासकस्तु यदि इच्छेद् अपि रक्षित्, किंरूपं ननु तद्धर्मं स रक्षेद् ? इति कथ्यता । शतशो हि अस्य रूपाणि विवदन्ते परस्पर, धर्मोऽय पूतिकूष्माडीकृत स्वार्थपरै जनै । "धर्म एव हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षित "(म०) इति यत् मनुनाऽऽदिष्ट, तत्र एतत् तु विचार्यता —अस्ति किं रूप अहत अद्य धर्मस्य हिन्दुषु ? (११०)। मुडे मुडे मतिर्भिन्ना, भिन्नो 'धर्मो' गृहे गृहे—इत्येव दृश्यते 'हिन्दू'-लोके, न तु एकधर्मता । किं शासक तस्य रूपं निर्णेष्यति अत्र, सात्त्विक, एक, अन्यानि सर्वाणि बलाच्च अपाकरिष्यति ? सर्वद्विजाना मान्य किं भविष्यति एष निर्णय ? सघ शक्ति सदा एवासीत्, कलौ साऽस्ति विशेषत , अवतारास्च येऽभूवन् , अतीतेषु युगेषु अपि, न असहायास्तु तेऽपि आसन् नास्ति हिंदुषु सघता । "अपि यत् सुकरं कर्म, तदपि एकेन दुष्करम्" (म०) । सह(इ अ)यन विना किं स्याद् व्यवस्थितसमा(म अ)जता ? 'सम।जना अजति अस्मिन्', समाजोऽत्र स उच्यते । 'सामाजिक स एवोदितं, समाज यस्तु रक्षति' (सि० कौ०), शब्द

व्युत्पत्तिर् एषा हि वैयाकरणसम्मता। मुख-बाहु उरु-पद् वद् ये सुसंबद्धाः परस्परं, स्वायम्भुवेन, तेऽधुना विग्रहग्रस्तासु जातिषु, अस्पृश्यासु, विभिद्यन्ते, विद्विष्टासु, इतरेतरं। एवं विहतधर्माणां, ईर्ष्यालूनां परस्परं, असहतानां, भिन्नानां, ग्लानिर्न स्यात् कथं भृशं? अनायासेन, शीघ्रं चापि, एकैकं भज्यते तृणं, तद्वेणाज्जं, गुणीभूतं, महागजनिवर्धने। (१२०) एतेन भिन्नत्वेन एव राजशक्तिः प्रहापिता। भारतीयास्तु राजानः, भिन्ना द्विष्टाः परस्परं, न सम्यग् उपदिष्टाश्च अदीर्घैर् मन्त्रिपुरोहितैः, इत्थमेव प्रपश्यन्ति, न पुनर्दीर्घदर्शिभिः, राष्ट्रीयतां अजानन्ति, भृशं च अ-सम वेदिभिः, न सद्भिश्च सत्कर्मशीलतत्त्वेषु शिक्षितैः, शिक्षितैः प्रयुताऽसक्ति-असज्ञानात् विमोहकात् अन्योऽन्यं न सहा (इ भ) वन्ति (सह न भवन्ति), परस्परं असहतैः, क्षुद्रस्वार्थेषु निमग्नैः, वर्णैर् अन्यैर् उपेक्षिताः, सुखेन ते (राजानः) व्यजीयन्त बाह्यैर् आक्रमकारिभिः। "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्, बिभेति अल्पश्रुताद् वेदो मां अयं प्रतरिष्यति" (म० भा०)। इतिहासविमर्शेन, प्रश्नेऽस्मिन् समुपस्थिते, 'हिन्दूनां एव दोषोऽस्ति, नाऽन्येषाम्', इति सिध्यति। ये 'नीच'जातयोऽस्पृश्याः कथ्यन्ते 'स्वोच्च'मानिभिः, तिरस्क्रियन्ते वचसा, क्रियया च, अल्पदर्शिभिः, ते एव प्रायशो यान्ति परधर्मांस्तु मानदान्। संख्या तु एता दृशैर् एव परधर्मेषु वर्धिता, प्रतिवर्षं च संकोचं आयाता सा च हिंदुषु। निर्विवादं इदं सर्वं भारत ऐतिह्य-वेदिनाम् (१३०) स्वयं स्वीक्रियते चापि मुस्लिमैः क्रिस्चनैः तथा। शत प्रतिशत संख्या हिन्दूनाम् याऽभवत्, पुरा, केवलं पञ्चषष्टिः सा शिष्टा इदानीं तु भारते, चत्वारिंशत् च पञ्चैव बंगदेशे तु साऽधुना, तथा पञ्चनदप्रान्ते किंचिद् एव ततोऽधिका। "पराभभूविरे नूनं अतिमानेन तेऽसुराः, मूलं पराभवस्य एतद् योऽतिमानो ऽयमुच्यते" (शा०ब्रा०)। घोराणां अपराधानां हेतौ, कारासु बंदिनः, अग्निदाः, गरदाः हत्याकृतः, प्रस्यक्षलुण्ठकाः, बलात् स्त्रीधर्षकाश्चाऽपि, मिथ्यालेख्यैः प्रतारिणः, प्रायशस्तु 'उच्चजातीयाः' एव सन्ति अपराधिनः। तथैव च उच्चमन्येषु वित्त क्षत्र महात्मसु नृषु विनाऽपराधं, मिथ्याऽभियोगैः क्षुद्रतरैरपि, उत्कोचग्रहणार्थाय, वैरनिर्यातनाय वा, बहिष्क्रियन्ते जातिभ्यो, 'जातिमुख्यैर्' जना बहु, विवशाश्चान्यधर्मेषु विशन्त्येव दिने दिने, हिन्दुभ्यश्च भृशं क्रुद्धाः पीडयन्त्येव तान्सतः, सर्वप्रान्तेषु देशस्य कथां तु सकरीं इमां, इतिहासः कथयति, श्रूयते बधिरैर्न वा। (१४०) तथा च योषितो बह्व्य, बाल्यकाले विवाहिताः, बाल्ये च

विधवा जाता, दीनाश्रयवर्जिता, स्वकीयैर् एव दूष्यते, निष्कास्यते ततो गृहात्, अपि तमसि मज्जति, विह्वल विलपति च, निराश्रया अनाथास् तरां, जीवन्त्यो नरके गता, ततोऽन्यधर्मिभिः प्राय प्रलोभ्यते, पतति च, धर्षयति च तद्वंशान्, स्वांश्च पूर्वान् शपत्यपि। "आश्रयते समीपस्थ राजानो वनिता लता" (हि०)। "यत्र नार्यस्तु पूज्यते, रमते तत्र देवता, यत्र एतास्तु न पूज्यते, सर्वास्तत्र अफला क्रिया, शोचति जामयो यत्र, विनश्यत्याशु तत् कुल, न शोचति तु यत्रैता, वर्धते तद् हि सर्वदा, जामयो यानि गेहानि शपति अप्रतिपूजिता, तानि कृत्याहतानीव विनश्यति समतत" (म०)। ईदृशा दाम्भिका क्रूरा नशिष्यन्ति कथ नहि? सर्व प्रत्यक्षमेव एतद् हिन्दूना ह्रासकारण। मति पवित्रम्मन्याना अस्ति चैवाऽभिमानिकी, 'यथेष्ट भ्रष्टता भ्रष्टो,ऽस्पृश्या शिष्टा वय सदा, अपयात मल जातेर्, असस्पृष्टा वय ननु',(१५०), किंतु अत्र चिंत्य एतद् हि,'मदीये प्रति-वेशिन गृहेऽग्निना, मत् शमने नाऽङ्ग कुर्यां सहायता यदि, उपेक्षक एव स्यां, मद् गेह चाऽगमिष्यति स एवाऽग्नि क्रमान् नून, न च कश्चन रक्ष्यति तदा मह्य च साहाय्य'। स्वार्थान्धस्तु न पश्यति, मोहेनाऽवृतबुद्धिश्च तर्कयति आयतिं नहि। "आत्मान सतत रक्षेद् दारैरपि धनैरपि", इति कापुरुषी गाथा तादृशी स्थापिता स्मृतौ। क्षुद्रस्वार्थाऽभिभूतेन केनचित् मूढबुद्धिना, दिदृक्षुणा स्ववश् चान्यान्, क्लीबेन, क्रूरभीरुणा, श्लोकाऽर्ध एतत् प्रक्षिप्त, इति मन्यामहे वय। प्रजारक्षा परस्य एतत् न अनुरूप मनोर्वच ,जीवन्मृत हि आह,नृप आश्रित अरक्षिण, मनु, वचो ह्येतत् महार्थं च, "देहत्यागो अनुपस्कृत स्त्रीबालाऽभ्युपपत्तौ च, बाह्याना (अपि) सिद्धिकारण," (म०), ■ कथ कथयेद् ईदृग् वच कापुरुषोचित?। राम खलु महाराज ,'प्रतिमान महीभुजा", अग्रणी सर्वभूपाना, "मर्यादापुरुष"स्वय (वा० रा०), (१७०),लोकाना धर्मशिक्षायै स्त्रीदासअपहरणेन य, देवो मनुकुले ततो, भूमौ अवततार च, "आदर्शमनुज" सोऽय सीताऽर्थे रावण हि अहन्, स-महा राक्षस कुल, कर्षन् भीषणवाहिनीं 'वानराणा' असख्याना, पृथिवीं अबलो वयन्, लका स्वर्णमयीं कुर्वन् समग्रा अधरोत्तराम्। प्रख्यापयति च विस्पष्ट, क्षिप्र पद्य, महामुनि, बकासुरवधआख्याने, पूर्वोक्त, भारते, यथा—"न ■ भार्यां त्यजेत् प्राज्ञ, पुत्रान् चाऽपि, कदाचन, विशेषत स्त्रिय रक्षेत् पुरुषो बुद्धिमान् इह, त्यक्त्वा तु, पुरुषो, जीवन्, अहात्वाऽन्यान् इमान्, सदा न वेत्ति धर्मं काम वापि

अर्थं मोक्षं च सेवत "(म० भा०)।"एतावान् अव्ययो धर्मं ,नित्य मन्दिर अनुष्ठित', परलोक शोक हर्षाभ्या आत्मा शोचति हृष्यति " (भा०) , पतवोऽपि हि सौहार्दं, आत्मीयेषु अनुरज्यन, भजन्ते, वर्वराश्चाऽपि स्वकेषु समवेदिता, परस्पर च साहाय्य कुर्वन्ति आपत्सु यवन , हिन्दवो भारतीयास् तु स्वार्थान्धा न तथा, पुन । धर्माणा प्रदानं एव, शास्त्रार्थाना विवर्तनं , मिथ्यागर्वं , भ्रमस्वार्थं , क्लैब्य ,भीरुतया तथा,(१८०),पीडनै अबलाना च,हिंदवो निरय गता । क्षत्रियाद् चापि ये शूरा अभूवन् मध्यमे युगे, सुन्दोपसुन्दन्यायेन ते सर्व विलय गता , यावनैश्चापि स्पर्धायन्त, पयोग पूर्वमेव हि । प्रबोधचन्द्रोदयनाटके च, सुचित्रित रूप इद विचित्र, पाषण्डिना उद्धतदाम्भिकानां 'मोह' प्रमाना खलु दृश्यामिश्रे । "ज्वलन्निवाऽहङ्कारोऽयं प्रसन्निव जगत्त्रयीम् , भर्त्संयन्निव वाग्जालै , प्रत्यया उपहसन्निव,(पितामहस्तु दम्भस्यापि अहङ्कारो विकथ्यते),'नाऽस्माकं जननी तथा उज्ज्वलकुला,सत्श्रोत्रियाणा पुनर् व्यूढा काचन कन्यका खलु मया तेनाऽस्मि ताताऽधिक , अस्मच्छ्यालक भागिनेय दुहिता मिथ्याऽभिशस्ता यत , तत्संपर्कवशात् मया स्व गृहिणी प्रेयसी अपि प्रोज्झिता' । (अहो धैर्यं, अहो प्रज्ञा, अपि अहो धार्मिक्य एव च,अहोऽप्यलानु ते शौर्यं,अहङ्कार !,जित त्वया !)। मृद्बिन्दुलाञ्छित-ललाट भुज उदर उर कण्ठ ओष्ठ पृष्ठ-चुबुक-ऊरु-कपाल-जानु ,चूडाग्र कर्ण-कटि पाणि-विराजमान-दर्भाङ्कुर ,स्फुरति मूर्त इव एष दम्भ । (लोभस्य पुत्रो दम्भोऽहङ्काराद् भयमिति कथ्यते) 'सदनम् उपगतोऽहं पूर्वं अम्भोजयोने ,सपदि मुनिभिर् उच्चैर् आसनेषु उज्झितेषु, सशपथम् अनुनीय, ब्रह्मणा, गोमयाऽम्भ परिमृजित निज-ऊरौ आशु संवेशितोऽस्मि । विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमि वाराणसी ब्रह्मपुरी पुराऽसीत् , मोहस्तदुच्छेदविधि चिकीर्षुर् निवस्तुमत्र इच्छति नित्यमेव । (१९०) वशीकृता च भूयिष्ठा मया वाराणसी तत । वेश्यावेश्मसु सीधुगन्ध-ललना वक्त्रासवामोदितैर् नीत्वा निर्भर-मन्मथोत्सव रसैर् उन्निद्रचन्द्रा क्षपा सर्वज्ञा इति, दीक्षिता इति, चिरात् प्राप्ताग्निहोत्रा' इति, ब्रह्मज्ञा इति, तापसा इति, दिवा धूर्तैर् जगद् वंच्यते । गङ्गातीर-तरंग शीतलशिला-विन्यस्त-भास्वद्-वृसी सविष्टा , कुशमुष्टि मण्डित-महा दण्डा , करन्तोज्ज्वला ,पर्याय ग्रथित-ऽक्षसूत्र वलय प्रत्येक-बीजग्रह व्यग्र अग्रा-अगुल यो हरति धनिना वित्तानि,अहो,दाम्भिका ' ."(प्र च)। उत्तम नाटक ह्येतद् सद्भिर्, बहुमानित, अन्वेषिभिर् हास्यहेतो हिन्दूनां, परिशील्यताम् । धर्मधान्या

यदा कामयां एव मोहो विराजते, प्रभुर्भूत्वा, दम्भकामक्रोधलोभादिभिर् वृत, अन्यासु अपि पुरीषु एव, तदा धर्मोऽहत कथम् ? "धर्म एव हतो हति, धर्मो

*धूर्ततागलंयथाऽन्ये, गुप्तिना वाममार्गिण, आडम्बरेण महता, व्याख्याति, अति रहस्यवत्, कौला, पञ्च 'म-काराणि,शब्दैर् अध्यात्मदृष्टमभि । ' परद्रव्येषु यो हि अन्ध, परस्त्रीषु नपुंसक, परापवादे यो मूक, सर्वदा विजितेन्द्रिय, तस्यैव ब्राह्मणस्य अत्र, वामे, स्याद् अधिकारिता । अकुल शिव इत्युक्त, कुल शक्ति प्रकीर्तिता, कुल अकुल सम्बन्धानात् निपुणा कौलिका, प्रिये ! । मद्य, मांस च, मीन च, मुद्रा, मैथुन एव च, म कार पञ्चक प्राहु योगिना मुक्तिसाधन । व्योम-पंकज निस्यन्द-सुधा पान रतो नर, मद्यपायी सम प्रोक्त, इतरे मद्यपायिन, कुण्डल्या मिलनाद् इन्दा स्रवेत् यत् पराऽमृत, पिबेद् योगी, महेशानि !, महापात्र इदं स्मृत, एव चन्द्रसुधारस कामऽर्थैर् न अभिभूयते जिह्वया गलसंयोगात् पिबेत् तद् अमृत सदा, योगिभि पीयते तत् तु न मद्य गौडपैष्टिक । पुण्य-अपुण्य पशु हत्वा, ज्ञानखड्गेन, योगवित्, परे लय नयत् चित्त, मांसाशी स निगद्यते मा शब्दाद् रसना ज्ञेया, तदंशयान् रसना प्रियान्, (१०), सदा यो भक्षयेद्, देवि !, स एव मांस साधक, मां सनोति हि यत् कर्म तत् मांस परिकीर्तित, न च कायप्रतीक तु योगिभिर् मांस उच्यते, देहबध-पर मूल अज्ञान बधकारण,, अज्ञानभक्षण यत् तु तद् हि मांसस्य भक्षण । मनसा च इन्द्रियग्राम संयोज्य, आत्मनि, योगवित्, मत्स्याशी भवेद् देवि !, ज्ञेया धीवरवृत्तय, अहंकारो, दम्भी, मद-पिशुनता-मत्सर द्विष, षड् एतान् मत्स्यान् वै विषयहरजालेन विधृतान्, पचन् सद्विद्याऽग्नौ, नियमितकृति, धीवरकृति, सदा खादत् सर्वान्; न च जलचराणा तु पिशित, गंगायमुनयोर् मध्ये, मत्स्यौ द्वौ चरत सदा, तौ मत्स्यौ भक्षयेद् यस्तु स भवेन् मत्स्यसाधक । सहस्रारे महापद्मे, कर्णिकामुद्रित चरत्, आत्मा तत्रैव, देवेशि !, केवल पारदोपम, सूर्यकोटिप्रती काश, चन्द्रकोटिसुशीतल, अतीव कमनीयश्च महाकुण्डलिनीयुत, यस्य ज्ञानोदयस् तत्र, मुद्रासाधक उच्यते, आत्मनो जायते मोद, सा मुद्रा परिकीर्तिता, सा ज्ञेया धारणा ध्यान समाधि आख्यास् तु मोचदा । अप्रबुद्धा पशो शक्ति, प्रबुद्धा कौलिकस्य च, (२०) शक्ति ता सेवयेद् यस्तु स भवत् रति सेवक, इडा पिंगलयो प्राणान् सुषुम्नाया प्रवर्तयेत् सुषुम्ना, शक्तिर् उद्दिष्टा, जीवोऽय तु पर पद, तयोस्तु सगमो, देवा !, सुरत नाम कीर्तित वीर्यपातस्य समये सुषुम्नासकमारुते, उत्पद्यते तु यत्

रक्षति रक्षित " (म०), अतो, हतोऽय धर्मस्तु हिन्दूना मर्म कृन्तति । अधुना येऽवशिष्यन्ते भूपा 'क्षत्रिय'-मानिन , स्वप्रजापीडने शूराः प्रायस् ते, न तु रक्षणे । 'ब्राह्मणा' किल येऽभूवन्, ज्ञानसग्राहिणोऽपि ते दुर्विद्याऽभ्यासिनो जाता , सत्तपोरहितास् तथा असच्छास्त्रेषु मस्ताश्च,न प्रजाहितचिन्तका ।"ब्राह्मण समदृक् शान्तो, दीनाना समुपेक्षक , स्रवते ब्रह्म तस्याऽपि, भिन्नभाण्डात् पयो यथा" (मा०)।(२००)। मलन्दनअद्यो वैश्या. वेदमन्त्रकृतोऽभवन् , "मलन्दनश्च, वासाश्च , साकीलश्च, इति ते त्रय , एते मन्त्रकृतो ज्ञेया वैश्याना प्रवरा सदा " (मत्स्यपु०) । सत्कारशून्या. तद्वश्या प्रायश सन्ति साम्प्रत, न च ते सात्त्विकं दान ददते, अपि तु राजस, विवेकरहित, प्रायो हि अपात्रेभ्यो ऽप्यपार्थक, तथैव अनृतभूयिष्ठ वाणिज्य द्यूतवत् कृत । ममाधेद ननु वैश्यस्य चरित लक्षशो द्विजे

सौख्य, शतकोटिगुण तु तत, एतद् एव रत प्रोक्त, अन्यत् स्यात् रासभे रत, कुल कुण्डलिनी शक्ति , देहिनी, देहधारिणी, तया शिवस्य सयोग मैथुनं परिकीर्तित, सह स्रारोपरि बिन्दौ कुण्डल्या मेलनं, शिवे !, मैथुन शयनं दिव्य यतीनां परिकीर्तित या नाडी सूक्ष्मरूपा,परमपदगता,सेवनी,या सुषुम्ना,सा कान्ताऽलिंगन नार्हा, न मनुज रमणी सुन्दरी वारयोषित् ; कुर्याच् चन्द्राऽर्कयोगे युग पवन गते, मैथुन, नैव योनौ, योगीन्द्रो विश्ववन्द्य , सुखमयभवने, त्वां परिष्वज्य नित्य" (मेरुतन्त्र, कुलार्णवतन्त्र, गुप्तसाधनतन्त्र, स्वच्छन्दतन्त्रादिषु) । इत्यादिशब्दै व्याख्यान्ति कौलास्ते वाममार्गिण , अध्यात्मयोगसिद्धान्तै योगवेदान्तसम्मतै तन्त्रनामकग्रन्थेषु छादयन्त पर छल, स्वकीयं व्यभिचारं च, मद्य-मांस निषेवया, घोरऽनाचाररता मूरा , बिडालवकवृत्तय । 'क्वचित् शाक्ता , क्वचित् शैवा , सभामध्ये च वैष्णवा , नानारूपधरा कौला विच रति महीतले" । योग वेदान्त शास्त्रेषु द्योतमानेषु सूर्यवत् , (३०), निर्विण्णाना विर- क्तानां शमिनां शान्तिं इच्छतां, नितान्तऋजुभि शब्दै अध्यात्माऽर्थोपदेष्टृषु, किमर्थम् हि ते एवार्था छाद्यते मांस-मैथुनै मद्यैर् मत्स्यैश्च मुद्राभि बीभत्सैर् भीषणैर् मूरा, मूढान् मूढतरान् कृत्वा नरकेषु एव पातकै ? 'गुह्योऽयं अतिगोप्योऽय रहस्योऽयं महान्' इति सर्वमेतत्तु धूर्तानां वचनैव विडम्बना । दृश्या हि शाठ्य सर्वे पञ्चतन्त्रे तु चित्रिता, वृद्धव्याघ्रस्य कथया स्फुटं धर्मोपदेशिन , कुलीरकाख्य आख्यानेनापि वृद्धबकस्य च,मण्डूक गंगदत्तस्य सर्पाणां स्थविरस्य च।किमर्थं सात्त्विकै शब्दै सात्त्विकार्थो न कथ्यते ?।३५

पठ्यते, नगराग्रेषु दुर्गायाः, प्रतिकस्वरं, 'वैदयवर्यं'-इति यं देवी स्वयं हि समबोधयत्, यन्ने शुद्ध च यस्तस्याः ज्ञानं एव हि केवलं—प्रायशस्तादशाः वैश्याः न भवंति अद्य भारते। "सर्वेषामेव भावानां सामान्यं वृद्धिकारणं ; ह्रासहेतुर् विशेषश्च ; प्रवृत्तिर् उभयस्य तु; सामान्यं एकत्वकरं, विशेषस्तु पृथक्त्वकृत्" (च०)। विशेषां 'जाति' एव जातीनां हिन्दूनां ह्रासकारणं, 'सामान्यं' च तथा एतेषां वृद्धिहेतुर्भविष्यति। अतो हि वेदेर् आज्ञप्तं, "समानी वो प्रपा भवेत्"। एकस्मात् पूर्वपुरुषात् 'जाताना' एक-'जाति'ता; ईदशाः सर्वदेशेषु शतशः संति जातयः; (२१०); 'सामान्येन', 'विशेषाणां' तासां, संग्रहणाय वै, "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुण-कर्म विभागशः, कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर् गुणैः" (गी०)। 'कर्मणां प्रविभागेन'—प्रोक्तं, न खलु 'जन्मना'। "निष्कारणस्तु नैवास्ति धर्मः सूक्ष्मोऽपि, जाजले!, हेतुभिर् धर्मं अन्विच्छेत्, न लोकं विरसं चरेत्", "श्रीमो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः", (म० भा०)। सुखदुःखे सुख्यहेतू, प्रवर्त्तन-निवर्त्तनात्। "परित्यजेद् अर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ, धर्मं चापि असुखोदर्कं लोकविद्विष्टम् एव च" (म०)। अध्यात्मशास्त्रं एव अत्र, स्वरूपं सुखदुःखयोः, धार्मिकं सार्मिकं चापि तात्त्विकं खलु, वेदयेत्। जन्मपर्णात्मको 'धर्मो', ('धर्मो'ऽयं चेत् पुराऽभवत्, कस्मिंश्चिद् अपि काले), ऽसौ असुखोदर्कः एव हि, साम्प्रतं, बहुधा। तस्मात् परित्यक्तों ऽधुना ऽस्ति अयं। जन्मनैव हि वर्णत्वे हेतुर् आप्तो न लभ्यते; न प्रत्यक्षं, नाऽनुमानं, न शास्त्रं विविधाऽऽगमं। "प्रत्यक्षं च अनुमानं च, शास्त्रं च विविधाऽऽगमं, त्रयं सुविदितं कार्यं, धर्मशुद्धिं अभीप्सता" (म०)। (२२०)। कर्मणैव तु वर्णत्वे प्रमाणं लभ्यते त्रिधा। न मालिन्याद् ऋते हेतुर् अस्पृश्यत्वेऽस्ति किंचन; अस्ति चेत्, स तु दम्भोऽस्ति, मिथ्याऽहंकार एव च। स्पृश्याऽस्पृश्यविवेके तु, जातिनाम न कारणं, किंतु अवस्था मनुष्याणां, निर्मला समला अथवा। सत्यपूतं मनो येषां, देहः स्नानादि-पावितः, संचारिरोग-अनाक्रान्तः, स्पृश्याः एव हि ते सदा। अथतारं [illegible] दशमं मन्यंते ऋषयोऽपि यं, बुधाः पुराणकर्त्तारः, सर्वे ऽद्यापि च हिन्दवः, बुद्धो ऽपि भगवान् अर्थं इमं एवऽदिशद् विभु., वर्णाश्रमव्यवस्थां तु भूषयन्, (न तु दूषयन्), शोधयन्, 'कर्मणा एव इति', निराकुर्वंश्च 'जन्मना'। पश्चात्, सहस्रवर्षेषु गतेषु नदनंतरं, प्रायो जातेषु बौद्धेषु वामतंत्रानुसारिषु, भ्रष्टेषु सत्पथाद् भूयो, व्यवस्था तु पुनः कृता, कुमारिलादिभिस् तत्र; तत्कालीनैश्च हेतुभिः, 'जन्मना एव इति'

सिद्धान्तस् तदा तै प्रबलीकृत ।८। "कालचक्रे वहत्यस्मिन् घोरे सततयायिनि"

*संघर्षस् तु आदितो हि एव अभवद् वैदिक बुद्धयो , यथा इन्द्रप्रवर्त्त्यां कृष्णेन एतद्विरोधिना, पतिताना सदा यद्वद् उद्धारक सुधारवै । बुद्धेन संस्कृतो धर्म प्राभूत् काल तु कचन, शोधिता वर्णमर्यादा प्रससाराऽपि भारते । अस्थिरत्वात्तु प्रकृते , अस्या द्विततया तथा, दोषायन्ते गुणाश्चापि, कालेन 'अति-अतता' गता , यथा दोषा गुणा यन्ते, तेनैव ननु हेतुना । 'अतिना' एव अहिंसाया , 'दण्डात्' चापि अविवेचनात् , मन्दा , आक्रमकारिभ्यो रक्षाया,अभवन् नृपा ,बुद्धतोऽर्वाक् चतुर्थ्यां तु शत्या, ईसात एव च पूर्वद्विशत्या, "यवन साकेत रुरुधे" मृश, महाभाष्येऽपि लिखित तत् पतञ्जलिना स्वय । यवनेश स तु प्रायो 'मीनाण्डर्' इति विश्रुत , नागसेनेन, बौद्धाना आचार्येण, समागम यस्याऽभूद् अपि, पश्चात्तु, प्रश्नोत्तरकथा तथा, 'मिलिन्द पञ्हो' नाम्नि एषा या ग्रन्थे दृश्यतेऽधुना, साकेते (ऽयोद् अयोध्यायां) तस्मिन् कालेऽभवन् नृप बृहद्रथ ,पुराणोक्त ,सूर्यवशान्तिमो हि य ,(१०) बौद्धग्रन्थेषु, नाम्ना सोऽस्मिन् उक्तो 'दशरथे' त्वपि । सेनापति पुष्यमित्र तस्याऽऽसीद्, ब्राह्मण'श्च स , विश्वासघातेन अहन् स स्वामिन स्व बृहद्रथ सिंहासन चापि आरोहत् स्वय ऐश्वर्यैतर्षुल । न अस्मात् पूर्वं कोऽपि विप्र राजाऽभूद् भारते स्वयं,वदति इति इतिहासज्ञा केचित्,सहरते ऽपरे । अग्निमित्रोऽस्य पुत्रोऽभूत् , कालिदासो हि, नायक, मालविकाऽग्निमित्रस्य नाटकस्य, अवरीत् तु य । न वशो मगधे तु एषा, 'शुंग'-इति विदितो हि य अस्य पुत्रोऽथवा पौत्र , देवभूतिरिति ईरित , काण्वेन वासुदेवेन हतो ब्राह्मणमन्त्रिणा । वासुदेवोऽपि राज्यस्य मुकुट स्वय अग्रहीत् । तस्यापि वशो हि अचिरात् जगाम ध्वस्त तु, दुष्कृते । आंध्र क्षत्रिय राजान तं समूल अनाशयन् । तेषा वश , शताब्दीना चतुष्क सार्धमेव च, निरगद्मी राजपङ्भिर् धुर राज्यस्य च अधरत् । पुष्यमित्रोऽपि संरब्धो, द्रोहाद् साम्प्रदायिकाद् अहिंसाभावविद्वेषाद् , यज्ञास्तु पशुमारकान् आरेभे, लिखित चास्ति तत् पतञ्जलिना पुन ,"पुष्यमित्र याजयाम " किंतु तस्य उद्यमो हि अय (२०) नाफलत् , भारते, यस्मात् ,पशुयज्ञविरोधिनी बुद्धिर बौद्धोपदेशैस्तु सुप्रतिष्ठितता गता । बौद्धाना वैदिकाना च पण्डिताना परस्पर, संघर्षा मा विरोधस्तु भूयो भूयो व्यवर्धत काले, प्रान्ते तथा, एकस्मिन्, वैदिका प्राभवन् , पुन , प्रान्तेऽन्यस्मिन् तथा काले बौद्धास्तु बलिनोऽभवन् , राजानोऽपि व्यरुध्यन्त, पक्षयोर् अनुयायिन । समाजस्य समग्रस्य दुर्बलत्व अभून् तत , उत्कर्ष किंतु शास्त्राणा, प्रतिसंस्करण तथा, पक्षयोर्

(म०), दुःखस्योत्पादको जात सिद्धात स तुसाम्प्रत,अन्येषा कारणानां तु मध्ये तत्र मिश्रणात् ।(१३०)। 'वर्ण-सकर' रोधार्थं सिद्धान्तो योऽनुमोदित , "कैकवर्णे "कैककर्मसैनाप्य वृद्धये,एकैकवृत्त्या संतुष्ट्यै,सर्वपर्सप्ताऽप्यनुत्तये तथा क्षणिककामेष मूढाना, अविवेकिनां, मनुष्या असमदीलाना स्वयभस्य निवृत्तये सदयंहानाज् जातोऽसौ स्वय संकरकारक । "सवे सर्वासु अपत्यानि वर्णा सजनयन्ति हि, वृत्त कृत्वा सर्ववर्णा यदि वृत्तं न पश्यति"(म०भा०), "व्यभिचारेण वर्णाना,अवेद्या वेदनेन च, स्वकर्मणा [illegible] त्यागेन, जायते वर्णसंकरः" (म०), व्यभिचारा बहु विधा", तथा वै वृत्तिसंकरा । सर्वे चाप्यनुजीवन्ति इदानीं सर्वास्तु जीविका । जात्यु यो यो च जातीना, अस्पृश्याना परस्परं,वर्णो यो यो च वर्णाना, मिथोऽमीजि अविना हिना, अत्यै मनुष्यगणने दशाब्दे, दासकै कृते, प्रायशस् त्रिसहस्राणि सख्यया गणितानि वै , हिन्दूनामकजीवाना, मिथाना सर्वथा मिथ । परस्पर प्रभिन्नोऽहे , तिरस्कारैश्च, मत्सरैः, यत क्षीणा , परैर नित्य धर्षिता हिन्दवस् तत । अत पुन 'कर्मवर्ण सिद्धान्तोद्धलनस्य वै (२४०) आवश्यक च सत्प्रयास, समाजस्य विशुद्धये, ' स्वकर्मणा तु त्यागेन',"यदि वृत्त न पश्यति"—कृत्याना कर्मणा त्यागात् वर्णाना सकरो, ध्रुव, समरे सर्ववर्णानां प्रधान कारण हि तत् । व्यभिचार ,स्वदारेषु कृतस्य परित्यजन, अकृतस्याऽपि करणं परस्त्रीगमनस्य वै, अवेद्याया अग म्याया स्त्रिय वेदन तथ च, कर्माणि, जीविकार्थं तु निर्दिष्टानि, स्वभावत , तेषा त्यागो मत एव वर्णसंकरकारक इति पूर्वोक्तशब्दार्थान् आर्षान् सम्यग् विचार्य च, इहाऽमुत्रसुखस्याऽपि, पराऽनंदस्य च आप्तये, 'वृत्त', 'वृत्तिर्', 'जीविका'च,'स्व धर्म' 'कर्म' चैव हि, पर्यायमत्तु, शब्दानां अर्थं प्रायो ऽत्र शिष्यते । (२४६) ।

उभयोश्चाभूत्, युद्धा दीर्घाश्च जज्ञिरे । आकुमारिलभट्टस्य काल आसीद् इय दशा । एतस्मिन्नन्तरे विप्रपंडितैर्दर्शनानि अपि, पुराणानि इतिहासाश्च, सर्व एव नवीकृता , उत्तमा अधमाश्चापि वृथा कर्मठयोग्यका । बौद्धैश्च लिखिता य या उत्तमा अधमा अपि । दर्शने, व्यवहारे च, सामीप्य यदधे तयो , आभ्यन्तरेऽभिप्राये च, वार्ये सामाजिकेऽपि च, बहिर्यद्यपि अत्युष्णत मन्दाटोपैर् निरर्थकै । यतै कुमारिला दीनां, तत्र तदनुयायिना पर्यन्तेऽथ, प्रजा सर्वा 'बौद्ध' नाम जहु प्रमात्, ज मवर्ण व्यवस्था चापि अङ्गीचक्रुर् दृढीकृतां । (३०) ।

रोगस्य मूलकारणम् ।

मूलं हि कारणं रोगे 'जन्मवर्ण'दुराग्रहः,जनितो हि उच्चजातीनां स्वार्थैर् दर्पैः कुबुद्धिभिः । दुराग्रहेणाऽनेन एव प्रजायन्ते नवा नवा 'अन्तरालास', तथा एतेषां सख्या नित्य विवर्धते, (यथा प्रचलिते पाठे दृश्यते हि मनुस्मृते, नाऽयं पाठो मौलिक स्याद् इत्यग्रे दर्शयिष्यते।) यद् (= यत)रीतिर् उच्चमन्यानां अन्यैश्चाऽनुविधीयते, परस्परविवाहादि भोजनादि विवर्जने, हिन्दूना जातयो जाता त्रिसहस्र ततोऽधुना, अन्योऽन्य प्रति चास्पृश्याः, विद्विषन्त परस्परं । (२५१) ।

हेतुविषये भ्रान्तय ।

एतत् च चिन्त्य—किं सर्वे शासका सन्ति अहिन्दव ? भारतेऽद्यापि सन्ति एव बहवो 'हिन्दु'नामका राजानः, तत्प्रजाश्चापि प्रायशः, सर्वोऽपि 'हिन्दव' । ना स्त्येव तादृश पाप, अपि घोरतमं किल, यद् एभि क्रियते नैव बहुभी 'राज' नामकैः, तस्मिंश्चापि समर्थ्यते स्वकीयैस् तैः पुरोहितैः, अनुक्रियतेऽपि तथा, "यथा राजा तथा प्रजा" । यद्यपि स्पष्ट आदिष्टं मनुना, मार्गवेण च—"क्षत्रस्य अतिप्रवृद्धस्य, ब्राह्मणान् प्रति, सर्वशः, ब्रह्मैव संनियन्तृ स्यात्, क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवम्"(म०) । "जितेन्द्रियो, जितक्रोधो, लोभमोहविवर्जितः, षडङ्गवित्, साङ्गधनुर् वेदवित्, च अर्थ धर्म वित्, यत्कोपभीत्या राजापि धर्मनीतिरतो भवेत्, नीति शस्त्र अस्त्र व्यूह आदि-कुशल स्यात् पुरोहितः, स एवाऽऽचार्यः पुरोधा य शापाऽनुग्रहयो क्षम । ब्राह्मण तु स्वधर्मस्थं दृष्ट्वा, विश्वसिति चेतरे, नान्यथा,क्षत्रियाद्या तु, तस्माद् विप्रस्तपश्चरेत्। षड्भागभृत्या दास्यत्वे प्रजाभिस्तु नृप कृत "(शु०नी०)। (२६०) । व्यासो भारतकारश्च प्रवीति एव महामुनि —"प्रजाना तु नृप स्वामी, राज्ञ स्वामी पुरोहित " (म०भा०शान्ति०) । विरला 'ब्राह्मणा ' किंतु बहवो 'ब्राह्मणब्रुवा' । "तपो विद्या च विप्रस्य नि श्रेयसकरं परं, तपसा किल्बिषं हन्ति, विद्ययाऽमृत अश्नुते" (म०) । तपोविद्याविहीनो यो, नासौ विप्र कदाचन; तपश्च, सात्त्विक यत्स्यात्, विद्या, सात्त्विकबुद्धिजा, कृष्णेन लक्षण प्रोक्त गीताया चैतयोर् द्वयो । "देव द्विज-गुरु प्राज्ञ पूजन, शौच, आर्जव, ब्रह्मचर्यं, अहिंसा च, शारीर तप उच्यते, अनुद्वेगकरं वाक्य, सत्य प्रिय हित च यत्, स्वाध्यायाभ्यसन चैव, वाङ्मय तप उच्यते, मन प्रसाद, सौम्यत्व, मौन, आत्मविनिग्रह, भावसंशुद्धि, इति एतत् तपो मानसं उच्यते । श्रद्धया परया तप्त तपस् तत् त्रिविध,

नरैर् अफलऽकाङ्क्षिभिर् युक्तै सात्त्विकं तप उच्यते, सत्कार-मान पूजार्थं तपो, दम्भेन चैव यत् , क्रियते, तद् इह प्रोक्त, राजस, चलं, अध्रुव, मूढग्राहेण आत्मनो यत् पीडया क्रियते तप , परस्य उत्सादनार्थं वा तत् तामस उदाहृत । (२७०) । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च, कार्याऽकार्ये, भयाभये, बन्ध मोक्ष च या वेत्ति, बुद्धि सा, पार्थ !, सात्त्विकी , यया धर्मं अधर्मं च, कार्यं च अकार्यं एव च, अयथावत् प्रजानाति, बुद्धि सा, पार्थ !, राजसी, अधर्मं धर्मं इति या मन्यते, तमसा ऽवृता, सर्वार्थान् विपरीतांश्च, बुद्धि सा, पार्थ !, तामसी" (गी०) । वर्धनैर् नखकेशाना, भस्मपुण्ड्रादिधारणै , मालाभिर्विविधाभिश्च, वेशैश्चाऽपि विलक्षणै , नग्नत्वैर्, ऊर्ध्वबाहुत्वैर् , अथ शीर्षेश्च लम्बनै , विक्षिप्तवच्चाऽऽचरणै , सत्तपो नहि सिध्यति । नैवाऽपि केवलन्याय व्याकृति आदौ परिश्रमै , सद्विद्यादाऽज्ञोच्चारैश्च, सद्विद्या चापि सिध्यति । सद्विद्याया अभावाच्च, तथा सत्तपसोऽपि च, निरोधे दुष्टराजाना, स्वय भ्रष्टा , कथं क्षमा ? केचिद् एव भविष्यन्ते ये हि 'राजर्षि' वन् नृपा , ब्राह्मणा 'ऋषिकल्पा'श्चाप्यत्ति स्वल्पतरास तथा । न अनृषी राजा यत्ता स्यात् । कवयो, राजपण्डिता , राज्ञा प्रशस्तिकारा हि, प्रायशो दुष्कृतां अपि, स्तैषा राज्ञा लम्पटस्य हिंसकस्य प्रशंसका , लुण्ठन परराष्ट्राणा, पुरीणा ध्वसन तथा, (२८०), रोदन परनारीणा, सुरते च पराक्रम, पशूनामिव हिंसाणा, स्तुवन्ति खलु ते मुदा , केवल चाटुकारास्ते, न वक्तार प्रजाहिता । 'स्व हिताय पुरो अग्रे यो जनै प्रतिनिधीयते , अग्र सद्धर्मकार्येषु', स एव हि 'पुरो हित' । "कृत, त्रेतायुग चैव, द्वापर, कलिरेव च, राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि, राजा हि युग उच्यते । कलि प्रसुप्तो भवति, स जाग्रद् द्वापरं युग, कर्मसु अभ्युद्यतस् त्रेता, विचरंस्तु कृत युग। अष्टापाद्य तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिष , षोडशैव तु वैश्यस्य , द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च, ब्राह्मणस्य चतु षष्टि , पूर्णं वा अपि शत भवेत् , द्विगुणा वा चतु षष्टि , तद्दोषगुणविद् हि स , कार्षापण भवेद् दण्ड्यो यत्रान्य प्राकृतो जन , तत्र राजा भवेद् दण्ड्य सहस्र, इति धारणा" (म०) । राजानश्च, 'नवाबा'श्च, 'पुलिसादि' अधिकारिण , दण्डशक्तिधरा , सब पापिन प्रायशोऽधुना, केचन व्यावर्तिष्यन्ते ये प्रजाहितचिंतका । "राज्ञो हि रक्षाऽधिकृता , परस्व आदायिन , शठा ,(२९०)। भृत्या भवन्ति प्रायेण,तेभ्यो रक्षेद् इमा प्रजा "(म०), तेषां सहायकाश्चापि पापकार्येषु, सर्वदा, धर्मध्वजाश्च दृश्यते, प्रजासु अनागता

अपि। ईसाऽष्टादशशत्या तु, 'ठग' नामकदस्यव, 'फाँसीगरा' च ये ख्याता, चबूपुर् भारते पुरा, अमीर् अली इति नामा एक, 'ठग' एकदलनायक, आङ्ग्ल-सैन्यैर् गृहीतश्च, कारावासे निवेशित, मेडोज् टेलर नामान, सेनाखण्डस्य नायकं, स्वय 'फाँसी'तले प्राप्त, म्लान, पापैश्च तापित, नरकस्य मुख पश्यन्, दुरित चरित स्वकं प्रकटयद्, विस्तरश, सर्वं घोर पापमय भूर्त, विश्वासघातान् कृत्वाश्च पान्थाना, लुण्ठन तथा, एतच् चाकथयद् नृप राज्ञा पैशाचिक तथा—
"इमे इमे प्रजा 'पाल' नृ 'पालाप्' ठग पालका, स्वे स्वे राज्ये निवासिभ्यप् ठगेभ्य, बुद्धिपूर्व, लुण्ठिताना धनाना तु, तैर् एव उपायनी-कृत, चतुर्थभाग गृह्णाति विधिवत् धरपत् मुदा, प्रोत्साहयति च ठगान्, सर्वथा दस्युकर्मणे"। ईदृक्नृपाणा दशाय नरक को हि अन्य भवेत्? यथा 'ब्रह्म', यथा 'क्षत्र', तथैव विट्स 'विश'। विकृता हि विशा 'वार्त्ता', कृष्यापारभूयसी, (३००), विक्रीयते हि अन्यनाम्ना द्रव्य यत्, तु अन्यद् एव तत्। विंशशत्या द्वितीयार्धे विक्रमस्य, अभवत् खलु कलिकाता नगर्यां हि, जने कोलाहलो महान्, यत् नम एक, केषाचित् छलिना व्यवहारिणा, छद्म धर्मिष्ठरूपाणा, विक्रीणाति घृता, मधु, दायाना कुथमानाना, पशूना च नृणां अपि, हुग्ली-नद्या विनिष्कृष्य अधिश्रिताना जले तथा, घृत नाम्ना, घृतस्याऽपि मिश्रिता अल्पमात्रया, ससधाऽश्रितविप्राश् च केचित् तन्मर्मवेदिन आपणे भृत्यरूपेण विक्रीणन्ति घृता घृत। कोलाहलस्य तु एतद् अभूद् यत् कुकारिण व्यापारिण ते बहुना धनदण्डेन दण्डिता, सभूय ब्राह्मणैर् अन्यै, दण्ड-लब्ध धन च तत्, जन्म ब्राह्मण सज्जाना स्वार्थेषु एव विभाजित। नवानैश्च एव पाश्चात्ये प्रचारे, जन्म ब्राह्मणा, जन्म क्षत्रिय वैश्याश्च, सघीभूयापि 'कम्पनी' स्थापयित्वा तु, 'सभूय-समुत्थानस्य' डम्बरं, लोके प्रदर्श्य, कपटै सहस्रान् वञ्चयति हि, स्वय भवति कोटि आढ्या, तान् सहस्रान् बहूस् तथा दरिद्रयति नितरा, वार्त्ता धूर्त्ता कृता तथा। (३१०)। शिक्षके रक्षके चापि दुर्भावाना वश गते, व्याप्ता प्रजाश्च दुर्भावैर्, "यथा राजा तथा प्रजा"। "यद् यद् आचरति श्रेष्ठ तत् तद् एव इतरो जन, यत्प्रमाण कुरुते लोकस्तद् अनुवर्तते" (गी०)। अन्योऽन्य'अनुग्रह'न्यायात् सर्वेऽपि निरय गता, शिक्षका वञ्चका जाता, रक्षका भक्षका तथा, पोषका शोषका भूता, सेवका अपि घर्षका। अतो न केवल शास्त्राणि अभावो हि कारणं, धर्मस्यापि समाजस्यापि अध पाते तु भारते। मिथ्याधर्मरतैर् यत्र धर्मस्यैवाधिकारिभि: सद्धर्मो हन्यते, तत्र धर्मशिक्षा

कथ भवेत् ? शक्तिलोपेऽपि हनन धर्मस्य एवआदिकारण। उत्तमागे तु विभ्रष्टे, उत्तराग तत क्रमात्, बाहूदर च, पादश्च, भ्रश आप्नोति असशय। ज्ञाने तु अशुद्धे सञ्जाते, इच्छा दुष्टा भवेद् ध्रुव, तत सर्वा क्रिया दुष्टा च,इत्यनर्थपरपरा। "काम मयोऽय पुरुष , स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति, यत्क्रतुर् भव च भवति तत्कर्म करोति, तदभिसपद्यते चैव" (बृ०उ०) ।(३१९ श्लोक)

सघे शक्ति , तदभावे क्षय , तदभावकारण।

"समानी प्रपा, सह वो अन्नभाग , समाने योक्त्रे सह वो युनज्मि, समानो मत्र , समिति समानी,समानेन वो हविषा जुहोमि,(३२०),सगच्छध्व,सवदध्व,स वो मनासि जानताम्, समाना व आकूति , समाना हृदयानि व , समान अस्तु वो मन "—इत्याज्ञापयति श्रुति (वे०)। समानी वै प्रपा येषा, अन्नभाग सह एव च, मत्र समान , आकूति समानी, समितिस्तथा, हृदयानि समानानि, समान च तथा हवि , काय समाने ये युक्ता , तेषामेव हित भवेत् , तेषामेव हि वृद्धि स्यात् , तेषामेव जय सदा। न तु शीर्णविकीर्णाना त्रिसहस्रासु जातिषु, अन्योऽन्य भिद्यमानाना,तिरश्चापि विकीर्यता, इतस्ततोऽभ्यस्यमाना, छिन्नाना बहुभिर्मतै । "न वै भिन्ना जातु चरति धर्म, न वै सुख प्राप्नुवतीह भिन्ना , न वै भिन्ना गौरव प्राप्नुवन्ति, न वै भिन्ना प्रशम रोचयति, न वै तेषा स्वदते पथ्य उक्त, योगक्षेम कल्पते नैव तेषा,भिन्नाना वै, मनुजेन्द्र !, परायण, न विद्यते किंचिदन्यत् प्रणाशात्" (म०भा० विदुरनीति)। किंतु नैव अद्य जायते 'हिन्दुना' म मनासि वै,स वदति न वा ते तु, न स गच्छन्ति वा मिथ , मनाग् अप्येकता-बुद्धिर् दृश्यते न पृथु साम्प्रत, पाषण्डिना इन्द्रजालै , नवैरिव, विमोहिता , प्रत्यक्ष छलिभिर् बाला , श्रद्धान्धा तादृशेष्वपि, मूढग्राहैर्भृता भग्ना , भ्रष्टा वेदस्य मार्गात्, नष्टमार्गा महारण्ये यथा, तद्वद् भ्रमति ते ।(३२१)

हिन्दू समाज सर्वोऽय नितरा द्रात्यता गत,
आपादतलम् आचूड पुन सस्कारम् अर्हति।
'कर्मणा वर्ण' इत्येतन्मन्त्रेणैव तु समव
पुनर् उज्जीवनस्य अस्य पुन संस्करणस्य च ।(३२२)

कथ चिकित्सा, किमत्र शास्त्र।

"धर्म एव हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षित , तस्माद धर्मो नहन्तव्य ," शास्ति

एव भगवान्मनु (म०)। ' धर्माद् अर्थश्च कामश्च, स किमर्थं न सेव्यते"(म॰भा०), ऊर्ध्वबाहुर्विरौति एव महाभारतकृन्मुनि । "धर्माद अर्थ , तत काम , कामाद् धर्मसुखोदय , इत्येव निर्णय शास्त्रे प्रवदन्ति मनीषिण " (पद्मपु०) । सज्ज्ञानात्तु सदिच्छा स्यात्, तत स्या सत्क्रिया हि, अत , सद्धर्मरूपम् एवऽादौ निश्चेतव्य प्रय त्नत । न तादृद् निर्णय कर्तु शक्ता बुद्धिस्तु तामसी, "अधर्म धर्म इति या मन्यते तमसाऽवृता, सर्वार्थान् विपरीताश्च, बुद्धि सा मनु तामसी" (गी०) । न वापि राजसी बुद्धिर्धर्मरूप विनिर्णयेत्, "यया धर्म अधर्म च कार्य चाकार्यमेव च, अय थावत् प्रजानाति, बुद्धि सा खलु राजसी" (गी०) । ज्ञातु वक्तु च सद्धर्म बुद्धि शक्ता सात्त्विकी(३४०),"प्रवृत्ति च निवृत्ति च कार्याकार्य, भयाभये,बन्ध मोक्ष च या वेत्ति, बुद्धि सा हि अस्ति सात्त्विकी ' (गी०), वेदिनी अध्यात्म शास्त्रस्य, इत्येवार्थाद् अवगम्यते । "अध्यात्मविद्या विद्याना ' बन्ध मोक्ष च वेदयेत् ,भय स्थानानि पापानि, निर्भय चामृत पद , इत्याद्यपि हेतू ये अभयस्य हि भयस्य च । 'शास्त्रमेव प्रमाण स्यात् धर्माधर्मविनिर्णये' , 'किं तत् शास्त्र', इद चिन्त्य तत्त्वाधिगमकाङ्क्षिभि , "तस्माच्छास्त्र प्रमाण ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ" (गी०), यद् एतद् उक्त कृष्णेन, तद् व्याख्याति स्वय प्रभु ,"इति गुह्यतम शास्त्र" अध्यात्म शास्त्र उच्यते, "राजविद्या राजगुह्य ', "गुह्याद् गुह्यतरं" तथा, "सर्व भूतेषु येनैक भावम् अव्ययम् ईक्षते, अविभक्त विभक्तेषु, तज्ज्ञान विद्धि सात्त्विक ' (गी०), शास्ति यत् साधनोपाय चतुर्वर्गस्य निश्चित, तथा तद्बाधन अपाय, एषा शास्त्रस्य शास्त्रता , स्पष्टार्थं तु सदैव, अन्यद् "वाचो विग्लापन" पर । ईदृक्शा स्त्रेण यो धर्म , आत्मज्ञानाश्रितेन हि, आदिश्यते, स एवास्ति जगत्कल्याणका रक । "ध्यानिक सर्व एव एतद्,यद् 'एतद्'(इति)अभिशब्दित, न हि अनध्यात्म वित् कश्चित् क्रियाफल उपाश्नुते ।(२५०) अधियज्ञ ब्रह्म जपेद्, आधिदैविक एव च, आध्यात्मिक च सतत, वेदान्ताभिहित तु यत् ; इद शरण अज्ञानां, इद एव विजानतां, इद अन्विच्छता स्वर्गं, इद आन य इच्छता , अनेन क्रमयोगेन परिव्र जति यो द्विज , स ,विधूय इह पाप्मान, परब्रह्म अधिगच्छति । सैनापत्य च, राज्य च, दण्डनेतृत्व एव च, सर्वलोकाधिपत्य वा, वेदशास्त्रविद् अर्हति"(म०) । सर्व समाहक सोऽय, चतुर्वर्णाश्रमक्रमक , राजविद्याऽनुसारेण कृष्णोच्चारित शासित– "चातुर्वर्ण्य मया सृष्ट गुण कर्म विभागश , कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्

गुणे " (गी०)। उच्यते 'कर्म श' स्पष्टं, न पुन'र्जन्मना'इति हि। शब्दा सति अत्र विस्पष्टा, "गुण कर्म विभागश", "गुणै स्वभाव प्रभवै", न तु एव अत्र उपदिश्यते—'गुणैस्तु जन्मप्रभवै', 'जन्म जाति विभागश'. "सर्वोपनिषदो गावो, दोग्धा गोपालनन्दन, पार्थो वत्स, सुधी र्भोक्ता", इति गाथा प्रथीयसी, वेदान्त भाष्य योगाना, गीताया सार उद्धृत, तथा मनूक्तधर्माणा कर्म निष्कर्म शर्मिना(२६०)। प्रवर्तते श्रुतिर्द्वेधा,"कुरु कर्म,त्यज इति च"(म०भा०),"प्रवृत्त च, निवृत्त च, द्विविधं कर्म वैदिक"(म०), काम्य सकाम, निष्काम,नैष्कर्म्य चेति यत् स्मृत, समन्वियते ते गीताया, मन्वादेशानुसारत। साप्येषु विस्तरश्लोक इव भाव-गुण-कर्मणा। 'परा मत स्वभावाद्' तु, प्रकृति च वदति हि, त्रयो गुणा प्रजायते, त्रीणि कर्माणि चैव हि, गुणैकगुणवैशेष्यात्, 'द्विज वर्ण-त्रय' तत। 'आन्वीक्षिकी' आत्मशास्त्रस्य एव अपर नाम उच्यते,राजाऽध्येयासु विद्यासु मूर्धन्या ख्यायते हि सा,"आन्वीक्षिकी आत्मविद्या" अभ्यस्येद् यत्नतो नृप, अध्याये राज धर्माणा आदेशोऽय स्वय मनो।(म०) "आन्वीक्षिकी आत्मविद्या स्याद्, ईक्षणात् सुखदु खयो, ईक्षमाण तया तत्त्व हर्षशोकौ व्युदस्यति" (शु०नी०), "प्रदीप सर्वविद्याना, उपाय सर्वकर्मणा, आश्रय सर्वधर्माणा, शश्वद् आन्वीक्षिकी मता" (वा०स्या०न्या०भा०, कौटि०अर्थशा०)। "य य लोक मनसा सविभाति, विशुद्धसत्त्व कामयते यांश्च कामान्, त त लोक जयते, तांश्च कामान्, तस्माद् आत्मज्ञ हि अर्चयेद् भूतिकाम"(मुड०उ०)। आन्वीक्षिक्या दर्शितेन,गीतया व्याख्यातेन च,'वर्णाना कर्मणासिद्धि',सिद्धान्तेन,प्रसिद्ध्यति(२७०)। कृष्णेन गीयते यत्, सत् मनसा किं न पीयते ? बुद्धि आत्म शब्दौ गीताया यावद्वार प्रयोजितौ, तावद् अन्य अर्थगर्भौ हि शब्दो नैव प्रयोजित। सांख्यशास्त्रेऽपि सिद्धान्त "बुद्धिर् अध्यवसायिनी", स्वरूप एव सा ध्रुव स्याद् आदिम परमात्मन। (२७२ श्लो०)

वर्त्तमाना शास्त्रदुर्दशा।

न शास्त्र वाग्विलासार्थं, मल्लयुद्धार्थमेव वा। सत्त्वाय मनुष्याणा, व्यवहारस्य शुद्धये, कल्याणार्थं समाजस्य, सौमनस्यार्थम् एव च,शान्त्यै,तुष्ट्यै च, पुष्ट्यै च 'शास्त्र' पूर्वै प्रवर्तित, आदौ,मध्ये, तथाऽन्ते तै 'शान्ति' शान्ति' च पठ्यते, आरभ्यते च उपनिषद् 'सौम्य-तात' प्रबोधनै, एतया च उपनिषदाऽध्यात्मविद्या उपदिश्यते। "विद्यया औपनिषद्या यद् यदेव, श्रद्धया तथा, क्रियते, तत्तदेव

स्यात् कर्म वै वीर्यवत्तर" (छां०उ०), "नहि अनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफल उपाश्नुते" (म०), "अध्यात्मविद्या विद्यानां" प्रदीपो हि समन्तत , आश्रय सर्वधर्माणां,उपाय सर्वकर्मणां,चतुर्णामपि धर्माणां,इति मत्वा सुनिश्चित कृष्णे योजयितु पार्थं,विमुख धर्मकर्मत ,(३८०),स्वजधुवधभीत च,गीता गीता रणाजिरे सम्पूर्णा वासुदेवेन,अध्यात्मविद्योपदेशिका । न सौमनस्य, श्री शान्ति , पुष्टिस्तुष्टिर्न चैव हि, नआत्मविद्याप्रयोगो वा व्यवहारस्य शोधने, हिन्दुषु इदानीं कुत्रापि दृश्यो भारत भूतले । आचारभ्रशनयैव बहु 'वेदान्त'-जल्पन, 'नैष्कर्म्य'-वादो बहुश , दम्भन मोहन तथा मुग्धानां अल्पबुद्धीनां, क्रूर वचन एव च, मृतश्राद्धश्च विविध प्राप्य प्रस्तुत भारते । 'मीमासा दिग्गजानां' च,'अल्हाना व्याकृतौ' तथा, तथा 'वेदात सिंहानां', 'तर्क-केसरिणा' अपि,दृश्यते विदुषा मध्ये नियुद्धानि एव सर्वत ,'विद्या-र्णवाना' कल्लोला , तथा 'दिग्विजया' अपि विद्यासु 'सार्वभौमाणा', विदुषा 'चक्रवर्तिना' पराक्रमाश्च 'शास्त्रार्थ', वाक्-पटी-नर्तनानि च, बहुश कवि 'सम्राजा', दृश्यतेऽत्र स्थले स्थले, वाग्देव्या 'रसनाग्रेषु विविध चित्रनर्तन', समस्यापूर्तयो बह्व्य , चमत्कृत्स्फूर्तयस्तथा, शृगारबहुलान्येव कविसम्मेलनानि च, विनोदा विभ्रमाश्चापि भूरि साहित्यसेविना,न जातु सहतो यत्र समाजोद्धारकारक ।(३९०)। सम्पत्कालस्य सर्वं तच्छोभार्थं उचित भवेत्, तथा मनोविनोदार्थं, नआपत्कालेऽत्र सम्मत । वागाडम्बरमात्रेण शास्त्रेण एतादृशेन किं ? साहित्येनापि किं तेन प्रजा-सख्य अकुर्वता ? द्विजत्वेनापि किं तेन सत्तपोरहित तु यत् ? "ब्राह्मणस्य तपो ज्ञान, तप क्षत्रस्य रक्षण, वैश्यस्य तु तपो वार्ता, तप शूद्रस्य सेवन, आ ह एव [illegible] नखाग्रेभ्य परम तप्यते तप , य स्रग्वी अपि द्विजोऽधीते स्वाध्याय शक्तितोऽन्वह" (म०), "अध्यात्मज्ञाननित्यत्व, तत्त्वज्ञानार्थदर्शन, × एतज्ज्ञान इति प्रोक्त, अज्ञान यद् अतोऽन्यथा, स्वाध्यायाभ्यसन चैव वाङ्मय तप उच्यते, स्वाध्याय ज्ञान यज्ञाश्च यतय सशितव्रता "(गी०), स्व आत्मा, तस्य च अध्याय , श्रवण, मनन तथा, निदिध्यासनम् एवापि, प्रत्यक्षीकरण स्थिर, वेद उपवेद वेदान्त वाक्यार्थानां विशेषत , तथा अनुषगि शास्त्राणा आत्मज्ञानोपयोगिना, जीवआत्मनो जगद्-यात्रा-साधकानामथैव च,चिन्तन-अभ्यसन ध्यान एतत् स्वाध्याय उच्यते ।(४००)। रटन शुष्कशब्दानां, नटने बहु जल्पने ,तथा वितण्डापाण्डित्ये, न स्वाध्यायोऽस्ति सम्मत ।"अध्यायो मोक्षशास्त्राणा,प्रणवस्य जपस्तथा अर्थ भावन

रूपश्च-योगे स्वाध्याय इष्यते(यो०सू०भा०१,२८,२,३२)। "यदा चर्मवद् आकाश वेष्टयिष्यंति मानवा, तदा देवम् अविज्ञाय दु खस्य अतो भविष्यति"(उ०),ज्ञात्वा देव इह आत्मान, तस्य प्रकृति एव च, समाजस्य व्यवस्था च कृत्वा तदनुसारत, आश्रमेश्वापि वर्णेश्च, गुण कर्म विभागश, अंत ॥ अखिलदु खाना कथचिन् समभविष्यति। "सर्वपामपि चैतेषा आत्मज्ञान पर स्मृत, योऽनधीत्य द्विजो वेद, अन्यत्र कुरुते श्रम, स जीवन्नेव शूद्रत्व आशु गच्छति सान्वय" (म०)। मद्द मत्यानुसारेण चतुर्वर्गप्रदानि वै, सच्छास्त्राणि तु सर्वाणि 'वेद एव हि सर्वदा' (म० भा०) "एकोऽपि वेदविद् धर्म य व्यवस्येद् द्विजोत्तम, स विज्ञेय परो धर्मो, न अज्ञाना उदितोऽयुतै "(म०),'मवीति य स धर्म स्याद् एको वाऽध्यात्मवित्तम" (या० स्मृ०)। "आर्ष धर्मोपदेश तु, वेदशास्त्राविरोधिना, यस्तर्केण अनुसधत्ते स धर्म वेद, नेतर" (म०) (४१०) वेदस्य शास्त्र वेदान्त,आत्मशास्त्र हि केवल। किमयत्र ईदृशेन श्रम क्रियते चेत्, 'द्विजा' कति सिष्येयुर्भारते वच ? कोटिशो ब्राह्मणसुता, तथा वैश्यसुताश्चापि, तथैव क्षत्रियसुता। "सहज पुरुषा, राजन्, सतत प्रियवादिन, अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ" (वा० रा०), 'कटु तु पत्तु व्यवसाययति न निरस्तसपत्नभया दुराश्रय' "हित मनोहारि च दुर्लभ वचो यथौषध स्वादु च रोगहारि च', "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिप, हितान् न य सश्रृणुते स किंप्रभु" (किरा० अर्जु०), 'मुखा यलोकि प्रियमेव पेयन्, न चापि राग, न हित च, किंच'। इदसा दुरवस्थायां, साधु कार्य विचार्यता, उद्धार्यता च मोहाब्धौ निमग्न भारत कुल, एतदेव पर कृत्य द्विजाना अधुनातन। "नास्ति कोऽपि खलु तादृगुपाय, सर्वलोकपरितोषकरो य सर्वथापि उचित आचरणीय, मोऽस्यते हि सुजन सुविवेकी। (आदित ५१६ श्लोका)।

---

२ अध्याय

अग्रज माऽनुजन्मान, चतुर्वर्णाना अग्रगत्व।

"एतद्देशप्रसूतस्य सकाशाद् अग्रजन्मन, स्वं स्व चरित्र शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवा" (म), इति यत् मनुनाऽदिष्टं, तस्यार्थ सुविमृश्यता। 'अग्र जन्मा' विप्रनाम, तर्हि अन्ये किं नु न अनुजा ? चत्वारो भ्रातर सर्वे 'मह'

जाता सहोदरा , एको ब्रह्मा पिता तेपा सर्वेपा तु प्रजापति । अथवा—भ्रातरश्चापि देहे स्वे स्वे पृथक् कृता , येद्रेम इमे सु चत्वारोऽपि अगागिवेन सस्कृता , नहि जन्म भवेत् तेषा अस्पृश्यत्वे तु कारणं । (४२०) । शिरो बाहू र पद्-वद् ये ससृष्टा नित्यमेव हि, अन्योऽन्य अस्पृश्यता तेपा सभवेज् जन्मना कथ ? सम्पर्क वर्जने हेतु पापप्रचारो हि केवल, शील व्यसन वैषम्य तीव्र चापि अत्र कारण, तथैव मलदिग्धत्व, रोगे सचारिभिश्च वा आक्रान्तस्य शरीरस्य, स्पर्शवर्जन कारण । 'अग्रजन्मा' इति शब्दस्याप्यर्थ सम्यङ् निरुच्यता, कीदृशो हि 'अग्रजन्मा' स ? पृथिव्या सर्वमानवान् य', सर्वलोकमान्य सन्, भवेत् शिक्षयितु क्षम । मानवो जायमानो हि शिरसाऽग्रे प्रजायते, ज्ञानेन्द्रियधरत्वाच् चापि उत्तमाग शिर स्मृत, "नहि ज्ञानेन सदृश पवित्र इह विद्यते" (गी०), सर्वेपा पुरुषार्थाना ज्ञानं साधन उत्तम, निधीनां उत्तमश्चापि योऽय ज्ञानमयो निधि , "वृपाणा अक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते, शनकैस्तु क्रियालोपाद् (वहुध) क्षत्रियजातय वृषलत्व गता लोके, ब्राह्मण-अदर्शनेन च" (म०),'वृषो हि भगवान् धर्म ", तस्ति,कर्त पति,इह त,(४२०),विनाशयसि दुर्बुद्धा,य म वै वृपल स्मृत । सज्ज्ञानदाने , शिष्टानो आचारस्योपदेशने , सत्कर्मणा शिक्षकाणा 'अनुपासने', आशय 'अदर्शन'स्य, न पुन केवल मुखदर्शन येपा केपा चिद्, आरमात 'ब्राह्मण मुखता, इति, ईदृशो ज्ञानमहिमा यो द्विजस्य कारक । 'ब्रह्म' वेदश्च, शुक्र च,परमात्मा तथैव च,"बृहत्वाद् बृंहणत्वाच् चआत्मैव ब्रह्मेति गीयते" । "वेदा अनन्ता " (तै०ब्रा०); शुक्रे च अनन्तसतानशक्तता, परमात्मा अनाद्यनन्त ; 'ब्रह्म' तस्मात् तु सत् त्रय । अक्षयोऽत्र 'निधि ब्राह्म ' सर्वज्ञानस्य सचय , वेद ब्रह्म ईदृश यस्मिन् स 'ब्राह्मण' इति स्मृत । अतो यस्तु आत्मविज्, ज्ञानी,विश्वमैत्र ,तपोयुत , 'अग्रजन्मा' स वाच्य स्यात् न अन्य स शब्द अर्हति । प्रथम पृथिवीलोके, आत्मलोके तत पुन , द्विवार जायते यस्मात्,तस्माद् 'द्वि ज' इति स्मृत , "मातु अग्रेऽधिजनन, द्वितीय मौञ्जिबन्धने" (म०), अतर्दृष्टिविकासेन येनात्मा सुसमीक्षित , स्वचित्तगुणदोषाणा परीक्षाकरणे क्षम जात , स्वदुष्प्रवृत्तीना विनिग्रहणतत्पर यश्च जातो, 'द्विज ' सोऽस्मि, न अन्य स शब्द अर्हति । (४४०) । वेदेषु अपि अयमेवार्थो रूपकेणापि वर्णित ।"यत् पुरुष व्यदधु ,कतिधा व्यकल्पयन्, मुख किम् अस्यआसीत्, कि बाहू, कि ऊरू, पादा उच्येते ?

ब्राह्मणोऽस्य मुखं आसीत्, बाहू राजन्यः कृतः, ऊरू तद् अस्य यद् वैश्यः, पद्भ्यां शूद्रो अजायत । सहस्रशीर्षा पुरुषः, सहस्राक्षः, सहस्रपात्, स भूमिं सर्वतः स्पृत्वा, अत्यतिष्ठद् दशांगुलं" (वे०) । "ब्रह्म वक्त्रं, भुजौ क्षत्रं, कृत्स्नं ऊरु(-उ) दरं विशः, पादौ यस्याश्रिताः शूद्राः, तस्मै वर्णात्मने नमः" (म०भा) । रूपकस्यास्य विस्पष्टः प्रत्यक्षोऽर्थो, न संशयः; समाजो मानवानां वै सहस्र-अक्षः, सहस्रपात्, सहस्रबाहुजंघोरुः, सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः; समाजस्य शरीरेऽस्मिन्, 'ज्ञानी' स्थानी मुखस्य वै; भुजस्थानी तथा 'वीरो' धीरो रक्षण-कर्मसु; ऊरूदरे तु प्रत्यक्षं अन्नदः प्राणदो वणिक्; पादौ सर्वधरौ च श्रा'(श्रु-श्र)'मितारो सह-अयने । ईदृशः 'पुरुषो' असंख्यपाणिपादाशिरोमयः, इन्द्रियैः 'अंग'-शब्दोक्तैः 'दश'भिश्चापि संयुतः, (४५०), 'दशाङ्गुलीभिः' च पुनः तथैव करयोर् द्वयोः, सर्वग्रहणशक्ताभिः, दक्षाभिः सर्वकर्मणि, 'स्पृत्वा', व्याप्य, महीं मयीं, सर्वदेशेषु अधिष्ठितः । सर्वेषां 'अग्रजन्मा' च, ज्ञानवृद्ध आदिमो नृणां, शास्ता च, शासिता चापि, स्वस्यैवानन्तसन्ततेः, स्वयं मनुः शिक्षयति "पृथि-व्यां सर्वमानवान्"; आद्याः मन्त्रद्रष्टिणः सप्त, पुत्राश्चापि, महर्षयः, येऽत्र 'शिष्टाः' पूर्वकथनात्, 'शिष्टा'श्च बहुशिक्षिताः, कल्पेऽस्मिन्, मानवान् शास्तुं धर्मं आप्रति अहर्निशं, युगअवस्थानुसारेण ते चैव अनुवदंति तं । (४५४ श्लोकाः)

धर्मस्य द्वे रूपे ।

"द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे, मूर्त्तं चाऽमूर्त्तं एव च" (उप०), तथैव धर्मस्य अपि द्वे, (१) गौणो, (२) मुख्यो हि अकृत्रिमः; कर्मापि (१) काम्यं (२) नित्यं च, धर्मस्य एवानुसारतः; (३) नैमित्तिकं कर्म तयोर्मध्ये तिष्ठति, उभे स्पृशत् । एक-रूपी परो ज्ञेयो, बहुरूपी अपरो भवेत् । 'सामान्यं' एकं, सततं अविकारि, सनातनं; अनेकाः तु 'विशेषाः' ये भिद्यंते देश-काल तः । रुद्राक्ष-तुलसीकाष्ठ-'हिलाल'-'क्रास'-धारणं, 'जंतर'-'मंतर'-'ऐम्युलेट'-'तावीज़ानां' च वाहनं, एका शिखा वा, द्वे, तिस्रः, चतस्रः, पंच वा शिखाः, कपालस्य अग्रभागे वा, मूर्ध्नि, पृष्ठे, ऽथ दक्षिणे, सहिता श्मश्रुकूर्चाभ्यां रहिता वा, हनुस् तथा, (४६०), यज्ञोपवीत-'ज़ुन्नार'-'रोज़री'-'तसबीह' वा; काषाय-पीत-श्वेत-नील-हरितं वसनं तथा; चर्च-मंदिर-पागोडा-मस्जिद्-जिनगृहेऽर्चनं; देवी-विष्णु-शिव-अल्ला-गाड्-जेहोवाऽऽदि अभिधासु वा; श्रद्धाऽभ्यासौ क्रियेतां वै, यथारुचि, यथामति; परमात्मा इति यत् तत्त्वं निहितं सर्वनामसु, सर्व-रूप-क्रिया-द्रव्य-वस्तुषु

व्यापक विभु,अवश्य,किन्तु,तद्ध्यान कर्तव्य सर्वमानवै । पृथक् पृथग् 'विशेषा' स्यु , 'सामान्य' तु एक एव तत्र । यद्वदाकृतयो भिन्ना , चैतन्य तु एकं एव वै, वासासि बहु भिद्यते, शरीर तु एकमेव हि, अथवा परिवर्तते शरीरे तु प्रतिक्षण, तेषु व्यावर्तमानेषु, जीवो ननु अनुवर्तते, "सोऽहं अन्वभवम् बाल्ये पितरौ, सोऽहं एष हि, तत्तन् अनुभवामि जय स्थाविरे, देहयो तयो , प्रत्यभिज्ञानबाधो न मनाग् अपि", अन्यदेहवत्, (मालती), उत्सृज्यते, निर्गम्यते,चित्तभाषा ,क्षणे क्षणे, सर्वेषु वादिनी चिद् तु स्मृतिरूपा ऽनपायिनी, मातया गुटिक सर्वो ,मूलाऽस्या एकोऽनुसीव्यति,धर्मसार तथा सर्वान् धर्मान् अपि अनुसीव्यति।(४७९) मत मार्ग सम्प्रदाय रिलिजन् मज़हब् यथा सर्वेषा एकलक्ष्य , स 'परमात्मा' इति सूचित । "मम वर्त्मानुवर्तते मनुष्या ननु सर्वदा (गी०), "रुचीनां वैचित्र्याद् ऋजु कुटिल नाना पथ जुषा नृणा एको गम्य स खलु, पयसा अर्णव इव"(महिम्नस्तुति), "इदानी, अस्माकं, पटुतर विवेक-अञ्जन जुषा, समीभूता दृष्टि त्रिभुवन अपि ब्रह्म मनुते" (भर्तृहरि), ' एत एके वदन्ति अग्नि, मनु अन्ये प्रजापतिं, इन्द्र एके, परे प्राण, अपरे ब्रह्म शाश्वत ' (मनु), "इन्द्र, मित्र, वरुण, अग्नि, आहुर, अथो दिव्य स सुपर्णो गरुत्मान्, एक सद् विप्रा बहुधा वदन्ति, अग्नि, यम, मातरि श्वान, आहु" (वेद), ' केचित् कर्म वदन्त्येन, स्वभाव अपरे जना , एके, काल, परे दैव, पुस काम उतापरे" (भाग०), 'काल, स्वभावो, नियतिर, यदृच्छा, भूतानि, योनि , पुरुष ,इति चिन्त्य ' (श्वेत०उ०),'तप तम , जड, ज्ञान, प्रधान, प्रकृति तथा, माया, शक्तिर, विमर्शो,ऽजो, ऽविद्या, विद्या, महातम , महाज्योतिश्, चितिश्च,ऽऽत्मा, स्वरसा च पराऽपरा, सत्, सत्ता, परमा मा च, स्फुरत्ता, सत्व एव च, स्वातन्त्र्यं, उदिता,औन्मुख्य, एश्वर्य,मातृका तथा,(४८०), मालिनी, हृदया, मूर्ति , स्व सवित् स्पद एव च—उद्घुष्यते पर तत्व ईदृक्शब्दै ,सदागमै विविधानां चिन्तकाना भिन्न-दृष्टि अनुसारत , (दुर्गा०, गुप्तवती टीका), 'ऋत, सामा, पर तत्व, सत्य, ब्रह्म, सनातन , विज्ञानमात्र, नैरात्म्य, मध्यं, शून्य, तथाऽक्षय , वक्ता, माता, पिता, भोक्ता, कर्ता, द्रष्टा च, भासक , ईश्वर , पुरुष , सर्व , शिवश्चपरमस्तथा' (यो० वा० ३ १ १२, ३ ५ ६–७, ५ ८ १ ९, ८७०१८०२०) बौद्धानामस्ति बुद्धोऽय, कर्ता नैयायिकस्य च, कर्म मीमांसकस्यापि, जैनस्य अर्हत् तथैव च, गाड्, अल्ला च, जिहोवा च, अपि अहुरा मज़्

हा तथा, तिपेन्, फ्ट्, इयोल्युशन् च, फोर्स, चान्स, खुदा तथा—विविधैर्नामभिर् भिन्न-देश-काल-गिरासु च, तदेव एकं परं तत्त्वं गीयते स्तूयते जनैः; यद् विशेषेषु अशेषेषु मन्थितेषु अवशिष्यते। इति एकत्वं अनेकानां सो 'धारयति' सर्वज्ञ हृदये, सर्व-संवादि, न असौ विवदते क्वचित्; प्रजाश्च 'धारयति' एष 'धर्मेण', प्रेमबन्धनैः; "किंतु, शांतोऽपि, समदृक्, द्वीनानां यदि उपेक्षकः, स्रवते ब्रह्म तस्यापि, भिन्नभांडात् पयो यथा" (भा०)। 'सामान्यस्य' हि धर्मो ऽयं,'विशेषाणां' तु 'धारणं'; 'अरताः', कलहं कृत्वा, विशीर्यन्ति, परस्परं (४९०)। 'विशेष'-धर्माश्च अभीष्टाः संति, किंतु ततोऽधिकं'सामान्य'-धर्मोऽभीष्टो हि,नान्यथा जगतो 'धृतिः'। अतः 'साधारणं धर्मं', बलेन च, पुनः पुनः, अग्रे दधाति भगवान् मनुः स्वायंभुवः स्वयं; "चतुर्भिरपि चैव एतैर् नित्यं आश्रमिभिर् द्विजैः, दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः,धृतिः, क्षमा, दमो, ऽस्तेयं, शौचं, इन्द्रिय-निग्रहः, धीः, विद्या, सत्यं, अक्रोधो, दशकं धर्मलक्षणं; दशलक्षणानि धर्मस्य, ये विप्राः समधीयते, अधीत्य चानुवर्तन्ते,ते यांति परमां गतिं। अहिंसा, सत्यं,अस्तेयं शौचं, इन्द्रियनिग्रहः, एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन् मनुः। यमान् सेवेत सततं,न नित्यं नियमान् बुधः; यमान् पतति अकुर्वाणः, नियमान् केवलान् भजन्। जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो, नात्र संशयः,कुर्याद् अन्यन् न वा कुर्यात्, मैत्रो ब्राह्मण उच्यते,सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयंत्रितः,न अयंत्रितः त्रिवेदो ऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी। आ ह एव स नखाग्रेभ्यः परमं तप्यते तपः,यः स्रग्वी अपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहं"(म०)। (५००)। यमानां,नियमानां च,संख्यानं विविधं कृतं, विष्णुभागवते, चान्यपुराणेषु, महर्षिभिः; मनोः कुल्लूकटीकायां गणनं तु समुद्धृतं, याज्ञवल्क्यादिभिः पूर्वैः, अर्वाचीनैश्च, यद् कृतं, गोविन्दराजेन यथा,यन् मेधातिथिनापि च। प्रसंख्यानं प्रसिद्धं तु,योगसूत्रेषु यन् कृतं—"अहिंसा सत्यं अस्तेयं ब्रह्मचर्य-अपरिग्रहौ",यमाः,च नियमाः "शौचं, संतोषः, तपः एव च, स्वाध्यायश्चापि,ईश्वरे प्रणिधानं" च कर्मणां (यो०सू०)।यमाः,पराऽर्थरक्षाऽर्थं,तस्माद् आवश्यकाः हि ते, स्वऽात्मोत्कर्षाय नियमाः,न तथाऽवश्यकाः सतः। "यमस्वरूपा सत्त्वस्य निवृत्तिः, तथा प्रवृत्तिः नियमस्वरूपा" (संक्षे० शारी०)। श्रीमद्भागवते संख्या तयोर् एतादृशी कृता—(१) "अहिंसा, सत्यं, अस्तेयं, असंगो, ह्रीः, असंचयः, आस्तिक्यं, ब्रह्मचर्यं च, मौनं, स्थैर्यं, क्षमा, ऽभयं,(२) शौचं, जपः,

तपो, होम , श्रद्धा, आतिथ्य, मद् अर्चन, तीर्थाटन, परार्थेहा, तुष्टिर्, आचार्य सेवन —एते यमा सनियमा , उभयोर् द्वादश स्मृता ","क शम ,को दम , का ह्री ,यमाश्च नियमा कति",इत्यादि उद्धवप्रश्नास्तु कृष्णोऽवादीत् समुत्तरन् (५१०)। "यमान् अभीक्ष्ण सेवेत, नियमान् मत्पर क्वचित्", इत्यपि आह, मनोर्वाक्य वासुदेवोऽपि अनुयुञ्जन् यत परार्था हि यमा , स्वार्था हि नियमा यत । ये हि द्वादशसंख्या हे, कृष्णोक्ते,उभयोर् अपि,योगसूत्रोक्तयो पञ्चतयोर् अन्तर्गते हि ते । परिमित्या विना दिष्ट, योगे, काष्ठा परा व्रजन्, ("जाति देश-काल-समय अनवच्छिन्ना महाव्रत '(यो०सू०) विरक्ताना,मुमुक्षूणा युयुक्षूणां हिताय,यत् सदैव हि गृहस्थार्थं,व सत्लो भगवान्मनु , कोमलीकृत्य दिशति,"धर्म सामासिक"वदन्, "अहिंसा, सत्य, अस्तेय, शौच, इन्द्रियनिग्रह ", न एकान्तिक ब्रह्मचर्य , नात्यन्त चापरिग्रह ,"शौचात् स्वाङ्ग-जुगुप्सा च,अपि असंसर्ग परै सह", इति यद् योग सूत्रोक्त शौच तत्र अर्थं भावयो भावनीय गृहस्थैस्तु,न असंसर्ग परैर्भृशं, "सर्वेषा मपि शौचाना अर्थंशौच विशिष्यते,योऽर्थे शुचि स हि शुचि ,न मृद्वारिशुचि शुचि , अद्रोहेणैव भूताना,अल्पद्रोहेण वा पुन ,अजिह्मा अशठा शुद्धा"जीविका उपजीवति यो वै,अर्थार्जन तस्य शुचि, सोऽर्थशुचि शुचि (म०)। तथापि, भाव शुद्धिर् या, शुचिता सा परा मता, "तपो न कल्को, अध्ययन न कल्क , स्वाभाविको वेद विधिर् न कल्क , प्रसह्य वित्तआहरण न कल्क , तानि एव भावोपहतानि कल्क " (म० भा), न स्वार्थिनो द्रोहिणश्च भाव शुध्यति कश्चन, न स्वार्थ द्रोहयोर् हान, सर्वात्मैक्यदर्शि विना, अतो हि अध्यात्मशास्त्रस्य मूर्धन्यत्व प्रतिष्ठित (५२०)। "नहि अनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफल उपाश्नुते", "स एव धर्म ,स धर्म हि एकोऽपि अध्यात्मवित्तम " (म० पाश०)। सामान्यो धर्मसारश्च, सर्वधर्मेषु योऽन्वित , अध्यात्मविद्याया एव निष्ठित स सनातन । व्यावर्त्तते विशेषास्तु, सामान्य अनुवर्त्तते, प्रकृते परिणामित्व, कौटस्थ्य प्रत्यगात्मन , धर्म सारो हि एक एव,व्यक्तयोऽस्य तु अनेकधा,न एकस्या एव कस्याचिद् हठो व्यक्तो प्रशस्यत, तथा,कस्याश्चिद् एकस्या तिरस्कारोऽपि नोचित ,धर्मसार न सा व्यक्तिर् विरुधे चेद्, हिनस्ति वा । न एकजात्या एव पुष्पस्य शोभा उद्यानस्य भाविनी, बहु वर्ण रूप-गन्ध पुष्पै सम्पाद्यते हि सा। किंतु शोभाविवृद्ध्यै च मिथ तेषा,अपे क्षितं एकोद्याने समादर्न,तथा सम्यद् निवेशनं,एक बुद्ध्या,उद्यानविद्याज्ञातुर् एकस्य

चैव वै। एव, एकस्य परिधे धर्मसारस्य च अन्तरे विशेषा सन्निवेश्या स्यु धर्माणा, वैरवर्जित, न केवल वैरशून्य, अपि [illegible] प्रीतिपूरित। धर्मसारोऽध्यात्म-धर्म, यो गीताया अनूदित, मन्वाशयानुकूल्येन, वासुदेवेन, तत्त्वत, सोऽध्येतव्य, तथाऽभ्यस्य, मनुष्यै अखिलै अपि, तिर्यक्पुड्रोर्ध्वपुड्रादि भिन्नता तु यथारुचि, यावद् अस्पृश्यताप्रक्षेपं तद्धरा नहि कुरुते, परस्पर, यतस् तेन धर्मसारो विरुध्यते। एतादृगधर्मसारस्य अध्यात्मशास्त्रानुवर्तिन मुख्यभूतो ऋषिभिर् वर्णधर्मो निरूप्यते। (५३० श्लोका)।

समाज, तद्व्यवस्थाया रूप, दर्शन,
सिद्धान्ता, वर्णा आश्रमा, धर्म, पुरुषार्था।

'सम जना अजंति अस्मिन्' समाजो अ स उच्यते, सम जनाना अजन, सुख नैवापि कस्यचित्, जीवनेऽपि च व्यक्तीना, समूहस्यापि वै तथा, सुव्यवस्था विना, नैव सिध्यतीह कदाचन। चतुर्भिरेव वर्णैश्च, चतुर्भिश्चाश्रमैस्तथा, सुव्यवस्था ईदृशी साध्या, इत्याशा सर्वविदो मनो। मनो सकाशात् स्वपितु, अत एव, महर्षय वर्णानां आश्रमाणां च धर्मान् आदौ शिशिक्षिरे। सा सुव्यवस्था, आधारेण सिद्धान्ताना, सुसिध्यति, अध्यात्मशास्त्रमूलाना ते धार्या हृदये सदा। परात्मनो यतो नित्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका, ततस्तोऽत प्रकृतय नृणा, गुणविभेदत —सत्त्वाऽधिका, रज प्राया, तथैव च तमोऽधिका, (न चैव एकान्तत क्वापि), गुणसाम्याच् चतुर्थिका। गुणानां मिथुनत्वाच्चापि, अपृथक्त्वाच्च सर्वथा, सर्वासा प्रकृतीना हि बीज सर्वत्र सर्वदा,हेतुना च विशिष्टेन त्रिशास्त्वास्ति सभव, यस्यापि एकस्य, कुत्रापि, कश्चिदभिव्यक्ति, गुणस्य वै, एषो ह्यध्यात्मशास्त्रस्य साख्ययोगस्य निर्णय। "आत्यन्तरपरिणाम आपूरात् प्रकृतेर् भवेत्"(या०सू०),(५४०), "अन्योन्य अभिभव-आश्रय-मिथुन जनन-वृत्तयश्च गुणा "(सा०का०)। "न तदस्ति पृथिव्या वा दिवि देवेषु वा पुन, सत्त्व प्रकृतिजैर् मुक्तं यत् स्यादेभिस् त्रिभि-र्गुणै", "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुण-कर्म विभागश, कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभाव-प्रभवैर्गुणै "(गी०), "इज्या आचार दम अहिंसा दान-स्वाध्याय-कर्मणा, अय [illegible] परमो धर्मो, यद् योगेन आत्मदर्शन"(या०स्मृ०), "सर्वेषामपि चैतेषा आत्मज्ञान परं स्मृतं, तद्धि अग्र्य सर्वविद्याना प्राप्यते ह्यमृत तत, सम्यग्दर्शनसपन्न कर्म-भिर् न निबध्यते, दर्शनेन विहीनस्तु ससार प्रतिपद्यते" (म०)। 'सम्यग्दर्शन'-

शब्देन प्रोक्तम् अग्रअमदर्शन, आमम प्रकृतेश्चापि दर्शन खलु 'दर्शन' । "सुखाऽभ्युदयिकं चापि नैः श्रेयसिकमेव च,प्रवृत्त च निवृत्त च,द्विविध कर्म वैदिक" (म०),यद् अभ्युदयिक चैव,नैः श्रेयसिकमेव च,सुख साधयितु मार्ग दर्शयेत् तद्धि 'दर्शन', "यतस्तु अभ्युदयस्यापि,तथा निःश्रेयसस्य च,सिद्धिर्भवेत्,स धर्म स्यात्", सूत्र वैशेषिक यद् (वै०सू०)।(५५०)। आत्मदर्शनजो ह्येव धर्मस्तु उभयसाधक । त्रिवर्गो'ऽभ्युदय ' प्रोक्त , मोक्षो 'निःश्रेयस' स्मृत,"धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रिवर्ग इति तु स्थिति " (म०), चतुर्थ पुरुषार्थाना वर्गो मोक्षस्तु कथ्यते । "सर्वविद्या प्रतिष्ठा हि ब्रह्मविद्येव" घोषिता (कु०), "अध्यात्मविद्या विद्याना, वाद प्रवदता अह " (गी०), ब्रह्मविद्यअमविद्या स्याद्, अध्यात्म शास्त्रमेव च, तस्या अंतर्गत सर्व जीवात्मविषय यत , जीवस्याऽनुभवाना हि, तथा चित्तशरीरयो अतर्बहि करणयो वर्णन यत्र विद्यते । कर्मकाण्डीयवेदाना अते यत् सा उप दिश्यते, ज्ञान-काण्डमिश्र सर्वा, तस्माद् वेदान्त उच्यते, 'गति ', 'विशरण', 'साद ', षद्-रूपा सत्ति वेदिता , समीप 'उप 'सकाय', निषण्णस्य हि दिश्यते, 'मयनाय' आमनश्च उप', हु खाना 'सादनाय' च, भवेद् 'विशरणं' चापि बन्धाना चेतस यथा, जीव ससरणस्य अपि भवेद् 'विशरण' यत , रहस्य परम, ब्रह्म विद्या, सा 'उप नि षत्' स्मृता, (सायण), सत रहस्य, यत् किंचित्, तेन शब्देन गद्यते, यद् एकान्ते 'रहसि' एव कथ्यते तु परस्पर । (५६०)। त प्रणीतेन धर्मेण, तत्सिद्धातानुसारिणा, सप्रभ्यते समाजस्येज् जीर्णोद्धारो भवेत् तदा।'वर्णस्तु कर्मणा ग्व'इति सिद्धान्त प्रथम स्मृत , प्रमतोऽभिम्, विना एतेन, दुर्दशेव विवर्धिनी । "कृतयज्ञ तु राजन्य, वैश्य वा, ब्राह्मण वदेत्"—इत्याशा पयति स्पष्ट सत्या शातपथी श्रुति (श० ब्रा०), "एता पराष्टा अवष्टभ्य सर्वो ब्राह्मण उच्यते"—'ब्रह्मविद्' विषये ऽथैव वक्ति 'वार्त्तिक' कारक (बृ०उ०वा०)। गत्सूरुक्वपऽरत्यान, वेदेषु प्रतिपादित, विस्पष्ट एव ह्वाऽर्थे प्रतीति सुविनिश्चित, शूद्रस्य पुत्र कवष , तपसा वर्चसा युत , ऋषिभिर् ब्राह्मणत्वेन स्वीकृत , सिद्ध , आनर्त (ऐ०) (५६६ श्लोका)।

कर्मणा वर्ण , पुराणोदाहरणानि ।

आदौ युगे मनुष्याणा सर्वेषा एकवर्णता, चतुर्षु वर्णेषु कृता युगे चापि विभाजन, चूरपर्ध कल्हे जाते,शूद्रे(वै 'ब्रह्म'नामभि , इतिहासपुराणेषु वर्णित हि पुन

पुन,स्थाने स्थाने तथा चैव धर्माणां परिवर्तनं, स्वस्वकर्मानुसारेण, जीविकावृत्तिभि-स्तथा,उपाख्यानैस्तु विविधै शतशश्चास्ति उदाहृतं, न एकेन विरचामिरस्य वृत्तांतेन एव केवल(५७०)। "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्,बिभेति अल्पश्रुताद् वेदो मा अयं प्रतरिष्यति"(म०भा०),"धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेद सपरिबृंहण ,ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेया , श्रुतिप्रत्यक्षहेतव "(म०), कर्णैरेव श्रुतं यत्, तत् नेत्रेभ्यो दर्शयन्ति ये, श्रुतीनां साधिकं चार्थं मार्मिकं व्याचक्षते ये,बहुश्रुतास्ते विज्ञेया 'श्रुतिप्रत्यक्षहेतव '। विना उदाहरणं स्पष्टं सम्यग् अर्थो न बुध्यते, शास्त्रेषु अतर्धतानां हि सिद्धान्तानां कथनं, "अत्राप्युदाहरन्ति इमं इतिहासं पुरातनं"—इत्युक्त्वा, बहुधाऽऽख्यानैर् अर्थो व्यासैः स्फुटीकृत । महाभारतगाथा इयं सुप्रसिद्धा एव वर्तते—"न विशेषोऽस्ति वर्णानां, सर्वं ब्राह्मं इदं जगत्, ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि, कर्मभिर्वर्णतां गतं" (म०भा०)। सर्वेष्वपि पुराणेषु तथा रामायणेऽपि च, बहुशो भारते चापि, कीर्तिता कर्मवर्णता।, यथा, "कृतयुगे पूर्वं एकवर्णं अभूत् किल, धर्माऽधर्मौ न तासु आस्तां, निर्विशेषा प्रजास्तु ता ,तुल्यं आयु ,सुखं, रूपं, तासां, तस्मिन् कृते युगे, कृते तु अमिथुनोत्पत्ति ,वृत्ति साक्षाद्, अलोलुपा प्रजा मुक्ता सदा सर्वा ,सदानन्दाश्च, भोगिन ,(५८०), अधम उत्तमता नऽसमा, निर्विशेषा , पुरञ्जय !, तुल्यं आयु , सुखं, रूपं, तासां तस्मिन् कृते युगे" (कूर्म पु०), "अप्रवृत्ति कृतयुगे कर्मणो पुण्यपापयो , वर्णाश्रमव्यवस्थाश्च न तदा आसन् न संकर , अनिच्छाद्वेषयुक्तास्ते वर्तयन्ति परस्परं, तुल्यरूपाऽऽयुष सर्वा अधमोत्तम वर्जिता , सुखप्राया हि अशोकाश्च,उपपद्यन्ते कृते युगे, नित्यप्रहृष्टमनसो, महा-सत्वा महाबला ,निर्विशेषा कृता सर्वा ,रूपं आयु शील चेष्टितै । अबुद्धिपूर्वकं वृत्तं (चेष्टा ,वृत्तिश्च)प्रजानां जायते स्वयं, अमरकार्यैं शरीरैश्च प्रजास्ता स्थिरयौवना । तासां विशुद्धात्संकल्पात् जायते अमिथुना प्रजा ,समं जन्म च रूपं च,म्रियते चैव ता समं,तदा सत्यं अलोभश्च,क्षमा,तुष्टि , सुखं,दम , धर्माधर्मौ न तासु आस्तां, कल्पादौ तु कृते युगे, लाभालाभौ न तासु आस्तां, मित्रामित्रे, प्रियाप्रिये। मनसा विषयं (आहारादि) तासां निरीहाणां प्रवर्तते, न लिप्सन्ति हि ता अन्यो-ऽन्यं, नाऽनुगृह्णन्ति चैव हि(५९०)। त्रेतायुगे तु अविकलं कर्मारम्भ प्रसिध्यति, वर्णानां प्रविभागाश्च त्रेतायां तु प्रकीर्तिता ,तत प्रभृति, कल्पेऽस्मिन्, मिथुनानां च सम्भव " (वायुपुराण, अध्याया ८,१२,२९,५७ आदि)। चत्वारोऽपि प्रजा-

यन्ते वर्णा एककुलाद् इति—बहु उदाहरणानि अत्र पुराणेषु भवन्ति वै। "एते तु अंगिरस पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गवे, ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्च, भरतर्षभ', सम्बन्धो ह्यस्ति वंशेऽस्मिन् ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुत, × दिवोदासश्च राजर्षि अहल्या च यशस्विनी, × दिवोदासस्य दायादो महर्षिमित्रयुर्नृप, × नाभागादिष्टपुत्रौ द्वौ वैश्यौ ब्राह्मणतां गतौ" (हरिवंश० अ० ३२, अ० ११)। "मनुनाम्नी तु पत्नी या कश्यपस्य पुराऽभवत्, सा मनुष्यान् अजनयद्, राम ', पुत्रान् यशस्विन, ब्राह्मणान्, क्षत्रियान्, वैश्यान्, शूद्रांश्च, मनुजर्षभ ' (वाल्मी० रामा०), "धर्मोऽस्मर स मनुर्धीमान्, यत्र वंश प्रतिष्ठित, मनोर्वंशो मानवाना ततोऽयं प्रथितोऽभवत्, ब्रह्मक्षत्रादय तस्मात् मनोर्जातास्तु मानवा" (म० भा०), "कृत नाम युग, तात ', यत्र धर्म सनातन, कृत एव, न कर्तव्य, तस्मिन् काले युगोत्तमे '(वनपर्व),(१००)। प्रजाना तु कर्तव्य कृत्यर्थं अभवत् तदा, कृष्यादि, मृतया चापि, कृमि सिद्धा स्वतो हि अभूत्, आद्यौ तु मानसी सिद्धि, कल्पनाद् एव मानसाद् विषया उपतिष्ठन्ते, येऽपि स्युर् अभिवाञ्छिता, ततो, रसोल्लसा सिद्धि", वायुतो जन्तवस्तथा, घनीभूतेषु देहेषु, 'वार्क्षी' सिद्धि ततोऽभवत्, "अकृष्टपच्या वसुधा, कृष्ट पुष्ट जनप्रचुरा", जीवनआवश्यकं सर्वं वृक्षेभ्यो हि एव लभ्यते, 'कल्पवृक्षा ततो जात, सिद्धिर् वार्क्षी' इति च स्मृता फलवन्त सदा वृक्षा, फलैस्तृप्ताश्च मानवा, परस्पर प्रेमवन्त, नहि व्यवायाभिपरिग्रह, न च सचयकर्तार, सचयस्य अभावो जनात्। "तत कालवशात्, तासा रागद्वेषादिकोऽभवत् '। परमात्मा, महाकाल, "काल कलयता अह ', तस्यैव वासना, माया, "संसारस्थितिकारिणी", एव पर्वोऽपि अविद्या सा, प्रवृत्यै, च तत पर, निवृत्यै सा महाविद्या, चित्तवृत्तिनिरोधिना, त्रेताब्दौ तु, जगन्नाट्ये, 'अविद्यातो हि 'अस्मिता', तत, 'रागद्वेषौ', 'अभिनिवेश', वर्धयती प्रवर्तत (११०)। यदा कालवशात् तासा रागद्वेषादिकं अभूत्, "तत स्वा सहजा सिद्धि तासां नातीव जायते", परिग्रहार्थं कलहे, वृक्षाणा च विलुंपने, बलात्कारेण, ते वृक्षा 'कल्पवृक्षा ' व्यनीनशन्, "तासु (सिद्धिषु) क्षीणासु अशेषासु, कालयोगेन, ता प्रजा, वार्त्तोपायं पुनश्चक्रु, हस्तसिद्धिं च कर्मजा ', हस्ताभ्या कृषिकर्मादि, "हस्तसिद्धिर्" अत स्मृता, "रागलोभौ समास्थाय प्रजा चक्रुश्शिवी, पुन, तत ता पर्यगृह्णन नदीक्षेत्राणि, पर्वतान्, वृक्षगुल्मौषधीश्चैव, सा सर्याञ्च च, यथाबल, तेन दोषेण ता नेशु ओषध्यो मिषतां, द्विज ', तत

नष्टासु प्रणष्टासु, विभ्रान्ता, ता, पुन, प्रजा, ब्रह्माण शरण जग्मु, क्षुधाऽऽर्त्ताः, परमेष्ठिन, वृत्त्यर्थं, अभिलिप्सन्त्य, आदौ त्रेतायुगस्य वै, तत [illegible] तासां वृत्त्यर्थं वार्त्तोपाय चकार ह, ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान्, दृष्ट्वा सिद्धिं [illegible] कर्मजां, मर्यादा स्थापयामास, यथाऽरब्धा परस्पर, गुण कर्म अनुसारेण वर्णेषु व्यभजत् प्रजा, तासां पृथक् पृथग् वृत्ती स्वस्वधर्मे अकल्पयत्, चतुराश्रमान् ब्रह्मा स्थापयामास नामत" (मार्क०, वायु०, विष्णु०, लिङ्ग०, पद्म० आदिपुराणेषु)। (६२०)। त्रेतया एव उत्पन्ना चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थिति, स्वभावजे गुणे, तज्जकर्मभि, न तु जातित, यादृशी प्रकृतिर्यस्य, वर्णो तादृशो एव हि, स 'ब्रह्मा' स्थापयामास, कर्मणा वर्ण आदिशत्, "प्रियव्रतो नाम सुतो, मनो स्वायम्भुवस्य च, तस्याऽग्नीध्र, ततो नाभि, ऋषभस्तत्सुत स्मृत, त आहु वासुदेवांश, मोक्षधर्मविवक्षया अवतीर्ण, सुतशत तस्याऽसीद् ब्रह्मपारगम्, तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायण, विख्यात वर्षम् एतद् यन्नाम्ना भारतम् अद्भुतम्। तेषां नव नवद्वीपपतयो ऽस्य समन्तत, नव अभवन् महाभागा, परमार्थस्य शंसिन, श्रमणा, वातरशना, आत्मविद्याविशारदा, कर्मतन्त्रप्रणेतार एकाशीतिर्द्विजातय। यवीयांस एकाशीति महाश्रोत्रिया कर्मविशुद्धा ब्राह्मणा बभूवु"(भा०स्क०११, अ०२, स्क०५, अ०४)। "धृष्टाद् धार्ष्टम् अभूत् क्षत्र ब्रह्मभूय गत क्षितौ, ततो ब्रह्मकुल जात आग्निवेश्यायन, नृप !, नाभागो दिष्टपुत्रोऽन्यो कर्मणा वैश्यतां गत"। "ययातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठ स बभूव ह, यो वा अङ्गिरसा सत्रे द्वितीयमह (सत्र) ऊचिवान्"। (६२०)। "गर्गात् शिनि, ततो गार्ग्य, क्षत्राद् ब्रह्म ह्यवर्तत, दुरितक्षयो महावीर्यात्, तस्य त्रय्यारुणि, कवि, पुष्करारुणिरित्यत्र, ये ब्राह्मणगतिं गता, [illegible] भर्म्याश्वस्, तनया तस्य पञ्चाऽऽसन् मुद्गलाद्य, मुद्गलाद् ब्रह्म निर्वृत्त, गोत्र मौद्गल्यसंज्ञितम्। मिथुन मुद्गलाद् भार्म्याद्, दिवोदास पुमान् अभूद्, अहल्या कन्यका, यस्यां शतानन्दस्तु गौतमात्" (भा०स्क०९, अ०२,२,२१)। ययाति क्षत्रिय सम्राड्, शुक्राचार्यस्य पुत्रिकां उपयेमे देवयानीं, यदु कृष्णो यदन्वये, इतिहासपुराणेषु कथा इय बहु वर्णिता। महर्षे कर्दमस्याऽपि कन्या काम्या उदावहत् प्रियव्रतस्तु राजर्षि, स्वायम्भुवमनो सुत, "काम्या प्रियव्रताल्लेभे स्वायम्भुवसमान् सुतान् दश, कन्याद्वयं चैव, यै क्षत्र सम्प्रवर्त्तित। × रजसो(महर्षे)चाप्यजनयत् मार्कण्डेयी यशस्विनी, प्रतीच्यां दिशि राजन्य केतुमत प्रजापतिम्"(वा०पु०अ०२८)।

"वैश्ययोन्या समुत्पन्ना , शूद्रयोन्या तथैव च, महर्षय इति प्राप्ता पुरागाः द्विजसत्तमा ,(६४०),लोकोऽनुमन्यते चैतान्,प्रमाणं ह्यत्र वै तप । × वधिजलादौ महर्षि चाण्डाल्यामुदपद्यत । × अदृश्यन्त्या पिता वैश्यो, नाम्ना चित्रमुख , पुरा, ब्राह्मणत्व अनुप्राप्तो, महर्षिश्च च, कौरव !, कन्यां चित्रमुख , शक्तेर् वसिष्ठस्तन यस्य वै, शुभा प्रादाद्, यतो जातो महर्षिस्तु पराशर , तथैव दाशकन्यायां सत्यवत्या, महानृषि , पराशरात् प्रसूतश्च, व्यासो योगमयो मुनि , वीतहव्यश्च नृपतिश्रुतो मे विप्रता गत , भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्पिता गत , वीतहव्यो महाराजो, ब्रह्मवादित्वमेव च"(म०भा०,अनु०,अ०५३-८)। वेदेषु अन्यानि अपि ईदृशि वृत्तानि उक्तानि सन्ति वै। "शूद्रयोनौ हि जातस्य सद्गुणान् उपतिष्ठत. वैश्यत्व भवति, महान् !, क्षत्रियत्वं, तथैव च, आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते।× ×ब्राह्मण , पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु, दाम्भिको, दुष्कृतप्राय , शूद्रेण सदृशो भवेत् । यस्तु शूद्रो, दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थित , त ब्राह्मण अहं मन्ये, वृत्तेन हि भवेद् द्विज " (म०भा०वन०,अ०२१९–२१९, धर्मव्याध कथा)।(६५०)।"शृणु,यक्ष !,कुलं नैव,न स्वाध्यायो,न च श्रुत,कारणं हि द्विजत्वे तु, वृत्त एव तु कारणं "(म०भा०वन०अ०२१६)। "जन्मना जायते शूद्र",संस्काराद् द्विज उच्यते, वेदपाठी भवेद् विप्र , ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणो भवेत्" (अत्रिस्मृ०)। "शूद्रेण हि समस्तावद् यावद् वेदे न जायते । अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छति आ सप्तमाद् युगात् ,(अत्राऽर्थो युग शब्दस्य पाञ्चवत्सरिको युग , वा यु पू अ ११), शूद्रो ब्राह्मणताम् एति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ,क्षत्रियाज्जातमेव तु विद्याद्, वैश्यात् तथैव च । यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत,यथाविधि,तादृग्गुणा सा भवति,समुद्रेणेव निम्नगा । अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा, शारङ्गी मन्दपालेन, जगाम अभ्यर्हणीयताम्" (म०)। "ब्राह्मण्या क्षत्रियाज्जात स सूत इति कथ्यते, प्रतिलोमजवर्णाना स हि एव एको द्विज स्मृत , सूतैश्च सह सम्बन्ध पूर्वं नृपतिभि कृत "(म०भा०,विराट०, कीचकाख्यान०)। "आर्ष्टिषेण , कौरव्य !, ब्राह्मण्य,संशितव्रत ,तपसा महता,राजन्!,प्राप्तवान् ऋषिसत्तम ,सिन्धुद्वीपश्च राजर्षि , देवापिश्च महातपा ,ब्राह्मण्य लब्धवान् अत्र,विश्वामित्रो यथा मुनि "(म.भा.शल्य)।(६६०)। "पुत्रो गृत्समदस्याथ शुनको, यस्य शौनक , ब्राह्मणा , क्षत्रिया चैव, वैश्या , शूद्रा तथैव च, एतस्य वंशे संभूता , विचित्रा कर्मभि कृता."

(वा०पु०)। "बृहत्क्षत्रस्य सुहोत्रः, सुहोत्राद् हस्ती, य इदं हस्तिनापुरं आरोपयामास, अजमीढ द्विमीढ पुरुमीढाः त्रयो हस्तिनः तनयाः, अजमीढात् कण्वः, कण्वात् मेधातिथिः, यतः काण्वायना द्विजाः"। "एते क्षत्रप्रसूता वै पुनश्चाङ्गिरसः स्मृताः, रथीतराणां प्रवराः, क्षत्रोपेता द्विजातयः" (वि०पु०)। "पौण्ड्रकाश्च, औड्रद्रविडाः, काम्बोजाः, यवनाः, शकाः, पारदाः, पह्लवाः, चीनाः, किराताः, दरदाः, खशाः, शनकैस्तु, क्रियालोपाद्, इमाः क्षत्रियजातयः, वृषलत्वं गता लोके, ब्राह्मणादर्शनेन च"(मनु), सत्स्वर्णा,शिक्षकाणां, अभावाद्, इति यथाशयं, न केवलं जन्म किन्तु गुणस्थानचर्मीकरणात्। पुराणकाले अवस्थायाः सम्यग्बोधाय चाधुना, उदाह्रियतेऽस्माभिस्तु पाश्चात्य ऐतिह्यकारिका। ईसाः पूर्वकालेषु, रोमराष्ट्रे यदाऽभवत् सघराज्य,तदा,येभ्यः कुलेभ्यो ये 'पुरोहिताः' 'पाटिफेक्स'-'हारस्पेक्स' 'फ्लामेना 'धर्म-कर्मणे,(६७०),अग्नी आहुतिदानाय,पशुयज्ञाय चापि ये, शकुनानां विचाराय अन्यस्मै च ईदृशकर्मणे, धर्माध्यक्षाः कृताः 'विप्राः' कुलेभ्यस्तेभ्य एव हि कृताः शासनकर्तारः, 'कान्सलाः', 'सेन्ताराः' तथा, 'डिक्टेटराः','प्रीटराः'श्च 'प्राइटर' आद्याश्च 'क्षत्रियाः'। यूरोपस्य युगे मध्येऽपि अवस्था एतादृशी हि अभूत्। राजशाक्येषु धनाढ्येषु तेषु तेषु कुलेषु वै, कश्चित्तु भ्रातरोऽभूवन् 'भूपाः' 'प्रिंस् आफ् दि लैंड्' इति, अन्ये'प्रिंस् आफ् दि चर्च' इति, तेषां एवाग्रजानुजाः, 'बिशपाः', 'ऐबटाः', 'प्रीस्टाः', मठाधिपतयः, तथा, 'पोपाः', 'कार्डिनलाः' चापि, विविधाः 'धर्म-पाः' इति। एवं बौद्धयुगे, ऽत्रापि भारते, समदृश्यत, एकः सिंहासनारूढो भ्राता, अन्यो भिक्षुनायकः। एतादृशस्याचारस्य कारणं द्विविधं ननु, (१)भर्वशेष्म गुणव्यक्तौ, यथाऽनुक्रमतः, कुले, उत्साहवाक्छुद्धेश्च प्राचुर्यात् तत्कुले खलु,कार्ययोरुभयोश्चापि क्षमताया विभावनम्, जन्मना वर्णं' इत्यस्य नियमस्यापि अभावतः, स्व स्व-रुच्यनुसारेण कर्मणो वरणं तथा, (६८०),(२) एवं, इच्छा च, बलिना कुलानां, द्वितय तु तथा, शासनस्याधिकाराश्च, धर्मनेतृत्वं एव च, अस्माकमेव हस्ते स्यात् सदा, न च, कदाचन, हस्तक्षेपो भवेत् केषांचिद् अन्येषां, तथा, एतयोः। ऐतिह्यकृतेर् ईदृशि पौराणी बुध्यते दशा, यथाऽन्यत्र तथैवाऽत्र मानवी प्रकृतिर्ननु। (६८३)।

अन्यानि पुराण प्रमाण वाक्यानि।

"एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः, देवो नारायणो, नान्यः, एकोऽग्निः,

वर्ण एव च। यस्य यल्लक्षण प्रोक्त पुंसो वर्णाभिव्यञ्जक, यदि अन्यत्रापि दृश्येत, तत् तेनैव विनिर्दिशेत्' (भा०स्क०९,७)। "एकवर्णं इदं पूर्वं विश्व आसीद्, युधिष्ठिर!, क्रिया कर्म विभेदेन चातुर्वर्ण्यं प्रतिष्ठित' (म०भा०वन०अ०१८०) 'जाति अत्र मनुष्यत्वे महामर्प!', महामते, सङ्करात् सर्ववर्णानां दुष्पराक्ष्या इति मे मति, इद आर्षं प्रमाण च 'ये यजामहे इत्यपि, तस्मात् शील प्रधानेष्टं विदु, दे तत्त्वदर्शिन, तस्मिन् एवं मतिद्वैधे, मनु स्वायम्भुवोऽब्रवीत्, कृतकृत्या सर्वे वर्णा, यदि वृत्त न पश्यति' (,,१८२), (६९०) (न लभ्यते स्वत्र श्लोको, लभ्यापा तु मनुस्मृतौ, 'कृतकृत्यै' जन्मनैव, वृत्तहीनैं, विलोपित। अर्थोऽस्यास्मि तु विस्पष्ट, वृत्त नो चेत् परीक्ष्यते जन्मना एव द्विजा सर्वे मस्यते पुनर् आत्मन कृतकृत्यान्, इयर्क वृत्त न करिष्यति वस्तुत)। "न योनिर, नापि संस्कारो, न श्रुत, न च संतति, कारणानि द्विजत्वस्य, वृत्त एव तु कारण' (,,२१२)। "जात्या न क्षत्रिय प्रोक्त, क्षतात् त्राण करोति च, चातुर्वर्ण्यबहिष्ठोऽपि, स एव क्षत्रिय स्मृत" (,,शान्ति० ७२)। "शूद्रे चैतद् भवेल्लक्ष्म, द्विजे तच्च न विद्यते, न वै शूद्रो भवेच् छूद्रो, ब्राह्मणो न च ब्राह्मण" (,,१८७)। "न कुलेन, न जात्या वा, क्रियाभि वा ब्राह्मणो नहि, चाण्डालोऽपि व्रतस्थश्चेत्, ब्राह्मण स, युधिष्ठिर!, एकवर्णमिद सर्वं पूर्वं आसीद्, युधिष्ठिर! क्रिया कर्म विभागेन चातुर्वर्ण्यं व्यवस्थित, सर्वे वै योनिजा मर्त्या, समाना, मपुरीषका, शूद्रोऽपिशीलसम्पन्नो गुणवान् ब्राह्मणो भवेत्, ब्राह्मणोऽपि क्रियाहीनो शूद्रात् प्रत्यवर भवेत् (७००), न जातिर्दृश्यते तावद्, गुणा कल्याणकारका, जीवित यस्य धर्मार्थं, धर्मार्थं यस्य जीवित अहोरात्रं चरेत् क्षान्ति, त नर ब्राह्मणं विदु" (,,अनु०)। "× नष्टेषु मधुना सार्धं कल्पवृक्षेषु वै, प्रजा, स्वयम्भुव प्रभु जग्मु क्षुधाविष्टा प्रजापति, ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् × × दुदोह पृथिवीं इमा, (ओषध्यो जज्ञिरे तस्या) ग्राम्यारण्यास्तु ता पुन, × व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाश्च तिलादय × × उत्पन्ना प्रथमा ह्येता आदौ त्रेता युगस्य तु, × तत स तासा वृत्त्यर्थं वार्त्तोपायान् चकार ह, ब्रह्मा स्वयम्भू भगवान् दृष्ट्वा सिद्धिं कर्मनाम्, संसिद्धायां तु वार्त्ताया, ततस्तासा स्वयम्भुव, मर्यादा स्थापयामास यथारब्धा परस्पर, ये वै परिग्रहीतार तासा आसन् विधायका, इतरेषां कृतत्राणा, स्थापयामास 'क्षत्रियान्', उपतिष्ठन्ति ये तान् वै, वोधयन्तश्च, निर्भया, सत्य ब्रह्म यथाभूत ब्रुवतो, 'ब्राह्मणाश्च' ते ये चाऽन्येऽपि अबला तेषां,

वैश्यकर्मसु संस्थिताः, 'कीटादीन् नाशयंति' स्म पृथिव्यां,प्राग् , अतंद्रिताः 'वैश्यान्' एव तु तान् आहुः 'कीनाशान्' वृत्तिसाधकान् ;'शोचन्तश्च द्रवन्तश्च',परिचर्यासु ये रताः,निस्तेजसोऽल्पवीर्याश्च 'शूद्रां'स्तान् अब्रवीत्तु सः(७१०)। शान्ताश्च,शुष्मिणश्चैव, कर्मिणो, दुःखिनस्तथा ; तेषां कर्माणि धर्मांश्च ब्रह्मा तु व्यदधात् प्रभुः, संस्थितौ प्राकृतायां तु चातुर्वर्ण्यस्य सर्वशः । पुनः प्रजास्तु ताः मोहात् तान् धर्मान् नान्व-पालयन् ; वर्णधर्मैर् अजीवन्त्यो व्यरुध्यंत परस्परं । ब्रह्मा तमर्थं बुद्ध्वा तु याथा-तथ्येन वै प्रभुः,क्षत्रियाणां बलं दंडं युद्धं 'आजीवं' आदिशत् ;याजनाध्यापने चैव तृतीयं च प्रतिग्रहं, विप्राणां ; कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यं च विशां ददौ ; शिल्पाजीवं भृतिं चैव शूद्राणां व्यदधात् प्रभुः ; सामान्यानि तु कर्माणि ब्रह्मक्षत्रविशां पुनः, यजनाध्ययनं दानं, समानानि तु तेषु च" (वायुपुराणे, पूर्वभागे, अ० ८) । पुराणे तु भविष्येऽपि, ब्राह्मपर्वणि, विस्तरात् , अध्यायैः बहुभिश्चायं विषयः सुवि-चारितः, निर्णीता चाऽपि, विस्पष्टं, 'कर्मणैव हि वर्णता' ; कण्वआख्यानेन चैवापि पुराणेऽस्मिन् प्रदर्शितं, चातुर्वर्ण्यव्यवस्था हि नूतना विहिता यथा 'मिस्र' देशे च ऋषिणा,यत्र नऽासीत् पुरा तु सा । "पुरा कृतयुगे,राजन् !, ब्राह्मणाः वै तपस्विनः; न अब्राह्मणस्तदा,राजन् !,न अतपस्वी कथंचन; (७२०) ; तस्मिन् युगे प्रज्वलिते, महाभूते त्वनावृते,अमृत्यवस्तदा सर्वे जज्ञिरे,दीर्घदर्शिनः;ततस्त्रेतायुगं नाम,मानवानां वपुष्मतां, क्षत्रियास्तत्र जायंते पूर्वेण तपसाऽन्विताः, वीर्येण तपसा चैव तेऽधिकाः पूर्वजन्मनि मानवाः ये महात्मानस्तत्र त्रेतायुगे युगे,ब्रह्मक्षत्रं च तत्सर्वं यत्पूर्वमपर च यत्, युगयोरुभयोरासीत् समवीर्यसमन्वितं, अपश्यंस्तु न ते सर्वे विशेषमधिकं; मतः स्थापनं चक्रिरे तत्र चातुर्वर्ण्यस्य संमतं" (वा० रामा०, उत्तर० अ० ७४) ।

"कृतं नाम युगं श्रेष्ठं,यत्र धर्मः सनातनः, कृतमेव, न कर्तव्यं, तस्मिन् काले युगोत्तमे; देव-दानव-गंधर्व-यक्ष-राक्षस-पन्नगाः नाऽसन् कृतयुगे, तात !, तदा न क्रयविक्रयः, न सामऋग्यजुर्वेदाः, क्रिया नाऽसीच्च मानवी; अभिध्याय फलं तत्र, धर्मः सन्न्यास एव च न विग्रहः, कुतस्तंद्री, न द्वेषो, न च पैशुनं, न भयं, नापि संतापो, न चेर्ष्या, न च मत्सरः; तपः परमकं ब्रह्म,या गतिर्योगिनां परा; आत्मा च सर्वभूतानां शुक्लो नारायणः तदा, (७३०); ब्राह्मणाः क्षत्रियाः वैश्याः शूद्राश्च अकृतलक्षणाः कृते युगे समभवन्; स्वकर्मनिरताः प्रजाः; समाश्रयं समाचारं समज्ञानं च केवलं,तदा हि समकर्माणो वर्णाः धर्मानवाप्नुवन्,

एक देव-सदा-युक्ताः, एक-मंत्र-विधि-क्रिया ऽपृथग्धर्मास्त्वेकवेदाः,धर्मं एकं अनुव्रताः, अकामफलसंयोगात् प्राप्नुवंति परां गतिं; एतत्कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितं" (म० भा०, वन० अ०-१५१)। "पुरुरवस एवासीत् त्रयी त्रेतामुखे,नृप !,अग्निना प्रजया राजा लोकं गांधर्वमेयिवान्" (भा०) । (पाठकानां लेखकानां बोधह्रासात्तु, कालत , पाठास्तु विकृताः नूनं ; आशयः किन्तु सर्वथा स्पष्टः एवेतिहासानां पुराणानां च संमतः, यद्—आदिकाले नैवअसन् वर्णाः वेदाः तथैव च, मानस-आप्त-आदिसिद्धिभ्यो हि अग्निनांपेक्षितोऽपि च ; त्रेतायामेव वर्णांश्च, वेदाश्चौपधयस्तथा, अग्न्युद्दीसेरुपायाश्च,प्रजास्त्वासन् व्यवस्थिताः; पाश्चात्यानां च विदुषां प्रायो ह्येतादृशं मतं,मानवानां जीवनस्य विकासस्य युगैरपि;,७४०),युगानि गणयंति एते, परन्तु, अन्यादृशानि वं,अन्येषु अपि विशेषेषु मतभेदोऽस्ति भूरिशः) । बुद्धोऽपि भगवान् , योऽवतारो हि दशमः स्मृतः,धर्मसंस्थापनार्थाय,विष्णोर् जातस्तु भारते,सोऽपि ननु इमं एवाऽर्थं भूयोभूयः उपआदिशत्, "न जच्चा (जात्या) वसलो (वृषलो) होति,न जच्चा होति ब्राह्मणः;कम्मुना वसलो होति,कम्मुना होति ब्राह्मणः"(वसलसुत्त,२१)। बुद्धस्य समकालीनः, बन्धुश्च, भगवान् जिनः महावीरो, 'हिन्दु'-वरः तं एवार्थं शशास च, "कम्मुणा बम्भणो होइ, कम्मुणा होइ खत्तिओ, कम्मुणा वइसो होइ, सुद्दो हवइ कम्मुणा; सक्खं खु दीसइ तवोविसेसो न दीसई जाइ विसेस कोई"; (साक्षात् खलु दृश्यते तपो-विशेषो, न दृश्यते जाति-विशेषः कोऽपि); (उत्तर-अध्ययन-सूत्र) "अन्नन्नदेसजाया, अन्नन्नाहारवड्ढियसरीरा, जिनसासने पवन्ना सव्वे ते बंधवा भणिया", (अन्याऽन्यदेशजाताः, अन्याऽन्यआहारवर्धितशरीराः, जिन-शासने प्रपन्नाः, सर्वे ते बांधवाः भणिताः);"मनुष्यजातिर् एका एव, जातिनामोदयोद्भवा, वृत्तिभेदाद् हि तद्भेदः चातुर्विध्यं इह अश्नुते ; ब्राह्मणाः व्रत-संस्कारात् , क्षत्रियाः शस्त्रधारणात्, वणिजोऽर्थार्जनात् न्यायात् , शूद्राः न्यग्वृत्ति-संश्रयात्",(जैनागम)।(७५०)। भार्गवोऽपि इमं एवार्थं स्व-नीतौ वक्ति असदायं - "न जात्या ब्राह्मणश्चात्र,क्षत्रियो,वैश्यः एव वा, न शूद्रो, न च वै म्लेच्छो;भेदिताः गुणकर्मभिः, ब्रह्मणस्तु समुत्पन्नाः सर्वे ते किं न ब्राह्मणाः? न वर्णतो,न जनकाद्, ब्राह्मं तेज प्रपद्यते ; ज्ञान-कर्मो-पासनाभिः देवताआराधने रतः, शांतो दांतो दयालुश्च ब्राह्मणस्तु गुणैः कृतः ; लोकसंरक्षणे दक्षः शूरो दान्तः पराक्रमी दुष्टनिग्रहशीलो य स वै क्षत्रियः उच्यते ; क्रयविक्रयकुशलाः ये नित्यं पण्यजीविनः, पशु-

रक्षा, कृषिकरा, ते वैश्या कीर्तिता भुवि, द्विजसेवाऽर्चनरता शूरा शान्ता जितेन्द्रिया, सीरकाष्ठतृणवहा ते नम्रा शूद्रसञ्ज्ञका, त्यक्तस्वधर्मऽाचरणा निर्घृणा परपीडका, चण्डाश्च हिंसका नित्य,म्लेच्छास्ते हि अविवेकिन" (शु० नी० अ० १)

उक्त, ब्रह्मा प्रकार एव वर्ण वृत्ति विभाजन, त्रेतायुगमुखे पूर्वं, अवधार्य तु तत्र यद् 'ब्रह्म (1)' शब्दस्तु बह्वर्थं स्मर्तव्योऽत्र, यथा 'मनु', (७६०), (१) 'महत्तत्त्व, बुद्धितत्त्व', यच्च जगद्व्यापक सत्ता, धाता विधाता सर्वेषा नियमाना जगद्गते, तस्यैव यो रजोंऽशोऽस्ति, स 'ब्रह्मा' अस्ति विशेषत, महत्तत्त्वस्य सत्त्वांशो विष्णुरित्यभिधीयते, तमोंऽशश्च महेशोऽस्ति, पुराणपरिभाषया, सत्त्वद्गुणाभिमानेन, देवजीवास्तथैव, च, (२) गुरु, वृद्धतमो, मार्गी, 'मनो' रपि च य 'पिता', 'पितामह'श्च सर्वेषा, आपत्सु उपदेशक पर:, (३) सर्वेषु 'यज्ञ'-कृत्येषु 'ऋत्विङ् मुख्यो,' निरीक्षक, 'यज्ञ'श्च सर्व कार्यं सद् यत् लोकस्योपकारक, एते त्रय प्रधानार्था, 'ब्रह्म(1)' शब्दस्य हि स्मृता। 'मनो, महान्, मति, ब्रह्मा, पुर, बुद्धि, ख्याति, ईश्वर, प्रज्ञा, चिति, स्मृति, सविद्, विपुर (८), चोच्यते बुधे। ×तत्त्वाना अग्रजो यस्मात्, महाश्च परिमाणत शेषेभ्योऽपि गुणेभ्योऽसौ, महान् इति तत स्मृत, × बृहत्त्वाद्, बृंहणत्वाच्च भावाना सलिलाश्रयात्, यस्माद् बृंहयते भावान्, 'ब्रह्मा' तेन निरुच्यते,। × बुध्यते पुरुषश्चात्र सर्वभावान्, हिताहितान्, यस्माद् बोधयते चैव,तेन बुद्धिर्निरुच्यते (७७०), × वर्तमानानि अतीतानि तथाऽनागतानि च,स्मरते सर्वकार्याणि तेनासौ स्मृतिरुच्यते, × यस्माद् पुरि अनुशेते च तस्माद् पुरुष उच्यते, × पर्यायवाचकै शब्दै तत्त्व आद्य तु गीयते" (वायु०पु०पू०अ०४)। "कूटस्थो योऽक्षरोऽव्यक्तो हि, अन्तरात्मा, सनातन, स सिसृक्षु सहस्राशाद् असृजत् पुरुष प्रभुं, 'मानसो' नाम य पूर्वो विश्रुतो वै महर्षिभि, × मानसस्य इह या मूर्ति 'ब्रह्म(1)'त्व समुपागता, तस्यअसनविधानाऽर्थं पृथिवी पद्म उच्यते, × तस्मात् पश्चात् समभवद् 'ब्रह्मा' वेदमयो निधि, 'अहङ्कार' इति ख्यात· सर्वभूतआत्मभूतकृत्" (म०भा०शां० १८०)। "महान् आत्मा, मति, विष्णु, जिष्णु शंभुश्च वीर्यवान्, बुद्धि, प्रज्ञा,उपलब्धिश्च, तथा ख्याति, धृति, स्मृति, पर्यायवाचकै शब्दै महानआत्मा विभाव्यते" (अनुगी०)।

"आर्योनार्येषो कर्मेण व्यतिक्षेपे साम्य,वर्णान्तरगमन मुत्कर्षापकर्षाभ्या ससम

पञ्चमे वा''(गौतमस्मृ०२-२ ६१,१-४-१८)।''अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्य जघन्य वर्णं आपद्यते जातिपरिवृत्तौ, धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं'' (आपस्तम्बसू०)। ''जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेय पञ्चमे सप्तमेऽथवा, व्यत्यये कर्मणा साम्यं पूर्ववच्चाऽधरोत्तर'(याज्ञ० अ० १)।(७८०)।''कुलानि अकुलतां यान्ति, कुलता अकुलानि च, अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छति आसप्तमाद्युगात्, शूद्रो ब्राह्मणतां एति, ब्राह्मणश्चैति शूद्रता'' (म०)। ''तपो बीज प्रभावैस्तु ते गच्छन्ति, युगे युगे, उत्कर्षं च अपकर्षं च मनुष्येष्विह जन्मतः। तपः श्रुतं च योनिश्च द्विजत्वे कारणं स्मृतम्। सकरे जातयस्त्वेता, पितृमातृप्रदर्शिता, प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा, वेदितव्या स्वकर्मभि, शुचिर् उत्कृष्टशुश्रूषु, मृदुवाग, अनहंकृत, ब्राह्मणाद्याश्रयो नित्य उत्कृष्टां जातिं अश्नुते' (म०)। 'वर्णार्थो 'जाति'शब्दोऽत्र पाञ्चवत्सरिको युग, वत्सराणां च पञ्चानां नामानि कथितानि अपि, संवत्सरो, इद्वत्सरश्च, परिवत्सर एव च, अनुवत्सरस्तथैव उदावत्सरश्चेति पञ्च ते। (शब्दकल्पद्रुमे विष्णुधर्मोत्तरपुराणोद्धरण), ''संवत्सरोऽसि, परिवत्सरोऽसि, इदावत्सरोऽसि, इद्वत्सरोऽसि, वत्सरोऽसि। उषसस् ते कल्पताम्, अहोरात्रास्ते कल्पताम्, मासास्ते कल्पन्ताम्, ऋतवस्ते कल्पताम्, संवत्सरस्ते कल्पतां'' (यजु, २७ ४५ ३०-१५)। संवत्सरोऽसि, परिवत्सरोऽसि, इदादिक शीतमयूखमाली, प्रजापतिश्चान्वनुवत्सर स्याद्,इद्वत्सर सोऽच्युतपतिश्च''(सू०सि० ८,१४)।(७९०)।पर अर्थे, परम् अर्थेऽपि, 'युग'शब्द प्रयुज्यते, प्रपितामह इत्येक, द्वितीयस्तु पितामह, तृतीयश्च पिता ज्ञेय, स्वय पुत्रश्चतुर्थक, पौत्रस्तु पञ्चमस्तत्र, षष्ठस्तु परस्तथा, हित्वा 'पुत्रौ' च 'पौत्रौ' चाप्यस्य रूपान्तराणि हि। 'स्वकर्मभिर्वेदितव्या', कर्म शब्दोऽत्र सार्थक, कर्मैव 'वर्ण' निर्णेता इत्याशयोऽभिमतस्ततः।

जन्मवर्णाभिमानस्य भयावह परिणाम।

यद् त्रयोऽपि द्विजा भ्रष्टा स्वधर्मात् प्रायशोऽधुना, दृश्यन्ते छलिनो जाता, तारकाश्चापि मारका, पोषका शोषकाश्चैव, धारकाश्चापहारका, 'जन्मनैव हि वर्णत्व' सर्वं विलसितं स्वित्। 'जन्मनैव हि वर्णत्व' चेद्, अल कृत्येन् अपार्थकं ''कृतकृत्या सर्ववर्णा, यदि वृत्त न पश्यति''(म०भा०)। जन्मनैव हि सिद्ध सन् 'क्षत्रियो', 'ब्राह्मणो' अथवा, रक्षा शौर्यं स्वकं कृत्य, तपोविद्यात्मकं तु वा 'स्वधर्म'मज्ज अकृत्वाऽपि 'स्वोच्चवर्णात्' न हास्यते, पूर्वां कृत्योचितां चापि कृत्य

अभावेऽपि लभ्यते, एव विगतभार दत्त कर्तव्य स्व प्रहास्यति, जिघृक्षिष्यति सर्वेषा अधिकाराश्च मत्तधो । सर्वो दण्डभिया लोक स्व स्वं कृत्य करोति हि, "सर्वो दण्डजितो लोको, दुर्लभो हि शुचिर्नर, दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगत्" कृत्ये ऽधितिष्ठते(म०), (८००), "भयाद् एषाग्निस्तपति, भयात् तपति सूर्य, भयाद् इन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम "(उ०)।"ब्राह्मणो न अवमतव्य सद् असद् वा समाचरन्","न जातु ब्राह्मण हन्यात् सर्वपापेषु अवस्थित", 'अविद्वो वा सविद्वो वा ब्राह्मणो मामकी तनु ","बालोऽपि न अवमतव्यो मनुष्य इति भूमिप, महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति", 'सर्वेषा देवसुरयाना अग्रीशैद् विनिर्मित सद् असद् वा नृप कुर्यात्, सर्वं सह्य जनैस्तु तत्'—इत्यस्तीहशान् श्लोकान् यत् येषन कथा' मनु तान् स्वार्थपरदण्डस्य वञ्चनार्थंय केवल, प्रक्षिप्ताश्च ईहशा श्लोका स्वार्थसाधनतत्परै, असद् समाचरन्निश्च नृप, इ यनुमीयते। नहि सद्- ब्राह्मण कश्चित्, सर्वलोकहिते रत, पुण्यकारी, सदाचारी, ब्रह्म धम चर सदा, सत्य ब्राह्मणसज्ञार्हं, वनु ण्व इहार्हति। न अतास्तस्रो वापि राजा, प्रकृ तिरञ्जक, धर्मदण्डधरो, न्यायकरो, निष्पक्षमानस, एव क्रूर अधर्म च यनुमर्हति कर्हि- चित्, येन वृद्धिस्तु पापाना भवेद् अयोऽपि पापिना।(८१०)।मिथ्याश्लोकास्तर्य इमे विरुध्यते मनूक्तिभि। नैवासी 'ब्राह्मणो' य स्यात् "सर्वपापेष्वपि स्थित", अतद् समाचरद् यस्तु स कथ 'ब्राह्मणो' भवेत्? "योऽनधीय द्विजो वेद अन्यत्र कुरुते श्रम, स जीवन्नेव शूद्रत्व आशु गच्छति सान्वय, न तिष्ठति तु य पूर्वां (सन्ध्या), नोपास्ते यश्च पश्चिमा, स शूद्रवद् बहिष्कार्य सर्वस्माद् द्विजकर्मण" (म०), नैतद् घोरतम पाप, वेदानध्ययन तु यत्, भ्रूणपापसम नापि तथ्योपासनवचन, शूद्र त्वऽपि तु [redacted] तथापि न्यो हि मनुना धृत, ब्राह्मण्य अवशिष्येत सर्वपापस्थितौ कथ? 'ये वकव्रतिनो विप्रा, ये [redacted] मार्जारलिंगिन, न वारि अपि प्रयच्छेत् तान्, वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्। गुरु वा बालवृद्धौ वा, ब्राह्मण वा बहुश्रुत, आततायिन आयान्त हन्याद् एवाविचारयन्"(म०),"(अग्निदो, गरदश्चापि, शस्त्रोन्मत्तो, धनापह, क्षेत्रदारहरश्चापि, षडेभवति आततायिन" (शु०नी०), (यस्मात् आतत आयाति, 'अति'च अस्य अधम तथा, 'आततायी' इति नाम्ना इह ततोऽसौ अभिधायते)।(८२०) "दण्डो हि सुमहत्तेजो, दुर्धरश्च अकृतात्मभि, धर्माद् विचलित हति नृपमेव सबान्धवं, दुष्टेषु सर्वयणाश्च, विशेषेन् सर्वमतप, सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्,

दण्डस्य विभ्रमात्, न राजा प्रणयन् सम्यक्, त्रिवर्गेण अभिवर्धते कामात्मा विषम क्षुद्रो, दण्डेनैव निहन्यते, अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा, दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्, अयशो महद् आप्नोति, नरकं चाधिगच्छति" (म०)। आशयाश्च, तथाऽज्ञाश्च, पुण्या एवंविधा मनो, क्षिप्तश्लोकप्रशयान् नाथ भगवान् वक्तुमर्हति। स्वयं भीष्ममुखाद् व्यास प्रशास्त्येव युधिष्ठिर—"युक्तश्च प्रजा स्वाश्च भृत्यांश्च परिपालय। योग क्षेमश्च ते नित्य ब्राह्मणेषु अस्तु भारत, अनर्थो ब्राह्मणस्य एव यद् वित्तनिचयो महान् श्रिया हि अभीक्ष्ण संवासो, दर्पयेत्, सम्प्रमोहयेत्, ब्राह्मणेषु प्रमूढेषु, धर्मो विप्रणशेद् ध्रुव, धर्मप्रणाशे, भूतानां अभाव स्यात्, न संशय"। धिक् तस्य जीवित राज्ञो, राष्ट्रे यस्य अवसीदति द्विजो वा,ऽन्यो मनुष्यो वा, शिबिर् आह वचो यथा,(८३०),यस्य स्म विषये राज्ञ स्नातक सीदति क्षुधा अवृद्धिमेति तद्राष्ट्र, विन्दते 'सहराजक', (समूहीभूय राजान तद् अन्येऽभिद्रवन्ति वै, प्रजाकोपाद् विप्लव च विन्दते 'तद्धि अराजक)। क्रोशन्त्यो यस्य वै राष्ट्राद् ह्रियन्ते तरसा स्त्रिय, क्रोशतां पतिपुत्राणां, मृतोऽसौ,न स जीवति, अरक्षितार हर्तार विलोप्तार अनायक, त वै राजकलिं हन्यु प्रजा, सन्नह्य, निर्घृण, अहं वो रक्षिता इत्युक्त्वा, यो न रक्षति भूमिप, स संहत्य निहन्तव्य श्वा इव सोन्माद आतुर, पाप कुर्वन्ति यत् किंचित् प्रजा राज्ञा हि अरक्षिता, चतुर्थं तस्य पापस्य राजा विन्दति भारत" (म० भा० अनु० अ० ९६)। बहवश्चापि राजान उद्दण्डा दण्डिता भृशं, प्रजापीडाकरा ये हि, पूर्वकाले महर्षिभि। "वेनो विनष्टो ऽविनयात्, नहुषश्च नराधिप" (म०)। अर्वाचीनेतिहासेऽपि दुष्टा शिष्टैर्हता नृपा बहवो, बहुदेशेषु, न अधर्मो निष्फलो भवेत्। तृतीयस्य द्विजस्यापि वैश्यस्य विषये स्मृत, धनातिगृध्नु, कृपण, पात्रेभ्यो न ददाति च, जनता हितकार्यार्थं, धन तस्य हरेत् नृप,(८४०),"यो वैश्य स्याद् बहुपशुर्, हीनक्रतुर, असोमप, कुटुम्बात् तस्य तद्द्रव्य आहरेद् यज्ञसिद्धये; आदाननित्याच् च अदातुर् (विप्रस्यापि) अप्रयच्छत, योऽनाहिताग्नि शतगु, अयज्वा च सहस्रगु; तयोरपि कुटुम्बाभ्यां आहरेद् अविचारयन्"(म०)। अथवा,यदि न क्षिप्ता श्लोका स्ते, तर्हि तेऽन्यथा व्याख्येया स्यु, प्रसङ्गानां अवस्थानां विवेकत, ("न जातु ब्राह्मण हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थित, महती देवता हि एषा राजा"—इत्यादयस्तु ये) 'देशकालनिमित्तानां भेदैर्धर्मो विभिद्यते, अन्यो धर्म समस्थस्य, विषमस्थस्य

चापर, न हि सर्वोहित कश्चिद् आचार मप्रवर्तते, तस्माद् अन्य प्रभवति, सोऽपरं बाधते पुन आचाराणां अनैकाग्र्य तस्मात् सर्वत्र दृश्यते, नहि एव ऐकान्तिको धर्मो, धर्मस्तु भावस्थिरः स्मृत " (म०भा०शा०)। कस्मिंश्चिद् अपि पूर्वस्मिन् काले, अन्यान्यपरिस्थितौ, भवेयुर् उचितास्मात्कश्लोका, नैव अद्य ते तथा—यद् दशार्होऽपि नो दृश्यते 'ब्राह्मण','क्षत्रियो'ऽपि वा। समये समयेऽस्तो हि, स्मृतयोऽपि भवा नवा कृता, आदिस्मृतेर् एव मनो, संकोच विस्तरै भवतो, न तु मूलोऽस्य सिद्धान्त परिवर्तित, वर्णाश्रमात्मको वस्तु, "गुण कर्म विभागश ", स्वभावात् तु गुण, तस्मात् कर्म, वर्ण. तत स्मृत।(८५२)।

'जन्मना वर्ण' इत्यस्य सत्य अर्थ च १

'जन्मना एव हि वर्णोऽस्ति'–इति अभीष्ट यदि कस्यचित्, व्याख्या तत्रापि कार्या इयं, सर्वसवादसाधिका—'जन्मना एव हि शूरोऽय, बलवान् जन्मनाऽपर, जन्मना एव हि रुग्णोऽय, देहेऽय जन्मना दृढ, सद् य कविताकारि सद् गाता ऽस्य जन्मना, जन्मना मह ज ह्यस्य चक्रवर्तित्वलक्षण जन्मनैव हि जातोऽय गीतविद्याविशारद, अन्यमथा जन्मनैव गणितेषु विचक्षण, विलक्षणोऽन्यस्य रुचि औषधीषु तु जन्मना, महर्षीत्तिम अस्मास्मि निर्भलत्व तु जन्मना, परस्य मूर्धिता तद्वद् बहुव्यापारदक्षता, धनसचयकर्तृणि भाग्यानि अपि च, जन्मना'। सिध्यतु व्याख्यया एवं हि,'जन्मनाऽपि च वर्णता'। कृष्णो वदति 'जवाल ,दृढज जंघ ,मतोऽर्जुन ,मतस भ्रमणे रत ततोऽय ननु जन्मना',(८६०), एक शूर ,परो भीरु , क्रूरोऽन्यो, अन्यो दयापर , दर्शी चाऽन्यो ऋजुश्चान्यो, धीमान् एको,वि धी पर , काणोऽयं, बधिरोऽय वा, मूक , खञ्जो, ऽशक्तिम, सर्वांगसुन्दरो चाऽन्य अरूपो, भवति 'जन्मना'। प्रकृतीना, स्वभावाना, शीलव्यसनयोस् तथा, भिन्नत्व विविध हि एतत् अखिल खलु 'जन्मना'—एव चेद् तु वदते वाक्य,'जन्मना वर्ण' इति सद्, सत्य तत् नूनं अस्ति एव, मय च मम ओम् इति।

गुण कर्म वर्ण-सिद्धान्त सत्पक्ष, गणभेदकारण।

कर्मणा यदि वर्ण स्याद्,कृत्न दृष्ट्वा, विवेकत, कर्माणि प्रविभज्यते "स्वभाव प्रभवैर्गुणै, स्वे स्वे कर्मण्यभिरत संसिद्धि लभ्यते जन, स्वधर्मे निधन श्रेय, पर धर्मो भयावह " (गी०)। स्वधर्मो हि स्व कर्मानि, स्वभावज गुणो स्थित,

स्व भाव प्रकृतिस, तज्जा गुणा ,सत्त्व रजस् , तम , अवस्थाभेदतोऽन्योन्य जन यत्यपि ते गुणा , परस्पर चाश्रयति, तथैव अभिभवत्यपि संयोगश्च सदा तेषा, न पार्थक्य कदाचन (सा० का०, गी०)। पृथ्वयोरेव दम्पत्योर् अतस्तु विविधा प्रजा प्रत्यक्षमेव दृश्यते, शास्त्रोद्घोषोऽत्र नार्थवान् । (७७०)। ' न नाम अनुपपन्न हि प्रत्यक्षे" किंचिद् दृश्यते "प्रमाणानि च प्रत्यक्षपराणि",अत्र न संशय , ' प्रमिति प्रत्यक्षपरा" इत्यादि वै सर्वसमत (न्या०)। "न श्रुताना शतमपि घट पटयितु क्षम" (भामती)। "न प्रमाणान्तरेण इह, माहात्म्य अभिभूयते प्रत्यक्षस्य, तथाऽन्यानि प्रमाणानि, अखिलानि अपि, लभते व्यवहार तु प्रत्यक्ष स्य बलेन हि" (योगभाष्य)। एकपित्रोर्भिन्नगुणा प्रजायन्ते सुतास्तु यत्, तत्र हेतु समाख्याति ज्योतिष, वैद्यक, तथा, सर्वज्ञानमयश्चापि स्वय हि भगवान्मनु । गर्भाधानमुहूर्तस्य प्रभावस्तत्र कारण, शारीरमानसावस्थाभेदा पित्रोस्ततो मत । "सत्त्व रजस्तमो वा, त्रिशाश यस्य भास्करस्स तादृग् बलिन सदृशी मूर्ति, कुर्वा वा जातिकुलदेशान् गुर शशि रवय सत्त्व, रज सित ज्ञौ, तमोऽर्कसुत सोमौ, एतेऽन्तरात्मनि स्वा प्रकृति जन्तो प्रयच्छति । यो यो ग्रहो बलिष्ट, प्रसूतिकाले नृणा स्वमूर्तिसम कुर्याद् देह नियत वहवश्च समागता, मिश्र ' (वराहमिहिर,लघुजातक)। ग्रहाणा च स्वरूपाणि वर्णितानि पृथक्पृथक्। (७८०) ९

---

*आध्यात्मिका चित्तभावा भृष्यन्ते ग्रहनामभि । मनुष्याणा स्वभावाना शान्ती,सम्वादिनी मति ,कल्पहाना प्रशमनी, विपदो प्रतिकारिणी,विवेकिनी सदसतो ,बुद्धिर्या, असौ बृह स्पत ' आत्मज्ञानवती प्रज्ञा सर्वत्र ब्रह्मदर्शिनी, आत्मवत्सर्वभूतेषु पश्यन्ती अपि विवेचन आचरन्ती तथाऽपि एषा, सौशील्यपरिवर्धिनी, अतर्ज्ञानप्रधाना च बाह्यज्ञानोपबृंहिता, प्रत्यक्चेतनसम्पन्ना, पराग्ज्ञानवती तथा, निरन्तर सावधाना सम्यग्दर्शननिष्ठिता, स्वस्य चापि अपराणा च गुण दोष विवेचिनी, सर्वकाले ऽविलुप्ती प्रत्यु पन्नमति , तथा अनागतविधात्री च भूतवृत्ते सुशिक्षिता—सा वै 'जीवो', 'गुरु ,' स ' च, सात्त्विक 'सर्वविन्मति '। ' ॐ बृहस्पते । अति यद् अर्यो अर्हाद् द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु यद्दीदयच् छवस, ऋतप्रजात ।, तद् अस्मासु द्रविण धेहि चित्र (१०),ॐगणाना त्वा गणपति हवामहे,कवि कवीना उपम श्रवस्तम, ज्येष्ठराज ब्रह्मणा, ब्रह्मणस्पते', आ न शृण्वन् ऊतिभि सीद सादन, न त अहो न दुरित कुतश्चन, नारातयो तितिरुर, न द्वयाविन , विश्वा इद् अस्माऽध्वरसा

"शुक्रशोणितसंयोगे, यो भवेद्दोष उत्कट प्रकृतिर्जायते तेन", इति सुश्रुत-शासन सु०)। सुश्रुते चरके चैव सप्तैव प्रकृतय स्मृता, पित्तवातकफाना या

विभावसे च सुगोपा रक्षसि,ब्रह्मणस्पते। ॐ(ऋग् वेद)। ॐ वेदाहमहारि सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य कवयोऽन्नमाहु, कर्माणि धियम् तदु ते प्रब्रवीमि, प्रचोदयन् सविता याभिरेति, सुनीतिभिर्नयसि, त्रायसे जन, तस्तुभ्य दाशान्न त ऋहोऽश्नवत्, महाद्विष स्तपनो मन्युभोरसि, बृहस्पते।, महिमसे महित्वन (अथर्व०)। 'सुधी' बहिर्मुखर ज्ञान, विशाल विविध तु यत्,चतुर्भुज च चातुर्य, दर्शन स्पर्शन बहु विषयाणा, चचलत्व (न'सम्यग्दर्शन खलु), राजसी कामसपृक्ता बुद्धिर्—'बुध' इति कथ्यते। भौधालु निग्रही भूयो–'मगलो'ऽत्र अमंगल, रजोमयो विशेषेण, क्रूरोऽसौ भूमिजो ग्रह। 'सौम' सौम्यो, मृदुरपि, मिष्टभाषी, सुशोभन, बहुप्रिय, प्रीतिकर, व्यभिचारा प्रदारदा, क्षयिष्णुश्चापि वर्धिष्णु रोगप्रवण एव च, रजोऽधिक, अल्पसत्वश्च तामसोऽल्पतर तथा। 'गुरु', बोधेन सत्त्वप्र ज्ञानविज्ञानवान् प्रभु,'असुराणा' गुरु, भावाद् बृहस्पतिसमोऽपि च, (२०), विज्ञानेष्वधिकस्तस्मात्, न प्रज्ञान तथा स्थिर, तेजस्वी च, शुभाशसी दययाऽसुरसम्पदाम्, जानन् यत् सा महादेवी, "ससारस्थिति कारिणी" महामाया, महाकाली, महाकालस्य गेहिनी तच्छक्तिरूपिणी, नित्य द्वद्व काल यते जगत्, सुरासुराभ्यां द्वाभ्या वै कुर्वती उदधिमथन उभौ च पालयंती एव, जगद्रक्षा दक्षकारिणी, रसयन्ती रसोन् तस्य, हसती रुदती तथा। बलि [illegible] बोधयन् शुक्र तद् गुरु, सावधानयन् वामनस्य छलान् स हि, शिक्षयन्, वाक्य अब्रवीत् 'गत्य पुष्पफल विवर्द्, अमृतं मूल आत्मन" (भा०)। अविद्या चाऽपि विद्या च, मूल चापि फल क्रमात्, जगद्-अश्वत्थ वृक्षस्य भवतो द्वेय नित्यदा, न फलेन विना मूल न मूलेन विना फल, न अद्वैतेन विना द्वैत्य, न द्वैत्येन विनाऽमृत, नान्धकार विना ज्योति, न प्रकाश विना तम, न सुखेन विना दु ख, न दु खेन विना सुख, न पापेन विना पुण्य, न पुण्येन विनाऽपि पापं,(३०),न दैत्येन विना देवो,न देवेन विनाऽसुर,न जीवेन विना शुक्र,न शुक्रेण विना गुरु, उभाभ्या एव चक्राभ्या सिध्यतीह जगद्गति, तस्माच् छत्रू च मित्रे चाप्येतौ शुक्रबृहस्पती, उभावपि महाविप्रौ, उभावपि महा-मती, महाशक्तिर्, महाकाली, महालक्ष्मीर्, महागिरा, या, ऽस्या एव हि उभौ हस्तौ, दक्षिणो वाम एव च। सत्त्वाधिको, रजोविद्, शुक्रोऽसुरगुरुस्तत। 'केतुर अस्थिरता, भ्रान्ति यत्र तत्र, यदृच्छया। 'राहुश्' छाया,ऽन्धकारो हि, तमो, मोहो

माग्रणा भेदत' कृता । सात्त्विका सप्त, षट् तत्र राजसास, तिस्र एव तु तामसा' वर्णिता , किंतु 'भक्ता लक्षणतो'', नहि सर्वा शक्या प्रसख्यातु, प्राधान्येनैव

ऽविवक्ता 'श्रालस्याद् श्रन्नदोषाच्च मृत्युर् विप्रान् जिघांसति'' (मनु) 'निद्रा ऽलस्यप्रमादोत्थ सुख तामस उच्यते''(गी), जिह्वालौल्याद्अन्नदोष , उपस्थस्याऽपि ऽग्निग्रहात्, प्रमादो, मदनो, मारो, मन्मथो, मादको, मद , जायते प्रबलत्वे तु राहु रागा तृष्णा बहु शारीरा मानसाश्चाऽपि, क्रूरा पीडाकरा भृश । तमोऽधिकौ उभौ एव केतौ किंचिद्रजोऽपि च । रजस्तमोमयो घोर सूर्यपुत्रोऽद्भुत 'शनि' , कदाचिद् भ्रामयति एव, कदाचित् स्थिरयेद् भृश, कदापि उन्मादकारी स्याद्, दीर्घध्यानकरो ऽन्यदा ।(४०)। ग्रहराजस्तु भगवान्'सूर्य 'सर्वनियामक ,''ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमान , निवेशयन् अमृत मर्त्यं च, हिरण्ययेन, सविता, रथेन, देवो याति, भुवनानि पश्यन् । सावना पश्चात् सविता पुरस्तात् सविता उत्तरात्तात् सविताऽधरात्तात् सविता न सुवतु सर्वताति सविता नो रासता दीर्घं आयु । श नो भव चक्षसा, श नो अह्ना,श भानुना, श हिमा श घृणेन,यथा श अध्वन् शमसद् दुरोणे,तत् सूर्य !,द्रविण धेहि चित्र । विश्वा हा त्वा सुमनस सुचक्षस प्रजावन्तो अनमीवा अनागस , उद्यन्त त्वा मित्र महो दिवेदिवे ज्योग्जीवा प्रतिपश्येम, सूर्य !'' (ऋग्वेद) । श्रेष्ठराजत्वबुद्धिर्या सा 'सूर्य ' इति वेत्स्यते, शिष्टसमाहिणी शक्तिर्, दुष्टनिग्रहकारिणी, निबर्हणी च पापानां, तेजसा नित्यभासिनी, प्रकाशिनी सुमत्त्वाना, तमसा अभिभाविनी, जगता सद्व्यवस्थाया , जीवानां च, नियामिनी, सूर्यस्य उभौ हि सचिवौ शिष्यौ शुक्रबृहस्पती, मनुना प्रभव सूर्य , महत्तत्त्वमयो महान ''सर्वेषा अवतारणा निधान बीज अव्यय ' (भा०), दधाना आदिदेवोऽसौ, आ द' त्योऽसौ हि कीर्त्यते एव परिक्रमते हि ग्रहा सर्वेऽपि अहर्निशा, विरामभा सम्राज अभितो भनिशो यथा, ''कालेन चानव छेदात् पूर्वेषां अपि अय गुरु '' (यो० सू०) यत कालस्य गणना सम्भाव्या एव हि नाभवत्, प्राक् प्रादु - र्भावात् स्वस्य सवितुर्यदा मन , अयं ' स्वयम्भूर्भगवान्, अव्यक्तो व्यञ्जयन्''उभौ, ' इद ' सर्व, तथाऽस्मान,''प्रादुरासीत् तमोनुद '', ''उद्भौ स स्वय चैव ', निबर्ह तमोऽखिल, ''उद्बबर्ह आत्मनश्चैव ' एतद् मत ''सद् असद् आत्मक ', ' काल, काल विभक्तीश्च 'सर्वा एता ' ससर्ज'' (मनु),सर्वसत्त्वमय सूर्य महासात्त्विक एव स , तत्त्वमेनाऽपि रजसा सत्त्व अस्य परिष्कृत, रजोमात्राऽनुविद्ध बुद्धिसत्त्व भवेत् ननु, धर्मज्ञानोपगं चापि वैराग्यैश्वर्यगं तथा'' (यो० भा०) । (१४) ।

लक्षण, "महाप्रकृतयस्त्वेता रजस्सत्त्वतम कृता "(सु०), "ब्राह्मादिषु विवाहेषु (सात्त्विकेषु) अनुपूर्वश ,ब्रह्मवर्चस्विन पुत्रा जायंते शिष्टसम्मता:, (रजस्तम प्रधानेषु) नृशंसाऽनृतवादिन जायंते दुर्विवाहेषु ब्रह्म धर्म-द्विष सुता , अनिन्दितै विवाहै तै अनिंद्या भवति प्रजा, निन्दितैर्निन्दिता नृणा, तस्मान् निंद्यान् विवर्जयेत्'' (म०) । सगमे सात्त्विके तूल सात्त्विकी भवति प्रजा , रजस्तमोऽधिके तद्वत् राजसी तामसी तथा , स्त्रीपुंसयोर् यथा भावो मिश्रणे स्यात् शरीरयो , उत्पद्यते नवो देह तादृग्भावेन भावित । दुर्वृत्ता जार जन्मानो भवंति, अत्र कारणं सदैव गर्भाधाने पत्यु पुंश्चियो दुष्टभावता।(८९०)। दृश्यते जन्मपत्रेषु बाल्यकाला अनेकदा कुरुव्यासे विभिन्नस्य वर्णस्य खलु निश्चिति । "सत्त्वाधिको ब्राह्मण स्यात्, क्षत्रियस्तु रजोऽधिक , तमोऽधिको भवेद् वैश्य , गुणसाम्यात्तु शूद्रता"(म०भा०) "सत्त्वगुणो ब्राह्मणो वर्णे , क्षत्रियस्तु रजोगुण , तमोगुणस्तथा वैश्य गुणसाम्यात्तु शूद्रता" (भविष्य पु० ३,४,२३) । सत्त्वविद्ध रजश्चापि, सत्त्वविद्ध तमस्तथा, द्विजत्वमुत्पादयति क्षत्रिये,विशि चैव,हि , रजस तमसो विद्ध एवं चैवाऽल्पभागया, द्विजत्वमुत्पादयति गुण सत्त्वं हि ब्राह्मणे । विसर्त्तव्य इदानीस्तु न एतत्—त्रिगुणेष्वपि, नैक कश्चित् स्वरूपेणास्ति उत्तमोऽधम एव वा , अवस्थाभेदतश्चापि, प्रयोगस्य च भेदत ,य कोऽपि दूषण कुर्यात् , य कोऽपि ननु भूषण । रजोऽधिक स्मृतो ब्रह्मा, विष्णु सत्त्वाधिक स्मृत , तमोऽधिक शिवश्चापि , यतश्चापि महेश्वर । "सत्त्व ज्ञान, रज कर्म, तम इच्छा (अज्ञान) इहोच्यते" (म०) । एकयोरेव विप्रोस्तु जायते विविधा प्रजा , चत्वारोऽपि यथा वर्णा गिराद्द्विजयोर्मनु, (९००) रजोऽधिका ,तम प्राया ,चापि सत्त्ववतो प्रजा ,एव सत्त्वाधिकाश्च एव अन्यथोऽपि, क्वचित् कश्चित् । "अमैथुना प्रजा पूर्वं , न ता ववृधिरे , तदा मैथुन्य असृजद् ब्रह्मा , प्रजा ववृधिरे तत , वैचित्र्य चाभवत् तासा"—पुराणे चित्रादि पठ्यते । यत्र न व्यभिचारस्य शंका काचित् मनाग् अपि , पति पत्नीव्रती यत्र, पत्नी चापि पतिव्रता, परस्परं भृशा रक्तौ, परस्पर अनुव्रतौ, तत्रापि भाव भेदेन, सर्गे सर्गे, ऋतौ ऋतौ, जायंते एव प्रत्यक्ष भिन्नप्रकृतय सुता , केचित्तु सदृशा मातु कश्चित् सदृशा पितु , (यतो गाथा प्रवृत्ता इय, "पुत्रो मातृमुख शुभ , तथा पितृमुखी कन्या", प्रेमाऽधिक्यस्य सूचनात्), उभयोर्विसदृशा केचित, विसदृशाश्च परस्पर । (९०७ श्लो०, २ अध्याये ४९० श्लोका:) ।

३ अध्यायः

कामशास्त्रस्य भ्रंशः ।

अन्यश्च वर्त्तते हेतुर् वैरस्ये पितृपत्न्योः । यद्दु अन्यशास्त्रवद् भ्रष्टं कामशास्त्रं; ततोऽधिकं अपि ; यत् पामरं जातं लोकशास्त्रायतोऽधुना । गार्हस्थ्यस्य हि तच्छास्त्रं दाम्पत्यस्य उत्तमस्य च, वस्तु-पटिकलानां च, गृहोपकरणस्य च, उद्यानानां कृषीणां च, सत्यस्यार्थस्य चैव हि, सौन्दर्यस्य अगाद्गुणस्य स्त्रियाः पुंसः तथैव च, उत्कृष्ट-सन्ततेश्चापि, रति-प्रीति-विवर्धकं; तत् शिष्यतेऽधुना नूनं मैथुनायैव केवलं; पशूनां अनुकारेण शास्ति चित्ररतानि च, चत्वारि चापि अशीतिश्च, योगासनविवर्त्ततः । ईदृशाद् अनुरागात् तु पशूनां, खलु, संगमे, भावोऽपि तादृशो भावी, तादृशी च प्रजा ध्रुवं । अतः एव हि दृश्यंते बहवः पशुवज् जनाः, कुबुद्धय , कुरूपाश्चापि, अथ किं,पशुवत्गुरवः, काम-क्रोध-भय-अमर्ष-तर्ष मोह-मदैर्भृताः, राजसास्तामसा-श्चापि; सात्त्विकास्तु क्वचित् क्वचित् । स्त्रीपुंसयोर्विवाहस्तु तदैव भविता उत्तमः, यदा न केवलं तत्र मिथुनं स्थूलदेहयोः, अन्योऽन्यऽश्लेषणं, किन्तु, सूक्ष्मयोरपि वर्ष्मणोः (१०) । सूक्ष्मयोरेव हि श्लेषः सम्बन्धे गुरु-शिष्ययोः । प्रीतिर्हि लक्षणं, चित्तमेलनरूपास्ति सुस्फुटं । अतो वैवाहिको मंत्रः, औपनायनिकस्तथा, एकः एवाऽस्ति,शब्दस्य भेदेन एकस्य एव हि; "मम व्रते ते हृदयं दधामि, मम चित्तं अनु चित्तं तेऽस्तु,मम वाचमेकमनाः शृणुष्व,बृहस्पतिस्त्वा नियुनक्ति मह्यं"(वे०); प्रबंधे तु मंत्रोऽयं विवाहे परिवर्त्यते, पादे चतुर्थे, यत्, स्थाने देवऽाद्देष्टुः बृहस्पतेः, आहूयते प्रार्थ्यते च 'प्रजानां' जनकः 'पतिः' । पिता चापि,गुरुश्चापि,बाले स्वस्या-न्तिके तु यद् आत्तो रक्षति कालं तु कश्चित्, तद् गर्भधारणं, यथा मातुः स्थूलदेहे, तथा सूक्ष्मे तयोरपि । ग्रन्थस्यापि नवीनस्य कर्त्तु र्मस्तिष्के एव हि,पूर्वमाधीयते बीजं संयोगेन केनचित्,ग्रन्थस्य हृदयं तत् च,तत्त्वं, सारं च,मर्म च; बहुकालं रक्ष्यते च, पच्यते च प्रयत्नतः,परिष्कृत्य ततश्चायं साङ्गोपाङ्गः प्रकाश्यते; एवं विचारजातस्य जनन, चित्तदेहतः सूक्ष्मात्, ऊर्ध्वं गतेः पुष्टाद् रेतोभिर् ध्यानवेगतः । कामशास्त्रेः परिणति- उत्तमा एतादृशी मता (२०)। काम-शास्त्रीय-कामस्तु केवलं न हि मैथुनं; ज्ञानेन्द्रियाणां पंचानां विषयाः ये परिष्कृताः, ललितास्वादनं तेषां कामः सर्वोऽपि सात्त्विकः ; सूर्योदयाऽस्तौ, सरितः, "आपो ज्योती रसोऽमृतं" (वे०), महीधराणां माहात्म्यं आश्चर्यं गौरवं गुरु, शोभा समुद्रवेलायाः,ताराऽञ्चितं नभो महत् ,पुष्पो-

द्रुमो वसन्ते च, वृक्षा बहुफलअनता, साम-गान विहगानां उष काले मधुम्वन, शीत-मन्द सुगन्धस्य समीरस्य निषेवण, पान 'अमृतवर्षस्य' मुहूर्तेक तदैव हि— एतेषां रमन सर्वं उत्कृष्ट० काम एव हि। प्रकृते सुषमा सन्ध्याकाले पुण्ये विलो क्यते,या ऊर्जस्वल विराड्रूप ऐश परमभास्वर—तारका चिति 'भस्म' अस्मिन्, व्योम श्याम 'गजाजिन', आकाशगंगा 'गंगे व, 'भाले' प्रत्यक्षचन्द्रमा ,'भुजगा' वेष्टितास्तथ ग्रहनक्षत्रतारका लेख्टा, येवा भ्रमिश्चापि नित्य कुंडलिनीगति , चन्द्र तारामयी ज्योत्स्ना राम्या, भास्करभा दिने, सर्वप्राणमयी 'देवा' शक्तिर्धांगिनी सदा, सर्वेषां 'ब्रह्मणो अडामा' सचित्री 'भ्रामयित्री' अपि, माया चाप्यात्मनोंऽशाना जीवाना 'भ्रम'कारिणी (२०)। 'उत त्व पश्यन् न ददर्श वाच,उत त्व शृण्वन् न शृणोति एना,उतो त्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासा । चित्र देवाना उदगाद् अनीक चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्ने , आ प्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्ष, सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च। विश्वाहा त्वा सुमनस सुचक्षस , प्रजावन्तो अनमीवा अनागस , उद्यन्त त्वा मित्र महो दिवेदिवे, ज्योग्जीवा , प्रतिपश्येम सूर्य'' (वे०)। "विशेषस्तस्य देहोऽय स्थविष्ठश्च स्थवीयसा,यत्रेद दृश्यते विश्व भूतं भव्य भवच्च सत्, द्यौर् अक्षिणी, चक्षुर् अभूत् पतग , पक्ष्माणि विष्णोर् अहनी उभे च,× हासो जनोन्मादकरी च माया, दुरन्तसर्गो यदपांगमोक्ष , व्रीडा उत्तरोष्ठो,ऽधर एव लोभो, धर्म स्तनो,ऽधर्मपथोऽस्य पृष्ठ,× प्राणोऽस्य गन्धो, मुख अग्निरिद्धो,× कुक्षि समुद्रो, गिरयोऽस्थिसंघा , नद्यो ऽस्य नाड्यो, ऽथ तनूरुहाणि महीरुहा विश्वतनोर् नृपेन्द्र , अनन्तवीर्य श्वसन मातरिश्वा , गतिर् वय कर्मगुणप्रवाह , ईशस्य केशान् विदुर् अम्बुवाहान्,वाससतु सन्ध्या अमला च भूम्न "(भा०)।(२७)।

शिवस्य' उपासना याऽस्मात्, शक्तेरपि तथैव या, उत्तमा, 'दक्षिणा, सा हि 'वाम'मार्गेषु पालिता। महादेवा,महामाया,महाविद्या,महेश्वरी,महामाता च जगता, शक्तिश्चिन्मयरूपिणी,ज्ञान इच्छा-कर्म-शक्ति सा कर्तुं शक्नोति चार्ऽखिलं; पुरुषोत्तमश्च पुरुष ,सर्वभूतअवायस्थित ,परेषु सु शेते य ,सर्वकल्याणकारक ,सर्वज्ञ ,सर्वकामश्च सर्वसंकल्पवस्तथा,व्यापको,व्योम पर्यायव्योमकेशा विभु प्रभु एतयो शिवशक्त्योर्या उपासना चित्तपावनी,शान्तिदा चापि ससारयात्राया , मोक्षदाऽपि या,शंसिता सम्य भाग् साद्यं,प्रशित्त कल्पसेषु यै,नकुलीशादिभिर्वाममतप्रचारप्रवर्तकै । "तथा ते सौन्दर्य, परमशिवदृङ्मात्रविषय, कथंकारं ब्रूम , सकलनिगमअगोचरगुणे ।"

"वाग अर्थी इव सम्पृक्तौ पार्वती परमेश्वरौ", न पूज्येते शुद्धचित्ते, पूज्येते योनि लिंगकौ, कामप्रमभि दुष्टचित्ते सर्वसम्स्कारवै। मायाया एव नियतिर् ईदृग् द्वद्वमयो सदा, विद्याया पूर्वरूप तु, सूर्यस्य उषा यथा, तथा अविद्या एव भवेत् पूर्व, पश्चाद्विद्या प्रवर्तते, 'पूर्वदेवा' स्मृता दैत्या, 'असुरा, अभवन् पुरा, ते एव पश्चात् सजाता, 'सुरा,' नाम्ना इदाऽपि च। ऊर्ध्व नाभेस्तु पुरुषो मेध्यो, ऽमेध्यो नाभेरधम् तथा, विराटपुरुषनाभ्यूर्ध्व लोका सह स्थिता, तथा सह अध खलु पाताला तस्य नाभे निवेशिता त्रिभुवन चापि, इद्वानि निरिग्गानि च, मनुष्य देहे विष्टानि दृश्यते सूक्ष्मदर्शिभि (५०)। प्रत्यक्ष एव चक्रोऽय, मर अकान् सतो मल सवयाहि मनुष्याणा उदरे इयम् एव हि, नाभेरूर्ध्व दुग्धपान, अधोऽन्ते मल सचय। सर्वेषु सम्प्रदायेषु बौद्धे, जैने च, क्रिश्चने, मुहम्मदाये जर्दुस्त-पारसीके, यहूदके शिन्तो नाम्नि, तथा क ्फुन्स्य के, लौ-त्साभिधे तथा, सिक्ख, वाल्लभ चैतन्य माध्व लिंगायतेषु च, अवान्तरेषु चैतेषां मतेषु च पथेषु च, एतादृशो हि अध पात, स्वल्पो वाप्यधिकोऽथवा, पुण्याद् दक्षिणभागात् तु वामे व्यसनमेव हि, जैह्म ध्यौपरम्य मये प्राय सर्वत्रैव हि दृश्यते। 'गुह्य-समाज-तन्त्रे' तु, 'वज्र-यान' अपर ाभिधे, शुद्धो बुद्धोपदेशोऽपि पापिष्ठैर्विनिपातित, माता स्वसा दुहिता वा मैथुन यत्र यानिभि न वर्ज्यते 'म कारणा पचक मन्यतेऽखिल, वामशास्त्रैर्यथा, (पूर्वं एषा मार्गास्तु वर्णित)।' त्रिविध नरकस्येद द्वार नाशनमात्मन, काम क्रोधस्तथा लोभ, तस्माद् एतत् त्रय त्यजेत्' (गी०) (६०) योषार्थ च, धनार्थ च, दर्पाद् च, कलहा सदा जायते हि मनुष्याणा, एषणात्रयकारिता, स्वार्थिनो, दाम्भिका, मिथ्याधर्म ाभास प्रवर्तका, धनसम्पत्तिलुब्धाश्च, लम्पटा, व्यभिचारिण परदाररताश्चापि, कुमारीदूषका अपि, प्रवर्तयति घोरास्तान् मकारान्' पंच याम् विदु। 'देवा अकुर्वन् यत् किंचित् तद्, अभिद्रुत्य, पाप्मना अविध्यन्, खलु दैत्यास' ते, (उप०) पूर्वे देवा हि येऽभवन् पूर्वकल्पे, तथा चास्मिन् देवानां भ्रातरो हि ते वैमात्रा, कश्यपसुता, अदितेश्च दितेरपि "वाहिनी उभयतो हि इयं नाम चित्तनदी सदा, पापाय वहन्त्येषा, कल्याणाय च पूरुष" (यो० भा०), पाप पुण्य उभके च उभे सघृष्येते हि वासने, नियमेव, मनुष्यस्य, विद्वान् जयति पापिका। सुर असुरकृते हि अब्धिमंथने, मार्धकालिके, वारुणी चापि दुर्जाता, क्षणैकसुखदायिनी पूर्व, सतापिनी पश्चात्, सुजाताऽस्य स्पर्धा सुधा, शाश्वतअनन्दद्, चित्ततोषिणी,

देहपोषिणी, (७०), सुरा अविद्वान् गृह्णाति, सुधा वै विज्ञपूरुष, क्षीरोदधेः समुत्पन्ना प्राय क्षीरमयी तु या। एकस्य सम्प्रदायस्य मन्दिरेषु मठेषु च, कालेन महती ऋद्धिर् यदा भवति वर्धिता, तदा भवति साऽन्येषां ईर्ष्यायास्तु विवर्धिनी, उत्तिष्ठते सम्प्रदाय तदाऽन्यो 'धर्म'-नामतः। 'वैदिकानां' तु सम्पत्तिं अमुष्णन् 'भिक्षव' क्रमात्, पूर्वं प्रलोभनैर् व्याजैः, बौद्धराजबलैस्ततः, समचिन्वन् 'विहारेषु' ता, गुहासु शिलासितु, तल्लोभाद् अन्यराजानः 'वीरशैवा' तदाऽभवन्, कुर्वन्तो 'धार्मिक' व्याज उपाय धनसाधने, विहाराश्चापि अवऽस्कन्दन्, भिक्षून् अघ्नन् तथा बहून्, रत्नानि सञ्चितानि नृपाः, आमाशयेनापि अमोषिषु, भिक्षवो हततोषा ये तेऽन्यदेशान् पलायिता। 'हिन्दूराज्ये पुन पश्चात्, मन्दिरेषु महर्धय, राज्ञा कोषेषु अपि तथा, समचीयन्त भूरिशः, व्यवर्धन्तापि बहुश "कामजो दशको गण", आयामस् तास् तदा भूय पर्यायेण हि 'मुस्लिमा', हिन्दू 'धर्म धरा' चापि बहवस्तैर् निपीडिता, देवालयाश्च शतशो लुण्ठिता नाशिता अपि, (८०), अजनिषत 'विहाराश्च' 'भिक्षव'श्चाप्युपद्रुता, तिब्बतादीनन्य देशान् भिक्षवो बहु विद्रुता, हिन्दू 'धर्मधरा' किन्तु निरुत्साहाश्च भीरव, मुस्लिमशासना हि ऋयत्य पेतस्तोऽपूषितो गता। मुस्लिमाश्च क्रमेणैव यूरोपीया हि क्रिस्चना अवर्धन्त स्म सर्वत्रापि आरम्भादेव भूरिश, प्रतिस्पर्धितया कसु अन्यास्तु स्वानुयायिन। क्रिस्चनानां सम्प्रदायास् चायुध्यन्त परस्परं, 'रोमन् काथलिकाद् चापि, प्राटिस्टेन्ग' तथैव च, अन्योऽन्यं बहुवर्षेषु पशुमारं अमारयन्, 'रोमन् पापल्इश'स्तत्राभूवन् क्रूरतरास्तमाम्। 'रोमन्' धर्मधरैश्चापि 'महाधीशैश्च' 'पाद्रिभि', सम्पत्तयो महत्यो या, चलाश्चाप्यचला अपि, सञ्चिता बहुकालेन, स्वभोगाय, न च हृष्यै, (='यज्ञाय', परोपकाराय), जगृहुस् 'चर्च'-शब्दीर् ता, बलाद्, विप्लवकारिणः, प्राग्देशे च, रूसे च, स्पेनेऽन्यासु अपि भूमिषु। (९०)। जमदग्ने, तत्सुतस्य च, अर्जुनेन तु योऽभवत्, विश्वामित्रेण चेचापि वसिष्ठस्य ■ योऽभवत्, प्रजाविनाशको घोरो युद्धो वै बहुवार्षिक, गो, अर्थात् कृष्यभूमेस्तु, लोभोऽभूत् तत्र कारणं, भूमिरेव हि विस्पष्ट सर्वसम्पद्दुघा सदा। कामो नामस्वभावश्च, वाम मार्गं प्रवर्तक, लोभेन पोषितो भ्राता ज्येष्ठेन, अतृप्यता, भृशं, पर्यायेण वर्धयति स्वानुजौ क्रोधमत्सरौ।

सात्त्विकयुवमनास्तु उक्त पूर्वं यद् रमन शुचि, सौन्दर्यस्य महादेव्याः प्रवृत्ते पर-

मात्मनः, सर्वमेतत्तु कामस्य 'सामान्यो' विषयः स्मृतः, मनःषष्ठेन्द्रियाणां हि, 'विशेषो', मैथुनं तथा। वेदा वदन्ति पुरुषं सर्वं काममयं किल; 'मायाया' एव नामैतद् अपरं 'काम' इत्यपि, अपि "काममयोऽयं हि पुरुषो" ननु सर्वथा (वे०); "पंचेन्द्रियाणां, मनसा ऽधिष्ठितानां, स्वके स्वके विषये हि अनुकूला या प्रवृत्तिः, कामस्त्व सा, अभिमानिकरूपेण याऽनुविद्धा सुखेन तु विशेषे स्पर्शविषये प्रतीतिः, फलवती अपि, प्राधान्याद् अथ वैशेष्यात् सा 'काम' इति कथ्यते"(वा०काम०सू०)। (१००)। "कामात्मता न प्रशस्ता, न चैवेहास्ति अकामता, यद्यद् हि कुरुते किंचित् तत्तत् कामस्य चेष्टितं, काम्यो हि वेदाधिगमः, कर्मयोगश्च वैदिकः, (९०), अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित्"(म०), धर्मकामा, अर्थकामा, कामकामास्तथैव च, अथ किं, मोक्षकामाश्च, अध्यात्मग्रन्थेषु वर्णिताः, "धर्माविरुद्धः कामोऽस्मि भूतानां भरतर्षभ"(गी०)। सायं प्रातर् द्विजातीनां सन्ध्योपासनमस्ति यत्, जलाशयसमीपे च, तत् कामोत्तमसाधनं, ज्योतिषोऽपां च सत्सर्गे "आपो ज्योती रसोऽमृतं", क्रियन्ते क्रियते सम्प्रति, एतदुद्देश्यतश्च, तत्? ईदृशी कामशास्त्रस्य दुर्दशा दृश्यते ऽधुना, धर्मार्थमोक्षशास्त्राणां विकृतिश्चापि तादृशी।

धर्मशास्त्रदुर्दशा।

बाह्याडम्बरमात्रो हि 'धर्मो'ऽधुना ऽवशिष्यते, वर्णितं हि यथा पूर्वं, 'दम्भ-अहंकार' चित्रण। 'मुच्यते सर्वपापेभ्यो गंगास्नानेन केवलं', 'जपमात्रं हरेर्नाम्नः सर्वपापनिकृन्तनं', 'हरेर्नाम, हरेर्नाम, हरेर्नामैव केवलं, विनैव धर्माऽऽचरणं, सर्वपापप्रमोचनं', 'अपि ब्राह्मणनामभ्यो दानं, एकं, कलौ युगे, सर्वपापापनोदाय सर्वथैव अलं इष्यते', 'ऊर्ध्वपुंड्र त्रिपुंड्रादि तीर्थमृद् भस्म धारणं, रुद्राक्ष-तुलसीकाष्ठ मालानां परिवर्तनं, (१००), प्रणामैर्वाऽपि साष्टांगं मूर्तिषु, तीर्थमज्जनं, नितान्तमलयुक्तानां च तथाऽधमैर्नरैरपि तीर्थं नामक कुंडादि जलानां उग्रगन्धिनां, (आचामति स्वयं नैव यानि तीर्थपुरोहिताः), केवलं श्रद्धया भक्त्या—सर्वपापैः प्रमुच्यते', 'पिपीलिकाबिलान्तश्च शर्कराक्षेपणैस्तथा, सर्पाणां पूजनैः, तेभ्यो दुग्धदानैस्तथैव च, पाखंडैर्वानरादीनां परिक्रमणवन्दनैः, भूतप्रेतनिविष्टानां वस्तूनां अपि वाहनैः, ईदृशैः कर्मभिश्चान्यैः, पुण्यं तु बहु लभ्यते'—इत्यादि भावाः प्रचुरं देशेऽस्मिंस्तु प्रचारिताः कुटिलैः, सरलैश्चापि, विपर्यस्तानां तु हेतवः। सरला विप्रलभ्यन्ते एवं तु कुटिलैर्भृशं, प्रतारिताश्च सरलाः नयन्ति अन्यांश्च तत्पथे। "स्त्रियः कामितकामिन्यः, मूर्खाः पूजित-

पूजका, गतानुगतिको लोको, न लोक पारमार्थिक" (म०भा०)। अन्यथा चापि तैर्भावैः क्रियते पापमर्षणं, सर्वपापनिवृत्तिश्चेत् स्नानाद्यैरेव केवल, कस्माज् जनो न कुर्याद् हि पाप यत् सुखदायक ? (११०)। स्नानेनैव तु गगाया, हरि नामजपेन वा, 'शूद्र' कि 'ब्राह्मण' हत्वा, सर्वपापाद् विमोक्ष्यते ? कोऽपि, एतद्, ब्राह्मणमन्य कि, कदापि, अनुमस्यते ? "आत्मा नदी, सयमपुण्यतीर्था, सत्योदका, शीलतटा, दयोर्मि, तत्राभिषेक कुरु, पाण्डुपुत्र !, न वारिणा शुध्यति हि अन्तरात्मा"(म०भा०), गगायां मज्जनं हि एव सर्वपापहर यदि, जीवन्मुक्ता सदा मत्स्याः स्युः ते मत्स्य कुम्भीर कच्छपा। नैतादृशो महर्षीणा आशयस्तु कदाचन। "भोगाद् एव क्षयो भावी, प्रारब्धाना तु कर्मणा", "न अभुक्त क्षीयते कर्म, शुभ वा यदि वा अशुभ", "न अधर्मश् चरितो, लोके, सद्य फलति, गौर् इव, शनैर् आवर्तमानस् तु, कर्तुर् मूलानि कृन्तति" (मनु), इत्येव हि पुराणाना महर्षीणा विनिर्णय । "फल पापस्य नेच्छन्ति, पाप कुर्वन्ति यत्नत, पुण्यस्य फलमिच्छन्ति, पुण्य नेच्छन्ति जनाः"। गुणाना फल ईर्ष्यन्ति, हेतुभूतान् न तान् गुणान् ईर्ष्यन्ति, यत, दैवेया, दुर्बुध्या विधिना हता । "श्रूयता धर्मसर्वस्व, श्रुत्वा चैव अवधार्यता, आत्मन प्रतिकूलानि परेषा न समाचरेत् ,(१२०), यदन्यैर्विहित नेच्छेदात्मन कर्म पूरुष, न तत्परेषु कुर्वीत जानन् अप्रिय आत्मन, अपत्रपेत वा येन न तत् कुर्यात् कथ चन, यद्यद् आत्मन इच्छेत तत्परस्यापि चिन्तयेत्" (म०,म०भा०), "धृति क्षमा दमोऽस्तेय शौच इन्द्रियनिग्रह धी विद्या सत्य अक्रोधो, दशक धर्मलक्षण, अहिंसा सत्य अस्तेय शौच इंद्रियनिग्रह, एत सामासिक धर्म चातुर्वर्ण्य अब्रवीन् मनु" (म०), "आत्मौपम्येन सर्वत्र सम पश्यति योऽर्जुन, सुख वा यदि वा दुःख, स योगी परमो मत "(गी०), "तीर्थस्नानै तपोभिर्वा भावदुष्टो न शुध्यति, श्व इति क्षालिता तीर्थे कि शुद्धि अधिगच्छति ? आजन्म तीर्थेषु वसति मत्स्या, देवालये पक्षिगणाश्च नित्य, भावोज्झितास्ते न फल लभते, तीर्थावगाहाश्च तथैव दानात्", "ईश्वरैरपि भोक्तव्य कृत कर्म शुभाशुभ", "प्रारब्धाना कर्मणा तु भोगादेव क्षयो भवेत्", "स्वधर्मकर्मविमुखा कृष्ण-कृष्ण इति रावित, ते हरेर् द्वेषिणो मूढा धर्मार्थं जन्म यत् हरे" (विष्णु पु०), "श्रुति-स्मृती मम एव आज्ञे, यस् ते उल्लंघ्य वर्तते, आज्ञाच्छेदी, मम द्रोही, मद्भक्तोऽपि न वैष्णव (भा०) (१३०), "देवर्षे ! विहिता शास्त्रे, हरिं उद्दिश्य, या क्रिया, सा एव भक्तिर् इति प्रोक्ता,

तथा भक्ति परा भवेत्" (नारद-पाञ्चरात्र), नून भक्तौ गुणा सन्ति, नाम्नश्चापि जपे गुणा, स्व धर्म कर्म हानौ तु, तौ दम्भो हि एव केवल । "अर्चायां एव हरये पूजा य श्रद्धया ईहते, न तद् भक्तेषु चान्येषु, स भक्त· प्राकृत स्मृत, ईश्वरे, तदधीनेषु, बालिशेषु, द्विषत्सु च, प्रेम मैत्री-कृपा उपेक्षा य करोति स मध्यम', सर्वभूतेषु य पश्येद् भगवद्भाव आत्मन, भूतानि भगवति आत्मनि, असौ भागवतोत्तम "(भा०), "मैत्री दया मुदा उपेक्षा भावनाभि ,यथाक्रम, सुख-दु ख पुण्य पाप विषयेषु, निरन्तर,चित्तप्रसादनं"साध्य, भक्तेन च मुमुक्षुणा (योगसूत्र) "यमो वैवस्वतो देवो, य· तव एष हृदि स्थित , तेन चेद् अविवाद ते, मा गगा मा कुरून् गम " (म०, म० भा०) ।,"अप्सु देवा मनुष्याणा, दिवि देवा मनीषिणां, बालाना काष्ठलोष्टेषु, बुधस्यआत्मनि देवता, शिवं आत्मनि पश्यति, प्रतिमासु न योगिन , आत्मस्थ ये न पश्यति, तीर्थे मार्गन्ति ते शिव, उत्तमा सहजाऽवस्था, द्वितीया ध्यान धारणा, तृतीया प्रतिमा पूजा, होमयात्रा ततोऽधमा ' (अग्नि पु०) । (१४०) । नून मृत्क्रीडनेषु एव बालस्यास्ति मनोगति, न ग्रथेषु अधिकारोऽस्ति , "धर्मो हि आवस्थिकः स्मृत " (म० भा०) , किंतु मस्तिष्को न सर्व इच्छतो—'नो सुत सदा बाल एव भवेत्, न एव आमृत्यु पर्यंत विधया' । "माता शत्रु , पिता वैरी, येन बालो न पाठ्यते ', काष्ठलोष्टेषु तत्र सत्त क्रियते चाधिकाधिक, यथाद्य जनता, भाग्यहीने देशे तु, याजकै । नून स्नाने गुणा सति देहशुध्यादिका बहु , यात्रासु अपि तथा ज्ञान-वृद्धिर्, देशाटने कृता, पुर ग्राम-नद-अरण्य पर्वत उदधि दर्शने , विविधाना मनुष्याणा चर्याणां चावलोकने , संस्कारश्चापि चित्तस्य, विकासश्च, विनोदन, अर्चायां 'दिवि देवानां' व्याजेन, स्याच्च शिक्षण ज्योति शास्त्रस्य तत्त्वानां, ग्रहणावसरेषु च, देवअर्च्यानां मूर्तीनां—स्वच्छाश्रेत् सुभ्र, शोभना —कलाकुशलताऽस्वादो, ह्लादो, विस्मय , एष च, सद् अभ्यासेन चैवापि धारणा-ध्यान-योग्यता, महती बुद्धिवृद्धिश्च, स्थापेत यदि, मन्दिरे, रूपकाणां, पुराणेषु वर्णितानां पदे पदे, प्रतीकानां च, गूढार्थों—यथोक्त ऋषिभि पुरा (१५०)—" 'कौस्तुभ'-व्यपदेशेन स्वात्मज्योति बिभर्ति अज', तत्प्रभा व्यापिनी साक्षात् 'श्रीवत्स' उरसा विभु , स्व-मायां 'वनमाला'ख्यां नानागुणमयीं दधत्, 'वास ' छन्दोमयं 'पीत', 'ब्रह्म सूत्र' त्रिवृत्-स्वरं, बिभर्ति सांख्य योगं च देवो 'मकरकुण्डले', 'मौलिं' पदं

पारमेश्र सर्वलोकाभयकर; अव्याकृत 'अनत'आख्य आसनं यदधिष्ठित , धर्मज्ञानादिभि युक्त सत्त्व 'पद्म' इह उच्यते, ओज -सहो-बल युत मुख्यतत्त्व 'गदा' दधत्, अपा तत्त्व 'दरवर'; तेजस्तत्त्व 'सुदर्शन , नभोनिभ नभस्तत्त्व 'असि'; 'चर्म' तपोमय, कालरूप 'धनु शार्ङ्ग , तथा कर्ममय 'इषुधि', इन्द्रियाणि 'शरान्' आहु , आकूती अस्य 'स्यन्दन , तन्मात्राणि अस्याभिव्यक्ति, 'मुद्रया'ऽर्थक्रिया आत्मता, 'मडल' देवयजन दीक्षासस्कार आत्मन', 'परिचर्या' भगवत आत्मनो दुरितक्षय , भगवान् भग शब्दार्थ 'लीलाकमल' उद्वहन् धर्म यशश्च भगवान् 'चामरव्यजने' अभजत्, 'आतपत्र' तु वैकुठ, 'द्विजा ' (त्रय्या) धाम अकुतोभय, (९६०), त्रिवृद्वेद' 'सुपर्णाख्य' 'यज्ञ' वहति पूरुष अनपायिनी 'भगवती श्री साक्षाद् आत्मनो हरे ,'विष्वक्सेन ' तन्त्रमूर्ति विदित 'पार्षदाधिप ', 'नन्दादयोऽष्टौ द्वा स्थाश्च' तेऽणिमाद्या हरेर्गुणा , 'वासुदेव , सकर्षण , प्रद्युम्न ,' पुरुष स्वय,'अनिरुद्ध ' इति, ब्रह्मन् ', मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते, स विश्व , तैजस , प्राज्ञ तुरीय , इति वृत्तिभि , एक एव हि लोकाना सूर्य आत्मात्मदिक्कृद् हरि (भा० स्क० १२)। "यदाहु 'वासुदेव'आख्य 'चित्त' तन् महदात्मकं अहकार ' च त्रिविध , सहस्रशिरस (विभु) 'सकर्षण आख्य पुरुष य 'अनन्त' प्रचक्षते ('मनो' 'अनिरुद्ध' , 'प्रद्युम्न "कामो 'बुद्धि' स्तथैव च) ' (,, ३) । महाय एतादृशार्थं ,जनताशिक्षणाय वै,बुद्ध्युत्कर्षाय चैवापि 'बालाना', रुचिरं क्रम , मूर्त्तिदर्शन-यात्रादि-स्नानादि किल कार्यते मैवीप्रपातमन् किंतु, मन्त्रमाहाय केवल, 'रौप्य स्थापय मूर्त्यग्र, पुष्प किर, जल क्षिप, क्षिप्र परिक्रमा कृत्वा गच्छ इत्येवोपदिश्यते । ईदृशी धर्मशास्त्रस्य धर्मस्यापि च दुर्दशा, नि श्रेयस चाभ्युदय तत् कथ साधयिष्यति ? (१००) ।

अर्थशास्त्रदुर्दशा ।

विलुप्त त्वार्थशास्त्र प्रायो ऽद्यत्वे न लभ्यते, कौटलीय'अर्थशास्त्र' न शास्ति खलु'जीविका 'का का ,प्रजाभि काभिश्च,साधनीया ,कथं कथं प्राप्यस्तस्य लक्ष्य [redacted] राजकोपचिवर्धन, न प्रजाभ्यस्तु सर्वाभ्यो सद्वृत्तीना प्रबोधनं । आदिष्ट मनुना स्पष्ट विषयेऽस्मिन् पुन पुन —"सर्वेषा ब्राह्मणो विद्याद् वृत्युपायान् , यथाविधि, प्रब्रूयाद् इतरेभ्यश्च, स्वय चैव तथा भवेत्" (म०) वर्णाना वृत्तयश्चापि आदिष्टा स्तेन चतुर्विधा , षट् कर्मणा [redacted] विप्रस्य "त्रीणि कर्माणि जीविका, अध्यापन याजन

च, विशुद्धाच्च प्रतिग्रह, शस्त्रास्त्रभृत्त्व क्षत्रस्य, वणिक्पशुकृषिर्विश" (म०), "शिल्पानि, सेवा, शूद्रस्य, प्रभु, कर्म समादिशत्' (म० भा०)। सर्वेषां वृत्त्युपायान् के प्रयुञ्जन्ति अद्य 'ब्राह्मणा'? धनुर्वेद, तथा वार्त्ताशास्त्रं, वाणिज्य कृषिमपि, शास्त्र गो-माहिष अज अश्व हस्त्यादीना विदन्ति के? वस्त्र धान्य धातु रत्न शास्त्राणा केऽद्य पण्डिता? शिल्पा विविधशिल्पानि केऽद्य शिक्षयितु क्षमा? उक्त, "धिग् जीवित राज्ञो,राष्ट्रे यस्य अवसीदति द्विजो वा, अन्यो मनुष्यो वा" (म० भा०), प्रजाना वृत्तिकल्पन, भरण पोषण धर्म्य, नृप धर्मा विशेषत, (१८०), साम्प्रत क्षत्रियम्मन्या वनि ज्व कुर्वते 'नृपा'? स्व गोप्तृ पा शु न भाम, दुर्विलासार्थमेव च। "विद्या विवादाय, धन मदाय, शक्ति परेषा परि पीडनाय, खलस्य, साधो विपरीत एतत्, ज्ञानाय,दानाय च, रक्षणाय", विप्रस्य, वैश्यस्य च, क्षत्रियस्य, द्विजत्रयस्य सम्मत तद् एव। बुभुक्षिता प्रजा सर्वा अर्थशास्त्रविलोपनात्। ईदृश अज्ञान सर्वशास्त्राणा अद्य दृश्यते।

मोक्षशास्त्रभ्रंश।

वेदस्य शास्त्र वेदान्त, मोक्षशास्त्र हि तत् स्मृत, त्रिवर्गसाधनाना तु वेदा नाना समापने, आश्रमक्रमतो हि, अन्ते, वेदान्त उपदिश्यते, चतुर्थाश्रम योग्योप, चतुर्थार्थस्य साधन, चतुर्थ पुरुषार्थ त आहु 'नि श्रेयस' बुधा। यद्यर्थे, सारगर्भैश्च, मितैर, उपनिषत्पदै, विरक्तजनसेव्यैश्च, न जरत्क विनष्टिभि, प्रशा न्तचित्तैः ऋषिभि. वेदान्त उपदिश्यते। "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणम् तु निर्वेद आयात्, नास्ति अकृत कृतेन, तद्विज्ञानार्थं स गुरु एव अभिगच्छेत्, समित्पाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ (१९०), तस्मै, स विद्वान्, उपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय, शमान्विताय यया अक्षर पुरुष वेद सत्य, प्रोवाच ता तत्त्वतो, ब्रह्मविद्या" (मुण्ड उ०)। वेदान्तिना सदा भाव्य अतिवादतितिक्षुणा, वाच विलापयेत् नैव, न विमृशात् निगृह्य च, भद्र भद्र इति ब्रूयात् वेदान्ती त्रिवादिन, सम्वाद एव चान्विच्छेत्, सवादसमन्वय, शम वाक्कलहाना च, न तु तेषा विजृम्भण, ईदृशी वेदमर्यादा!, कथ सा पाल्यतेऽधुना? तेषा एव हि सूत्राणा भाष्याणि द्वि त्रि धा अष्टधा, महावाक्यपदाना च, उपनिषद्वचसा तथा, कृतानि यावदूकैस्तु वक्तुजरपवितण्डिभि, ईर्ष्यासक्तै, अहकार प्रेरितै द्वेषदूषितै, अन्योऽन्यखण्डने रतै, न विरतै कथचन, विकराला, महाकाया, सद्भिरक्त भय

दरा·, जिज्ञासु-श्रावकाश्चापि, विरोधपरिवर्धका , अल्पार्था , बहुशब्दाश्च, जटिला दुर्गमास्तथा, अण्वयदृधिकटाकारा , ग्रन्थाश्च बहु निर्मिता । (२००) । 'शङ्कर-दिग्विजये' हि एव माधवेनास्ति वर्णित, कस्या वृद्धस्य कस्यापि विदुषो व्यास-रूपिण , शङ्करेण विवादोऽभूत् पिण्डदयिपया भृशं, सूत्र वस्या एक बहुधा निघ्नतो "द्विनाष्टक मासकलहो जजृम्भे" । अद्वैतेन, मण्डनस्य, प्रविष्ट शङ्करो, गृह, अन्य दा खलु अनाहृत , विवादे विजिगीषया । तेन अन्यत्वेन स्पृष्टु, स्वयं मन् यज्ञ-कर्मणि, मण्डनो विजसृति न अभ्यात , परयाक्षर, अवादीत, शङ्करश्चापि अमन्द' एव उवाच ह. उभौ परमविद्वांसौ, किन्तु क्रोधवश गतौ—" 'कुतो मुण्डी ?', 'आगलात् मुण्डी ?', 'पन्थास्ते पृच्छ्यते मया'; 'किं आह पन्था ?', 'त्वन्माता मुण्डा इत्याह तथैव हि', 'पन्थान त्व अपृच्छस् , त्वां पन्था प्रत्याह, मण्डन !', 'त्वन्माता इत्यत्र शब्दोऽय न मां ब्रूयाद, अपृच्छकं', 'अहो पीता किमु सुरा ?', नैव, श्वेता यत , स्मर' , 'किं त्व जानासि तद्वर्णं ?', 'अहं वर्णं , भवान् रस', 'कन्थां वहसि, दुर्बुद्धे !, गर्दभेनापि दुर्वहा, शिखायज्ञोपवीताभ्या कस्ते भारो भविष्यति ?','कन्था वहसि, दुर्बुद्धे !, तव पित्रापि दुर्वहा, शिखायज्ञोपवीताभ्या श्रुतेर्भारो भविष्यति',(२१०), 'त्यक्त्वा पाणिगृहीतीं स्वां, अशक्त परिरक्षणे, शिष्य-पुस्तकभारेच्छोः व्याख्याता ब्रह्मनिष्ठता', 'गुरुशुश्रूषणालस्यात् समावर्त्य गुरोः कुलात्, स्त्रिय शुश्रूषमाणस्य व्याख्याता कर्मनिष्ठता', 'स्थितोऽसि योषिता गर्भे, ताभिरेव विवर्धित , तासु, मूर्खतम !, स्त्रीषु, पशुवद् रमसे कथ ?'—इत्यादि अश्लील एवमनेक बहु अन्योऽन्याधिक्षेपन, धुर्यमीमांसकस्याथ वेदान्त्याचार्य-वर्ययो ! विशिष्टविदुषोर् एव शिष्टाचार परस्पर, मेमाश्रयो 'जगद्गुरौ ' मान्ययोर् 'विश्वबन्द्ययो ',ततोऽन्यदा मण्डनमिश्रपत्न्याऽप्यासीत् विवाद खलु शङ्करस्य, "न दिवा न निशि अपि च वाद्कथा विरराम, नैयमिककाल ऋते, अतिमत्सरतो मम अमलधियो दिवसाश्च सप्तदश चात्यगमन्"(श०दि०) । महाङ्कृति मान् अन्य', 'साधलडन' कारक , आत्मान ईदृश वर्णयन् जयते नहि— "य साक्षात् कुरुते समाधिषु परब्रह्मप्रमोदार्णव, तामृद्धृत्य आमन च लभते य चान्यदुर्नरेश्वरान्", तामृद्धृत्य आमन च गणयन् ब्रह्माभिमादे मम ,,कृ क्यात् कष्टतरा हि अतोऽपि पतिता वेदान्तधारा-दुर्दशा !, क गाम्भीर्य महर्षीणां, धामस्य, चापि मार्दव, समाय मितभाषित्व !, क ईदृशी क्षुद्रताऽधमा, पाश्चात्त्व

च चापल्य स्वचातुर्य प्रदर्शन ? (२२०)। तर्कश्च, प्रतितर्कश्च, प्रश्नाश्च उत्तरणानि च, शङ्कास् तथा समाधान—सर्वं तत् सर्वथा उचित, बुद्धिवृद्धिकर, ज्ञानप्रतिष्ठापकमेव च, जिज्ञासा शान्तिभावेन चेत्, न जल्पवितण्डने। अधीतौ न्यायशास्त्रस्य जल्पन चानुमोद्यते, यथा यूना नियुद्धानि, ग्लान्यै च, व्यायाम च, परस्परमुग्राऽपि, न तिरस्करणाय तु। शकर अमर-वेशस्य कृतेस्तु कथयाऽप्यत।

त्रिगुणत्व पदार्थाना, त्रिगुणस्यानुसारत, कृष्णेन गीत गीताया, वैराग्य त्रिविध तथा, आलस्यजनित यत्तु तत् तामस उदाहृत, ईर्ष्या-क्रोध-स्वार्थनाश कृत यद् राजस तु तत्, दु सम्पत्संसारिकारण्यात् सात्त्विकं स्मृत, यथा रामस्य बाल्येऽपि, यथा बुद्धस्य यौवने, यथाऽर्जुनस्य रणसमहारे समुपस्थिते।

दाम्भिक खलु वैराग्य, वृद्धव्याघ्रस्य वै यथा, कथाया पंचतन्त्रेषु वर्णित, तत्तु वञ्चन। राज्ञा स्वदाश्च बहवो भवति यतिरूपिण। यत्तु वेदान्ति सन्यासिना कलौ ईदृशी कथा, तथा च साम्प्रते काले मोक्ष शास्त्रस्य दुर्दशा। (२३०)।

कथ सच्छास्त्रोद्धार ?, शास्त्राऽशास्त्रनिर्णेता क ?

नष्टभ्रष्टआगमोद्धार कथ खलु पुनर्भवेत् ? किं सत् च, किं असत्, शास्त्र, इति निर्णेष्यति इह क ? "तस्माच्छास्त्रं प्रमाण ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ (गी०), श्लोकार्धमेतद् गीताया पुन पुनरनूद्यते धर्माधिकारिणश्चान्यै अपि धर्मोपदेशकै। तत्र एतत् तु विचार्यं स्यात् 'पण्डितेन' इह धीमता—कृष्णेन उद्दिश्य किं शास्त्र वाक्य एतद् उदीरित ? "सद् असद् विवेकिनी बुद्धि यदा यस्य, स पण्डित", अध्यात्मशास्त्र तच्छास्त्र इति पूर्वं प्रदर्शित। अन्यद् विवेचनीय च सूक्ष्म अत्र विवेकिना—अस्तु शास्त्र प्रमाण न कार्याकार्यव्यवस्थितौ, किन्तु किं न प्रमाणं स्यात् शास्त्राशास्त्रविनिर्णये ? मेधा एव, तत्र, "विदिताखिलशास्त्रसारा" (दु०स०), कुर्यात् प्रमां, न तु मुधाऽर्चितपुस्तभारा, बुद्धेर् अतो न गतिर्—इत्यपि बुद्धिसाध्य, बुद्धे प्रभुत्व इह नैव कदापि बाध्य। खण्डन तु विचारस्य विचारेणैव सम्भवेत्। न जातु जनयन्तीह शास्त्राणि पुरुष क्वचित्, पुरुषा एव शास्त्राणि सर्वेऽप्युत्पादयन्ति हि। पाश्चात्यैर् निर्मित शास्त्र अद्भुत बलवत् नव, येनाप्रतिहता तेषां गति खेऽपि स्थले जले, प्रभुत्वमपि सर्वेषु देशेषु पृथिवीतले। (२४०)। अपिजानन्त्वास्तु मन्वाना, परमात्मानधिष्ठिता, वय किं अवसीदामो हस्तपादादिसंयुता, कतिचित् पुस्तिकादासा 'शास्त्र शास्त्रे'ति-राविण ? वेदो मान्य, 'कुरानो' वा, 'बैबलो'

वा, इति सदाये, ऋते तु बुद्धि आत्मीया क प्रभूयाद् विनिर्णये ? सर्वे ते स्व स्व एव इह सर्वश्रेष्ठ वदति हि, क तन्मध्ये शाश्विकाको, मनीषा मानवी ऋते ? अय मान्यो, न मान्योऽन्य, इत्येवमपि निश्चिते, वाक्य अत्रस्थ एतत्तु प्रक्षिप्त, विकृत तु वा, मौलिक वापि, शुद्ध वा—इति प्रश्न समुपस्थिते, सन्दिहाने जने भूय, उत्तर क प्रदास्यति, विना बुद्धिमता बुद्धि पक्षद्वयविवेचिनी ? पाठोऽय मौलिक, शुद्धो, अपि इत्येव निर्णये कृते, वाक्यस्य अस्य अवमेवार्थो, अन्योऽर्थो वा सम्भवेद्, इति संशयाने जने भूरि, कस्तमर्थं विनिर्णयेत् ? स्पष्टमेव प्रमाकर्त्री बुद्धिरेवात्र सिद्धिदा। "व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा", बुद्धि नात्येति कश्चन, स्वीयां छाया यथा नैव कोऽपि लघयितु क्षम। "यस्य नास्ति स्वय प्रज्ञा, शास्त्र तस्य करोति किं ? लोचनाभ्या विहीनस्य दर्पण कि करिष्यति ?", (२५०)। गायति अतो नैकवार भगवान् उपगायन, "बुद्धौ शरण अन्विच्छ, बुद्धिनाशात् प्रणश्यति," "बुद्धिर् बुद्धिमता अस्मि," बुद्धिग्राह्यो ह्यतीन्द्रिय," बध मोक्ष च या वेत्ति बुद्धि सा, पार्थ !, सात्विकी, - इति गुह्यतम शास्त्र इद उक्त मया, अनघ !, एतद् बुध्वा बुद्धिमान् स्यात्, कृतकृत्यश्च, भारत ", एव आह अध्यात्मशास्त्र सारत प्रतिपादयन्, वदेव शास्त्र भूयश्च 'शास्त्र' शब्देन लक्षयन्, "इद गुह्यतम शास्त्रं", "गुह्याद् गुह्यतर" तथा, "सर्वगुह्यतम चापि शृणु मे परम वच" (गी०)। 'प्रज्ञा' शब्दस्य पर्यायवाचकेषु अभिधीयते 'बुद्धि' शब्दोऽपि यत्, तत्र कारण तु इद एव हि—ऋषीणां परमो 'प्रज्ञा' परमेष्ठी पितामह, परात्मनो 'बुद्धि'रूप जगद्सृजनकारक, अतएव मत 'बुद्धि' सर्वथा 'परमेष्ठिनी'। "मनुष्या अनुवन् देवान्, उत्क्रामत्सु ऋषिषु, अथ-को ऋषिर्भविताऽस्माकं (धर्ममार्गप्रदर्शक)? तर्कं एत ऋषि देवा प्रायच्छस्तेभ्य" एव ते (निर० परिशि०), 'ऋषति' आलोचि मन्य यद्, 'ऋषि' तर्क मन स्मृत। ऋषीणां अपि उपायोऽय, आराध्यां, निश्चयाय यैं, आर्ते, परम्पराप्राप्त, बहुभि सुपरीक्षित, प्रत्यक्षेण, अपि तर्केण, अनुमानेन, आगमेन च, स्थिरीकृतश्च सिद्धान्त धर्मो भवति, नान्यथा। बुद्धेरेव हि कार्योऽय, तर्को यस्तु अभिधीयते, "प्रत्यक्ष च, अनुमान च, शास्त्रं च विविध आगम, त्रय सुविदित कार्यं, धर्मशुद्धि अभीप्सता" (मनु), (२६०), प्रत्यक्षस्य, आगमस्यापि, प्रमाणस्य इतरस्य च, यत् किञ्चित् तद् भवेत्, सम्य ग्राहिणी बुद्धिर् अतत। योगयाज्ञवल्क्यश्च स्पष्टमाचष्ट भूरिश, "युक्ति

युक्तमुपादेयं वचनं बालकस्यापि, अन्यत् तृणमिव त्याज्यं अप्युक्तं पद्मजन्मना"। ईश्वरोऽस्मि, न वा सोऽस्मि? अस्ति चेत् कीदृशोऽस्ति स? वाक्यमेतच्च केनेदं कथितं? सत्येन वा?—निर्णयश्चातिमो अत्र कथं स्यात् बुद्धिं अन्तरा? एव शास्त्रे परित्राणप्राणे, प्राण एषा करोति सा बुद्धिरात्मप्रभा साक्षात् अध्यात्मप्रकाशिका। प्रत्यक्षमेव पश्यामो, यद्दृशो, यत्, तिष्ठन्ति, सन्ति एव तु य कश्चित् धर्मं, गृह्णन्ति चापर, न महान्तिष्ठ, न समाप्ते, न सम्पूर्ण, न पुस्तकं, वेदस्य वा, पुराणस्य, बाइबल्स्यापि वा, तथा, न [illegible] सर्वो निरोद्धं शक्नुवन्ति नान्, तेषां अत स्थिता बुद्धिर् आत्मीया एव नियामिका, मध्ये च सलक्षणां आप्तानां विनाशिता पुरतं प्राइविराज, निर्णय धार्मिक तथा।(२७०)। धर्मं स्थानानि कथयन, मनुरेव, पुन पुन, प्रयुनक्ति ईश्वरात् शक्तान् आत्मबुद्धिप्रभाव कात्—"आत्मनस्तुष्टिरेव च", "स्वस्य च प्रियमात्मनः", "हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत"(मनु)। 'अप्युदासस्तु ऋषिषु सान धातुर्मेषु मानवा — ऋषि कौ भविताऽस्माकं महाये पयन्दहं?, तर्कं प्रायुज्ञ् न तस्य तेभ्य —तमृषिं वो ऋषि' (शत०ब्रा०), बुद्धिरेव हि पर्याय तर्कं, यत् क्रियते तया। आशयोऽय ऋषीणां ये—भवत स्वायत्तचित्त, परया यत्नादृश्यै समुत्क्षिप्य सा सदा।(२७०)। न नाम पुस्तिकाभार, विलष्टा वाल्य न चापि वा, न 'परिकिरा भिन्नेग्ल, ना'अरुते अरसा'मरी, न कर्मकाण्डशाखा वा पन्ना वचन यद्, न 'शास्त्रार्थ-विराम वा, "हृदय" किन्तु मानव "सर्वमात्मैव विजानतः" इति श्रुति, (२७०), 'आत्मनो अन्यत्र यो वेद तस्य क्षत्र, तथा इतरत्, यत् किंचिदपि, न तत् तु परा ऽस्मात्" इति च श्रुति, बृहदारण्यके प्रोक्ता, स्तनपयापि सुस्पष्टा (बृ०उप०)। "उद्धरेद् आत्मनाऽऽत्मानं, नात्मानं अवसादयेत्"(गी०), 'सर्वं आत्मनि सम्पश्येत्, सच्चासच्च, समाहित, सर्वं आत्मनि सम्पश्यन्, नाधर्मे कुरुते मन" (म०)। न 'शास्त्र नामस्वरूपमूढे सर्वं तु दृश्यते। य एव परमात्मा तत् स्मृति कारात् अचेतयत्, स एव व्यापको अद्यापि वा आस्थत बुधेषु, अहो!, अमरो निर्जरो व्यापी सर्व सर्वत्र सर्वदा, मानवानां विशेषेण हृद्गुहासु स्थित सदा। नाय मृतो, न वा धन्यो जात, उपाद तान् ऋषीन्। समर्थं, उत्पादयितुं तादृशान्, वा ततो-ऽधिकान्, न इदानीं अस्ति असौ किं नु, सर्वशक्तिधर प्रभु? ध्यात्वा तु परमात्मन श्रद्धा यद्ध्याऽऽत्मनि स्थिरा, अध्यात्मशास्त्र धर्मादि दीर्घचिन्ता सुनिश्चित, "लोक

ε

समग्रहमेवापि परतः वस्तुमर्हथ" (गी०), सत् शाखाणा च सवथा जीर्णोद्धार, तथैव च नवीनाना उपज्ञान, श्रद्धया, सत्या, पुन ,(२८०), यथा हि याज्ञवल्क्येन सूर्योपासनया कृता अयातयामा शुक्लाश्च वेदा वाजसनेयिना । 'वाजो' वार्य, शुक्र, इति, चयन, पूजन, 'सनि', वीर्य रक्षति ये, ओर्ध्व नयति ब्रह्मचर्यया, 'दिरोमते' च योगोक्ते येस्तु यत् परिणाम्यते बुद्धि इन्द्रिय मन पेशी हृदा वर्चसि, अथ ओजसि,तेजसि अपि, बले चैव, महसि अपि तथा, प्रमाण , अथ कि, सूक्ष्म नैष्ठेन वस्तुत्वस्यैव निर्णयते, तपस्विकमतो कप्य तथ्या 'वाजसनेयिन' । "सर्वप्रत्यक्षिकाता चाप्याश्रय सूर्य "उच्यते(मिरल०),शीर्षाणां अप्रमेयाणां शक्तीनां निचयो महान् , नाम 'वाज सनि ' अस्यास्ति अन्वर्थश्चापि हेतुभि , उपासकाश्च तस्याता ज्ञाता 'वाजसनेयिन', तच्छाखाणा उपज्ञाने शक्यते, अपि प्रयतन । प्राचीनमत मत्वर्थ उज्जीवयत मे पुन ,अध्यात्मशास्त्रम तु,य सर्वथा सम्मतो भवेत , प्रवर्तयत मूलाधाराध्यात्मान् समयोचितान् , सर्वथा अध्यात्मशास्त्रस्य ये भवत्यनुसारिण । निश्चिनोति चतुर्वर्गं अध्यात्म शास्त्रमेव हि, तथा तत्प्राप्त्युपायान् तत्रैव विशिनष्टि च, "न ह्यनध्यात्मवित् कश्चिन् क्रियाफलं उपाश्नुते, अर्थकामेष्वसक्ताना धर्मज्ञान विधीयते, धर्म जिज्ञासमानाना प्रमाण परम श्रुति "(म०), श्रुति श्रुत्वा नमामाना आत्मज्ञान परायण । (२९०) । "आत्मैव देवता सर्वा सर्वमात्मनि अवस्थित, आत्मा हि जनयत्येषा कर्मयोग शरीरिणा, यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येव अनुपश्यति, सर्वभूतेषु चात्मान, ततो न विजुगुप्सते, ये चैव सात्त्विका भावा , राजसा , तामसाश्च ये, 'मत्त ' एव हि ते सब, न तु 'अह' तेषु, ते 'मयि', यस्य सर्व अभूत् आत्मा ब्रह्मज्ञस्य विजानत , को मोहस्तस्य क शोक एकत्व अनुपश्यत , सर्व भवति विज्ञात ज्ञानेन एकेन चात्मना, मृत्पिण्डेन यथैकेन सर्वमेव हि मृण्मय, निकृन्तनेन चैकेन सर्वमेवायसं यथा, अपि सर्वान् पदार्थांश्च, तद्यान् अत्येति अपि स्वय, सर्वत्र अतति यत् चाय मतत सर्वभुग् विभु , आनन , मनता व्यापी सर्वत्रैव, निरन्तर, अमित सन् स्वय, सर्वान् अन्यान् य परिमाति च, सर्वान् परि 'मिता'श्चापि 'मा' इत्यनेन निषेधति, 'न इति' 'न इति'इति नित्य च, तस्माद्'आत् मा' इति कथ्यते। सर्व आत्मनि सपश्यन्,सत् च असत् च,समाहित , सर्व आत्मनि सम्पश्यन् न अधर्मे कुरुते मन. । इमे समुद्रा गिरय महाद्रावि जगन्ति च, अन्त शरणमस्य यद्धा बहिरिव स्थिता", (म०, उ०, गी०,

उ०, पु०, म०; यो० वा०)। (२००)। येन एतद् अपरोक्षेण, न शब्दैरेव केवलं, अनुभूतं, यस्य वृत्तं साक्षिन्व कुरुतेऽत्र च, लोका च सुचरित्र च नि स्वार्थं चापि जानते, स एव धर्मं निश्चेतु सशये सम्यग् अर्हति, "य वं ब्रूते स धर्म स्याद् एको वाऽध्यात्मवित्तम" (या० स्मृ०)।

वेदपुराणेतिहासार्थभ्रश , कथ तदुद्धार ?

"सरहस्योऽधिगन्तव्यो वेद सपरिबृंहण , धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेद सपरिबृंहण , ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेया श्रुतिप्रत्यक्षहेतव , इतिहासपुराणाभ्या वेद च परिबृंहयेत्, बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो—माम् अय प्रतारेष्यति" (म०, म० भा०)—इत्यादेशो मनोरस्ति, व्यस्तो व्यासेन चाऽप्यमौ। महोक्रमेत्र शास्त्र तु जानन् जानाति किंचन, "एकं शास्त्र अधीयानो न विद्यात् शास्त्रनिश्चयं, तस्माद् बहुश्रुत शास्त्र विजानीयात् प्रयत्नत" (सुश्रुत, सूत्र० अ० ४)। प्रायो लुप्तस्तु वेदाना रहस्यार्थो, विनाशनात् तद्व्यञ्जकाना ग्रन्थाना, बुद्धिह्रासाच् च सर्वत, विरुद्धया बहुशश्चापि भारतेऽनधिकारिणा, आध्यात्मिके निरताना, सतानामाधिभौतिके, (यथा भागवते, पूर्वं, तन्माहात्म्ये च, वर्णितं), पर्वतारण्यदुर्गेषु, गुह्य विद्या विजानता, ताश्च गोपयता, स्व च, योगसिद्धतपस्विना, पापसम्पर्कभीताना, ऋषीणा चाप्यपक्रमात्। (२१०) "विद्या ह वै ब्राह्मणं आजगाम—'गोपाय मा, शेवधिस्तेऽहमस्मि, असूयकाय अनृजवेऽयताय न मा ब्रूया , वीर्यवती तथा स्याम्'; य आतृणोति, अवितथेन ब्रह्मणा, शिष्यस्य श्रोत्र, अमृत सम्प्रयच्छन्, त जानीयात् पितर मातर च, त न द्रुह्येत् कतमच्चनाह, अध्यापिता ये गुरु नाद्रियन्ते विप्रा , वाचा, मनसा, कर्मणा च, यथैव ते न गुरोर्भोजनीया ,तथैव तान्न भुनक्ति श्रुत तत्, 'यमेव विद्या शुचिं, अप्रमत्तं, मेधाविन, ब्रह्मचर्योपपन्न, यस्ते न द्रुह्येत् कतमच्चनाह, तस्मै मा ब्रूया , निधिपाय, ब्रह्मन्' " (ऋग्वेदशाखामन्त्रा , निरुक्ते यास्केनोदाहृता , सायणेन ऋग्वेदभाष्यभूमिकाया अपि निरुक्तात्)। "विद्ययैव सम काम मर्तव्य ब्रह्मवादिना,आपदि अपि हि घोरायां न तु एनां इरिणे वपेत्, अधर्मेण च य प्राह, यश्चाधर्मेण पृच्छति, तयोरन्यतर प्रैति, विद्वेष वा अधिगच्छति सावित्रीमात्रसारोऽपि वर विप्र सुयन्त्रित , नायन्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ' (म०),"तप श्रद्धे ये ह्युपवसंति अरण्ये, शान्ता , विद्वास , भैक्षचर्यां चरन्त , सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयान्ति, यत्रामृत स पुरुषो ह्यव्यय-

ज्ञस्मा, तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं, तस्मै स विद्वान् उपसन्नाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय, येन (यया) अक्षरं पुरुषं वेद सत्यं, प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां"(उ०)। अध्यापकाश्चाध्येतारश्च कति अद्यत्वे 'सुचरिता' ? परस्परं च वर्तन्ते पितृवत्पुत्रवत् कति ? (१२०)। तथापि ऋषिभि , लोके , मातृवत् हृदयालुभि , कथंचित् शोभने व्याजे , आभाषिता तु शिष्यते, श्रोतुमिच्छति नैव एते किंतु, मोहवशं गता , 'संस्कृतं' चापि, धर्मं चापि, उपजीवद्भिरेव च, इतिहासपुराणानां गूढार्थं ह्यापितोऽखिल , शृंगयतु कथं वेदान्, तयोर् अर्थेऽपि अशिक्षिता ?

आश्रमदुर्दशा ।

ब्रह्मचर्याश्रमार्थाय दुर्लभा योग्यशिक्षका , सद्ब्रह्मचारिणश्चापि दुष्प्राप्या साम्प्रतं तत , सद्ब्राह्मणा न गुरव , कुत सद्ब्रह्मचारिण ? दुर्विनीता, ऽसंस्कृतश्च, स्वयं अध्यापको यदा, अध्येतारं कथं सोऽयं संस्कुर्याद् विनयेद् अपि ? भगवन्मनुनाऽऽदिष्टा मर्यादा गुरवे तु या, न दृश्यते पाल्यमाना गुरुभि साम्प्रतं तु सा । "उपनीय गुरु शिष्यं शिक्षयेत् शौचं आदित , आचार, अग्निकार्यं च, सन्ध्योपासनं एव च" (मनु०), आवश्यकस्य इमा शिक्षा शिष्यान्मे अध्यापकै कति ? स्वयं न शिक्षितास्तत्र, शिक्षयन्तु अपरान् कथं ? शास्त्रार्थवत् तु शास्त्रार्थं भूय पंडितमानिना, सभासु दृश्यते प्राय , कोलाहलमयो भृश; (१२०), राक्षसी श्रूयते प्राय वाग् , न मायस्तु सूनृता, "रूपयो राक्षसीं आहु वाचं उन्मत्तदृश्यो ,सा योनि सर्ववैराणां, सा हि लोकस्य निर्ऋति , एतस्मीं दुग्धे, विप्रकर्षति भरश्मीं, कीर्तिं सूते, दुष्कृतं या हिनस्ति, तां चापि एतां मातरं मङ्गलानां, धेनुं धीरा सूनृतां वाचं आहु "(उत्तरचरित), न जिज्ञासा, न शुश्रूषा, नापि तत्त्वबुभुत्सुता, 'विद्यार्थिनो' यस्तु स्यात्, सत्या 'विद्यार्थिता' नहि, विद्वत्सु मन्यमानेषु सत्या विद्यापि नो, तथा । "उपनीय तु य शिष्यं, वेदं अध्यापयेद् द्विज , सकल्पं, सरहस्यं च,तं 'आचार्यं' प्रचक्षते, एकदेशं तु वेदस्य, वेदाङ्गानि अपि वा, पुन , योऽध्यापयति, वृत्त्यर्थं, 'उपाध्याय ' स उच्यते, निषेकादीनि कर्माणि य करोति यथाविधि,संभावयति च अन्नेन स विप्रो 'गुरु'रुच्यते"(मनु)। आचिन्व सर्वान् शास्त्राधान् धर्मान्, य स्वयं आचरेत्, अनुसारेण तेषां च, शिष्यांश्चाचारं येन् तथा, निदर्शनेनाचारस्य स्वस्य, गाढं संभावयन्, आचारेण शिक्षयेद् य , स

'आचार्य' इति स्मृत, नाम्ना, यो न ईदृश, न तु शब्द उत्तम अर्हति । "यद् यद् आचरति श्रेष्ठ तत्तदेव इतरा जन" (गी०), (३४०), आचार्या, वापि, उपाध्याया, गुरवा वाथ तादृशा, स्थितो भारते वर्षे दृश्यते ननु साम्प्रत ? इदानीं विद्यार्थीया युवानो, अवबुद्धय, अदृष्टव्यवहाराश्च मौढ्येऽपि न सुस्थिरा, न शिक्षिता सदाचारे, न स्थितप्रज्ञता गता, पठित्वा कतिचिद् ग्रन्थान्, प्रशंसितेषु परांक्षिता, 'आचार्य' पदवी गुर्वी लभते हि महत्तया । अत 'आचार्य'-शब्दोऽत्र, न स्व अर्थं स्पृशति अधुना । शास्त्रात् न शास्त्रा निश्चेतु सदाचारान मनातनान्, आचार्येषुर् अभ्यस्ते नखवरता स्वय, कथ ? दूरापेन सदाचार, विस्मृत ब्रह्म (शुक्र) रक्षण, कामार्थास्तु दुराचारान् आवहति स्थिति अपि, अत्यापराधाश्चैतार भूता स्व पर-दूषका । आचार्योपाध्यायशब्दैर् भूषितानां इव दशा । ब्रह्मचर्याश्रमो नष्टो भ्रष्टोऽधुने तु सर्वथा ।

गृहस्थधर्मान् के नु अद्य, मनुष्यान्, पालयति च ? वानप्रस्था प्रस्थितास्तु प्रायशो लोप एव हि, सन्यासि मठधीशानां दशा चापि न तिरोहिता ।

विद्यार्थी, पाठशालाया पञ्चैव विवाहितं, जनयति अपि अपत्यानि गृहस्थो ऽपि भवेत् तथा,(३५०), एकत पुस्तके स्वयमो, अपरतो जीविकार्ऽर्जने, वानप्रस्था चित्ते काम भ्रष्टचैरेव पोष्यते, 'देशभक्ति' 'देशहित' नामके अदूरदर्शिभि, कारा वासेषु चैवाय क्लेश्यतेऽपि, तथाऽन्यथा । अथवा, स्वयमेव अय, प्रतिष्ठार्थं तद् ईहते, प्रेरणाद् देशसेवादिभावाश्रयेण चाथवा, तद्व्याजेन अथवा, दम्भात्, स्वार्थं साधयितु वा । बाल्ये वा, यौवने वा, ऽन्य यस्ते काषायचीवर, दुराचारेषु च सत पतति एव पुन पुन, वञ्चितो, दाम्भिकैर् दुष्टै, प्रकृत्या मोहित स्वया, इतो भ्रष्टस्ततो भ्रष्टो, ऽन्येषा च अशकारक । एव सर्वाश्रमाणा हि धर्माणा घोर सकर, देश प्रवृत्त, कुरुत घोरानर्थपरम्परा । विद्यार्थिन 'स दाराश्च' 'ब्रह्मचर्य'-आश्रमे स्थिता, सापत्या, जीविकाव्यग्रा, 'देशसेवा' रता अपि, गृहस्था, न गृहे पुन, ईर्ष्या द्वेष अर्दिता ऋत, स्त्रिय परनरासक्ता, परदाररता नरा, काषाय वेषा निस्त्रप महासम्पत्तिधारिण, विरक्तरूपिणो रक्ता भक्तभार्याऽभिमर्शन वस्तुतपरा कश्चिद्, वैडालव्रतिका परे, (३६०), आश्रमाणा दशा हि इय, दारुणा कलि-कारिता । रौप्याणा बहुकोटीभिर् मित आयो हि वार्षिक, मठ-मंदिर तीर्थाना, कुप्रार्थैर अद्य स्यते, अनाचार-दुराचार कार्येषु अपि अपव्ययते । सुवि

चारित्रकार्येषु, देशोद्धारकार्येषु, स व्ययेन चेद्, अभ्युदयः प्रजानां सर्वतो भवेत् । नराः नार्यश्च बालाश्च विचक्षणाः नन्देयुर् अजस्रम् ; विद्याप्रचारशालाश्च, सत्कार्यां चित्तदेहयोः, पुस्तकपाठानुशीलिन्यः, चिकित्सालयाश्च, मनुष्याणां पशूनां च रुग्णानां आदरकराः, वाणिज्यवार्ता विविधाः, कर्मान्ताः विविधास्तथा, कृषिद्याः मनुष्याणां, 'रा-ष्ट्रभ-क्षमा' अपि, व्यायामप्रयुद्धशालाश्च, अभ्युद्यानोपवनानि च, क्रीडास्थानानि रम्याणि, विहाराः शोभनास्तथा, युयुत्सु मनुजशूरा, सम्यग् दर्शनसाक्षिणः, आत्मध्यानोपयोगीनि स्थानानि सुखदानि च—"शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरम् आसनम् आत्मनः, तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा, युञ्ज्याद् योगम्, आत्मविशुद्धये" (गी०), सुन्दराणि सुरम्याणि मन्दिराणि शुभानि च, सात्त्विकीनां हि मूर्त्तीनां, पुरुषाणां तु नैव हि, (२७०) ; सर्वमेतत्, निराबाधं, प्रवर्धेत दिने दिने, जनानां ननु सर्वेषां भुक्ति मुक्ति प्रसिद्धये, निःश्रेयसाभ्युदयायार्थं, पश्चात् तत् श्रेयसाय च—पूर्वोक्तो धार्मिको व्ययः चेद् क्रियेत विवेकतः । किन्तु आशा सा निष्फला पुनः धैर्यैर् आधमसङ्करैः । यतः 'स्वराज्य लाभाय, योऽद्य, दासवत्तु स्थितैः, पराज्ञाप्त् भ्रष्टोद्विग्नैः, बुभुक्षयापि नियोजितैः, सम्प्रति परदेशीयैर् अधिक्षिप्तैर् निमानितैः, राजभृत्यैः स्वदेशीयैरपि एव अवमानितैः, पराधीनत्वपीडानाम् अभीक्ष्णं तीक्ष्ण वेदिभिः—तस्मिन् यत्ने यदि तु युक्ते सर्वे 'काषायधारिणः', 'वैरागिणः', 'उदासीनाः', 'ब्रह्मचारिणः', 'दुर्वेशकाः', 'अवधूतिनः', तथा, 'नागाः', 'कनफटाः', यतयः, भिक्षवः, नानारूपधराः भिक्षाटनोत्सुकाः कार्पटिकाः खलाः, भारायमाणाः गृहिणाम्, साहाय्यं कुर्युर् एतदा, न दूरं स्यात् स्वराज्यस्य प्राप्तिर् अत्र तदा ननु । भोगे विलासे च रताः किन्तु वैराग्यदम्भिनः, कृत्येभ्यो विमुखाः सर्वे, क्षुद्रस्वार्थेषु तत्पराः (३७०) ।

विद्यार्थिनो, गृहस्थाश्च, स्वराज्योद्योगकारिणः कारावासे प्रवेश्यन्ते, पीड्यन्ते बन्धबन्धनैः, भसद्भैश्च दह्यन्ते नद् आश्रित विनाशार्थं, 'विरक्ताः' किन्तु मोदन्ते, वेषिणो, निर्घृणाः । "यस्मात् कर्मणा न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः" (गी०), एष भावोऽस्य शब्दस्य, पूर्वं, कृष्णेन शासितः, इदानीं स तु सर्वोऽपि भृशं विपरिवर्तितः, जैह्म्य औपस्थ्य परे, मूढे, मिथ्यासन्न्यासवेषिभिः, "सद्-भावे, साधु भावे च, सद् इति एतत् प्रयुज्यते, प्रशस्ते कर्मणि तथा, सत् शब्दोऽयं उदीर्यते" (गी०), सर्व-सद्भाव साधुत्व सत्संन्यास एव वै, चर्या च तद्विरुद्धानां, सत् (न्)

क्षिप्यते । देव्या राजासन प्राप्ता, राक्षस्या ब्राह्मणासन, यक्षा वैश्यासन आसीना', नरके पातिता प्रजा । युवानो वृद्धवज्जीर्णा, वृद्धा यौवनकांक्षिण । "दुरितैर् अपि कर्तुं आत्मसात् प्रयतते नृपसूनवो हि यत, तद् उपस्थित अग्रहीद् अन पितुर् आज्ञा इति, न भोगतृष्णया, खलदस्कर, प्रतापवान्, व्यवहार आसन आददे युवा, त्रिषु दण्डधरम, त्रिदण्डवान्, सुदाचीर प्रययास्तु विष्ट' (रघु०), "वाग्दण्डश्च, मनोदण्ड, कायदण्डस्तथैव च," यस्यैते निहिता बुद्धौ, त्रिदण्डीति स उच्यते" (म०) (२९०) । "अग्निवर्ण अभिषिच्य राघव स्वे पदे तनय अग्नितेजस, शिश्रिये, श्रुतवता अपश्चिम, पश्चिमे वयसि नैमिष वशी, स्न तीर्थसलिलेन दीर्घिका, तल्प अन्तरितभूमिभि कुशै, सौधवास उटजेन विस्मृत, संचिकाय फलनिस्पृहस् तप । शैशवेऽभ्यस्तविद्याना, यौवने विषयैषिणा, वार्धक्ये मुनिवृत्तीना, योगेनान्ते तनुत्यजा" (रघु०) । अथ रुचिरसदर्शं, लोककल्याणकारक, प्रज्ञानिना प्राचीनाना, मर्वोऽस्माभिस्तु विस्मृत', सङ्करोऽपि आश्रमाणा च, वर्णाना चापि सङ्कर, प्रसृत सर्वतो हि अन्ध, देशाघ पात पातय । यथोऽनुरूपधर्मस्य चरणे 'श्रम्यते' जनै, समाहितेन मनसा च, आद रेण उद्यमेन च, 'आ' समन्तात्, स्थिती तस्मिन्, तस्मात् ख्यातोऽय, 'आश्रम,' सम्प्रति एषा निरर्थिका सर्वथा वितथीकृता ।

रूपकाणि, तदर्थलापन आवश्यक ।

'समुद्रे' शयन विष्णो, तन्नाभे 'पद्म'-जन्म च, उत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्र, 'मधु कैटभ'सो भय, ऊरौ 'भनाक्ष्ण' हनन तयोरपि च विष्णुना, 'समुद्रमन्थन, देवै दैत्यैर्, मंदरदण्ड', 'कूर्मपृष्ठे' निधाय त, रज्ज्वा 'वासुकि'ना तथा, तस्माच् चतुर दशाना च 'रत्नाना', च 'श्रियो', जनु, हालाहल'विष'स्यापि, 'वारुण्या', 'अमृत स्य च, (४००) 'सैंहिकेय शिरश्छेद्' 'दिव्यचक्रेण' विष्णुना, लुब्धस्यामृतपानार्थं दैत्यस्य तु सुरद्विष, स्थितस्य कपटेनापि 'मध्ये' 'भास्कर चन्द्रयो', 'गिरणोद्गिरण' 'राहु शिरसा' चासकृत् तयो, 'वृत्र'सुरवधश्चापि, यस्यैका 'तनुर्' अस्पृशन् दिव, भुव द्वितीया च, 'दधीचि अस्थि'-कृतेन च 'वज्रेणैव' 'महेन्द्रेण', हत्यायाश्च विभाजन', द्वयो-जल-वृक्षेषु नारीष्वपि, चतुर्विध, सर्वेषा 'पापचिह्नानां' 'धरै' प्रच्छादन तथा, 'चन्द्रेण' 'गुरु'-भार्यायाः 'ताराया' हरण', तथा तस्या 'बुध'स्य जन्म, अथ 'समाम' 'तारका'मय', तदन्ते 'गुरवे' 'दान' 'ताराया' ब्रह्मणा पुन,

बुधस्य-तारागमने पृथ्व्यां, 'चंद्र-मंत्रस्य' जन्म च; 'सूर्य-भार्या-अश्विनी-भासा-बुद्धयोर्' जन्म चा'अश्विनोः' 'नाम'त्ययोः, भिषक्त्वं' च 'देवानां'उत्तमं तयोः;विंध्यस्योच्छ्रयणे, सूर्यमार्गरोधः ततो, विधेः आज्ञया अस्थिते'अगस्त्ये' 'दक्षिणं', पर्वतस्य च 'प्रणामो' अग्रे दंडवद्, यः न अधुनापि समाप्यते; सप्त-द्वीप-अब्धिनिर्माणं 'प्रिय-व्रत-रथ-धर्मैः'; सिन्धोः 'पानं' अगस्त्येन, 'मूत्रणेन' विसर्जनं; (४१०); 'अहल्या'-अभिचारश्च, शपनं च 'इन्द्र-चन्द्रयोः', तयोः अपि च, तद्भर्त्रा 'गौतमेन' महर्षिणा, 'सहस्राक्ष'त्वमेकस्य, 'पाक्षिको' अन्यस्य च 'क्षयः', अहल्यायाश्च निःसंज्ञ-'शिलात्वं' बहुवार्षिकं, 'राम'स्य 'पादस्पर्शेन' संज्ञालाभः पुनस्तया; मक्षणश्च अश्रुबिन्दुभ्यो'अशेष्यरोगमसुरयः; क्रोधात् च्युतेभ्यः केशेभ्यः तस्य 'भवानी'च संभवः; स्खलितस्य महेशस्य,मोहिनीरूपधारिणः, धातूनां पारदादीनां उत्पत्तिर्, वीर्यतः तथा; 'वराह-विष्णोः,भूमेश,नहात् भौमस्य जन्म च,'भार्याः','दक्ष'-सुताः सर्पाः, 'कश्यपस्य' प्रत्येकं, ताभ्यश्च जीवजन्तूनां सर्वेषां जननं तथा,देव-असुर-नराणां च, तिरश्चां, यादसां अपि—ईदृश्यः सन्ति शतशः पुराणेष्वद्भुताः कथाः; असत्यः, असंभाव्याः, बुद्धिमाद्यास्तु नैव ताः।

उक्तं महर्षिभिः सर्वं किं पुनर् मस्तजल्पितं? नैवं। किं तर्हि?। सत्स्येव कृत्रिमाणि ॥ सर्वथा, कृतानि आख्यायिकारूपैः अद्भुतैः,बुद्धिपूर्वकं,वैज्ञानिकानां तथ्यानां रूपकाणि एव,तत्त्वतः (४२०)।आध्यात्मिकोऽर्थः केषांचित्,केषांचिद'आधिदैविक', तथाऽपरेषां केषांचिद् आधिभौतिकः एव हि; अनेकेऽर्थाश्च केषांचित्; सादृश्यात् सूचितास्तथा; सर्वेष्वंगेषु प्रकृतेः 'समता'-न्यायदर्शनात्; यथा माहेश्वरैः सूत्रैः, पाणिनिश्चापि बोधितः तत्त्वं व्याकरणस्य, अथ वेदांतं कस्मिंश्चिदपि; 'संसार-चक्रं' इत्युक्ते यथा, यश्च 'अगद्-भ्रमः',सर्वे परिमिताः हि अर्थाः 'संसरंत्ये'च 'चक्र'वत्, 'अंगम्यंते' तथाऽपरेऽप्यद् 'भ्रमंति' च सर्वदा,इत्यर्थोऽयं गभीरस्तु सपदि एव हि सूच्यते। 'बालानां' रोचनाय,अपि प्रत्नशो बुद्धिवृद्धये'निरृच्छिपावर्धनेन, जिज्ञासोद्बोधनेन च, कुतूहलात् कृते प्रश्ने,उत्तरैस्तदनंतरं,तत्त्वार्थानां च कथनैः,तेषां सच्छिक्षणाय च, तादृश्यो वात्सल्यैः पूर्वैः अद्भुताः निर्मिताः कथाः। एवं एव हि सर्वाणि रूपकाणि तु पंडितैः, 'व्यासैर्'आधुनिकैर्नु व्याख्येयानि दयालुभिः, जनानां सुखबोधाय, वर्धनाय धियां क्रमात्। किंतु सर्वोऽपि तत्त्वार्थो रूपकाणां तु विस्मृतः पंडितैः स्वयमेवाद्य, अवधीर्यंते च पृच्छकाः, आक्रुश्यंते च,'निंद्यन्ते, आक्षार्यन्ते च धर्षणैः–

(४३०) 'अशरार्थ न मशय्य', 'श्रद्धेयोऽस्ति अय एव हि' 'नास्तिक्यमत्र जिज्ञासा', 'शंका पाप महत् खलु', 'सद्य स नरक गन्ता मद्दिग्धे यो मनाग अपि'। देश दशायां ईदृश्यां, स्वातन्त्र्येण विचारका, वदेपु च पुराणेपु मिराण्थाश्चावधारिण भवे युश्चेन् किमाश्चर्यं,'हिन्दु'धम च सर्वथा ?। विज्ञानाना नवानाना पाश्चात्यानां सहायत, प्रज्ञानाना पुराणाना गम्भीरे मनने स्थिरै, लुप्तानि गूढज्ञानानि रुप्स्यते प्रायश पुन । भारते तु पुनर्वर्षे हि प्राक्प्रतीच्यो समागम, कल्याणाय उभयोरेव निर्दिष्टो जगदात्मना, किंतु उभयो पापबुद्ध्या जात पाद्याकरस्तयो (४३१ आदिम १३४२ श्लो०)

---

४ अध्याय

बुद्धिविमद 'महाजन बुद्धिर्निर्णयत्री।

'बुद्धिरेव हि निर्णेत्री'—सत्यमेतत् तु भासते तथाऽप्युपपद्यते प्रश्न –बुद्धिर्नाम्य न एभ्यते मुडे मुडे मतिर्भिन्ना, मतभेद पदे पदे, अश्वत्थामा यथा प्राह कृपं, पर्वणि सौप्तिके, 'सर्वो हि मन्यते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तर सर्वस्यात्मा बहु मत, सर्वोऽप्यात्म प्रशसति तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा, काल योगे विपर्यास प्राप्याऽन्योऽन्य विपद्यते, अन्यया यौवने, बाल्ये, बुद्ध्या भवति मोहित, मध्येऽन्यया, जरायां तु सोऽन्या रोचयते मतिं" (म०भा०), मिथो विवदमानेषु धर्मकृत्ये च शास्त्रिषु, निश्चेय हि कथ—'मान्योऽयमेव अध्यात्मवित्तम ? इदमेवात्र तत्र–'कृत्ये सामाजिके सति, समष्टिबुद्धिरेवात्र कुर्यात् अन्त्य विनिर्णय—माननीयो हि सर्वेषा अयम् अध्यात्मवित्तम '। वैयक्तिके स्वके कृत्ये, स्वबुद्धि स्यात् प्रमा-समा। 'श्रुतयो विभिन्ना, स्मृतयोऽपि भिन्ना, नैको ऋषिर्यस्य वच प्रमाण, धर्मस्य तत्त्वं निहित गुहायां 'महाजनो' येन गत स पन्था" (म० भा० वन० यक्ष-युधिष्ठिर-सवादे)। 'सदाचाराच्च, सद्वृत्ताद्, यशसा च बहुश्रुते, तपो विद्या-समायुक्तोऽयमेवाध्यात्मवित्तम '—इत्येव निर्णय कर्तुं नान्य शास्त्रो, महाजनात्। (१०)। 'महाजने, 'लोकमते, 'भूयसीये, वसन्, स्वय 'वासुदेवो', महत्त्व, कुरुते त विनिर्णय, कार्ये तु स्तम्भ आपन्ने, नैवास्ति गतिरन्यथा। 'महाजन', तु 'जनता'जनानां निवहो महान्, यथोक्त धृतराष्ट्राय महामान्येन मन्त्रिणा आत्मा धर्मावतारेण विदुषा विदुरेण हि। "एक पापानि कुरुते

यत्र शुभे 'महाजन', देशाचारान् समयान् जातिधर्मान् बुभूषते यस्तु, परावरज्ञ, स यत्र तत्राभिगतः सदैव 'महाजनस्य' आधिपत्यं करोति" (म० भा० विदुरनीति), प्रेषितो दमयन्त्या यो नलस्यान्वेषणे द्विजः, "मूल वै जनसंसत्सु, तत्र तत्र, पुनः पुनः, 'क नु त्वं, कितव ! छित्त्वा वस्त्रार्धं प्रस्थितो, मम' ", प्रत्येत्य नगरीं भैमीं, भैमीं तदं उवाच स —'अयोध्यां नगरीं गत्वा, भागस्वरिर् उपस्थित, श्रावितश्च मया वाक्यं त्वदीयं ॥ महाजने, ऋतुपर्णो महाभागो, यथोक्तं, वरवर्णिनि ".. " (म० भा० नलो०)। स्पष्ट 'महाजन'पदोऽत्र 'जनसमुद्' हि, मात्र ॐ

कुमारसम्भवे योग कविना कुलस्वामिना, "विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया, 'महाजन' स्मेरमुखो भविष्यति" (कु० स०)। (२०)। वात्स्यायनेनापि तथा कामसूत्रेषु भाषित—" 'महाजनेन' चरितं राज्ञां अनुविधीयते, यतो, अतम् नेद् न चापिष्टं कर्तव्य पारदारिक" (का० स० सू०)। तर्केऽप्रतिष्ठे, मतिषु भिन्नेद्, श्रुतौ स्थिते वास्तविके समक्षं, धर्मस्य तत्त्वे निहिते गुहायां, 'महाजन'-स्यैव हि बुद्धिरीष्टे—'अत्र हि मान्यो, व्यवसायमवेत्री, धर्मस्य तत्त्व किल बुहुशायां भस्मैव सर्वं निहितं च, सर्वं अस्यैव बुद्धिश्च हित करिष्यति'। आतिरिषके वस्तुनि नैव बुद्धि, सार्वरिषके बुद्धिसमष्टिरिष्टा, समाजधर्मे पतिते तु संशये, समाजबुद्धिहि पथप्रदर्शिका। एकाकिनोऽधिकारो वा, कृत्य चापि, न विद्यते, उभौ अपि प्रवर्तेते मध्यन्धेऽप्यौ सह एव हि। "अनायका विनश्यति, नश्यति बहुनायका, कुनाय काश्च नश्यति, तस्मात् कार्यं सुनायकं", "सर्वे यत्र तु नेतारः, सर्वे पण्डितमानिनः, सर्वं प्राधान्य इच्छति, तद् वृन्दं आशु नश्यति"। तपो विद्या-युतो नेता, निःस्वार्थी, सुपराधिक्ष, रागद्वेषविमुक्तश्च, निष्पक्ष, कीर्तिमान् बहुभूयसां श्रद्धितो, यत्र, तत्र स्यात् 'लोकसंग्रह', 'कर्मवर्णा'नुसारेण, सर्वेषां च सुखं तथा। 'लोक विग्रह' एव स्याद्, यत्र नेता न तादृश। (२०)। "सैनापत्यं च, राज्यं च, दण्डनेतृत्वमेव

ॐमहाभारतटीकायां एवं व्याख्यातः शब्दोऽयं नीलकण्ठेन, बहुविदेन, धीमता। 'महापुरुष' इत्यर्थो ग्रन्थैर अन्यैस्तु कथ्यते, महान्त पुरुषा नूनं ऋषयस्तु भवति हि, परन्तु तेषां प्रामाण्यं, निर्णयाय अन्तिमाय वै, निरस्तं पूर्वमेवास्ति, मतभेदान् परस्पर, ऋषीणां भिन्नवचसां नैकत्वादिति हेतुत। अन्यथापि विनाय वै प्रसंगे ऽस्मिन् विशेषत, शब्दो गुर्जरभाषायां अद्यापि एव प्रयुज्यते, वक्तु लोकस्य निवहं, संघं, जन समागम। (५)।

च, सर्वलोकाधिपत्यं च, वेदशास्त्रविद् अर्हति" (म०)। प्रजा-वृतो 'नृ-पो' यत्र, तथैव च 'पुरो हिताः', प्रजा-वृताः मंत्रिणश्च, तत्र तु अस्ति समन्वयः, 'एक'-'प्रजा'-'संघ'-'गण'-राज्यानां किल सर्वथा। 'एको' नृपो, मंत्रि-'गणः', 'प्रजा'-'संघ'स्य 'संमताः', प्रजाभिश्च 'वृताः', तस्मात् सर्वेषां अत्र संग्रहः।

सर्वमानवसंग्रहः।

संग्रहेणैव जेष्यंति 'हिन्दवो' न तु विग्रहैः ; अवरोधेन रंस्यंति, न विरोधैः कदाचन ; परिवेष्ट्यापरान् धर्मान्, जरयित्वा तथाऽऽत्मनि, प्रभविष्यंति सर्वत्र, शक्ष्यंति अपि आत्मरक्षणे ; इयमेव प्रथा पूर्वं आ-सम्राड्-हर्षवर्धनम् ; तावद्, याः परदेशेभ्यो भारतं समुपागताः जातयः, ताः समन्तात्सु चतुर्वर्णेषु मेलिताः, गुण-कर्मानुसारेण, क्रमशश्चार्यतां इताः ; शकाः हूणाश्च, यवनाः, हिमवत्प्रान्तवासिनः, अन्ये च केचित्, कविना बाणेन खलु वर्णिताः, हर्षवर्धनयोधेषु, ये गताः भारतीयतां ; तासां विशेषधर्माश्च कालेन विलयं गताः, मनोः साधारणे धर्मे, नाममात्र-विशेषिताः। (४०)। तत्पश्चात्, 'जन्म-वर्णस्य' प्राबल्येऽत्यधिके कृते कुमारिला-दिभिः, भूयान् विग्रहः समवर्धत, परस्परं च, 'हिन्दूनां', बाह्यागन्तुभिरेव च ; ह्रासश्च तेषां अभवत् ; भवत्येवाधुनाऽपि च।

यत्ते कुमारिलादीनां मूलं आसीत् तु कारणं ; बौद्धधर्मः स्वकाद् रूपात् शुद्धाद् भ्रंश भूरिशः ; प्रायशस्ते दुराचाराः 'भिक्खवो' वाममार्गिणः, प्रजासु मुग्ध-मूढासु वाम-तंत्र-प्रचारिणः, बभूवुर्वै ; विहाराश्च भैरवीचक्रभूमयः, सामग्रीभिर्वि-लासानां, धनैः रत्नैश्च पूरिताः, राजनीत्युपजापानां वेदकानां च पोषकाः। तेषां विरो-धिनस्त्वस्मात् मयसो भारतेऽभवन्। 'भिक्खवो', दमनाय एषां, शकहूणान् न्यमंत्र-यन्। ततो देशीयराजानः चुक्रुधुः तेषु भिक्षुषु, तत्संचितानां कोषाणां भूयीनां चापि लोभतः ; कुमारिलादीन् बौद्धानां दमनाय अनुजगृहुः ; बभञ्जुर् बुद्धमूर्तीश्च, विहारांश् चाप्यनेकशः ; स्वच्छंदोद्वाहापवाहात् व्यभिचारस्य भयकात्, प्रवर्तितान् भिक्खुभिश्च, विनिवर्तयितुं, तथा जन्मवर्णप्रथां भूयो दृढयामासुर् उत्कटं(५०)।

भवेद् व्यवस्था सा, तस्मिन् काले, देशोपकारिणी ; कालप्रवाहतो जाता सा-ऽधुना तु अपकारिणी, 'अति'-आदरात् जाति-नाम्नि, गुण-कर्मानपेक्षणात् ; "आश्र-येत् मध्यमां वृत्तिं, 'अति' सर्वत्र वर्जयेत्"। जन्म-वर्ण-व्यवस्थायां भ्रष्टायां 'अति'-वर्पणात्, 'कर्मणः' सर्वथा त्यागात्, सा बुद्धेन विशोधिता, रक्षणेनापवादानां

जातानां गुण-कर्मतः। भ्रष्टायां तु पुनस्तस्यां, दोलानीव्या,पुनः तदा, कुमारिलादि-भिर्यत्नःपरिष्कर्तुं कृतस्तु तां। साम्प्रतं सा पुनर्भ्रष्टा, नवं संस्कारं अर्हति। कुमारिल-स्य एव काले, शंकरस्य च, मुस्लिमाः अवअस्कंदन् सिन्धुदेशं, द्विविष्टे हर्षवर्धने ; तत्कालीनैर्द्विजैश्चापि 'म्लेच्छ-म्लेच्छे'ति निन्दिताः, कोपिताश्च भृशं ; नैव चतुर्व-र्णेषु मेलिताः। संत्येव तेषु विद्वांसः, संति चैव उद्भटाः भटाः, धार्तादिक्षाल्यथा तेषु, संति च धर्मकिंकराः। त एव किं मांसभक्षाः ? हिन्दवः किं न तादृशाः ? सुरा न पीयते तेभ्योऽधिकं किं ननु हिन्दुषु ? गोमांसं वर्ज्यमन्त्येके ; वाराहं अपरे तथा; निरामिषभुजस्तु उभौ समानं परम-अशुची। वर्जनीये सुरा-मांसे इत्येवआदि-शति प्रभुः स्वायम्भुवस्तु भगवान्,मन्यते कति हिन्दवः?वदन्तोऽन्यान् 'अशुद्धांश्' च, अपि अशुद्धाः तु तरां स्वयं। 'देवलस्मृति'कारेण विदुषा दूरदर्शिना, बलादि-धर्मं नीतानां 'शुद्ध्यै' यत्नः कृतः; परं नासौ सफलतां यातो; द्वेष एव व्यवर्धत, (१०)। 'अन्ये हि अशुद्धाः' एव इति 'शुद्धि'-शब्देन ध्वन्यते ; स्व-समाज-शरीरे हि स्थापन, मेलनं, तथा जारणं, पाचनं, तु भासीत् नीतिर्; अस्ति च साम्प्रतं। आद्यः प्रजापतिर् नूनं सर्वसंग्राहको मनुः ; स्वस्यैव संततेश्चायं कथं विग्राहको भवेत् ? संग्रहस्यैव कालोऽयं, विग्रहस्य न कर्हिचित्। मानवानां उपचयः सर्वेषां संग्रहेण हि ; विग्रहेण च सर्वेषां क्षयः एव विभाव्यते। 'कर्म-वर्ण'-प्रकारेण शक्यते स च संग्रहः मानवानां अशेषाणां ; अन्यथा न कथंचन। विशदः पुनरप्येषो ऽर्थो-ऽग्रे भूयः करिष्यते। जन्मनैव हि वर्णभेदे, भवे लोकस्य विग्रहः, नित्यं नूतन-जातीनां उत्पत्त्या 'वर्णसंकरात्', परस्परं चास्पृश्यानां, छिद्यन्तीनां परस्परं। 'जन्म-नैव अहमुच्चोऽस्मि, नीचस्त्वं जन्मनैव च'—यत्र सन्ति ईदृशाः भावाः, कथं स्नेहः परस्परं, कथं वा संग्रहस्तत्र, कथं वा तत्र संघता ? नास्त्येव, कारणाद् अस्मात्, संघता ननु हिंदुषु। गुणैः उच्चत्वनीचत्वे मान्ये म. सर्वमानवैः, कर्मभिर् ननु ; न तु एवं केवलं किल जन्मना। (४०)। "एतद्देशप्रसूतस्य सकाशाद् अग्रजन्मनः, स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवा." (म०), न केवलं भारतीयाः, इति शास्ति प्रजापतिः। "ब्राह्मणः, क्षत्रियो, वैश्यः, त्रयो वर्णाः द्विजातयः, चतुर्थः एक-जातिस्तु शूद्रो ; नास्ति तु पंचमः" (म०), पृथिव्यां तु समग्रायां ; इत्याज्ञा यस्य निश्चिता ; सा एवाऽऽज्ञा शिरसा धार्या, पाल्या चापि प्रयत्नतः। दक्षिणे, व्यपदि-श्यंते बहवः, किंतु, 'पंचमाः', मनोर् आज्ञां अवज्ञाय, एतन्मन्येस्तु 'ब्राह्मणैः' ;

वैश्यानां क्षत्रियाणां च लोप एव हि तैः कृत, गर्वोक्तिर् यद् इव तेषां—'कर्ता आद्यन्तयोः स्थितिः'। 'एकवत्' तत्र संयोज्य दर्पोक्तौ, अभिमानिन इन्द्रा हि यतो 'विप्रा', 'शूद्र'वत् क्षुद्रबुद्धय, 'आदि'—मन्यात्तु ये सति, शब्दे 'आद्यन्तयो' इति, ते 'शूद्रेभ्यो'ऽविवेच्या स्तु बालबुद्धिभ्य एक'वत्', कठोरहृदया नून 'अनुजेषु' अदयालव। एकवत्स्थितिरेव तु स्यान्नून 'विप्र शूद्रयो'। ये, मम, 'अग्रजन्मानो' हि, 'अनुजाना' हितैषिण, समृद्धिकामा, सर्वेषां चतुर्णां पोषका, तथा स्वय विनीता, ते हि एव 'द्वि-ज' शब्दार्हता गता। (९०)। सर्वेषां मान वानां हि जनको भगवान् मनु, सर्वे मनोर् अपत्यानि 'मनुष्या','मानवा' इति, 'मनुजा' चाभिधीयते, "पृथिव्या सर्वमानवा"। "मनोर्वंशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत्, ब्रह्म क्षत्रादय तस्मान् मनोर्जातास्तु मानवा"(म०भा०)। 'वर्ण' चातुरया विद्वन्, सर्वदेशनिवासिन मानवान् अवरोद्धु च, सग्रहीतु च, शक्नुयात्, यदि वै 'वर्ण' शब्दस्य 'कर्मणा' वर्णन भवेत्। 'कृण्वन्तो विश्व आर्यं' च वेदध्वना स्वनति स्फुटा, या, सापि व्यवहार्या स्यात्, क्षिप्र च सफला भवेत्।

वर्णाना लक्षणानि, जीविकाश्च।

वृत्त-वृत्ति अनुसारेण, स्वभाव-गुण-कर्मत 'कर्मणा वर्ण' इत्येव सिद्धान्तो, न तु जन्मना! यस्मिन्नतपश्च विद्या च, स एव ब्राह्मण स्मृत, यस्मिन् रक्षा च शौर्यं च, स एव क्षत्रियो भवेत्, यस्मिन् दान धन धान्य, वैश्य स्स्य स एव हि, यस्मिन् सेवा, न विद्या तु यस्मिन्, शूद्र स उच्यते। "वर्णा तु कर्मणा अस्य, त्रीणि कर्माणि जीविका, अध्यापन, याजन च, विशुद्धाच्च प्रतिग्रह, शस्त्रास्त्रभृत्त्व क्षत्रस्य, वणिक् पशु-कृषिर्विश, त्रयाणामपि धर्मस्तु दान, अध्ययन, यजि" (मनु०), (१००), सदा तु विविधा कृत्वा शारीरैश्च परिश्रमैः, शिल्पैश्च विविधैरेव, 'भृति' र्या लभ्यते तत स्व वर्णाद्, अन्य वर्णभ्यो वा, सा शूद्रस्य जीविका,"अवश्य भरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते' (म०भा०)। एताभिर्वृत्तिभिर्वर्णा चत्वारो ऽपि विवेचिता। यादृशीं जीविका कुर्याद्,वर्णस्तस्यास्ति तादृश ;'कर्मणा वर्ण 'इत्यत्र 'कर्मार्थ खलु 'जीविका'। 'वर्णो ऽन्यो' 'जातिर् अन्याऽस्ति;' 'वर्ण' 'आजीव' उच्यते, 'पेशा' इति, 'रोज़गार' इति, 'जीवनोपाय' इत्यपि, 'जातिस्' तु 'जन नात्' 'जन्मनो' गोऽश्वमहिषादिवत्, चत्वारो 'जीवनोपाया "वर्णा' मुख्या, पुरा उदिता, चतुर्णामपि वर्णानां विप्रादीनां, यथाक्रम, चतुर्षु राशिषु एतेषु सर्वेऽन्ये

निपतन्ति हि, उपवर्णा, अंतराला, अन्तर्भूता, अपान्तरा, गुणप्राधान्यतस्तेषां भाजनं मुख्यवर्णेषु ।

एव विभागे वृत्तीनां हेतु, स्वाभाविको गुण ; जीविकार्थं च सधर्मो मा प्रति भूद्, हेतुर् इत्यपि ।

वृत्तिसंकर एव वर्णसंकर ; तस्य घोर परिणाम ।

वृत्त्या एकया एव जीवेत्, न कुर्याद् वृत्तिसंकर; वृत्तिसंकर एवास्ति दारुणो वर्णसंकर, विभिन्नवर्ण'नारीणां' तु उद्वाहो नैवास्ति संकर, 'वर्ण' शब्दो 'वृत्ति' वाची यतो, न खेव जन्मन । (११०) । 'विद्या'पजीविका कुर्याद्, 'रक्षा'जीव अथ क्षत्र वा, अथवा 'वार्त्तया' जीवेत्, 'सेवया' एवाथवा एकया, एव कृते न कस्यापि वृत्त्यभावो भवेदिति । 'प्रजा सृष्ट्वा, वृत्ति च आदिष्ट दक्ष, पूर्वं, स्वयम्भुवा, असृजद् वृत्ति प्रयासे, प्रजानां हितकाम्यया, यथा हि अमृत आश्रित्य, वर्त्तयन्ति दिवौकस, तथा वृत्ति समाश्रित्य, वर्त्तयन्ति प्रजा, विभो ', यस्मै अजाप्यते सोम, स च गोषु प्रतिष्ठित', ततो देवा प्रमोदन्ते एवं वृत्ति, तत प्रजा । प्रजातानि एव भूतानि, प्राक्रोशन्, वृत्तिकांक्षया; वृत्तिद चान्वपद्यन्त, तृषिता पितृमातृवत्" (म०भा०, अनुशा०, अ० ७९), "अन्नं ब्रह्म", विना तु अन्न, श्वेतकेतु ऋषि, पुरा, वेदा नैव विभान्ति स्म, कथा औपनिषदी तथा, "मनुष्याणां समारम्भा सर्वे आहारसिद्धये", (म० भा०), "सर्वारम्भ, तण्डुल प्रस्थ मूला", इत्येषोऽस्ति आभाणको वै जनेषु ।

दारया अति प्रजत्व दोषा ।

विभाजने अपि वृत्तीनां, स्वभाव-गुण कर्मत, सर्वैरपि उचितो लाभस् तदा तासां (वृत्तीनां) भविष्यति, यदा न अति प्रजत्व स्यात्; 'मात्स्यो न्यायो' अन्यथा भवेत् अल्पानि एकैकमस्यास्तु वर्णे वर्णे हि लक्षश, अन्योऽन्य भक्षयन्त्येव ते, तेषां न्याय एष स । "बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश बहुप्रजा कृच्छ्रमापद्यते च (निरुक्त०) (१२०), नातिप्रजत्व उचित, "अति सर्वत्र वर्जयेत् ।" कामतमपि प्रजावृद्धि, धर्मज्ञो, भगवान् मनु, दोषान्पश्यन् अतिवृद्ध, सूचयति आत्मनिग्रहं—"यस्मिन् ऋण सन्नयति, येन चानन्त्य अश्नुते, स एव 'धर्मज' पुत्र, 'कामजान्' इतरान् विदु", धर्मज सुत एव इच्छेत्, न इतरान् कामजान् बहून्, इति आचार्योऽस्ति

विस्पष्ट , सूचनस्य प्रजापते ; "कामात्मता न प्रशस्ता, न च एव इह अस्ति अका मता," द्वाभ्या, एकेन वा, तुष्येत्, "विस्तरं न कारयेत्" (म०) ।

एकेनानेकवृत्तीना सकरे कृते आत्मनि, बहवो वृत्तिहीना स्यु ,केचिच्च धनवत्तरा , बहूना अति दारिद्य, स्वल्पाना अति ऋद्धता, सर्वत्र 'अति' प्रवर्त्तत, स्याद् व्यवस्था न मध्यमा, "आश्रयेन् मध्यमा वृत्ति,अति सर्वत्र वर्जयेत्"—इत्तमस्य नयस्यास्य भवेद् भङ्गो ऽयमर्थकृत् । यद् इदानीं महान् क्षोभ जगद् व्याप्नोति मानव, तत्र हेतु प्रधानोऽय वृत्तीना एव सकर,स्वल्पाना च अति सम्पत्ति ,विपत्तिर्भूरि भूयसा जनाना अति सम्बाध ,पृथ्व्या,तत्रापि कारण,(मू०),अ यादृशो धनस्यापि, स्वल्पस्य च तपस्विना, कृताश्रम कृतबुद्धीना, विद्यासंचितवर्चसा, शुचीना, लोकमान्याना, तप सम्भृततेजसा, भयाद् यत्तेजस , पापा वर्जयेयुश्च दुष्कृत, अनुकुर्युं जना सर्व येषा सच्चरित तथा, धने च नाति लुभ्येयुर् दृष्ट्वा तज्जीवन शुचि । ईदृशा हेतव सति लोकस्य दुरवस्थितौ । "आचिनोति च शास्त्रार्थान्, धर्मान् आचा रयत्यपि स्व, अन्याश्च, सदाचार, तस्माद् आचार्य उच्यते", सन्निद आचरि तैरेव स्वीयैर्ब शिक्षयेत जनान् । पुण्यान् अपि उपदेशान् , य दुराचारी स्वय, चरेत्, निर्वीर्यान् ते, न गृह्णते मनुष्यै , छत्रवाकवत् । शिक्षा हि आचारपुष्टा एव, शिष्यचित्ते प्रभाविनी । 'सद्ब्राह्मण' पदार्हाणा, तपोविद्याभृता सदा, 'कर्म-वर्ण' स्थापकाना, धर्म कर्म विभाजिना, प्रचारकाणा सद्भाव सज्ज्ञानाना च यत्नत , 'आचार्याणा' ईदृशाना सर्वत्रैवापि "अदर्शनात्, वृषलत्व गता लोके" प्राय सर्वेऽपि मानवा , रामेण नामभेद भवेद् व्याप्ता , न त्वेव सात्त्विकं (१४०)। उक्त हि मनुना, अन्यैश्च, पुराणेषु, महर्षिभि , "जातय क्षत्रियाणा ता , यवना , दरदा , खशा , वृषलत्व गता लोके, ब्राह्मणाना अदर्शनात्", यस्मिन् समाजे विद्वास , शुचय , सत्तपस्विन , अल्पसंख्या अपि स्यु , स समाजो नैव हीयते "स्वधर्मनिरता विप्रा , (यदा, तदा) क्षत्रियास्तान्, अनुव्रता , क्षत्रियान् अनु वैश्याश्च, शूद्रा वैश्यान् अनुव्रता " (म० भा०), ब्राह्मणा तादृशा यस्माद् दृश्यते नहि साम्प्रत, देशोऽय दुर्दशाग्रस्त "ब्राह्मणाना अदर्शनात्"। "तप , सत्य, दया, दान '—एभिर् यस्तु चतुष्पाद "वृषो हि, भगवान् धर्म , लाति, वृष-लो हि स " (म० भा०)। असात्त्विकैर्विवाहैश्च, तथाऽसात्त्विकभोजनै, भारते च विशेषेण, 'नामवण' विमोहनै चित्ते देहे च विकृता , सूयन्ते विकृता

प्रजा , प्रवर्धते चानुदिनं सा हि अनर्थपरम्परा, मार्कण्डेयेन, ऋषिणा, भारते, वनपर्वणि, कलिवृत्तान्तकथने, विस्तराद् गदिता यथा । (१५०) ।

मानवजगद्व्यापी द्रोहः ।

इदानीं घोरयाऽशान्त्या व्याप्तं वै मानवं जगत् , रणाश्च बहुदेशेषु प्रवृत्ताः प्रतिवत्सरं , विश्वस्मिन् आत्मा विश्वस्य द्वितीयार्धे समुद्भूता , त्रिंशद्भिरपि वर्षैर् ये संशाम्यन्तीह नैव हि, महाभारतसंग्रामात् विश्वभीमतरा तथा, रामरावणयोर्युद्धाद् भीमा चिरगुणं तथा, अपि भूयो विवर्धन्ते देशे देशे दिने दिने , प्राचीनं 'चीन' साम्राज्यं प्रजाकोपेन विप्लुतं, विद्राविंतं च साम्राज्यं प्रजाभी 'रूसकं' महत् , तथा 'तुरुष्क'-साम्राज्यं, राज्यं 'पारस्य' एव च,'जर्मनानां' च साम्राज्यं, राज्यं 'स्पेनीयकं' तथा , 'चीन जापानयो' युद्धं, 'रूस जापानयो' अपि, 'फ्रैंचानां', 'ब्रिटनानां' च, 'जर्मनानां' तथैव च, 'इटालियानां' , 'स्पेनानां', तथैव 'अमेरिका' भुवां 'पारसीक'-'तुरुष्काणां','अरबाणां', 'अफ़गानिनां','पोलानां' "फ़िनिशानां",च, तथा 'इथियोपिनां'-भुवां,'ब्रिटनस्य' च सेनायां तथा भारतवासिनां योधानां भृत्यभूतानां विनाशं युद्धकारितम् , किमन्यत् , सर्वजातीनां,सर्वत्र,जगतीतले, (१६०), पृथिव्यां सर्वदेशेषु, नभसि,अम्भसि,भुवि स्थले,जृम्भतेऽहर्निशं संततं, घोरं, देवासुरं यथा, त्रिपुरान् , भस्मीकर्तुं ,सकलं मानवं जगत् । ब्रिटनैर्दासतां नीते,सद्विभक्तप्रलोभनात् ,स्वदोषैर् , भारते चापि घोरः क्षोभः समुत्थितः । विधूय वा, निहत्य एव, राजानः स्वं प्रवर्तिता वा,अनेकेषु अपि देशेषु, 'प्रजाराज्य' विकल्पना, न उत्पादयति संतोषं प्रजानां सा, मनाग् अपि, प्रत्युतउत्पादयत्येवाशान्ति घोरतरां ननु, अद्भुतानां उपज्ञानां सूक्ष्मविज्ञानशालिनां, दुष्प्रयोगाः वधायैव, न हिताय नृणां, पुनः , शस्त्रास्त्रोत्पादनायैव, नाशकस्त्रोपसम्पदे । तत् सर्वं फलितं, नूनं, दुष्टानां संस्कारस्य च, विद्युन्नितायाश्च तत समागत्या अनवस्थिते । कारणं चानवस्थायाः सर्वदेशेषु भूतले, कर्तॄणां मुख्यवस्थायां 'ब्राह्मणानां अदर्शनं', न 'सम्यग्दर्शिनः' ते, ये सन्ति अद्य ब्राह्मणब्रुवाः , ये 'सम्यग्दर्शिनः ',यातास्ते तु प्रायो हि 'अदर्शनं' । सद्शिक्षाया अभावोऽस्त , तपसः निग्रहस्य च, सज्ज्ञानानां विलोपश्च, कुभावानां प्रचारणं, (१७०), काम क्रोध लोभ मोह मद मात्सर्य वर्धनं, प्रजानां च मिथो द्रोहः , शासकैश्चापि पीडनं, दुरन्ता शासकानां च स्वच्छन्दत्वं,भयं विना । "ब्राह्मणे तु स्वधर्मस्थे शूद्रो यिष्यति चेतरे ', स्वधर्मं चानुतिष्ठति, कृत्यं सर्वं च कुर्वते, "नान्यथा, क्षत्रिया-

ह्यास्तु; तस्माद्विप्रमन्यथाचरेत्" (शु० नी०)। "त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः, कामः, क्रोधः, तथा लोभः, तस्माद् एतत् त्रयं त्यजेत्"(गी०); द्विजैरेव त्रयोऽप्येते पोष्यन्ते यदि अहर्निशं, लौल्यमेव इन्द्रियाणां च, अप्यासक्तिर्विषयेषु अस्ति, तदा सर्वं कथं न स्यात् जगदेवाधरोत्तरं ?

आत्मज्ञानाऽवश्यकता।

आत्मज्ञानविलोपाच्च, तथा चास्य अप्रयोगतः जीवनव्यवहारेषु, समाजस्थापनाय च, रागद्वेषनिरोधाय, चंक्रमाय च कर्मणां, संकरात्सर्ववृत्तीनां आपन्ना घोरदुर्दशा। "यदा चर्मवद् आकाशं वेष्टयिष्यंति मानवाः, तदा देवं अविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति" (उ०), न ज्ञात्वा परमात्मानं, देवानां देवमुत्तमं, ज्ञानशुद्धेः, भावशुद्धेः,कर्मशुद्धेर्, न सम्भवः।(१८०)। "सैनापत्यं च राज्यं च दंडनेतृत्वमेव च, सर्वलोकाधिपत्यं वा, वेदशास्त्रविद् अर्हति" (म०); 'वेदस्य शास्त्रं' वेदान्तः, आत्मशास्त्रं यद् ईरितं। "यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति, सर्वभूतेषु चात्मानं", स न कंचित् जुगुप्सते (उ०); आत्मवत्सर्वभूतेषु स एवाचरति ध्रुवं; यस्तु नैवं विजानाति, वेत्ति भिन्नान् परांस्तथा, स भेदबुद्धिसंमोहात्, स्वार्थाय, द्वेष्टि तान् परान्, 'अति' स्वार्थात्; परार्थाच्च भीतिः, प्रीतिः, ततः सुखं, "सर्वभूतस्थितं यो मां आत्मानं वेत्ति तत्त्वतः" (गी०), आत्मनः प्रकृतिं चापि, स वै त्यागेन वर्तते। स्वदेहमेव तु आत्मानं वेत्ति यो भेददर्शनः, अन्यदेहान् परान् एव, स द्वेषैर् अभिभूयते। यत्र सच्छिक्षकाः सन्ति, पुराणेतिहासवेदिनः सर्वव्यापिनमात्मानं पश्यंति च निरन्तरं,अतः एव सदा संति' सर्वभूतहिते रताः", सुव्यवस्था समाजस्य तत्र स्यात्, स्खलनं विना। स्त्रीभिः सतीभिः, सत्पुंभिः, जगत् सत्येन धार्यते।(१९०)।'श्रत्' शब्दोऽयं तु वेदेषु 'सत्य'-नामसु पठ्यते; 'श्रद् एतद्' इति 'धत्ते' या, 'श्रद्धा' सा बुद्धिर् उच्यते। यस्यां सभायां 'श्रद्धेयाः' सन्ति वै प्रायशो द्विजाः, सा एव 'धर्म'-सभा, सा एव सद्धर्मान् परिकल्पयेत्, समये समये, सर्वलोककल्याणकारकान्, यैः समाजे सुव्यवस्था स्थाप्येत,अपि दृढीभवेत्, परस्परं च श्रद्दध्युः सर्वेऽपि ननु मानवाः। सत्यवत्सु विश्वासः, विश्वासात् प्रीतिसंभवः, प्रीतेर् अन्योऽन्यसाहाय्यं, ततो ऋद्धिः, ततः सुखं; व्याख्या इयं खलु सूत्रस्य— 'जगत् सत्येन धार्यते'। "सत्यं च,समता चैव, दमश्चैव न संशयः,अमात्सर्यं, क्षमा चैव, ह्रीः, तितिक्षा,अनसूयता, त्यागो, ध्यानं, अथाऽऽर्यत्वं, धृतिश्च सततं, दया,

अहिंसा चैव, राजेन्द्र !, सत्याकाराः त्रयोदश; यद्भूतहितं अत्यन्तं, तत् सत्यं इति नः श्रुतं। असत्याद् भवति क्रोधः, कामो अपि, भरतर्षभ !, शोक-मोहौ, विधित्सा च, परासुत्वं (शिथिलत्वं) तथैव च, लोभो, मात्सर्यं, ईर्ष्या च, कुत्सा, असूया, अकृपा, भयं, त्रयोदशैतेऽतिबलाः शत्रवः प्राणिनां स्मृताः" (म० भा० शां०)। "न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः, वृद्धाः न ते ये न वदन्ति धर्मं, नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति, सत्यं न तद् यत् छलं अभ्युपैति" (म० भा०);(२००); ईदृशाः सद्द्विजाः यस्मिन्, स समाजः समृध्यति; असत्यवादिनो यस्मिन् भूयांसः, स विषीदति।

सर्वरोगभेषजं–समाजसुव्यवस्था।

समाजसुव्यवस्था एव सर्वरोगस्य भेषजं; गुण-कर्म-अनुसारेण, नान्यथा, यदि 'वर्णता'; गुण-कर्मादि-अभावेऽपि जन्मना केवलं नहि। उत्तमं जन्म-कर्मभ्यां, कर्मणैव च मध्यमं, निम्ना एव केवलं जात्या, वर्णत्रयं स्मृतं बुधैः। न केवलं तु तपसा, नापि केवलविद्यया; न केवलं तु शौर्येण, नापि केवलरक्षया, न केवलं तु दानेन, नापि केवलवार्त्तया; न केवलं सेवया एव, नापि भृत्या एव केवलं, मानुषस्तु उभयैर्एव, भृत्याऽप्युचितया तथा, विप्र-क्षत्रिय-विट्-शूद्र-शब्दार्हो भवति, क्रमात्। "तपः-श्रुताभ्यां यो हीनो" नहि असौ ब्राह्मणो भवेत्; भारायैव समाजस्य, विनाशाय प्रगतेर् असौ। "जात्या न क्षत्रियः प्रोक्तः क्षतत्राणं करोति यः, चातुर्वर्ण्यबहिष्ठोऽपि, स एव क्षत्रियः स्मृतः"; ...' एतौ हि नित्यं संयुक्तौ इतरेतरधारणे; क्षत्रं वै ब्रह्मणो योनिः योनिः क्षत्रस्य वै द्विजाः" (म० भा० शां०, अ० ७३); "विशः" च नाम, सामान्य सर्वेषां, वैदिकं, नृणां; चतुर्णामपि वर्णानां योनिः प्रत्यक्षतो 'विशः'। (११०)। 'विशः' सन्ति 'प्रकृतयः'; 'वर्णाः' 'विकृतयः' तथा; सर्वे पदार्थाः भूतानां 'विकाराः' 'प्रकृतेः' यथा। "न अब्रह्म क्षत्रं ऋध्नोति, न अक्षत्रं ब्रह्म वर्धते" (म०), न अवैश्यं उभयं जीवेत् न अशूद्रं त्रितयं चलेत्; मुख-बाहु-उरू-पद्-वत् ते सर्वेऽन्योऽन्यं उपाश्रिताः। कार्त्तवीर्यस्य समये, सम्पाते ब्रह्मक्षत्रयोः, ब्राह्मणैः सह वैश्याश्च शूद्राश्चाप्येकतः स्थिताः; त्रिःसप्तकृत्वो युद्धानि तेषां आसन् परस्परं; प्रजानां कदनं चाभूत्, गर्भाणामपि पातनं, समाजप्रक्षुब्धता घोरा, धर्मकर्मादिसंकरः; लुलोप वर्णभेदश्च, निर्मर्यादं अभूत् जगत्; "अधरोत्तरापचारेण म्लेच्छभूताश्च सर्वशः, व्रात्यतां समनुप्राप्ताः, बहवो हि द्विजातयः" (म० भा०); नवीनः प्रविभागश्च

वर्णानां धर्मकर्मणा पुन. कृतस्तु तत्पश्चात्,कश्यपेन महर्षिणा,"व्योकार हेमकारादि जातिस्य क्षत्रिया कृता" (म० भा० शा० अ० ४८), पर्शुरामेण वसता चाप रातेषु वै, तदा, तत्र येभ्यो नवीनाश्च तथोक्ता ब्राह्मणा कृता , (२२०), (प्रसिद्धा अद्य तद्वंश्या सन्ति 'चिपावन'आख्यया—मत एव केषाचिद्, अन्ये त्वेव न मन्वते), कथा एषा ब्रह्मवैवर्ते विस्तरेणास्ति वर्णिता (ब्र० वै०, गणेश ख०) गाथाय चैव कृष्णेन व्याख्याता शान्तिपर्वणि, सूचिता चापि भीष्मेण सेनापतिनियो जने । भविष्येऽपि प्रसिद्धास्ति कथा, कण्वो मुनिर्यथा 'मिस्र'देशमनुप्राप्त , प्रेक्षक', पृथिवीं अगन्, तस्मिन् देशे तदा नऽआसीत् काचिद् वर्णव्यवस्थिति , अकारयद् कपि म्लेच्छ समानप्यूहन नव, प्रकृतेश्च प्रवृत्तेश्चाप्यनुसारं,निवासिनां । पुराणेष्वितिहासेषु सवस्वेव, असशय, स्वभाव गुण-वृत्तिभ्यो दर्शितो वर्णनिर्णय ।

जीविका-वृत्ति प्रतिमा निर्णायिका ।

तथापि सशये, वृत्तिरेव निर्णयकारिणी , यादृशी जीविका यस्य तादृग् वर्णो ऽस्य सशय, जीविकासाधने शक्ति , तादृशीं प्रकृतिं वदेत्, व्यवहार असप्राप्तो भवेत् सामान्य 'मानव' , "शूद्रेण हि समस्तावद् यावद् वेदे न जायते" (म०), 'जन्मना जायते शूद्र , सस्काराद् द्विज उच्यते"(अत्रिसंहिता), "जगत् सर्व मिद ब्राह्म, कर्मभिर्वर्णता गत" (म० भा०) , (२३०) , व्यवहार तु सप्राप्तो जीविका साधक पुन ,तेन तेन उचितेनाथ 'वर्ण' नाम्ना विशिष्यते। 'शिक्षको' मान वोऽय रक्षको' मानवो ऽपर , पोषको' मानवोऽन्यश्च,'सेवको' हि तुरीयो नर । स्वयमज्ञो द्विजाति स्याद्, य कार्यारम्भणाक्षम , अपेक्षक परऽऽज्ञाया परमज्ञ , स एकज । 'ब्रह्म वेद्री' पजीवित्वात् ,'क्षतत्राणो' पजीव्यया,'भूकृष्यादिनिवेदेन','आशु द्रवात्' प्रेषिते सति—एवमेव हि चत्वारो मुख्यवर्णास्तु लक्षिता ।

प्राचीनानि उदाहरणानि ।

क्षत्रियौ कृष्णजनकौ, तुलाधारो वणिक् तथा, धर्मव्याध शूद्र एव, ऋषीणा मपि शिक्षका , केवल स्व स्व वृत्तीना वर्त्तनाद्, अविवर्त्तनात् । विश्वामित्र , गृत्समद वीतहव्यो,ऽथ मौद्गला , भरतस्यानुजा , गार्ग्या , क्षत्रिया बहवोऽपरे, एव वसिष्ठस्य च धी वैश्यश्चित्रमुखोऽपि च मतगश्चापि चाण्डाल , ब्रह्मर्षित्वं प्रपेदिरे, तपसा विद्यया सार्धं जीवकापरिवर्त्तनात् । (२४०) । कृष्णो भोगी,शुकस्त्यागी, जनको राजकार्यकृत्, वसिष्ठस्त्वप्सर पुत्र इक्ष्वाकूणां पुरोहित , ब्रह्मज्ञानोपदेष्टा च

प्रज्ञानानां महानिधिः, पुराणकर्त्ता तत्पौत्रो वैश्यापुत्रः पराशरः, कैवर्त्याश्च सुतस्तस्य पुत्रो व्यासो महामुनिः कर्त्ता वक्ता इतिहासानां पुराणानां च भूरिशः, वेदानां प्रतिसंस्कर्त्ता, ज्ञानालोकप्रवर्त्तकः, मदालसा महाराज्ञी, सुलभा ब्रह्मचारिणी, चूडाला योगसंसिद्धा, चकंरी पिपीलिकाज्ञाना, गृहिण्यौ गार्गीमैत्रेय्यौ, गिरा देवी कुमारिका, शुक्रो गुरुस्तु दैत्यानां, देवानां च बृहस्पतिः, धर्मव्याधो व्याध एव, तुलाधारो तुलाधरः, वैश्यः समाधिः, दुर्गाया ज्ञानं आमोद् च उत्तमं, "ममेत्यहमिति प्राज्ञ मनसाधिष्ठुति कारक", वेश्याश्रमगो ऋषिर्देवः, विष्णुभक्तश्च नारदः, प्रह्लादो दैत्यराजश्च, पितृलोकपतिर्यमः, काकरूपधरश्चापि भुशुण्ड पक्षिराड् अपि —ज्ञानं एकं तु सर्वेषां, कर्म तेषां पृथक् पृथक्, जीविका कर्मणा, वृत्त्या, वृत्तेन, एते विवेचिताः, पृथक् पृथक् च वर्णानां नामभिः प्रथिता भुवि। (२५०)।

साम्प्रतानि उदाहरणानि।

तृतीय प्राकृती वार्त्ता, साम्प्रतं श्रूयतां पुनः। 'वकीलो', 'डाक्टरो', 'जज्जो', 'दूकान्दारो'ऽथ 'मास्टर', 'ज़मीदारो'ऽथ, 'मज़दूर', 'माली' वा, 'मेहतरो'ऽथवा, 'ग्वाला' वा, 'लोनिया' वापि, 'धानुको', 'मुसहरो'ऽथवा, 'सुनारो' वा, ऽथ 'लोहारो', 'कुम्हारो' वा, 'बहेलिया'—विवेचितास्तु प्रत्यक्षं सर्वे ते वृत्तिकर्मणा, जीविका-कर्मणां ह्येव प्रत्येकं नाम बोधकं, अन्योऽन्यास्पृश्यजातीनां जात एतर्हि वाचकं। मूढग्राहेण सत्योऽर्थः कालेन वितथीकृतः, जन्मनि पृथगग्रहस्यापि रूढ्या एव उत्सर्गभूतया, स्वभाव जनितानां च अपवादानां उपेक्षया, सर्वेषां अधिकाराणां बहिर्भिन्नातिरिक्तया, विरचयिषया वापि कर्त्तव्यानां तु सर्वथा। अथवा धर्मशास्त्रदृष्ट्या तु, मंथनिर्मितये ध्रुवं, 'वर्णो', 'वृत्तिर्', 'जीविका' वा, 'पेशा', 'रोज़ी' इति वा तथा—पर्यायवाचकाः सर्वे शब्दाः स्युर् लोकसम्मते।

'वर्ण'-'सवर्ण'-आदि शब्द-निरुक्ति।

निरुक्ति'वर्ण' शब्दस्य, व्याकृतिः, श्रूयते, यथा—समाजे स्थाननिर्देशाद् 'वर्णनात्' पुरुषस्य वै, 'आच्छादनात्' नरस्यापि श्वेत कृष्णादि-'वर्ण'वत्, विशेषवृत्ति 'वरणाद्', 'वर्ण' इत्यभिधीयते। (२६०)। श्वेत रक्त पीत कृष्ण चतुर्'वर्ण'विभेदतः, कस्मिंश्चित् प्राक्तने काले स्युर् वर्णास्तु विवेचिताः, "ब्राह्मणानां सितो वर्णः, क्षत्रियाणां तु लोहितः, वैश्यानां पीतकश्चैव, शूद्राणां असितस्तथा" (म० भा०),

न तु तत् साम्प्रतं सत्यं ; सत्यं सत्त्वादि-भेदतः । पातंजलमहाभाष्येऽप्येतदुल्लेखनं कृतं । येषां समाना ननु जीविका स्याद्, वृत्तं च, वृत्तिः, प्रकृतिश्च, कर्म, भवंति ते एव मिथः 'सवर्णा'; न केवलं नामजात्या सवर्णाः । समानशीलव्यसनेषु सख्यं सहैव चाहार-विहार-भाव', परस्परं चापि विवाहधर्मः, सौख्यप्रदः स्यात् ; न तु नेदृशानां । न च तत्र बलात्कारो, विवाहे, वा सहाशने; समानशीलता-प्रीतिर्नीतिरेव नियामिका । "प्रयोजितेन वा चित्तं, निभृतं (रहस्यं) निभृतेन वा, समेति प्रज्ञया प्रज्ञा, तयोर्मैत्री न जीर्यति ;" "दुष्कुलीनः कुलीनो वा, मर्यादां यो न लंघयेत्, धर्मापेक्षी मृदुर्धीमान्, सः कुलीनशताद् वरः ; न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणं इति मे मतिः, अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव हि कारणं ;" "प्रयोजनेषु ये सक्ताः, न विशेषेषु, भारत !, तान् अहं पंडितान् मन्ये, विशेषास्तु प्रसंगिनः" (म० भा०, विदुरनीति) । क्रियासु यद् योजयति पुरुषं,तत् 'प्रयोजनं',एषणाश्च स्वभावोत्थाः परमं स्युः प्रयोजनं, अनुवर्तन्ते एव एताः सर्वावस्थासु वै नृणां ; (२७०), एषणानां सर्पकाणि 'विशेषाः स्युः प्रसंगिनः', प्रसज्यंते अपसज्यंते, अवस्थानां परिवर्तनैः ; एकस्यास्तु बुभुक्षायाः भोज्यानि विविधानि वै ; एवं विवाहेऽप्याहारे, चित्तयोः समता तु या, प्रज्ञयोः शीलयोः चापि, तथा व्यसनयोरपि, सा एव नित्यं मनुष्याणां सम्बन्धेऽस्मिन् सुखावहा ; सुखं चापि, सुखेच्छा च, परमं नः प्रयोजनं, अविघातेन चान्येषां उचितस्य सुखस्य वै, साध्यते स्वसुखं येन कर्मणा, कार्यमेव तत् ; समशीलव्यसनयोः विवाहः,कर्म तादृशं; सहाशनं च;नान्यस्य हि अनीप्सेंद दुःखकारणं । (२७५ ; आदितः १६१८ श्लोकाः) ।

---

५ अध्यायः

चतुर्वर्णधर्मसंग्रहः ।

'वेदो' हि तत्त्व-'विद्या' स्यात्, तज्जो धर्मस्तु 'वैदिकः' ; 'सनातनो' यद् आत्मा एव, तज्जो धर्मः 'सनातनः' ; "नित्यः सर्वगतः स्थाणुर् अचलोऽयं सनातनः" (गी०) ; 'आर्याणां' सम्मतो यस्माद्, 'आर्य'-धर्मः स एव हि ; सूक्ष्म सात्त्विकया 'बुद्धा' निर्णीतो, 'बौद्ध' एव सः ; सर्व 'मानव'-कल्याणकारी, तस्माच्च 'मानवः' ; 'महद्-बुद्धि-मनो'-अंशानां अवतारेण चैव हि

प्रोक्त भगवता यस्मात् 'मनुना', अतश्च 'मानव' । 'मानव'स्य अस्य धर्मस्य, 'राजधर्मस्य' चैव हि राज्ञश्च सर्वधर्माणां, राज्ञा धर्मस्य वै तथा, आन्वीक्षिकी प्रसूतस्य 'राजगुह्यस्य' तत्त्वत, प्रजातस्य च वै सम्यक् दर्शनस्य प्रयोगत, चतुष्कैरेव कतिपय संग्रह क्रियतेऽधुना । चातुर्वर्ण्याश्रमाणा चानुरोधाय चतुष्कता, न तु सग्रहाग्रह कश्चिद् चतुष्के प्रतिपादने, यद् अत्र तत् कृत, तत्तु सौकर्यायैव केवल, द्विकै, त्रिकै, पञ्चकैश्च, षड्भिर्वा सप्तकैश्च वा, पदार्थाना तु गणन कृतमेव बुधै पुरा, 'प्रस्थानभेदाद् भेद स्याद् दर्शनाना" इतीह दिक् ।

(१) 'आत्मा, अनात्मा च,'सम्बन्धो निषेधेन तयोरपि, परा मति 'समाहार'—साधिक तच्चतुष्टय (१०) वेदान्तस्य च निष्कर्षो, जगतो मूलमेव च, अन्येषा च चतुर्णा बीज आद्य सनातन, निहित ब्रह्मणि परे, सर्व, सर्वत्र, सर्वदा । (२) सदेव सत् चिद् आनन्द रूपस्य प्रत्यगात्मन, गुणत्रय च, नैर्गुण्य च—स्याद् गुणचतुष्टय । (३) साम्यो ह्यव्यक्ताऽवस्था, प्रकृते प्रत्यगात्मन, त्रैगुण्य व्यक्तताया च, अपि त्रय गुणचतुष्टय, "सत्त्व रजस्तम इति गुणा प्रकृतिसम्भवा" (गी०), मूलाऽवस्था च प्रकृते तुर्या मूलगुणो भवेत् । (४) आत्म प्रकृत्योर्योगोऽथ शरीरी (जीव) चित्तमुच्यते, चित्तस्यापि हि चत्वारो धर्मा सन्त्येव सर्वदा, ज्ञान, इच्छा, क्रिया, निद्राऽव्यक्तता च चतुर्थिका, एव तु गण्यते चित्ते चित्तवृत्ति चतुष्टय, "सत्त्व, ज्ञान, रज कर्म, तमोऽज्ञान (इच्छा) इह उच्यते" (म०) । (५) बुद्धि-अहङ्कार-मनस्-चेत, एतद् चित्तचतुष्टय । (६) बुद्धे अध्यवसाय स्याद्, अभिमानस्तु अहङ्कृते, सङ्कल्पश्च विकल्पश्च, कल्पन, मनस क्रिया, चित्त चेतयते च, इति चित्तकर्म चतुष्टय । निश्चयो, अभिमति, कल्प, चेतन च तदेव हि, पर्यायशब्दा च एव अस्य, ज्ञान, इच्छा क्रिया, स्मृति । (२०) बुद्धि सत्त्व, अहङ्कारस्तमस् च, एव मनो रज, चित्त सर्वसमाहार, चयनात्, स्मृतिधारणात्, अखिलानुभवाना तु, भूत भव्य भविष्यता, 'क्रियाशक्तिरहङ्कार' इति केचन मन्वते, 'अह करोमीति' [illegible]ते शब्द व्युत्पादयन्ति हि, अन्ये 'ऽहम करोति' इति व्युत्पत्ति, 'कुम्भ कार'वत्, वदन्ति, यतस्तु 'इच्छा'-मयोऽसौ पुरुषो हि 'अहम्', "अह कारोऽभिमानोऽस्ति, मन सङ्कल्पक तथा" (सा० का०), 'अह भावो', 'ऽस्मिता', 'ऽहन्ता', पर्याया खलु, 'अह कृते'; अहन्ताया' घनीभावो, दार्ढ्य, च 'नियम', 'स्थिति', 'मोह', 'आवरण', 'बध'—एवं 'इच्छा' फल खलु, क्रियाशक्तिर्मनोऽत्र स्याद्, इच्छाशक्तिरहङ्कृति । 'प्रस्था-

प्रकाशो ज्ञान' च,'प्रवृत्ति चलन क्रिया', सांख्ये योगे 'मोह इच्छा अवरण नियम-स्थिति'—गुणत्रयाणां धर्माणां एते पर्यायवाचका (सां०-का०, यो० सू०-भा०, गी०)। (७) यथा चित्ते तथा देहेऽप्यस्ति तादृक् चतुष्टय—गुण, द्रव्य च, कर्मापि, तथा अभावस्य भासन। (८) एकैकगुणवैशेष्यात्, प्रकृतीनां चतुष्टय, 'वैशेष्यात् तु एष तद्वादस्तद्वाद "इति सूचित (ब्र०सू०)(२०),"भूयसा व्यपदेश" इत्यादिति नैयायिकी प्रथा, सत्वादिगुणवैशेष्यात्, अनुद्भूतस्तथा तथा, चातुर्विध्य मनुष्येषु प्रकृतीनां प्रजायते,क्वचित् सत्वाधिका, केचिद्भवत्यप रजोऽधिका, केचित्तमोऽधिकाश्च, अन्ये अनभिव्यक्तगुणास्तथा। ब्रह्म क्षत्रिय विट् शूद्रा, ततो,वर्णचतुष्टय। तेषां सन्ति अधिकाराश्च, कर्तव्यानि तथैव च। (९) धर्मनिर्णयन, दुष्टदमन,धनसंचय, भृति लाभ —चतुर्णां तद् अधिकारचतुष्टय। (१०) ज्ञानप्रचारण, रक्षाकरणं, दानपोषणे, सेवन, चेति तेषां तु कर्तव्याना चतुष्टयं। (११) "ब्रह्मचारी, गृहस्थश्च, वानप्रस्थो, यतिस्तथा", एतेगृहस्थ प्रभवैः अस्ति आश्रमचतुष्टय। (१२) स्वाध्याय ,संतति, यज्ञा, सर्वथाऽध्यात्मचिंतन, आश्रमाणां भवन्ति एतद् धर्माणां तु चतुष्टय। (१३) पुनश्च, प्रौढिमा चापि, वार्धक्य च, जरा तथा, एतद् आश्रमयोग्यानां वयसां तु चतुष्टय। सत्व, ज्ञान, 'ब्रह्मचर्य', तम, इच्छा, 'गृह' तथा, रज, क्रिया 'वन', यश, 'सन्यासो' निर्गुण स्मृत। (१४) धर्मश्च च, अर्थश्च, कामश्च, चतुर्थो मोक्ष एव च, 'चतुर्वर्ग' इति प्रोक्त पुरुषार्थ-चतुष्टय। 'सत्वस्य लक्षण धर्मो,रज सस् तु अर्थ उच्यते,तमसो लक्षण काम ",मोक्षो निस्त्रिगुण स्मृत (म०)।(४०)। (१५) धर्म सन्ध्यासु पूर्वाह्णे, मध्याह्ने चार्थचिंतन, अपराह्णे विनोद स्यात् काम शास्त्रकलादिभि, रात्र्यां च मोक्षसेवा स्यात् मुमुक्ष्या, (एतद् विशेषत, न त्व कान्तेन), तद् काल विभागस्य चतुष्टय। (१६) तारिषु अपि एषणाना च, चतस्रो मानसैषणा, शारीरिच्छाश्चतस्रश्च, हृदयाप्यायनानि च, च्यवाचैव भवतीह लोप पानि मनीषिणां, लोक वित्त एषणे चैव, तथा दार सुत एषणा, मोक्षैषणा चतुर्थी च, तद् एषण चतुष्टय। 'स्यात मानो भवेल्लोके मम'—लोकैषणा हि सा, 'सम्पत्तिश्च, समृद्धिश्च, विविधाश्च परिग्रहा, शोभनानि च वस्तूनि स्युर्मे'—वित्तैषणा हि सा, दाम्पत्य चापि अपत्यानि, तथा परिजना बहु, स्युर्मम, ईश्वरता च एषु स्यात्'—सा दार सुतै षणा, 'सर्वद्वन्द्वैर्विमुक्त स्याम्, स्वच्छन्द सर्वथैव च,सर्वथा ऽपि अपराधीन, स्वाधीनश्चैव सर्वथा, विमुक्त सर्वबंधेभ्य, इति मोक्षैषणा मता,

'अहं स्याम्', 'बहु च अहं स्याम्', 'बहु धा स्याम् अहं' तथा, 'सर्वमप्यहमेव स्याम्'—रूपं तासां क्रमाद् इदं . (५०) , 'अहमेव हि सर्वं स्याम्', 'न स्यात् किंचिद् अपि इतरत् , 'स्वे महिम्नि स्थितोऽहं स्याम्','स्यात् सर्वं हि मयि स्थितं' 'नाल्पं कथंचनापि स्याम्, भूमा स्यामेव सर्वथा', "यत्र नान्यत् × स भूमा" स्यात् "यो वै भूमाऽमृतं हि तत्" (उ०)—मोक्षैषणाया रूपस्य सर्वं विवरणं विद् । 'अस्मिता'द्वयरूपाणि एव एषणानां चतुष्टयं , प्रातिस्विकी अस्मिता स्वेशा, या जीवात्मनि वर्तते , सार्वेश्वरी अस्मिता चान्या, 'ऽहं ब्रह्मास्मी'ति भाष्यते । (१७) सुखं, दुःखं,रागद्वेषौ,तथाऽभिनिवेशनं,इयत्ति कास्मितजन्यं एतत् क्षोभ-चतुष्टयं । (१८) लोभो, भयं (मोह इति), मदो, मत्सर एव च—कामक्रोधो-त्थं चैतद् अन्यत् क्षोभचतुष्टयं । (१९) सम्मानं च, सर्वैश्वर्यं,वित्तं च सुपरिष्कृतं, ब्रह्म च परमैश्वर्यं—इति, एषणचतुष्टये, मानसे, विषयान् आहुः , मनस्तोषचतुष्टयं —सम्मानं सात्त्विकस्याहुः ,ऐश्वर्यं राजसस्य च,सम्पत्तं तामसस्य, क्रीडा क्रीडा एकजस्य च ।(२०) दैहिकं चापि तत्रास्ति तादृग् इच्छाचतुष्टयं—"आहारेच्छा,धनेच्छा च, रतीच्छाऽपि शरीरिणां (देवी भा०), चतुर्थी दैहिकी चेच्छा स्वास्थ्य विश्राम-कामना । (२१) अन्न,धन, मिथुनता,क्रीडाद्रव्याणि चैव हि, इच्छानां विषया —ते हि शारीरं इष्टचतुष्टयं ।(६०)। (२२) चतस्रो वृत्तयो वा , ता जीविकानां चतुष्टयं –शिक्षणं याजनं ऽध्दाने,ब्राह्मणाणां च धारणं,कृषि गोरक्ष वाणिज्यं, अन्येषां सेवनं तथा (म०) । (२३) आहाराश्चापि च चार , सात्त्विको राजसः तथा, तामसश्चापि, मिश्रश्च–तद् आहारचतुष्टयं । (२४) ब्राह्मो, दैवः , तथा चार्षः , प्राजापत्यश्च,ये स्मृताः सात्त्विकाः , राजसौ तौ यौ उक्तौ गान्धर्व राक्षसौ , आसुरस्तामसो, घोरः पैशाचो वर्ज्यः एव हि, पापिष्ठो दंडनीयश्च, तद्विवाहचतुष्टयं । अपराधास्तु चत्वारो, विविधा यक्षनात्मकाः , (२५) दुष्प्रयोगेण बुद्धेश्च, चातुर्येण च, कारिताः , मदेन साहसेनाथ, तथा औद्धत्येन प्रेरिताः , पारुष्यरूपिणः , वाचा कृताः , शस्त्रादि भिस् तथा, लोभेन प्रेरिताश्चापि, प्रकृत्या वाल्ययापि वा, एवं स्याद् अपराधानां राशानां चतुष्टयं । (२६) तस्यैवापि अनुसारेणास्ति अपराधिचतुष्टयं, ज्ञान क्रिया इच्छा प्राधान्याद्, बुद्धेरव्यापितं तथा । (२७) दण्डाश्चतुर्विधाश्चापि, प्रकृतीनां विभेदत —प्रायश्चित्तात्मको, अङ्गानां छेदनं वेधनं वधः , धनदण्डो, ऽथ कारायां बन्धनं दासता तथा । (७०) । "वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात्, धिग्दण्डं तदन-

न्तरं, तृती धनदड तु, वधदण्डमत पर" (म०), "धिग्दण्डो ब्राह्मणाना स्याद्, क्षत्रियाणा भुजार्पण, धनदण्डश्च वैश्याना, शूद्राणां देहदडन" (म० भा०), मनस्विना अपमानेन, दुष्करेषु नियोजनं रजस्विनां तु कायपु, धनापहरणान् तथा तमस्विना, अनुद्बुद्धे, शरीरे खलुदडन। (२८,"क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेद् आपद आत्मन, धनैर् वैश्य", श्मं शूद्र, "विप्रो होमजपादिभि" (म०), आपदा तरणस्य एतद् उपायाना चतुष्टय। (२९) बल चतुर्विध चापि, शास्त्र शस्त्र धन श्रमा, चतुर्णां मतु वर्णानां एतद्दण्डचतुष्टय। (३०) परिग्रहाश्च चत्वार, वर्णकर्मोपयो गिन —पुस्तकादीनि, शस्त्राणि, भाण्डानि, करणानि च। ३१) विनोदाश्चापि चत्वार, चतुर्वर्णानुरूपेण —प्रवह्लिकाना प्रश्ने, श्लोकाना च, निरीक्षण, आजयो, मृगया, वाजिहस्त्यादिदमन तथा, कला-कृतीनां चयन, द्यूतानि विविधानि च, व्यायामा विविधा, भूयो भोजन पानमेव च। (३२) आयुर्वेदे चतस्रश्च मुख्याः प्रकृतय स्मृता, वैत्तिकी, वातिकी चापि, तृतीया श्लैष्मिकी तथा, तिस्र प्रसिद्धा सत्येव, स्याद् अन्यका चतुर्थिका,(३३) चिकित्साशास्त्रे दश तापस स्युरस्स शय, (३४) पित्त सत्त्व, रजो वात, तमैव च कफस्तम, अतभिव्यञ्जन च (अत्र चिकित्सा दोषकी पृथक्)। (३५) अग्नि पित्त, तथा वातो वायु, श्लेष्मा जल स्मृत, तेषां च साम्यावस्था या ख्यास्ये, भावइचतुर्थक अग्नि सार्च प्रकाशि त्वात्, पवन चचल रज, तामस सलिलं चैव, पृथिवी सर्वधारिणी; आयुर्वेदोक्त एतत्तु मत दोष चतुष्टय। (३६) बिंदुर, व्यामश्च, वृत्त च, ख —ज्योतिश्चतुष्टय। (३७) एकं, नाना च, नैराश्यं, शून्य च—गणिते युग। (३८) साम, दान, भद-दण्डौ—नीतिरीतिश्चतुर्विधा, "यथैव रक्ष सु न साम युज्यते, तथार्थवृन्देषु न दानमिष्यते, बलेन दसेषु न भेदसंभवद्, चतुर्थ एवाऽत्र ततो ऽयमीप्सते" (वा० रा०), इति प्रवीरस्य हनूमतो वच सुधीमतो रावणपृ प्रभञ्जने। साम सत्त्व, रजो दानं, भेद स्या मोहकं तम, दडस्तु सर्वसमाही सर्वेषा प्रतिभू स्मृत। षाड्गुण्य चतुष्केऽस्मिन् नीतेर् अंतगत ननु, सधि साम, तथा दंडो, विग्रहो, यानमेव च, द्वैधीभावस्तु भेदोऽस्ति, तथैवासनमेव च, सश्रयो दान साध्यो—ऽस्यात् तत् नीतिचतुष्टय। (३९) देवता—परमा माया, गौरी, वाणी च, पद्मजा, देवा श्चापि—परमश,शिवो,विष्णु ,चतुर्मुख।(४०)इच्छाशक्तिर् उमा प्रोक्ता,क्रियाशक्ति स्तथा इन्दिरा, ज्ञानशक्तिर् गिरा ज्ञाता, महाशक्ती समाहृता, रजोऽधिक स्मृतो

ब्रह्मा, ज्ञानशक्त्या च संगतः, विष्णुस्सत्त्वाधिकश्चापि क्रियाशक्त्या विवाहितः; तमोऽधिको महादेवः संसृष्टः सर्वदा 'उमया'; सर्वेऽपि देवीदेवास्तु परात्मनि समाहृताः। (९१) प्रणवस्य चतुष्कं तु ज्ञेयं विस्तरशोऽधुना; "एकाक्षरं परं ब्रह्म, प्राणायामः परं तपः, सावित्र्यास्तु परं नास्ति, मौनात्सत्यं विशिष्यते। आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता, स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद् वेदो, यस्तं वेद स वेदवित्। उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः, स-कल्पं स-रहस्यं च, तमआचार्यं प्रचक्षते; वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः स-रहस्यो द्विजन्मना, तपोविशेषैर्विविधैः, व्रतैश्च विधिचोदितैः; धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः, ते शिष्टा ब्राह्मणाः ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः" (म०); "एकं शास्त्रमधीयानो न विद्याच्छास्त्रनिश्चयं, तस्माद् बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयात् प्रयत्नतः; सर्वशास्त्रार्थवेत्तारं अपि वाच्यां तु कारयेत्, कर्मस्वयोग्यो भवति सोऽन्यथा, ऽपि बहुश्रुतः" (सुश्रुतं); (१००); "अध्यापयंति यदि दर्शयितुं क्षमंते सूतेन्द्रकर्मगुरवो, गुरवस्ते एव; शिष्यास्ते एव रचयंति पुरो गुरूणां, शेषाः पुनस्तदुभयाभिनयं भजंते" (आयुर्वेदप्रकाशः)। "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्, बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो—माम् अयं प्रहरिष्यति। सच्छास्त्राणि तु सर्वाणि वेद एव हि सर्वशः। वेदस्योपनिषत् सत्यं, सत्यस्योपनिषद् दमः, दमस्योपनिषन्मोक्षो" (म० भा०), भयेभ्यः, सर्वथा, सदा,सर्वशंकानिरासश्च,'स्व'-स्थता, शांतिरेव च। 'अः' तु 'आत्मा', 'उः' तथा 'अनात्मा', 'मः' 'सम्बन्धो निषेधतः', 'अस्मी'ति 'ब्रह्मसत्ता' च,यस्यां सर्वं समाहृतं; 'अ'-कारो 'ऽहं' तु सत्त्वं स्याद्,'उ'म् तु 'एतद्' रजः उच्यते,'म'-कारो 'न.' तमोभूतः, प्रणवे ते समाहृताः। एकाक्षरोऽपि प्रणवः, त्र्यक्षरश्चापि दृश्यते; 'अ'-कारस्तु 'अहं' आत्मा स्याद्, 'उ'स् तु 'एतत्' सकलं.जगत्,'म'-कारस्तु 'न'-कारः स्याद्, 'इः' शक्तिः यास्ति भाति च; 'इ'-कारः शक्तिरेव स्याद्, अन्तर्लीना हि सा त्रिषु, माहेश्वरेण सूत्रेण 'अ-इ-उ-म् (ण्)' एतेन दर्शिता। "यावन्नोत्पद्यते सत्या बुद्धिर् 'न-एतद्-अहं',यया 'न-एतन्-मम' इति विज्ञाय, ज्ञः सर्वं अधितिष्ठते" (चरक० शारी० अ० १), तावच्छान्तिर्न सम्भाव्या, तावन्मोक्षो न लभ्यते। (११०)। "न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले, सर्वतृष्णाक्षये चेतःक्षयो मोक्षः इति श्रुतिः"। "न पातालं, न च विवरं गिरीणां, नैवान्धकारः, कुक्षयो नोदधीनां, गुहा यस्यां निहितं ब्रह्म शाश्वतं, बुद्धिवृत्तिं अविशिष्टां कवयो

वेदयन्ते" (योगभाष्य) । "न नाकपृष्ठे, न महेन्द्रधिष्ण्ये, न चाप्यलोके, न रसा-तले वा, न पर्वताग्रे, न समुद्रगर्भे, न चाष्टसिद्धिषु,'अन्-इदं' हि मोक्षः" । "इत्य-भिप्रेत्य पुरुषं यद्रूपं 'अन्-इदं' यथा, महोत्सानौ पुरोधाय देवाः प्रतिमयुर् दिवं" (भा० स्क० १० अ० २) ; "...'इदं'-बुद्धिश्च बाह्यार्थे तु,'अहं'-बुद्धिस्तथाऽऽत्मनि, प्रसिद्धा सर्वजन्तूनां ; विवादो नेह कश्चन ; यत्र यत्र 'इदं' इत्येषा बुद्धिर् दृष्टा स्व-भावतः,तत्र तत्र [illegible] 'अनात्म'त्वं विज्ञातव्यं विचक्षणैः ; 'शरीरे' दृश्यते सर्वैः 'इदं'-बुद्धिः, तथैव च 'अहं'-बुद्धिश्च, विप्रेन्द्राः !, ततस् ते भिन्नगोचरे; 'शरीर'आलम्बना बुद्धिर् 'इदं' इति, आस्तिकोत्तमाः!, चिद्-'आत्मा'आलम्बना साक्षाद् 'अहं'-बुद्धिर् न संशयः ; 'इदं'-अर्थे शरीरे तु या 'अहं' इति उदिता मतिः, सा महाभ्रान्तिर् एव स्याद्, 'अ तस्मिंस्-तद्'-ग्रहत्वत." (सूतसं०) । यदेव 'इदं' तदेव 'एतत्', समी-पतरवर्ति च ; "इदमस्तु सन्निकृष्टं, समीपतरवर्ति च एतदो रूप, अदसस्तु विप्र-कृष्टं, तदिति परोक्षे विजानीयात्" (व्या०) । (१२०) । 'अहं'-'एतत्'-'न'कारः च प्रणवेन त्रयोऽपि ते, त्र्यक्षरैकाक्षरेणापि कथ्यन्ते 'ब्रह्म'रूपिणा । "ओंकारः, प्रणवः, नादः, प्रातिभः, सर्वविन्मति , उद्गीथः, तारकश्चापि,नामानि अस्य भवंति हि" । "तस्य वाचकः प्रणवः ; तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजं ; प्रातिभाद् वा सर्वं" (योगसू०) । "उच्चार्यमाणः एव संसारभयात्तारयति तस्मा-त्तारः" (उ०), "अक्षरं प्रणौति" (छां० उ०); "सर्वं ज्ञानं प्रकर्षेण नवी-करोति", "भवतीति ओम्" (व्या०), ज्ञानेनैकेन चैतेन ज्ञायंतेऽपि त्रयो यतः, 'अहं' च, 'इदं', 'निषेध.' चापि 'अहमा' तु 'इदमः', तथा, तस्मात् 'सर्वज्ञता-बीजं' त्र्यक्षरं ब्रह्म चापि असौ, परात्मनो धारणया, संकल्पेन, एव ननु 'इदं', 'एवं', सर्वं हि यत् ज्ञेयं', 'एतद्' इत्यभिधीयते, तत्र जायते च, अनिति च, तथैवापि प्रलीयते, तस्मात् 'सर्वज्ञ'ता नित्यं अस्त्येव परमात्मनि । ब्रह्म-'अहं' ' अन्यद् अन्यस्मात्, अनन्यस्मात् (सदैव हि), अन् अन्यद् इति (शब्देन [illegible]) अन्यताऽभावः (उच्यते)"—प्रहेलिकामयं न्यायसूत्रं एकं इदं तथा, तमेवार्थं निवेदयति; न एवं [illegible] भाष्यते वात्स्यायनेन यदपि, नाऽन्योऽर्थस्तत्र युज्यते ।'

[माण्डूक्यकारिकासु एका गौडपादकृताम्, अपि, प्रहेलिका इव दुर्बोध्या कूटार्था खलु, तादृशी—"क्रमते नहि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तायिन., सर्वे धर्मा तथा ज्ञानं

(१३०) "जन्माद्यस्य 'अस्य' ['इदम', 'एतद'] यतोऽनु अयाद् 'इतरत' ['एतद', आत्मनो 'अन्यस्माद्', 'तत्'] सत्य परं धीमहि", (भा०), इत्यादौ-स्तु पदैं पुराणमुनिना तत्त्व हि यद् वर्णितं, अन्यैश्चापि तथा, "इतरो (ऽहं) इतरस्मात्", चिज्जडात्, चेति वा, सर्वस्यास्य सदा एक एव कथन यन् 'न अह-एतद्'तु, इति । आत्मनस्तु 'इतरो' अनात्मा, ऽनात्मनोऽपि 'इतरो' हि सः,

---

नैतद् बुद्धेन भाषित" (गौ०का०प्रकरण ४ ९९)। भाष्यं अस्या शांकरस्य तीव्रकृत् न तु सर्वथा।

बौद्धग्रन्थेषु 'तायी' इति बुद्धस्याख्या प्रयोयसी, प्रज्ञानं 'तायते' यस्मात्, प्रसारयति सर्वत, सर्वथा उपकाराय, दयया करुणामय । "सर्वत्र खनिमोक्ष अनुमोदे शरीरिणा, बोधिसत्त्वत्व बुद्धत्व अनुमोदे च तायिना" (शांतिदेवकृत बोधिचर्यावतार, परिच्छेद ३, श्लो० २), "तायिनां, स्वाधिगतमार्गदेशकानां; ताय, स्वदृष्टमार्गोक्ति, येषा तद् विद्यते, ऽथवा, संसारार्थो हि ताय, आसंसारं अप्रतिष्ठितनिर्वाणतया अव स्थायिना' (सटीका, पंजिका, प्रज्ञाकरकृता)। अन्यमतखण्डनविद्वद्भिः, बौद्धानां परि-पंथिभिः, कर्मणा महाव्रतत्वं तु गोपता तर्कयुक्तिभिः, 'तायी' शब्दस्तु 'चोरा'र्थ विद्वेषेण प्रयोजित —'अनेन, महाविद्या, याऽस्माकं आसीत् सुगोपिता, मुषिया जातु चौर्येण, सर्वेभ्य प्रकटीकृता, तायिना, सर्वदेशेषु, तायी चोरस्ततो स्मृतो'। 'तायु' शब्द तस्करार्थे वेदेषु ननु लभ्यते। (१०)।

कारिकार्थ समीचीन भाय एव विभाति मे—महाज्ञस्य तु कस्यापि (तथा शौद्धो दनेरपि, शाक्य गौतम बुद्ध-इति नामभि प्रथितस्य च, प्रज्ञानिनो महाज्ञस्य), तज्ञानस्य उपदेशिन, 'तायिन', परम 'ज्ञान', सर्वसंग्राहक सकृत्, सांसारिकेषु 'धर्मेषु बुद्धस्य क्रमते नहि'; देश काल क्रम-अतीत ज्ञान एकरस हि तद् 'सर्वे धर्मा', तथा 'ज्ञान' तत्सम्बन्धि वदन्ति वै,क्रमिक चापि अवच्छिन्न देश काल-क्रिया क्रमैः, परिणामि प्रतिक्षणं, एकदा एव अवरुध्य तद् एकावधारणेनैव, भूत भव्य भवद् गतं सर्वं, निषेधति एकेन न-कारेण तु शाश्वतं, 'न एतद्' 'न इति' [redacted] वा, तस्माद् 'बुद्धेन भाषितं', उपदिष्ट, हि सर्वेभ्यो, रहस्य परम तु यत्। एवं प्रकाशित चापि, रहस्यं परं एव तद् अद्यापि हि भवति एव, दुर्बोध्य नितरां ननु 'आश्चर्यवत् च एनं अन्य शृणोति, श्रुत्वाऽप्येन वेद न चैव कश्चित्" (गी०); "नाय आत्मा प्रवचनेन लभ्यो, न मेधया,

आत्मा ऽनात्मा च विसर्ग, 'इतरौ' स्त परस्परं, 'अस्य' 'दृश्यस्य' सर्वस्य जगतो ऽनात्मरूपिण, आत्मास्थितिलया सन्ति तस्य 'इतरत' आत्मन 'सर्वं वै खलु इद ब्रह्म, तज्-ज ए अन्''—सूत्रित यथा (मन्त्रसूत्र)। 'अहमेवास्मि, नान्यत्तु किंचिदप्यस्ति कुत्रचित्', "'मत्'-त परतर किंचिन् 'नान्यद्' अस्ति, धनंजय!, 'मयि' सर्वम् 'इद' प्रोत, सूत्रे मणिगणा इव" गी०) ''नान्यत्' पश्यति यत्राप स भूमा ऽमृतमस्ति सत्'' (छा० उ०), 'आत्मा ऽनुवीक्ष्य 'नान्यत्' (तु तदा) अपश्यद्'' (अयामन)'' (बृ० उ०) 'त्रिगुण च त्रितत्त्व च, त्रयो देवा, त्रयोऽग्नय, त्रयाणा च त्रिमूर्तिस्त्वं, तुरीयस्य नमोऽस्तु ते' (आदि स्यस्तो०), "त्रयीं, तिस्रो वृत्ती, त्रिभुवनं, अथो त्रीन् अपि सुरान्, अकाराद्यैर्वर्णैस् त्रिभिर् अभिदधत्, तीर्णविकृति, तुरीयं ते धाम ध्वनिभिर् अवरुन्धान अणुभि, समस्त व्यस्त त्वां, शरणद! गृणाति 'ओं' इति पद" (महिमस्तु०)। महिमा प्रणवस्यैव वेदे गीत पदे पदे। (१५०)। "त्रिधा दानानि दीयते, त्रिधा यज्ञ प्रवर्तते त्रिधा लोकास् त्रिधा देवा, त्रिधा विद्या, त्रिधा गति, भूत भव्य भविष्य च धर्मोऽर्थं काम एव च, प्राणापानावुदानश्च, अप्यत एव त्रयो गुणा (अनु गीता, अ० २४), 'तिस्रोऽवस्थास् त्रयो देहा, त्रय कामा, त्रयोऽग्नय, धृतय, शक्तय तिस्र त्रिवर्गोऽथ ऋणत्रय, त्रयो वर्णास्, त्रित कर्म—सर्वमेतत् त्रिवृत् त्रिवृत्'। माण्डूक्याद्युपनिषत्सु, गोपथब्राह्मणादिषु, अन्यग्रन्थेषु चैवापि सूचिता बहव त्रिका। त्रय तुल्याधिकारास्ते, तुल्यसम्मानगौरवा, सतृष्णश्च सदाऽन्यो ऽन्य न पृथग्भवितु क्षमा, न कश्चिद् अधरो वापि न च कश्चित् तथा उत्तर, त्रिष्वेतेषु गुणेष्वत्र सत्कार्ये असति वा पुन, प्रयोगेण, शुभत्वं वा, ऽशुभत्व वा, ऽभिजायते। यद् रजस्तमसी प्रायो निंद्येते, तत्तु रूढित, सत्त्वस्याभिभवात् ताभ्या, अतिमात्रतया तथा। पूर्वमुक्त, त्रयो देवा सात्त्व-राजस-तामसा, जगद्

न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्य एष आत्मा विवृणुते तनूं स्वा (कठ०, मुण्ड०, उ०) 'न सुविज्ञेय अणुरेष धर्म'' (कठ०उ०) क्रम त्रय-समाश्रय व्यति करेण या सतत क्रम त्रितय नघन विदधती विभाति उच्चकै, क्रमैकवपुर्, अक्रमप्रकृतिर् एव या शोभते, करोमि हृदि तां, अह भगवतीं, परां संविद" (ज्ञानगर्भ-श्लोक, काश्मीर संस्कृत-सीरीज ग्रन्थमालाया मुद्रिताया, क्षेमराजकृत-शिवसूत्रविमर्शिन्यां, २१ पृष्ठे उद्धृत)। (११)।

स्थित्यै प्रवृत्तस्तु तामसो हि भव शिव , संहाराय स एवास्ति रुद्र काले महो हर , अन्नपूर्णा च गौरी च सर्वकल्याणकारिणी इच्छा तमोमयी, नैव कालिका सर्वमारिणी, (१५०), "बहुलरजसे विश्वोत्पत्तौ भवाय नमो नम , प्रबलतमसे तत्संहारे हराय नमो नम , जनसुखकृते सत्वोद्रिक्तौ मृडाय नमो नम , प्रमहसि पदे निस्त्रैगुण्ये शिवाय नमो नम " (महिम्नःस्तु०) ।

(४२) उत्पत्ति स्थिति संहारा , निद्रा च प्रलये तथा, संसारस्य [illegible] सर्वस्य तद् अवस्थाचतुष्टयं । (४३) जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्तिश्च, तुर्या—ऽवस्थाचतुष्टय शरीरवज्जीवस्य भवत्येव दिने दिने ।

(४४) भू , भुव , स्व चिदाकाश —इति लोकचतुष्टय, अग्नि , सोमश्च, सूर्यश्च, तमश्च तमस पर , प्रकाशाना परा काष्ठा, यत्नाशा भासित जगत्— 'रहस्य' 'सध्या' भाषाया तदेव एतच्चतुष्टय । (४५) स्थूल, सूक्ष्म, कारणं च, सर्व थाऽव्यक्तमेव च, वैराज , सौत्र , ऐशश्च, पारमार्थिक एव च, (४६) वैश्वानरश्च, हैरण्य , सार्वज्ञो, प्राज्ञ एव च, विश्वश्च, तैजस , प्राज्ञ , सर्वव्यापी तुरीयक , एतच् चतुष्कं देहाना, वेदान्तपरिभाषया, व्यष्टीना च समष्टीना, वैशेष्यात् च समानत । (१६०) । (४७) "आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता, दण्डनीतिश्च शाश्वती" (म०, शु० नी०), अहर्निशं नृपाभ्यस्य एतद् विद्या चतुष्टय , मानवाना समस्ताना समानाऽऽन्वीक्षिकी मता, शिक्षकस्य त्रयी, दण्ड नीति स्याद् रक्षकस्य च, वार्ता भूप पोषकस्य, विद्या प्रोक्ता, विशेषत । 'विशेषत ' इति स्मर्य , एकान्त न नहि कश्चित्, 'एतदि' 'इदमि' 'इमये' तु 'अस्ति' आपेक्षिकेऽखिले । एकान्त निर्गुण ब्रह्म, यस्मिन् 'इ इ' एव गत, 'एतद्' ब्रह्मन्मय सर्वं , शिक्षा यत्र विभाति ते, 'न' नाशेष निषिद्धाश्च, प्रणवस्य चतुष्टये । व्यापि वाद् आत्मनो नूनं भूतेषु सकलेष्वपि, ब्रह्मा-न्तेषु सदैषु बसामन प्रकृते गुणैः , सर्वं सर्वेण सन्नद्ध, "सर्वं सर्वत्र सर्वदा" , "सर्वे एव समा , सर्वे एवान्ता ", श्रसराम (बृ० उ०) , "नहि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचित् , सकृदुदपदर्शयतीह तुल्यता" (म०भा०) , "इन्द्रस्याशुचिशूकरस्य च सुखे [illegible] खे च नास्त्यतर, स्वेच्छाकल्पनया तयो खलु सुधा विष्ठा च भोज्याशन, रम्भा चाशुचिशूकरी [illegible] परमप्रमदास्पद , मृत्युत त्रासोऽपि सम , स्वकर्मगतिभिश्चान्योन्यभाव सम (भर्तृहरि०) । (१७०) । "अविशेषात् सर्वेषा कर्मणामिति निश्चय , महा

भूतानि नित्यानि भूताधिपतिसमाश्रयात्" (म० भा०), "ह्रदैर्योनयश्चेमा सुख दु खादिभि प्रजा " (म०), "वैरोध्यादेव तद्वादो वद्वाद " इति निश्चित (म० सू०) । (४८) 'पश्यता' कारणे, सूक्ष्मे 'मध्यमा', 'वैखरी' तथा स्थूले शरीरे, या वाक च परा' प्रोक्ता हि 'अनाहता', प्रणवध्वनिरूपा तु–वाचा एतच् चतुष्टय । "सूक्ष्मा (परा) कुडलिनीमध्ये ज्योतिर्मात्रा हि अगोयसो , स्वयप्रकाशा पश्यती सुषुम्ना आश्रिता भवेत् , सा एव हृत्पकज प्राप्य मध्यमा, नादरूपिणी, अन्त सकल्पमात्रा स्याद्, अविभक्ता ऊर्ध्वगामिनी , सैव उरकण्ठतालुस्था, शिरोघ्राण तथैव च, जिह्वामूलोष्ठनिश्रोत्रवर्णव्यूहपरिग्रहा, शब्दप्रपचजननी श्रोत्रग्राह्या तु वैखरी " (आगम , सप्तशत्या चतुर्धरीटीकायामुद्धृत) । "चत्वारि वाक् परिमिता पदानि , तानि विदुर् ब्राह्मणा ये मनीषिण , गुहा त्रीणि (अपराणि भेदानि) निहिता नेङ्गयन्ति, तुरीयां वाच अभि मनुष्या वदति ' (वे०) । (४९) चत्वार्यव मनुष्याणा सहजानि ऋणान्यपि, देवाना च, ऋषीणा च, पितृणामपि वै तथा , (१८०) , दानात्तु पचभूताना, ज्ञानविज्ञानदानत , सन्ततिमाणा शरीरस्य अपि दानात् तथा, क्रमात् , जीवदानाच् चतुर्थं तु ऋणं स्यात् परमात्मन । (५०) चत्वारश्च प्रकारास्ते ऋणनिर्मोचनस्य वै इष्टापूर्तं च विविध, प्रजाभ्यो ज्ञानशिक्षण , सन्तानपालन चैव , तथा मोक्षस्य चिन्तन । "वापी-कूप-तडागादि, देवतायतनानि च, अन्न प्रदान, आरामा , 'पूर्त' अर्थ्या (अर्थज्ञा) प्रचक्षते , एकाग्निकर्म हवन, त्रेतायां यच्च हूयते, अन्तर्वेद्या च यद्दान, इष्ट तद् अभिधीयते ' (अत्रिसंहिता) । "ऋणानि त्रीणि अपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् , अनपाकृत्य तान्येव मोक्षमिच्छन् व्रजत्यध , अधीत्य विधिवद् वेदान्, पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मत , इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञे , मनो मोक्षे निवेशयेत् , आश्रमाद् आश्रम गत्वा,हुतहोमो, जितेन्द्रिय ,भिक्षाबलि परिश्रान्त , प्रव्रजन् प्रेत्य वर्धते ' (म०) । (५१) "सकाम स्वार्थक कर्म, निष्काम परार्थक , काम्य, नैमित्तिक, नित्य, निष्काम यच् चतुर्थक—कर्माणि एव चतुर्धापि, तच्च कर्मचतुष्टय , काम्य सकाम एवास्ति, मिश्रं नैमित्तिक तथा, निष्काम एव नित्य तु प्रायश्च स्मर्यते बुधै । (१९०) । (५२) शुक्ल, कृष्ण च, मिश्र च, अपि अशुक्लकृष्ण एव च , शुक्ल परार्थक पुण्य, कृष्ण स्वार्थ तु पापक, परार्थ अंशत स्वार्थं अंशतस् चापि मिश्रित, स्वद्वयविहीन यद् रहित फलकाक्षया—तदेव , शब्दपर्यायैर् वाच्य, कर्मचतुष्टय । (५३) "काम्याना कर्मणा न्यास संन्यास कवयो

विदु , यज्ञ-दान-तप -कर्म न त्याज्य, कार्यमेव तत् , (कर्तव्य किंतु तत्कर्म) सर्गं त्यक्त्वा फलानि च, (एवं तत् कर्म निष्काम नैष्कर्म्यं भवति ध्रुवं) , सर्वकर्मफल त्याग प्राहुस्त्याग विचक्षणा , नियतस्य (नित्यस्य) तु सन्यास कर्मणो नोपपद्यते" (गी०), 'नित्य' यत् 'नियत' कर्म, निष्काम सदपि ईर्यते , 'इज्या-अध्ययन-दानानि'—त्रिवर्णोचितकर्म यत् , जीविकाऽर्जन एवापि—सत्कर्मचतुष्टय। कर्म सर्वंजनीन यत् सत् सर्व 'यज्ञ' (इष्ट) उच्यते , महा जन सुखायैव उत्कृष्ट धार्मिक विदेय हि ; किंतु स्वर्गिर् इव, यज्ञेषु अपि द्वैविध्यकारिणी , "स्वर्गकामो यजेत" इति सकामो यज्ञ उच्यते , नित्या पंचमहायज्ञा , निष्कामा एव ते स्मृता । 'आपूर्त' कर्म तद् येन भवेल् लुप्तस्य पूरण , (२००) , 'आपूर्त' भक्ति वृक्षाणा छिन्नस्थानेषु रोपण,'जलआयाना कूपाना तडाकाना च निर्मिति , ग्रव्यै सुगंधि निर्धूमै 'पवनस्या'पि पावन, दूषितस्य मनुष्याणा निश्व श्वासादिकर्मभि , उदार भावपूर्णाभि , भावितामि धुते यश ,मनध्वनिभिर् 'आकाश' सगीतैर्मधुरैस्तथा, आर्यैस्तु वेद विद्वद्भि पूयते अहरहो धुवं , दुर्भाग्यैश्चापि तु शब्दै , रागद्वेषवशानुगै , दूषितो मनुजैर्भिष 'शब्द'आधारो य आदिम , हविष्यै , 'कृष्णय'भोजन' पाच्यते,मलिनीकृत स्वस्यैव सर्वभक्षित्वाद् अमेध्यानर तु भक्षणै , पावन सतपि, 'पृथ्वी' पूयते वृक्षरोपणै , खनिता बहुधा चापि कृपवैरूपरीकृता, काष्ठार्थं छेदनै श्चापि वृक्षाणां, निर्पणीकृता, सर सरित् नदीना चापि आपो, या कर्षिता भुभि , दूषिताश्चापि, कृष्यादि रसनादीना प्रयोजनै , मलप्रक्षेपणैश्चापि, ग्रामेषु नगरेषु च—जलप्रवाहानां निर्माणै कूपाना खननैस्तथा, भूयश्च रक्षणैद् एषां, ताम्ररसादिक्षेपणै (सूक्ष्माणा रोगकीटानां यै स्यात् प्रायो विनाशन)— आप एव विशोध्यन्ते, 'नारा' पुण्यास्तु या स्मृता । एवं विकृतभूतानि संस्कि यन्ते विपश्चिता । (२१०) । "सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा पुरा उवाच प्रजापति —देवान् भावयतानेन, ते देवा भावयंतु व , परस्पर भावयत श्रेय परमवाप्स्यथ, तैर्दत्तान् अप्रदायैभ्यो यो भुक्त स्तेन एव स "(गी०)। (५४) पंचभूतानि भुज्यते मनुष्यैर् यै दिवानिश, तेषा शुद्धिस्तु,'देवानां ऋण'निर्यातन स्मृत, 'दीव्यन्त्य' शक्त्यो 'देवा ', महाभूताभिमानिन । यतीभ्यो ज्ञानदानाद्, शिक्षकैश्चापि दापनात् , पोषणात् शिक्षकाणा च, 'ऋषि आर्ष'विशोध्यते । जननात् सदपत्यानां, भरणाद्, रक्षणादपि, तथा च विनयाऽधानाद्, 'ऋण पित्र्य' विशोध्यते । "अध्यापन ब्रह्म

यज्ञ , पितृयज्ञस्तु तर्पण, होमो दैवो, बलिर्भौतो, नृयज्ञोऽतिथिपूजन" (म०), एते पचमहायज्ञा , ऋणनिर्मोचनेषु वै त्रिषु एव अतर्गता ज्ञेया , कर्त्तव्याश्च दिने दिने ।[१] आत्मसूक्ष्मगतेर् नित्य सर्वदेहिषु चिंतनात्,उच्च वचेषु भूतेषु, अज्ञेयाया अकृतात्म भि ,स्वान्तरात्मगतेश्चैव ध्यानयोगेन दर्शनात् (म०), शुभध्यानाच्च सर्वेषा भूतप्रियहितेहया आत्मन सर्वभूतेषु भगवद्भावदर्शनात् (भा०), आत्मवत्सर्वभूतेषु तथै वाचरणात् सदा, 'ऋण निर्यात्यते सर्व यदुक्त 'पारमात्मिक' । (२२०) "यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं, ततो न विजुगुप्सते" (उ०)। "अनेन विधिना सर्वांस्त्यक्त्वा सगान्छनै शनै सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ' (म०) । ऋणनिर्मोचनाना च स्यादेव तु चतुष्टय । चतुष्टयानि उपासाना अपि स्मर्याणि सति यै—(५५) "पूजाकोटिसम स्तोत्र, स्तोत्रकोटिसमो जप , जपकोटिसम ध्यान, ध्यानकोटिसमो लय । (५६) बाह्यपूजाऽधमो भावो, मध्यमस्तु स्तुतिर्जप , उत्तमो ध्यानभावस्तु, ब्रह्मभाव कृतात्मन । (५७) अधमास्तु प्रियआरामा , शास्त्रआरामास्तु मध्यमा , उत्तमा धारणाऽरामा , आत्मारामा कृतात्मन । (५८) अधमा कर्मभातास्तु भक्तिभीतास्तु मध्यमा ,उत्तमा

---

१ ' आ ब्रह्मणो ये पितृवंशजाता , मातुस्तथा वंशभवा मदीया , कुलद्वये ये मम दासभूता भृत्यास्तथैवाऽश्रितसेवकाश्च, मित्राणि, शिष्या , पशवश्च, वृक्षा , दृष्टा हि अदृष्टाश्च कृतोपकारा , जन्मान्तरे ये मम सगताश्च, तेभ्य स्वधा अन्न अह ददामि । येषा न माता, न पिता, बन्धुर् न चान्यसिद्धिर् न तथाऽन्नमास्ति, तत्तृप्तयेऽन्न भुवि दत्त एतत् , ते यान्तु तृप्ति, मुदिता भवन्तु । देवा , मनुष्या , पशवो, वयांसि, सिद्धा स-यक्ष-उरग दैत्य सघा ,प्रेता पिशाचास् तरव समस्ता ये चान्न इच्छन्ति मया प्रदत्त पिपीलिका , कीटपतगकाद्या बुभुक्षिता , कर्मनिब धबद्धा , प्रयान्तु ते तृप्ति, इद मयाऽन्न तेभ्यो विसृष्ट सुखिनो भवन्तु । चतुर्विधो भूतगणो य एष, तत्र स्थिता येऽखिलजीवसघा , तृप्त्यर्थ अन्न हि मया विसृष्ट तेषा इद, ते मुदिता भवन्तु" । एव प्रायो हि पंचापि क्रियन्ते चैककर्मणा, सध्यानेन सवपा, अन्नदानेन चैव हि ।

तथा च देवपूजाया, दीप प्रज्वाल्यते यदा, पठ्यते चेदश श्लोको मनसा शुचिना, सदा— प्रस्फुरत्परमदीप्तिमडल, गोघृतप्रचलवर्कुकुमारुण, आर्त्तिक परिगृहाण च,र्त्ति-हन ।, पुण्यकीर्त्ति विरादोक्षव त्वने ।" (६) ।

ज्ञानभीतास्तु, शान्ति भीतिर्महाऽमन । (५९) अधमस्तु कुलाचार, लोकाऽऽचारस्तु मध्यम, उत्तमो नियमऽचार, स्वेच्छाचार कृताऽऽमन । (६०) अधम कर्मभावस्तु, भक्तिभावस्तु मध्यम, उत्तमो ज्ञानभावस्तु, भाव अभाव कृत ऽऽमन । (६१) अधमो देहभावस्तु, जीवभावस्तु मध्यम, उत्तम साधुभावस्तु, सोऽहंभाव कृताऽऽमन ।(२३०)।(६२) अधमा 'इम' इच्छति, च'अमु' इच्छन्ति मध्यमा, उत्तमा 'मोक्ष' इच्छति, नैवेच्छाऽशीत कृताऽमन । (६३) होमयात्रा अधमा, पूजा प्रतिमानां तु मध्यमा, उत्तमा ध्यानविज्ञाऽवस्था, सहजा भावित ऽऽमन । (६४) बालानां काष्ठलोष्टेषु, मनुष्याणां तथाऽप्सु च, मनीषिणां मोषु देवा, बुधस्यऽऽत्मनि देवता" (पु०)। (६५) परस्परभयात् केचित्पापा पाप न कुर्वते, राजदण्डभयाद् अन्ये, यमदण्डभयात्परे, आत्मदण्डभयादेव निष्पापस्य कृत ऽऽमन (म०भा०)। जीवस्योत्कर्षणे सति चत्वार तु ईदृशा क्रमा, न तु ते अद्य नीयन्ते आरोहणपथे प्रजा, शिक्षकै रक्षकै वापि स्वार्थसाधनतत्परै, प्रत्युत एते ऽपकृष्यन्तेऽवारोहणपथे जना । ' गुरवो बहव सन्ति शिष्य वित्त अपहारका, गुरवो विरला ते ये शिष्य-सन्ताप हारका " (गुरुगी०)। अत्यैव हि पश्य मूढ़, हिन्दू-'धर्मान्' विहाय स्वद् विकृतान्, बहवो यान्ति परधर्मान् दिने दिने । ' यदा भूतपृथग्भावं एकस्थ अनुपश्यति,तत एव च विस्तार,ब्रह्म सम्पद्यते तदा"(गी०)। (२४०) । (६६) धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र, कामशास्त्र तृतीयक, मोक्षशास्त्र चतुर्थं चापि—एतच्छास्त्रचतुष्टय, सर्वाण्यपि शास्त्राणि चतुर्ष्वन्तर्गतानि हि, प्राच्यपाश्ची न सा विद्या या एतेभ्यो बहि स्थिता । "द्वे विद्ये वेदितव्ये वै", मुण्डकेऽपीति गीयते, "परा यथाऽक्षर ब्रह्म तदक्षरमधिगम्यते ', (उ०) तथाऽपरा यया सर्वम न्यद् आसाद्यते भूमि, मोक्षशास्त्राभिधाऽऽद्या तु द्वितीया त्रितयाऽऽत्मिका । आन्वीक्षिकी मोक्षशास्त्रे धर्मशास्त्रे त्रयी स्मृता, अर्थशास्त्रे दण्डनीति, वार्ता या काम एव च । शब्दोऽन्यथा विभागस्य, नैकरीत्या तथाऽग्रह । (६७) प्रभुत्वशक्तिर्, उत्साह मन्त्र शक्ती तथैव च, परस्पर अविरुद्धाचि प्रजाराज्ञो चतुर्विका, उत्पादिनी पोषणाय, सर्वलोकसुखाय च, सुशासनैतद् पर्याप्त राजशक्तिचतुष्टय । (६८) दक्षिणश्च, करश्चापि, वृद्धिश्च, वृत्तिरेव च, चतुर्विधं स्मृत मूल्य चतुर्णां वर्णकर्मणां । (६९) यथा एव तु मनुष्याणां जीविकाकर्म 'वर्णनात्' चतुर्धा प्रविभज्यन्ते 'वर्णा ' प्रोक्ता जनैरिति, 'वर्णनात्' चित्तवृत्तीनां,'वर्णा' मात्राऽक्षराणि वै,

'वर्णो' इत्यभिधीयन्ते, स्वरादीनि तथैव हि, (२५०) स्वरो,ऽनुस्वार एवापि, विसर्गो, व्यजन तथा—अक्षराणां समाम्नायस्यैतद् 'वर्ण'चतुष्टय, 'स्व' राजतीति स्वर प्रोक्त , व्यजन तु व्यनक्ति त, अनुस्वार स्वरस्याऽनु, विसर्गेण विसर्जन, "स्वराश्च,'ब्राह्मणा' ज्ञेया ,वर्गाणा प्रथमास्तथा, द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थाश्चापि 'भूमिपा ',वर्गाणा पचमा 'वैश्या ',अतस्थाश्च तथैव च,ऊष्माणश्च हकारश्च 'शूद्रा ' एव प्रकीर्तिता " (याज्ञ० शिक्षा०)। जीवा मनस्तु प्रकृतेर् व्यवसायाश्च चतुर्विध। अजनाद् 'भग' भूतास्ते, शिरो बाहू दर क्रमा, ज्ञान क्रियेच्छा ऽनुबुद्धि-वृत्तीना 'शक्ति'-साधना —चतुर्धर्मकमेव स्याद् एतद् भगचतुष्टय। (७१) आदौ आयस्य कीयानि, निकामीयानि वै तत , विलासीयानि,सन्न्यस्तानि इति—वस्तुचतुष्टय। (७२) उद्भिज्जा , स्वेदजाश्चापि, अडजा , पिडजास्तथा, स्थावराणा जगमाना भूतग्रामचतुष्टय। (७३) मणयश्चाऽपि, वृक्षाश्च, पशवो, मानवास्तथा, एव चापि निकायाना जीवाना तु चतुष्टय। (७४) यथा मनुष्येषु, तथा मणिवृक्षपशुष्वपि, देवेष्वपि च, सर्वत्र त्रैगुण्यात् तु चतुष्कता, (२६०), "श्वेता ब्राह्मणमृत्तिका" (शिल्पदीपिका),"ब्राह्मणा दृषद स्निग्धा श्वेता पकजसनिभा "(वास्तुसार०), (७५) ' विवेकी अश्वो घृणी विप्र , तेजस्वी क्षत्रियो बली, कोष्णभावो भवेद्वैश्य , शूद्रो निस्सत्त्वको भवेद्" (अश्वविद्या०), (७६) "शुभ्रा दीर्घा स्तब्धकर्णा घुघुरुका तनूदरा , सुमुखस्त्वल्पदताश्च, ब्राह्मणास्तेभक जातय ", एव गजा , वृषा , मेषा , अजाश्च, महिषा , खला , धान्यानि, धातवो, वृक्षा , पक्षिण , देवदेवता•, मत्र, तीर्थानि, शास्त्राणि, गधर्वोरगराक्षसा, दैत्या , वेदा , पुराणानि, रक्षान्यपि तथैव च, चतुर्धा प्रविभक्तानि, गुणैरेव, न जन्मत (तै० सं०)। (७७) ब्राह्मणोऽजो (बर्कर),ऽवि (मेष) क्षत्रिय ,गौर् वैश्यो,ऽश्वस्तु शूद्रक , (शतपथ ब्रा०)। (७८) 'अग्निर् , इन्द्रो, विश्वेदेवा , अदेवा ', तत् चतुष्टय, चतुर्वर्णानुसारि एतद् देवाना तु चतुष्टय। (७९) वसन्त ग्रीष्म वर्षाश्च, सामा न्यो वत्सर , तथा, चतुर्वर्णात्मक चैतद् भवेद् ऋतुचतुष्टय। (८०) गायत्री चापि, त्रिष्टुप् च, जगती च, अपि अनुष्टुभ , ब्रह्म-क्षत्रिय विट्-शूद्र छदसा तच् चतुष्टय' (ताण्ड्य महाब्राह्मण)। (८१) "ऋग्भ्यो जात वैश्यवर्ण आहु , यजु र्वेद क्षत्रियस्याहुर्योनिं, सामवेदो ब्राह्मणाना प्रसूति ", (अथर्व शूद्र प्राहुरेव तु पूर्वे), (तैत्तरीय ब्राह्मण), वेदेषु एव वर्णभाग कृतोऽस्ति, चातुर्विध्य वेदचतु

इष्टे तत । (२७०) । (८२) सित लोहित-पीतासितापि, अमितश्च चतुर्थक , अन्वर्थ मेव वर्णाना (रङ्गाना) तत्तु वर्णचतुष्टय । (८३) रौप्य, ताम्र, सुवर्णं कृष्णायस अथापि च, यथानुगमतो हि एतद् अस्ति धातुचतुष्टय । (८४) 'कृत्तिकाऽदि चअश्लेषान्त, विशाखाऽन्त तथा आ मघा, अनुराधाऽऽदि आ श्रवण, धनिष्ठाऽदि सप्तर्क, नक्षत्राणां चातुर्वर्ण्यं तस्मात्ता चतुष्टय । कर्क मन्-मीना विप्राश्च मेष-सिंहो धनुर् नृपा , वृष कन्या मृगो वैश्या , शूद्रा युग्म तुला घट , वर्णाना अपि च एतेषा, एष राशिचतुष्टय (जातकं) । (८५) "आदित्या क्षत्रिया तेषां, विशश्च मरुतस्तथा, अश्विनौ तु स्मृतौ शूद्रौ तपसि उग्रे समाहितौ, स्मृतास्त्वङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चय , इत्येतत् सर्वदेवाना चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तित" (म० भा०) , (८६) पन्नगाना च सर्पाणा चातुर्वर्ण्यं विवेचित, सुश्रुते तु गुणैरेव, मक्षीषु अपि तु जातिषु, (सुश्रुत, कल्पस्थान, अ० ४) । (८७) अश्वत्थ वट बिल्वास्तु ब्राह्मणा तरवु श्रुता ,श्रीपर्णि देवदारु आद्या तथैव क्षत्रिया श्रुता , पुष्प फल पत्रवन्तश्च वृक्षा वैश्या इति श्रुता , मन्दर, बर्बुर, धत्त , शूद्रा प्रोक्ता तथैव च, चातुर्वर्ण्ये स्थित ह्येव वृक्षराशिचतुष्टये' । (२८०) । (८८) "लघु यत् कोमल काष्ठ, सुघट, ब्रह्मजाति तत् , दृढाग, लघु यत् काष्ठ अघट, क्षत्रजाति तत्, कोमल, गुरु यत् काष्ठ, वैश्यजाति तदुच्यते, दृढाग, गुरु यत् काष्ठ, शूद्रजाति तदुच्यते" (अगस्त्यमत), 'वर्ण शब्दस्य तु स्थाने 'जाति'र् अपि उक्ता यदि, तथाऽपि तु गुणैरेव कृत तत्र विवेचन , अन्यथा नास्ति सति वृक्षाणां, किंतु, तासु यत् चतुर्विधत्व एवात्र दृष्ट, तत् तु गुणै , स्फुट , चतुर्वर्णविभक्त तत् काष्ट वृन्द चतुष्टय । एकस्याः भवेद् एको वर्णो, अन्यस्तु अन्यदृष्टित , प्रयोजन विभेदेन वृक्षस्य एकस्य चैव वै , वृक्ष येन एकवर्णो ,काष्ठस्वेनापरो हि , अन्यक्षमेवं समिद्धा वर्णाना गुण कर्मभि । (८९) "चक्रवाका, कपोताश्च, ब्राह्मणा , गरुडा , बका क्षत्रियाश्च, मयूराश्च हंसा , वैश्या इति स्मृता , काक गृध्रादय , शूद्रा , एव पक्षि चतुष्टय । (९०) पुष्पकीटा ब्राह्मणाश्च, धातुकीटास्तु क्षत्रिया , कौशेयकीटा वैश्याश्च, मल पङ्क भवास्तु ये कीटा शूद्रास्तु ते ज्ञाता , एवं कीटचतुष्टय' (वा०पु०) । (२९०) कामरतु ब्राह्मण्य प्रोक्त , क्रोध क्षत्रिय उच्यते, लोभो वैश्यम् तथा शूद्रो मोह मत, न सशय । एव तु चित्तवृत्तीनां अन्तरारिचतुष्टय, चतुर्गा अंतरालो तु विद्विनौ मद् म यरौ । (९२) "सत्त्व

कृत, रजश्रेता, द्वापरं तु रजस्तमौ, कलिस्तमस्तु विज्ञेय ', एतद् युगचतुष्टय। (वायु०पु०अ०८) ।(९३) कृते ▪ मानसी,त्रेते वार्क्षी चापि रसात्मना, हस्तसिद्धिर् द्वापरे वा, पि अ सिद्धिस्तु कलौ युगे, (मनसा चिन्तनात् इष्ट, कृतादौ उपतिष्ठते, वृक्षेभ्य सलिलेभ्यश्च त्रेतायां परिपूर्यते, इत्यादि हस्तकर्मश्च इष्टसिद्धिस्तु द्वापरे, सर्वप्रकारकैर्वीर् अप्यमीष्ट न निष्पत्ति, सम्यक्, कलौ, सर्वथा वा, तत्तु सिद्धि-चतुष्टय (वा०पु०, मार्क०पु०) । एव सर्वत्र ससारे व्याप्त वर्णचतुष्टय, तस्यापि व्यापि त्रैगुण्य गुणसाम्य चतुष्टय। वेदेऽन्यशास्त्रपरिपाकिता गति कर्मवर्णस्य साधि का —पुरुष 'सौ अपुरुष्टासो, कोऽसी वि ?; 'ब्राह्मण ' तु इति, 'कसमो ब्राह्मण' ? इति पृष्टे, चैवोत्तर ददौ—'किं ब्राह्मणस्य पितर, किमु पृच्छसि मातरं ? श्रुत चेद् अस्मिन् वेद्य, स पिता, स पितामह ' " (शतपथब्राह्मण, २ ३० १), 'एतादृशा गुणा यस्य, त देवा ब्राह्मण विदु'—व्यासन बहुधैव ▪ धर्म मोक्षो , न जन्मना । "न तदस्ति पृथिव्या वा दिवि देवेषु वा पुन सत्व प्रकृतिजै मुक्त यत् स्याद् एभि त्रिभि गुणै " (गी०) , (१००) , यथैव शास्त्र अध्यात्म त्यस्त तु त्रिगुणै , तथा व्याख्यानि अन्यानि शास्त्राणि, वाङ्मये खलु सस्कृते । मनुस्मृतौ च गीताया तथा उक्ता यहव त्रिधा । (९४) 'आत्मप्रतिकर सर्व रजोऽर्थातिरर मत, तमस्तु मोहसयुक्, अव्यक्त तु चतुर्थक, एतद् हि चित्तावस्थानां अस्ति भाव चतुष्टय । (९५)अव्यो, मध्यो, जघन्यश्च, चतुर्थो निरपेक्षक , एतत् त्रिगुण नैर्गुण्य फलोदय चतुष्टय ।(९६) वेदाभ्यास सात्विक स्याद्, आरम्भरुचिता रज , तामस निद्रावृत्तित्व, अनारम्भश्चतुर्थक , व्यवसाय प्रकाराणा एतत् खलु चतुष्टय । (९७) कर्म आत्मसतोषकरं, प्रेरित कीर्तिलिप्सया; लज्जाकर तथा, त्यक्तफल—कर्मचतुष्टय, प्रवर्तित च त्रिगुणै , निर्गुणं चापि वै, क्रमात् । (९८) देवत्व सात्विका यान्ति, मनुष्यत्व तु राजसा , तिर्यक्त्व तामसाश्चापि, मुक्ति गच्छ त निर्ममा , त्रिष्वप्येतेषु त्रिविधा उत्तम अधम मध्यमा , एव हि स्मृतिषु मोक्ष गतीनां ▪ चतुष्टय (म०,अ०१२) । (९९ ११०) श्रद्धा, तप , तथाहार , त्यागो, दान, यजि तथा, ज्ञान, कर्ता च, कर्मापि, धृतिर् , बुद्धि , सुख तथा, (११०) त्रिकं त्रिक ▪ सर्वे चापि, असक्तत्व चतुर्थकं । "त्रिविधस् त्रिविध कृत्स्न ससार सार्वभौतिक " (म०), समाहारश्च गुणो च चतुर्थे परमात्मनि । एतेषा सुविवेकेन, कृत्येषु, प्रकृतिष्वपि, विभागेनाधिकाराणा, कर्तव्याना तथैव च, तथैव सुखदु खाना, तथैव

श्रमलाभयो, (–ईदृकश्रमस्य चैव एतन्मूल्यं स्याद्, इति योजनात्, न विना एत-च्छ्रम मूल्य एतल् लभ्य भवेद् इति, एत सुखस्यानुषंगि दुख च एतद् भविष्यति, एतद् दुख विना कश्चित् सुखमेतद्य लप्स्यते—) सम्यक् सर्वमनुष्येषु सुव्यवस्था प्रवर्स्येति, सर्वेषा चापि भावाना भविष्यति समन्वय, सर्वे पदार्था लप्स्यते स्व स्व स्थान यथोचित। एव निश्चित्य सिद्धांतास्, सत्यधोगान्त्ययोत्तमान्, सुव्य-वस्था समाजस्य कार्यार्थं सुदृढा धुव। (१०८, आदित १९२९ श्लोका)।

---

६ अध्याय

समाजव्यवस्था चतुर्व्यूहा।

"सघात्तयान् सर्व्वलोक परस्परमुपाश्रित" (म० भा० शा० अ० ११८), सघो यत्र बल तत्र, निरस्तय चे कुतो बल?, "बुद्धिर्यस्य बल तस्य, निर्बुद्धेस्तु कुतो बल?", यत्र बुद्धि तत्र सघ, निर्बुद्धीना न सघता, अन्मनैवोत्पनीयस्ये न सघो, न बल, न धी, समाजव्यूहन पूर्वं कृतोऽतो गुणकर्मभि। चत्वारो ऽयान्तरव्यूहा, समाजे सुव्यवस्थिते, वर्णाश्रमात्मका, सर्वे सर्वदा सति सहता (१) शिक्षाव्यूह, तथा (२) रक्षाव्यूह, (३) तत्र तृतीयक वार्त्ताव्यूह, (४) चतुर्थस्तु सेवाव्यूहो ऽत्र सम्मत। (१) तत्र 'शिक्षक वर्गश्च, 'ब्राह्मणा' च यवति हि, विद्यार्थीना समूहश्च, 'ब्रह्मचर्य'आश्रमस्तु च, मिलित्वा सहतौ हि एतौ प्रथम, सर्वभावक, 'शिक्षाव्यूह' तु, योऽन्येषा व्यूहाणा ज्ञानदायक, 'ब्रह्म' श्रुत च, वेदाश्च, परमात्मा तथैव च— तपस्यया त्रय सिद्ध यस्य स 'ब्राह्मणो' भवेत्, 'ब्रह्म चारी' तु यत्त्रयाणां, त्रय साधयितु चरेत्। "य कश्चिदेव अपरोक्षी-कृत्य आत्मानं तु वर्तते कृतार्थत्वेन, स एव ब्राह्मण श्रुतिमानत। (१०)। ब्राह्मणो नाम कि जीव? कि देह? जातिरेव वा? कि ज्ञान? कर्म कि? कि वा धार्मिक? कि [illegible] ब्राह्मण?" ईदृक् प्रश्नान् समुत्थाप्य, सर्वान् कल्पान् अपोहति, वज्रसूच्युपनिषदि, वर्णपि सद्ब्राह्मण स्वय। "न जीवो, नैकदेहेषु जन्मनात्, नैकत्र जन्मसु। न देहो, पाञ्चभौतानि शरीराणि अखिलान्यपि, श्वेत रक्त पीत कृष्ण रगाना नियमोऽपि नो, दाहे पितृशवस्यापि, ब्रह्महा नहि पुत्रक। न जाति, ऋषयो जातास्तु अतिभिन्नासु जातिषु"। एव विकल्पान् आरोप्य, अपवदति अथ वेदवाक्।

निदिध्य च विकल्पांस्तान्, विधानं विदधाति असौ—"अद्वितीयं परात्मानं, हीनं जातिगुणादिभिः, सत्यज्ञानानन्दमयं सच्चिदानन्दरूपिणं, अशेषकल्पाधारं च, निर्विकल्पं स्वयं सदा, साक्षात्कृत्य अपरोक्षं तु कृतार्थो यो हि वर्तते, शान्तिदान्त्यादिसम्पन्नो रागद्वेषविवर्जितः, तृष्णाऽहङ्कारमात्सर्यलोभदम्भादिभिस्तथा रहितः, तं परात्मानं हृदये धारयन् सदा—य एव वर्तते विद्वान्, क्षपयन् सर्वकल्मषान्, यत्र कुत्र समुत्पन्न, स एव ब्राह्मणोऽस्ति वै" (वज्रसूच्युपनिषत्) । (२०) । सच्छिक्षया तु सज्ज्ञाने समाजे सुप्रवर्तिते, सच्छिक्षकैः, सर्वमन्यत् सम्पन्नं भवति ध्रुवं; ज्ञानं वीर्यं च, भोज्यं च, परस्परसहायत्वम्, शिष्टता सभ्यता, शान्तिः, तुष्टिः, पुष्टिश्च सर्वथा सर्वांगेषु समाजस्य, सौमनस्यं च, सिध्यति । "रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु, रुचं राजसु नः कृधि, रुचं विश्येषु शूद्रेषु, मयि धेहि रुचा रुचं" (य०वे०) सर्वेषु रुचं आधातुं शक्तः, सच्छिक्षको हि सः, गुणकर्मविवेकेन क्षमः शिष्यपरीक्षणे । 'वर्चस्वी ब्राह्मणोऽस्माकं तपोविद्यायुतो भवेत्, तेजस्वी क्षत्रियश्चापि, महस्वी वैश्य एव च, रहस्वी च तरस्वी चाप्यस्माकं शूद्रो भवेत्, स्वकर्म धर्म निष्ठाश्च सर्वेऽन्योऽन्यमनुव्रताः'—इत्याशिषा तु सम्पत्तिः आयत्ता शिक्षकेषु वै । सच्छिक्षकास्ते एवात्र तपोविद्यायुतास्तु ये, वीतरागभयक्रोधाः, सर्वलोकहिते रताः । "यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा, तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रं अचिरेणैव सीदति" (म०), सत् 'श्रोत्रिय' स एवास्ति यो भवेत् सु बहु 'श्रुत', सम्पन्न सार्थया 'श्रुत्या, न "अनुवाकहत" पुन (३०), विनीतश्च, दयालुश्च, सच्छास्त्राणां च शिक्षकः, 'शुश्रूषव'श्च 'श्रोतारो' यस्य श्रद्धालवो बहु, सार्थं वेदं तु यो वेद, स हि 'सच्छ्रोत्रिय' स्मृतः, अन्यथा, श्रोत्रियाऽभासो, ऽनुवाकहतबुद्धिकः, युधिष्ठिरावबोधाय प्राह कुन्ती यथा पुरा—"मन्दकस्येव ते, राजन्! श्रोत्रियस्य अपि पण्डित, अनुवाकहताबुद्धिः एकं धर्ममवेक्षते" (म०भा०), नावेक्षतेऽपरान् धर्मान् अधिकं समयोचितान्, अनभिज्ञा तदर्थानां, केवलं शब्दपाठिनां, ईक्षमाणा एकं पक्षं तु, पश्यन्ती नाऽपरानपि, न एवं बुद्धिः श्रोत्रियस्य सार्थान् वेदान् विजानतः, साङ्गोपाङ्गान् सरहस्यान्, ऊहापोहक्षमस्य च "स्थाणुरयं भारहारः किलाभूद् अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं; अर्थज्ञ इत् सकलं भद्रं अश्नुते, नाकं एति ज्ञान विधूतपाप्मा" (निरुक्त०), "योगः, तपो दमो दानं सत्यं, शौचं, दया, श्रुतं, विद्या, विज्ञानं, आस्तिक्यं—एतद् ब्राह्मणलक्षणं" (वसिष्ठस्मृ०)। (२) 'रक्षकाणां'

च धर्मेण, 'क्षत्रियो' यस्तु कथ्यते, गार्हस्थ्याद् विनिवृत्तानां 'वानप्रस्थ'आश्रमेण च, योगक्षेमविधाताऽथ 'रक्षा व्यूहो' विधीयते। दुर्वर्ण्यायते यस्तु क्षताद् अनुचितात् अपि, 'स एव क्षत्रियः प्रोक्तः क्षतत्राणं करोति यः (म०भा०), (४०), समाप्य गृहधर्मान् य वनगर्ड' तु 'प्रस्थिताः', 'वानं' तरूणां पङ्क्तौ हि, 'प्रस्थो' धामस्थान', भवेद् येषां तु, लोकसेवार्थं,निर्द्वन्द्वमनसा तथा, रागद्वेषविमुक्तेन,'वानप्रस्था' तु ते मताः, (इन्द्रप्रस्थ राजप्रस्थ वत् शब्दोऽयं विनिर्मितः), वनगत, तरपट, वान, च उपवन समा । वृद्धाश्रमे तु, वान स्था, व्यवहारेषु दीक्षिता विविधेषु, ततो जाताः कुशलाः दूरदर्शिनः बहुकार्याऽनुभविनः, निस्स्वार्थाश्च अधुना हि ते, 'रक्षकान्' सचरार्थेषु परामर्शयितुं क्षमाः, नियन्त्रयितुं पुनरपि, (गुररयान् चेत् प्रयोजन), तद्द्वारा सर्ववर्णांश्च कृत्यान् कारयितुं स्वकान्, धनस्था कपय बद्धन् निरीक्षन्त पुन नृपान्। "स्वाध्याये नित्ययुक्तो य, दान्तो, मैत्र, समाहित, दाता नित्य, अनआदाता, सर्वभूतानुकम्पक" (म०), कर्ता विविध यज्ञाना वानप्रस्थस्तु कथ्यते। सर्वं विश्वजनीन हि कर्म 'यज्ञ',परार्थकृत्, न पशूना विशसन, नाग्नौ बहुघृतार्पण। "गतसंगस्य, मुक्तस्य, ज्ञानावस्थितचेतस, यज्ञाय आचरत, कर्म समग्र प्रविलीयते, (५०); ब्रह्मार्पण, ब्रह्म हविर, ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुत, ब्रह्मैव तेन गन्तव्य, ब्रह्मकर्मसमाधिना, दैवमेवापरे यज्ञ योगिन पर्युपासते, ब्रह्माग्नावपरे यज्ञ यज्ञेनैवोपजुह्वति, श्रोत्रादीनि इन्द्रियाण्यन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति, सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च, अपरे, आत्मसयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते, अपान जुह्वति प्राणं, प्राणेऽपान तथाऽपरे, प्राणापानगती रुध्वा, प्राणायामपरायणा, अपरे नियतआहारा, प्राणान् प्राणेषु जुह्वति; सर्वेऽप्येते यज्ञविदो, यज्ञक्षपितकल्मषा, द्रव्ययज्ञा:, तपोयज्ञा, योगयज्ञा तथाऽपरे, स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च, यतय संशितव्रता, एव बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो (वेदस्य) मुखे, कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान् एव ज्ञा वा विमोक्ष्यसे, श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज् ज्ञानयज्ञ, परन्तप ! सर्वं कर्म, अखिल, पार्थ !, ज्ञाने परिसमाप्यते" (गी०) । "आरंभयज्ञा क्षत्राश्च, हविर्यज्ञा विश स्मृता, परिचारयज्ञा शूद्राश्च, जपयज्ञा द्विजातय ; ब्राह्मणा ज्ञानयज्ञाश्च, रक्षायज्ञाश्च क्षत्रिया, वार्तायज्ञास्तथा वैश्या, सेवायज्ञाश्च पादजा " (म० भा०), (६०), विप्रस्याध्यापन यज्ञो, रक्षण क्षत्रियस्य च, द्रव्यासदान वैश्यस्य,शूद्रस्यान्यसहायता ,'यज्ञ' बुद्ध्या, त्यागबुद्ध्या

'यज्ञ' प्रचारित कृत। "यामिमा पुष्पिता वाच प्रवदति अविपश्चित ,वेदवादरता" मूढा , "नान्यदस्तीति वादिन" (गी०) , तयाऽपहृतचेतसा भोगैश्वर्यप्रसक्तिना , "यावान् अर्थ उदपाने सर्वत सम्प्लुतोदके, तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानत" (गी०), "प्रायेण वेद तद्दिद न महामतोऽपि, देव्या विमोहितमतिर्वत माययाऽल, त्रय्या, जडीकृतमतिर, मधुपुष्पिताया, वैतानिके महति कर्मणि युज्यमान" (भा० स्क० ६ अ० ३)। "फलश्रुतिरिय नृणा , न श्रेयो , रोचन पर, श्रेयोविवक्षया प्रोक्त ; यथा भैषज्यरोचन ,एव व्यवसित केचित् अविज्ञाय,कुबुद्धय , फलश्रुति कुसुमिता, न वेदज्ञा , वदन्ति हि , कामिन कृपणा लुब्धा पुष्पेषु फलबुद्धय , अग्निमुग्धा , धूमताता , स्व लोक न विदन्ति ते , न ते माम् अग ', जानन्ति हृदिस्थ यो, 'इद' (नागड) यत (जायते), उक्थशस्त्रा , हि असुतृपो यथा नीहारचक्षुष , ते मे मत अविज्ञाय परोक्ष (रहस्य) , विषयात्मका , हिंसाविहारा , हि आलब्धै पशुभि , स्वसुखेच्छया यजन्ते देवता यज्ञै , प्रेत भूत पतीन्, खला , (७०), 'इष्ट्वेह देवता यज्ञै ग त्वा रस्यामहे दिवि, तस्यात इह भूयास्म महाशाला महाकुला '—एव पुष्पितया वाच व्याक्षिप्तमनसा नृणा, मानिना चातिस्तब्धाना 'मद्' वार्ताऽपि न रोचते , वेदा ब्रह्मात्मविषया , त्रिकाड विषया इमे , परोक्षवादा ऋषय , परोक्ष 'मम' च प्रिय , किं विधत्ते, किं आचष्टे, किं अनूद्य विकल्पयेत ?—इत्यस्या (श्रुते) हृदय लोके नान्यो 'मद्' वेद कश्चन, 'मा' विधत्ते, ऽभिधत्ते 'मा , विकल्प्यापोह्यते तु 'अह'—एतावान् सर्ववेदार्थ , शब्द आस्थाय 'मा , भिदा मायामात्र अनूद्य, अन्ते प्रतिषिध्य, प्रसीदति" (भा० स्क० ११ अ० २१) । "प्लवा हि एते अदृढा यज्ञरूपा , अष्टादश उक्त अवर येषु कर्म , एतत् श्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा , जरामृत्यु ते पुनरेवापि यति , अविद्यायामतरे वर्त्तमाना , स्वयधीरा , पडितम्मन्यमाना , जघन्यमाना , परियन्ति मूढा , अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धा , अविद्याया बहुधा वर्त्तमाना , वय कृतार्था ,इत्यभिमन्यन्ति बाला ; यत् कर्मिणो न प्रवेदयति रागात् , तेनआतुरा , क्षीणलोका च्यवते , इष्टापूर्त मन्यमाना वरिष्ठ, नान्यच्छ्रेयो वेदयते प्रमूढा , नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वा, इम लोक हीनतर वा विशति , तप श्रद्धे ये ह्युपवसति अरण्ये, शाता विद्वास भैक्षचर्या चरत , सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयाति यत्र अमृत स पुरुषोऽव्ययात्मा" (उप०)। (८०)। (२) 'पोषकाणा' च वर्णन, यो वैश्य,'

इति कथ्यत, कुटुम्बाना तु भर्तृणा 'गृहिणा' आश्रमेण च, सम्पाद्यते शुभो 'वार्त्ता व्यूहो' लोकस्य धारक , अन्नाद्यो वस्त्रद प्राणपुष्टिद सर्वदेहिना,कृषि गोरक्ष वाणिज्य कला शिल्पादि वर्धन । "वार्त्तामूलो ह्यय लोक , तया वै धार्यते जगत् , कृषि गोरक्ष वाणिज्य लोकाना इह जीवन" (म० भा० शा०), "सन्दारमिका सुवि मलर्यसुधा निधान उद्गीथरम्यपदपाठवता च साम्ना,देवी त्रयी भगवती,भवभाव न च 'वार्त्ता' च सर्वजगता परमार्त्तिहन्त्री" (दु० स०)। "गृहस्थ आश्रित्यान्ये हि त्रयो वर्तन्ते आश्रमा आश्रित्य मातर यद्वत् जीवन्ति अखिलजन्तव " (म०भा०) "यथा नदीनदा सर्वे समुद्रे यान्ति सस्थिति, तथैवाश्रमिण सर्वे गृहस्थे यान्ति सस्थिति , यथा वायु समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तव , तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते इतर आश्रमा , यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिण , ज्ञानेनान्नेन चान्वह,गृहस्थेनैव धार्यन्ते, तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही सर्वपामपि चैतेषा, वेदश्रुतिविधानत , गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठ , स त्रीन् एतान् बिभर्ति हि , (९०), स सधार्य प्रयत्नेन 'स्वर्गमक्षय' मिच्छता, 'सुख चेहेच्छता 'नित्य योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियै , ऋषय , पितरो,देवा भूतानि, अतिथयस्तथा, आशासते गृहस्थेभ्य , तेभ्य कार्य विजानता" (म०)।

(४) 'सहायकाना वर्णन, 'शूद्र' व्यपदिशन्ति य , 'सन्यास'आश्रमतश्चापि, 'सेवा-व्यूहो' विधीयते । 'शारीरेण' श्रमेण ये सदा (द्दु अ)यन्ते तु 'सेवका ', स्व च, त्रीन् अपराश्चापि, सर्वभारसहा हि ते, समान 'भाग'-वन्त सेवन्ते यतय पुन , सर्वमेव भवेयुस्ते 'यमिनो' 'यतयो' यदि 'अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्यापरि-ग्रही''—न्त मनुना प्रोक्ता , तथान्यैश्च महर्षिभि , सन्यासिना मुमुक्षूणा योगिना च यमा सदा , "शौच सतोष तपासि, स्वाध्यायश्च निरतर, ईश्वरप्र-णिधान च, नियमा" इति कीर्त्तिता (यो० सू०)। आशीर्वादस्वरूपास्ते, शुभा-शुभ्याभसत्तरवरा , करुणामूर्त्तय सर्वे, सर्वभूतहिते रता ,समाजमनुगृह्णन्ति शुभध्यान बलेन वै , शान्ति च सौमनस्य च मुनय , प्रशमान्वया , विस्तारयन्ति सर्वत्र, स्व 'प्रसाद' प्रभावत , (१००), "मैत्री दया मुद् उपेक्षा भावनाना बलेन तु, सुखि दुःखि शिष्ट दुष्टेषु, भवेच् चित्त प्रसादन'" (यो० सू०)। न मण्डलीशा , नैवापि बहुसम्पत्तिधारिण , ससारव्यवहारेषु विनिमग्ना दिवानिश, मिथ्यावेशा ,जलपूका , मिथ्यावैराग्यजल्पका , सर्व'धर्म' विहीनाश्च नियमैश्चापि सर्वथा, कुर्वन्त कपटा-चारा सदा "सौहृददम्भन " (म०), सीताया छलने चापि हरणे, रावणो यथा,

वेश कृत्वा, "जलशुचि , शुद्ध दन्, राक्षस ,शिखी, जटापूको, अक्षमालावान्, धारयो मृद् अलाबुन , कमण्डलु कपालेन शिरसा च मुण्डावना, मन्त्रस्य हाक्षिके यन्त्रे, मात्रा समाड्य, दण्डवान्, मन्त्रान् उच्चारयन् मिथ्या, धारयन् मस्करिमत, वदन बहुलिस्फोट, भ्रूक्षेप च विलोकयन्, सदिद्दर्शयिषु साम, निजुहषु क्षपाटता" (मट्टि०) , न सम्प्रदायप्रचाया वा मुक्तामणिविभूषिता , न वा 'नगद्गुरु'म्मन्या , 'प्रतिवादिभयङ्करा ', 'सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा ' वा,'सर्वविद्यार्णवा ' न च, न 'शास्त्रसार्व भौमा ' वा , किन्तु सर्वाभयकरा , शमकराश्च सर्वत्र, शङ्करा , शरणकरा , अपि निष्किञ्चना , शाता , रागद्वेषविवर्जिता , न्यस्तससारकार्याश्च , सर्वत्र समदर्शिन , मैत्राश्च करुणाश्चापि सर्वेषा हितचिंतका । (११०)।विरला साम्प्रते काले ईदृशा किन्तु भारते । सन्ति बहु इन्द्रियप्रवामा, मोघज्ञाना, अधायुष , धर्म विषय विषव , स्वकर्त्तव्यपराङ्मुखा , असन्त , सद्गृहस्थाना भारीभवितु इच्छव , स्वय गृहे न तिष्ठन्त , नार्जयन्तश्च जीविका गार्हस्थ्यवृत्तिभि सम्यक् , 'भिक्षा' इच्छति भूयसीं , आदराश्च, प्रणामाश्च, वैराग्यआडम्बरेण वै, वृद्धेभ्योऽपि गृहस्थेभ्यो,युवानो यदपि स्वय , ईदृशाश्च दुराचारान् प्रायशोऽप्याचरति ते , जल्पति अनल्प तर्कैश्च विरोध ज्ञानकर्मणो ,स्वाश्चाऽपि ज्ञानिन ख्यापि, कर्मभ्यो विरतास्तथा , कर्मिभि प्रापिता भिक्षा भक्षयति सुखेन तु , एषा ये सस्कृताभिज्ञा ,बृहद्ग्रन्थान् लिखति ते, श्रुतिवाक्यै स्थापयितु विरोध ज्ञानकर्मणो ; "विरजेद् यदह , तद्य तदह प्रव्र जेद्" इति (जा० उ०) , सत्यमेव विरक्तश्चेत्, प्रव्रजेत् शुकवत् ननु , न तु सत्य विरज्यते, भोक्तुमिच्छति केवल विना परिश्रमेण , अन्यै श्रमिभि पुनर् अर्जित , (१२०) , अपक्रान्त कषायास्ते, बहि काषायवेशिन ,वेशप्रजीवा यथा वेश्या, काषा यप्रजीविकास्तथा, अवीतरागद्वेषाश्च, दम्भाहकारभाविता ,प्रव्रजन्ति अधो मोक्षकामा , यथाऽऽह भगवान् मनु । यदि कोऽपि विरोधोऽस्ति ज्ञानस्य किल कर्मणा,नून महान् विरोधोऽस्ति सत्ज्ञानस्य कुकर्मणा , यद्वा ज्ञानस्य विदुष विरोधो मूर्खकर्मणा , वार्धक्यस्य यौवनेन यथैवाऽस्ति तथा ह्यय , अप्राप्य यौवन, नैव कश्चित् स्थाविर अश्नुते , "नाऽनुभूय, न जानाति जन्तुर् , विषयतीव्रता ,निर्विद्येत स्वय तस्मात्, न परैर्भिक्षधी पुन " (भा०) । ऋणानि त्रीणि अनियात्य, "मोक्षमिच्छन् व्रज त्यध " (म०) रागान्, त्रिषु आश्रमेषु एव भुक्त्वा भुक्त्वा विरज्यते , ग्लानिरुप यते मिष्टेऽपि अन्ने, ननु, अतिभोजनात् , विरज्य प्रव्रजेत् नून ; नान्यथा मुक्ति

माप्नुयात् । मुक्तात्मस्तु येऽभूवन्, अपवादाः हि ते ध्रुवं, उत्सर्गस्य ; अपि सर्वेषां नियमानां तु बाधकाः अपवादाः सर्वत्रैव-नियमोऽयमपि दृश्यते । चतुर्भिराश्रमैरेव ज्ञान-कर्म-समन्वयः, मनुना साधितः सम्यग् ; तत्रान्यैर्मुह्यते वृथा । (१२०) । विरोधो दृश्यतो ह्यासां; ज्ञानस्यैवानुरोधतः, धर्म्यं च सत्फलं कर्म सम्पद्येत ; न चान्यथा । "न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलं उपाश्नुते" (म०), आत्मज्ञानानुसारेण समाजस्थापनं शुभं ; "विद्यया औपनिषद्या यत् क्रियते कर्म, तत्", ननु, भवेत् शुभतरं चापि, तथैव "बलवत्तरं" (छा०); "यं धर्मं तु व्यवस्येद् वै एकोऽपि अध्यात्मवित्तमः, स एव स्यात् परो धर्मः, तं धर्मं न विचालयेत्" (म०,याज्ञ०), वृद्धो, ऽनुभववान्, ज्ञानी, तपस्वी, व्यसनवाँश्च वा, यतिर्वास्तु समीचीनं कर्म भवेष्टुं हि शक्ष्यति । अन्यत् निदर्शनं तत्र ; मुनयः ब्रह्मवादिनः, वसिष्ठश्चापि व्यासश्च तथान्ये परमर्षयः, गृहस्थाः एव सन्तः ते ब्रह्मज्ञानप्रवर्तकाः ; तथैव राजा जनकः शुकादीनां च देशकः ; अतएव मनुरप्याह, "ज्ञानेन, अन्नेन च, अन्वहं, गृहस्थेनैव धार्यन्ते यस्मादपि आश्रमिणोऽपरे" ; ईश्वरावतारभूतश्च कृष्णः शास्ति तथैव हि, स्वयं महागृहस्थः सन्, वेदान्तानां परो गुरुः, अर्जुनं कर्मणि क्षात्रे वेदान्तेनैव योजयन्, "गुह्यात् गुह्यतमं शास्त्रं," अध्यात्मं शास्त्रं अशिक्षयत्, तेनैव निर्णयं कुर्वन्, संशये धर्म्यकर्मणः (१४०) । यो ब्रह्मचारी गार्हस्थ्यं न इच्छेद् धारयितुं खलु, "नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं"स कुर्याद्,(आज्ञा तथा मनोः), गुरौ वसन्,तथाऽभ्यसन् विद्यास्तु विविधाः शुभाः ; "यदि तु आत्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले,युक्तः परिचरेद् एनं, आ शरीरविमोक्षणात् ; अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणां, दिवं गतानि विप्राणां, अकृत्वा कुलसंततिं" (म०); गार्हस्थ्ये धारयित्वा, यः न्यसेत्,'सन्यासि-' नाम सः विन्द्याद् ; उचितं तत् स्यात् , नान्यथा हि उचितं तु तत् । 'नैष्कर्म्य'-शब्दस्यार्थेऽपि बहवो भ्रान्ति आगताः ; बन्धनिर्मोचकं कर्म 'निष्कर्म'-इति हि भण्यते, संकेतेन, आत्मज्ञानस्य ; बन्धकं कर्म, 'कर्म' वै । "सुखाभ्युदयिकं चैव, नैःश्रेयसिकमेव च, प्रवृत्तं च निवृत्तं च", द्विविधा कर्मणो गतिः, (म०); उभयं न समं अदिष्टं ज्ञानेनैवात्मदर्शिना,आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां संसारे बहुदर्शिना, तत्कथाभेदज्ञातानां आश्रमाणां विवेकतः । साम्प्रतं अद्य सर्वेऽपि राजभृत्यत्वं इच्छवः,स्वस्वभावोचिताः नैव लभ्यन्ते वृत्तयो यतः ; (१५०) न चैव बहुकोटिभ्यो राजभृत्यत्ववृत्तयः दातुं शक्याः; ततो वृत्तेः अभावः दृश्यतेऽधुना, सुदुःखजनता

10|63

चापि, सर्वत्रैव हि भारते, सुष्टिमात्र धनाढ्यास्तु, दरिद्रा कोटिशस्तथा।

एवंहे चतुर्भिश्चेन् किन्तु समान सुव्यवस्थित, सर्वस्मिन् मानवे लोके, सर्वत्र पृथिवीतले, मर्यादितश्च सद्धर्मं वर्णाश्रमनिबन्धने, (न ह्येव 'जन्मना' किन्तु), स्वभावगुणकर्मैव, सविभक्तैश्च कर्तव्ये अधिकारस्तथैव च, परिश्रमैश्च तन्मूल्ये — दु:ख अल्पतर भवेत्, यावच्छक्य मनुष्याणां, सर्वोऽपि सुखमाप्नुयात्, सर्वोऽपि कार्यं, वृत्ति च, लभेत स्वोचिता अपि, शान्तिश्च भूयात् सर्वत्र, सौमनस्यं च सर्वदा। "नाऽब्रह्म क्षत्र मृध्नोति, नाऽक्षत्र ब्रह्म वर्धते" (म०), नार्थस्य उभय जीवेत्, नान्यत्र नित्य चरेत्, "ब्रह्मणा विहिता वर्णा लोकत्रय अभीप्सता, यदि इद पुरुषणं स्यात् जगत्, सर्वं विनश्यति, यदि ते ब्राह्मणा न स्यु ज्ञान योग यज्ञा सदा, उभयोर्लोकयो, देवि! स्थितिर्न स्यात् समासत, यदि नि क्षत्रियो लोके, जगत्स्यात् अधरोत्तर, रक्षणात् क्षत्रियैरेव जगत् भवति शाश्वत; (१६०), तथैव, देवि!, वैश्याश्च लोकयात्राहिता स्मृता, अन्ये तान् उपजीवन्ति प्रत्यक्षफलदा हि ते, यदि न स्युस्तु ते वैश्या, न भवेयुस्तथाऽपरे तथैव शूद्रा विहिता सर्वधर्मप्रसाधका, शूद्राश्च यदि ते न स्यु, कर्मकर्ता न विद्यते, त्रय पूर्वे शूद्रमूला, सर्वकर्मकरास्तु ते" (म० भा० अनु० २०८)।

आशासन

ॐ चतुर्वर्गेषु सम्पुष्ट समाजोऽयं भवेदिह, सदा सर्वाङ्गसम्पन्न, तपस्तु कृतश्रम, पर्यन्ता 'ज्ञानिनो'ऽस्माकं, धीरा वीराश्च 'रक्षिण', 'पोषका' श्चाभिवर्धन्ता प्रीता 'समाधका'स्तथा, 'दातारो नोऽभिवर्धन्ता, मा च याचिष्म कञ्चन", व्यूढा सर्वेऽभिवर्धन्ता चत्वार मिलिता सदा, अन्योऽन्य अनुरक्ताश्च, परस्पर अनुमता, यथैकदेहस्याङ्गानि सुपुष्टानि सुखैषया, 'सत्य'मेव युग चास्तु 'कृत'मेव हि भारते, तथाऽखिले मनोर्वंशे दृशार्णे 'सर्वत स्मृते'। "रुच नो धेहि ब्राह्मणेषु रुच क्षत्रेषु न कृधि, रुच विश्येषु, शूद्रेषु, मयि धेहि रुचा रुच" ॐ। (१६९, आदित २०१०)।

ॐ ७ अध्याय

शङ्कासमाधान

शङ्का काश्चित् समाधातु, प्रश्नान् उत्तरमेव च, अध्यात्मशास्त्रसिद्धान्ते, अतोऽग्रे प्रयतिष्यते। चिकित्साया उपायो ऽत्र प्रोक्तो, यदि न रोचते, अवश्य चिन्तनी

योऽन्यो , 'हिन्दु' नामतोऽन्यथा ध्रुव । ये नाम 'हिन्दु' नामान मनुष्या यदि स्याग्रस्त, न जातु तत्र मनोऽपि कस्याप्यपां विलस्यति , किन्तु मम करणाभावे 'हिन्दु'-धर्मा नशिष्यति, भारतीया जना सर्वे, श्रमणो, वधिकाधिव, धर्मान् अन्यान् ग्रही-ष्यन्ति, निश्चिन्ता 'हिन्दु धर्मत ', सर्वेष्वपीषु विभ्रष्टात्, मुसलाईशजातात् ।

हिन्दु धर्म नाम-नाशे का हानि ?

(१) प्र० क्व नूनऽपि का हानि ? जीविष्यन्त्येव मानवा , अद्य ये 'हिन्दव ' नेषां यश्या , धर्माभिमान गता , तेषामेव हि धर्माणि प्रविष्यते शु मागमि , मुस्लिमानन्द भूयाम ,भवीयाम्भविष्यना ।

उ० सत्य,किन्तु समाजस्य मानवाना, समन्तन , वर्णाश्रमैश्चर्यमधाया शीलेजीन विलोप्स्यते , ओंकति पतन , किन्तु न मन्यामयपीजन, धर्मेण मस्कृतैरर्थै , कामै-आर्यपरिष्कृतं , मोक्षेण परमार्थेन त्रिभिश्चापि नियन्त्रितं , समजस्य समानस्य पशु मानवयोर्भिदा । (७०) । योऽस्तो वैदिकधर्मस्य मारा तारिक मार्मिक , लोक-कल्याणकारा च, न स लुप्येत भूमित , समानस्य च सत्तापान्, कथमपि क्विते क्विते—स्वाभाविको भार्यसुक्तीनो, मारियतो मा, कथमपि उचिता , अतो वैदिक धर्मस्य सारस्य परिरक्षण, हाने वेदाम्बधर्मस्यो, यतो न्याय्यस्तु सर्वथा , "कृणु-ध्व विश्व आर्य" च, वेदाज्ञा चापि सादृशी । "परिमित वै भूत, अपरिमित भव्य ! (गृं० ब्रा०) , "भद्राद् अभि श्रेय प्रेहि" (तैत्ति० ब०) , "कृषी न ऊर्ध्वा चरथाय जीवसे" (ऋ० वे०) ।

जन्मना , विशेष्यता जन्मनावस्ता न च त्यजति ?

(२) प्र० ब्रह्म क्षत्र विशः शूद्रश्चेति, वर्णचतुष्टय, कथ नु जन्मवर्णार्थं चिरा-स्थास्त प्रहास्यति ?

उ० यद्यर्थगर्भा मन्तोऽपि, स्वधर्मघोतका अपि, उदाराश्च, गभीराश्च, चतुर्भि सस्कृता अपि, कालप्रभावात् मदर्थलमहाकाशा विलोपनाद्, अद्य स्वरश्रोचितार्थस्य शब्दास्ते 'ब्राह्मणा'द्य , जन्म प्रयय समता , चिरन्ता धर्म-कर्मसु, च वाराऽप्यथ सजाता केवल 'जाति' वाचका , न 'वर्णान्' बोधयन्त्यथ, न वा 'धर्मास' सद् आहिताज् । ब्रह्म-'आत्मा', ब्रह्म 'वेद'श्च, ब्रह्म 'शुद्र' तथैव च , परं च सचित येन स 'ब्राह्मण' इति स्मृत , ब्रह्म चीर्णं अस्वकीर्णं शास्त्र येन, परं च यत् , सर्वत्र ब्रह्मदर्शी य , स ब्राह्मण इति स्मृत । "मतश्च मनस रक्षेद्,

असतश्च निवारयेत्'' (म० भा०), क्षतात् कृशाश्च त्रायेत,स 'क्षत्रिय' इति स्मृत , दुर्बलाना क्षतात् त्राता, क्षेता च उद्धतपापिना, क्षन्ताऽऽत्मनि अपकाराणा,स क्षत्र पद्भाग ध्रुव । कर्षणै सिंचनैश्चापि, शालाना रचनैरपि, शार्गना गोपणैश्चापि, पृथिव्यां 'विशती'ह य , सर्वलोकोपकाराय 'विशो' यस्मिन 'विशन्ति' च, (२०), 'परि वेश यिता' (भोजयिता) ऽन्येषां यश्च'वेशा दिसाधक , शालीन शान्ते शीले स हि 'वैश्य' इति स्मृत ; चतुर्वर्णं चतुर्वर्गं चतुराश्रम-विष्टपे, स विशति विशो-यस्मिन् , स वैश्य इति वर्ण्यते , 'विश ' प्रजा ,'विशो'ऽन्नानि,धनानि च 'विश ' स्मृता , ''विश त्वा सर्वा वाञ्छतु मा त्वद्राष्ट्र अधिभ्रशत् (य० वे० अ० १०), ''विशि प्रतिष्ठितो राजा''—श्रुतिष्वेव तु पठ्यते (य०वे०; अ०वे० २०), 'विश ' एव स्मृता भार्या पृथिव्या 'वेशनाद्' इति; 'शालीन त्यान् तथा चऽर्दौ ,'ग्रास्ये स्य ' च विवेकत , 'व्रातै ', 'समूहै ', गच्छन्ति, 'व्रातेन' अपि दिने दिने 'भृत्या' जीवन्ति, चार्हन्ति 'व्रते ' प्राप्तु तथाऽर्यता, सत्कारेण नवीनेन, 'व्रात्या ' ते खलु मानवा ,ईदृशाना तु य स्वामी स 'आर्य ' इति कथ्यते, पाणिनीय तथासूत्र— ''अर्य (स्यात्) स्वामि-वैश्ययो '' , आर्यो ऽर्य एव , शब्दोऽय निष्पन्नो हि 'ऋ'-धातुत , गच्छति, 'इर्यर्ति', देशान् यो नवीनान् वासयन् अपि , निवारणाय चा ऽर्त्तीना' 'अर्त्तु'' योग्यो भवेत् तु य , 'अर्यते' सतत चऽर्तैं ', स 'आर्य ' इति क थ्यते , 'अर्यत्वात्' चाय अन्येषां 'स्वामा भवितु अर्हति । (३०) । ईदृशेभ्यो हि वेदाज्ञा, ''इन्द्र वर्धन्तो, अप्तुर , कृण्वतो विश्वं आर्य, अपघ्नतो अराव्ण.'', 'चरेम भूमौ, इत्येव सोम प्रार्थयत, द्विजा !, सोमसे , सौम्यभावैर, हे आर्या !, चरत भूतले, हे सोम !, ओषधिराजस्त्व, तथाऽस्मान् ऊर्जयस्व यत्,इन्द्र, स्वकीय राजान वर्धयन्त सदा, यय, आप्नुवतो (अप्तुर) सर्वान् देशान् , यास्यॉन्त्र निवासिन , यास्यत्नोमशादिविधिभि प्रापयत सद्आर्यता,अरीणा (अराव्णा) शत्रुता चापि घ्नत , तान् मित्रभावना नयतो, विश्वं अपि आर्यं क्रमेण एवं कृर्णमहि' (ऋग्वेद,पवमान-सोमसूक्त, म० ९, सू० ६३, म० ५) । त्रयोऽप्येते 'द्विजा.' ज्ञातार , कृतऽऽत्मकृत सुहृय , चतुर्थं 'एक जातो' यो,नऽसमदर्शी च बालवत्, ज्येष्ठाना किंकरश्चापि, 'द्रवति आशु' तद्आज्ञया कर्तु तेषा सहाय य , स हि 'शूद्र' इति स्मृत , शुचा ऽल्पया द्रवेद् यस्तु, सेवया द्रावयेच्च ता, अन्येषा,यश्च पोष्यो य शिष्य , शूद्रो हि स स्मृत , ''अवश्य भरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते '' (म० भा० शा०) । एष

महाध्यां शब्दास्ते सर्वेऽपि भ्रष्टतां गता ,यथोत्तमानि वासांसि जीर्णानि बहुकालतः, दुष्प्रयोगेण च अस्थाने, मवति, मलिनान्यपि , (४०) , न शूद्रात्, न शूद्राणि, न धर्मात् 'वर्णधर्मिणः' ते । सर्वेषामपि कर्माणि सर्वे कुर्वंति साम्प्रतम्—अध्यापनं, शस्त्रकार्यं, कृषिवार्त्तं, च सेवनम् , "सर्वे सर्वाण्यपत्यानि वर्णाः सञ्जनयन्ति हि , कृतकृत्याः सर्ववर्णा यदि वृत्तं न पश्यति" (म० भा०)—इत्येव अजगर् सर्प रूपिण नहुष नृपे, युधिष्ठिरो धर्मराज ,यथा वै भारते कथा । अन्यत्रापि दृश्यते देशविराट् एवानवस्थितिः , सर्व'जाति'षु सर्वेऽपि 'वर्णाः' प्रयत्नेन स्थिताः , मन्येव भारते सुख सर्व'जाति'षु 'पण्डिता', 'महाराज'पदधाश्च 'भूमिपाः' सर्व'जाति'षु, 'धनसंग्राहका'श्चापि, धनभृत्यपि 'सेवका' । 'वृत्ति संकर'रूपोऽयं गर्दभः 'वर्णसंकर' । विवेकार्थं अतो धर्म कर्मादीनां स्वभावतः ,चत्वारो हि यथा शब्दाः ,धर्म-कर्म अवबोधका , जीविकाद्योतका , वृत्तिविभागस्यापि साधकाः, अर्थगर्भाः ,सता मस्य व्यवस्थार्थं अपेक्षिताः । शिक्षका रक्षकाश्चैव,पोषका ,धारका अपि, ज्ञानदा , प्राणदाश्चापि, अन्नदाश्च, सहायदा , बोधिन , पुष्टिमन्तश्चापि, गुणिन , श्रमिणस्तथा , (५०) , शास्त्रिण , शस्त्रिणश्चापि, धनिन , धारिणोऽपि च , वर्चस्विनश्च, तेजस्वि महस्वन्तौ , वरस्विन , तपस् , सहस् , तथैव ओजो , रहो , येषां भवेत् क्रमात् , विद्वांसश्चैव,वीराश्च, वदान्याश्चापि,सेवका , धार्मिणो, धर्मिणश्चापि, धर्मिणो (पुण्यवत), श्रमिणस्तथा , प्राज्ञा , शूराश्च, दक्षाश्च, द्युतिमत्तम्रवर्धन च , विद्यो पजीविनश्च एके, अपरे रक्षोपजीविन , वार्तोपजीविनश्चान्ये,चतुर्था भृतिजीविन — एव मनागम्भीरा , स्वस्वधर्मावबोधका , कृत्यम्भारयितारश्च,नैषोऽस्त्यालवर्जिता , चतु शब्दचया , उक्ता , अन्ये वा तादृशा अपि, व्यवहियता एतर्हि, सदायस्या-भवाय वै । चतुर्णां अन्यनामानि 'द्वीपे' 'द्वीपे', 'युगे' 'युगे', पुराणेष्वितिहासेषु सत्येव उक्तानि भूरिशः । यथा कौर्मे तु, वा झुसे, शाल्मलौ च, कुशे क्रमात्, क्रौंचे, शाके, तथा गोते, वर्णाख्या समवन्ति हि—"आर्यका ,कुरराश्चैव, विदेहा , भाविनस्तथा,ब्रह्म क्षत्रिय विट् शूद्रा प्लक्षद्वीपे प्रकीर्तिता , कपिला ,अरुणा ,पीता , कृष्णा ,द्वीपे शाल्मलौ, द्रविणा ,शुष्मिण , स्नेहा ,मदेहा च,तथा कुश,(६०), पुष्कला ,पुष्करा ,धन्या ,तिष्या ,क्रौंचे,क्रमेण वै, मृगाश्च,मगधा ,शाके , मानसा , मन्दगा तथा ,श्वेते अवर्णा श्वेतवर्णा प्राप्तस्त्रिगुणवर्जिता " (कूर्मपु० अ० ४९) । एव 'द्वीपेषु' सर्वेषु क्रमशो वर्णा व्यवस्थिता । सर्वदेशेष्विदानीं च, प्राय सर्व-

नृजातिषु, चत्वारो मुख्यतो हिन्दूसे, उक्ता अपरनामभिः, समाजकार्यव्यूहार्थं, न स्पर्धार्थं परस्परं, यथा प्राचीन 'पपु' अर्वाचीनेष्वपि वै तथा। पश्चिमेषु आङ्ग्लभाषाया तेषां संज्ञा प्रकीर्तिता –प्रीस्ट सोल्जर मर्चेण्ट वर्कमान' इति नामभिः ;'हर्जी नो -रम-चामन्स्'च'हेश्वरर्'इत्यपि वै तथा, पार्स-मिस्र अर्व देशेषु, मुहम्मद् अनुयायिषु, 'आलिम्', 'आमि ', तथा 'ताजिर्', 'मज़्दूर्' इति च शब्दिता, पारसीकेषु 'ज़र्थुश्त'मुनिधर्मावलम्बिषु, 'अथर्वन अरथस्तार-वस्त्र्य हूतिश्' इतीरिताः, जापाने 'निपुण' द्वीपे, 'शिंतो' धर्मावलम्बिनि, 'सोगुन् समूरा हेमिन्'श्चापि 'युता'–इत्यादि च वर्णिता । न तु पाश्चात्यदेशेषु कृतं वृत्तिविभाजनं, विस्पष्टं बुद्धिपूर्वं च, तत्तत्-ज्ञानवशस्थिति, क्षोभं, स्पर्धां च, सवर्णं, 'वर्णानां' तु परस्परं । (७०) । एतत्सर्वं समालोच्य, समीक्ष्य च परीक्ष्य च, नूतनैर्नामभिः सार्धं कार्यं वृत्तिविभाजनं, धारयन् 'वर्ण' नाम एकं,वृत्ति एकां च धारयेत्, सहआहारविवाहआदि,नीलभाव्येन चआचरेत्। एवं कृते सममाणा मानवानां तु समूहः सम्भवेन् मानवे धर्मे, यतो व्यापि चतुष्टयं । शेष वैष्णव शाक्तेषु, नागरान्येषु 'हिन्दुषु' सूर्याद्युपासकेषु, एव, चत्वार सति ते यथा, बौद्धा, जैना, यहूदाश्च, मुस्लिमा, क्रिस्त्वना तथा, सिक्खा च अपरधर्माण विभाज्या स्यु चतुर्ष्वपि । यथा पञ्जाबिनो, वाङ्गा, युक्तप्रान्तीयका, तथा मद्रासिनो, महाराष्ट्रा, आन्ध्रा, मारवारिणो ऽपि च, भाषमाणाश्च विभिन्ना भाषा, विविधधर्मिण, विभिन्ना बहुधाऽऽचारं, वेषभूषादिभि तथा, अन्यप्रान्तोद्भवाश्चापि, यथा सर्वेऽप्य 'हिन्दिन', (हिन्द'देशोद्भवो 'हिन्दी', 'पंजाबी' इत्यादिवद् भवेत्), चतुर्वृत्तिविभक्ता, स्यु चतुर्वर्णषु सगताः —तथैव च एव न स्यु यमि जापानि चीनिन, ईरानिन, तुर्किणश्च, रूसिनो, ऽफ्गानिनस्तथा, जर्मना, मिस्राश्चापि, फ्रेंचा, स्पेननिवासिन, अमेरिकानाश्चान्ये च सर्वे मानवजातिजा. ? (८०)। शास्त्रोक्ता चतुर्धा एव "पृथिव्या सर्वमानवा " मनुना, स्पष्टमादिष्टं चापि, "नास्ति तु पञ्चम " (म०) । चातुर्वर्ण्यव्यवस्था इव 'सञ्चिका' (साचा) इव विनिर्मिता, मानवाना समूहोऽस्या य 'पूर्यता' ऽपि कश्चन, स एव लभते रूपं सचिकायाश्चतुर्दलं, स्वर्णकारस्य हस्तेन, वह्निना च द्रवीकृतं, सांचिकायां यथा हेम क्षिप्तं, तद्रूपभाग्भवेत्, केदाराणां यथाऽऽकारं प्लाविनं सलिलं धरेत् । पुराणेष्वितिहासेषु, नरतो 'जातय ' स्मृता', मत्स्याश्च, मगधाश्चापि, चेदय, काशिकोशला, वाह्लीकाश्चापि, गान्धारा, सौराष्ट्रा, चाथ नैषधा, कुरवो, ऽङ्गाश्च,

पगाध्ठ, चोल , पाड्याश्चैव च, चातुर्वर्ण्यं तु यथासु 'जातिषु' एतासु अभूत् सदा। अर्थोऽन्यो 'जाति'शब्दस्य, 'वर्ण'शब्दस्य चाऽन्यथा, अर्थतो सकलान्येव सजातोऽस्य सदाश्रम , यत् 'जन्मनैव', 'जायेत', 'वर्णो' भवति वै नृणाम्। 'जन्मना जातिद्' एवास्ति 'वर्णो' भवति 'कर्मणा'। (१०)। जीविकाकर्मणा वर्ण , तद् धृते अवबोधक, दृश्यते चान्यदेशेषु, भारतेऽपि पुरा तथा।

कर्मणा वर्णस्य सिद्धौ, अन्यदेशेभ्य भारतस्य को विशेष स्यात् ?

(३) प्र० भूय उत्थाप्यते प्रश्न —इत्य रीतिस्तु भूतले, विहाय भारत वर्ष सर्वत्र प्रवृत्ताऽधुना यदि जन्म तिरस्कृत्य मा पव अस्माभिश्च गृह्यते, को विशेषो भवेद् एव अस्माकं 'वर्ण'धर्मिणा ?

उ० उत्तर तत्र चैव स्यात्—जीविकाना 'विभाजन' सुचीनत, लोकानाम् च, धर्माणा,कर्मणा तथा, कृष्यानां, अधिकाराणां, श्रमस्य, अर्थस्य चैव हि,निकामाय आदित्यसृता बुद्धिपूर्व 'विभाजन', पूर्व चतुर्धेरकाना गुणभेदानुसारत —अयमेव विशेषोऽस्ति 'कर्म वर्ण' व्यवस्थिते , न ईदृश् विभाजन बुद्धिपूर्व अन्यत्र दृश्यते, राष्ट्रीयनियमेनापि, 'धर्मण' इति यथा पुरा भारतेऽभूत् पर तु अद्य सर्व सकीर्ण अत्र च। ' चातुर्वर्ण्यं मया सृष्ट गुण कर्म विभागश '' (गी०) चतुर्णाम् 'विभागेन' विना, वर्णचतुष्टये, न धर्मसम्मत सम्यक् चातुर्वर्ण्यं तु सिध्यति। एव एव नरो यत्र सर्वमेव जिघृक्षति—'सम्मान', 'इन्दिरा' चापि, 'धन', 'मोद' च, सर्वथा सर्वाक्रुष्टत्वमेव—अय प्रधानो वर्ण-संकर (१००), ईशिता 'ईश्वरभाव ' स्यात्, कृष्णेन व्याहृत यथा, 'आज्ञा शक्ति ' तु सा एवास्ति, सुश्रमीतौ यथा उदित, स व्याहृत आज्ञाना ईशित्व आज्ञा न प्रतिहन्यते यस्य, ईश्वर स एवास्ति, "समर्थ कर्तुं एव वा, अकर्तुं वा अन्यथाकर्तुं" यो भवेद् यत्र तत्र स ईश्वर स्यात्, यथा शब्दो 'महीश्वर नरेश्वरौ "ईश्वरोऽह,अह भोगी, सिद्धोऽह" इति मन्यते आसुरप्रकृति स्तब्ध ऐश्वर्यमदमोहित (गी०) 'धर्मो, ज्ञान च वैराग्य, ऐश्वर्य च इति लक्षण, रजोविद्धस्य सत्त्वस्य, योगेषु उक्त चतुर्विध (या०भा०) सात्त्विकं दैव ऐश्वर्य, भूताना हितकारि तत् आसुर तामस हि अन्यद्, परद्रोहि अपकारि च। जीविकाना, साधनाना, धर्माणा, कर्मणा तथा, कृत्याना,अधिकाराणा, मथरो वर्णसकर , विषमप्रवृत्तीना च विवाहोऽस्ति संकर , 'जाति नास्त्येव भिन्नाना उद्वाहो नास्ति संकर । कुतो न ईदृग्विभागोऽन्यदेशीयै

बुद्धिपूर्वकं, तेषां समाजेष्वप्यस्माद् दृश्यते कलहः भृशं, तथापि नास्माकमिव दासास्ते ऽन्यस्य कस्यचित्। विशिष्टधर्मता लुप्ता न, विशेषस्तु शिष्यते, यत्र जन्म वर्णता-मूढा वयं दासत्वमागताः। (११०)। 'शक'हूणाद्यः पूर्वं येऽत्र भारतं समागताः, ते 'शाक'द्वीपिनो विप्राः, क्षत्रिया वा, बुधैः कृताः, 'कायेषु', राष्ट्रकार्याणां लेखशालासु लेखकाः 'काय-स्था 'वा कार्यदक्षाः, वैश्याः शूद्रा अन्यथा कृताः, गुणकर्मानुसारेण कर्मवर्णेषु मेलिताः। 'राजपूताने' प्रान्ते च 'सन्ति' क्षत्रनामतः, 'सोलङ्की'-'परमारौ' च,'चौहान' 'पडिहारकौ', प्रसिद्धाश्चाद्य विद्यन्ते सर्वेऽपि 'अग्नि कुल'ऽऽत्मना, आख्यायिकापि चैतेषां जननस्य प्रथीयसी—विप्राणां अग्निकुण्डात् ते उत्थिताः, यज्ञकर्मणि, निरोद्धुं प्रतियुद्धेन बाह्यान् आक्रमकारिणः, यथा 'कृपया ' ऋषिमुख्यैः पुराणे सन्ति वर्णिताः। आख्यायिकाया तु अर्थोऽस्याः स्पष्टं एव हि दृश्यते—अग्निं प्रज्वाल्य साक्षित्वे, ज्ञानिभिर्दूरदर्शिभिः, महद्भिः, राजधर्मज्ञैः, भारतस्य हितेप्सुभिः, विधिवद्वेदमन्त्रैश्च धीरवीरविनिर्धनैः ,समक्षं जनतायाश्च, शूरा केऽपि अन्यजातितः, 'महाजन समारोहे,क्षत्रियत्वेन संस्कृताः, चतस्रश्च च समाजः नायकत्वे नियोजिताः, 'प्रात्यस्तोमादि' विधिभिः वेदप्रजल्पैः, यथा पुरा आर्याः, वर्धिष्णवः, "कृण्वन्तो विश्वमार्यं" प्रयेतिरे। (१२०)। विद्योपजीविनस्त्वेके, परे रक्षोपजीविनः, वार्त्तोपजीविनश्चान्ये, ऽपरे श्रैष्योपजीविनः, सर्वत्रैव हि दृश्यन्ते, न तु जन्मग्रहस्तथा, यथाऽत्र भारते वर्षे, परेषां दासतां गते। कर्म वर्णो जन्म वर्णान् यथेष्टं द्रावयति नैं, पार्थिवं चापि दधति तुर्या, हि 'अथान्ये'ष्वस्तु सर्वथा, सर्वेषु ज्या सर्वमान्या 'शक्तिः' एका एव देवता, 'अशक्तः' क्षिप्यते सर्वैः, न 'अविष्णुः'श्चापि न 'अशिवः' (देवीभा०), "पठकाः पाठकाश्चैव,सर्वे पवित्तमानिनः, सर्वेऽपि मूर्खा एव एते, यः क्रियावान् स पण्डितः, कर्मवीरं तु धर्मवीराः स्मयन्त उपासते" (म० भा०)। "सर्वेषामेव देवानां शक्रादीनां शरीरतः निर्गतं सुमहत्तेजः, तच्च च 'ऐक्यं' समगच्छत" (दु०स०) यदा, तद्देवाभून् पूर्वं महिषासुरसूदनः। चत्वारि अपि वर्णानि ऐक्यं,शाश्वं शाश्वं धनं धर्मा ,यदा सर्वे गमिष्यति , तदा स्यात् पापनाशनः; अयमेव 'चतुर्व्यूहो'ऽवताराणां [illegible] शोभनः। उपोन्य जाति भिन्नानां तत् कथं सम्भविष्यति ?

युद्धेन वर्णसङ्करो न भवति किं ?

(४) प्र० पृच्छेयुस् तत्र केचित् तु गीताऽध्ययनतत्पराः —'युद्धेन भाविना वर्णसंकरः धर्मनाशकः',शंकां इमां अर्जुनस्य न निरास्थत् तु,तादृशं पदं कृष्ण ,

यथा, 'नैव भविता वर्णसङ्करः, (१२०) कुलधर्माः न नंक्ष्यंति, न च धर्माः सनातनाः, पितरो न पतिष्यंति लुप्तपिण्डोदकक्रियाः, पुनाश्चेत्र युद्धं न; प्रत्युत, उद्धरणं पुनः, संस्थापनं च, धर्माणां विभ्रष्टानां भविष्यति' ।

उ० शंकायाः उत्तरं हि अस्याः समाधानपरं । इदं—यद्यपि एतैर् एव शब्दैर् न तदा एवं उक्तं, तथापि अस्ति समस्यायाः गीतायाः अयं एव हि, नान्यः कश्चिद्, 'आशयस्' तु; शब्दैर् अर्थैश्च 'व्यंजितः' । तादृशीनां । शंकानां, पार्थेन उत्थापितानां हि याः, स्थाने भवि समस्तेषु युद्धेषु, अस्मिन् न कैवल्यं, सतो, न क्षत्रियैः किं, भो.!, युद्धं कार्यं कदा चन ? क्षत्ताम् त्रायते' इत्यर्थं 'क्षत्रियस्य' वृथा एव किं? "कानीनस्य मुनेः, स्वबान्धववधूवैधव्यविध्वंसिनः, नप्तारः, कुलगोलकस्य तनयाः, कुण्डाः स्वयं पाण्डवाः, ते पंच, समानदारनिरताः, तेषां कथाकीर्त्तनात् पापं नश्यति, वर्धते च सुकृतं, धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः", इति श्लोकः प्रसिद्धोऽस्ति । युद्धात् पूर्वं हि संशयः आसीद् विजृम्भमाणो हि, भरतीर् बहुभिस् तथा; अश्वत्थामा, कृपो, द्रोणः, ब्राह्मणाः क्षत्र-धर्मकाः; क्षियाणां चापि, राज्ञां च, भूत धर्मापचारकाः, (१४०), काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मत्सर-कारिताः, दुराचाराम् तु, महाकष्टं, संति व्यासेन दर्शिताः । युद्धान् प्राग् एव नहुषं सर्पं आह युधिष्ठिरः, "सर्वे सर्वासु अपत्यानि वर्णाः संजनयंति हि" । अतः समर्थयन् युद्धं कृष्णः पार्थं अबोधयत्—"यदि हि अहं न युध्यां चेद्, धर्मयुद्धं, अतंद्रितः, उत्सीदेयुर् इमे लोकाः, उपहन्यां इमाः प्रजाः, संकरस्य च कर्ता स्यां सदा; न एव प्रवर्त्तनाद्, धर्म्ययुद्धस्य, श्रेयोऽस्माल् क्षत्रियस्य न विद्यते (गी०) । पुनश्च शोऽश्वदत् पार्थं, "ग्लानिं धर्मस्य वीक्ष्य यं, अधर्मस्य अपि च उत्थानं, आत्मानं सृजामि अहं"; तादृश्यां चापि अवस्थायां, "संभवामि युगे युगे, पुनः संस्थापनार्थाय धर्मस्य", न विनश्यते । 'कस्य धर्मस्य'—चेत् पृच्छा; 'वर्ण-धर्मस्य'—तु उत्तरं । वर्णआश्रमाणां धर्मेषु सर्वे धर्माः व्यवस्थिताः; आश्रमाणां तथा धर्माः वर्णधर्मान्तर्आगताः; चातुर्वर्ण्यआश्रितं धर्मं ततोऽसौ वक्ति विस्तरात् । नैरस्य एव हि कस्यापि वर्णस्यार्थे, प्रभाषितः गीतायां वेदसारो वै; न सन्यासिनः एव हि, सर्वथा विनिवृत्तस्य, विरक्तस्यापि कर्मणः, आश्रमांस् त्रींस् तु निर्वाह्य संस्थितस्य चतुर्थके क्षत्रियेण गृहस्थेन, क्षत्रियाय एव शास्त्रे, सादिष्टो धर्मसारो-ऽयं सर्वसंग्रहकारकः । (१५०) । यदि सन्यासिनां एव बोधकोऽयं भवेत्, तदा चातुर्वर्ण्यस्य धर्माणां कस्माद् अत्र निरूपणं ? पितामहस्य भीष्मस्य, नारदव्यासयोः-

स्य, च, युद्धेन स्थापन तेषां, युद्धान्ते विस्मरात्, पुन ? किमर्थं चापि अर्जुनाय गृहस्थाय उपदेशन, "कर्मणि एवाधिकारस्ते", "तस्माद् युध्यस्व, भारत !", "धर्म्याद् हि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते", "तस्मात्, सर्वेषु कालेषु, मा अनुस्मर, युध्य च" ? सर्वसंग्राहक धर्म, वर्णाश्रमसमाश्रय, तस्मिन् काले भूशं ग्लान, सर्वांगे चापि सर्वथा, सर्वेषु अपि विभागेषु, पुन स्थापयितु भुवि, यतोऽवतीर्णं कृष्णोऽभूत् ; सद्रूप उपदिश्य यं सात्व, सात्वत, तस्मात्, सर्वेतद् चापि, फाल्गुन, क्षत्रियस्य, गृहस्थस्य, प्रजारक्षणधर्मिण, शिष्टानां संग्रहस्यापि दुष्टानां निग्रहस्य च कर्तुं (विशेषधर्मोऽस्ति, युद्ध कौरवपापिभि०—इति आदिदेश भगवान्, लोकशिक्षार्थं एव स । एव पूर्वोदिता शङ्का गीतायां तु निरस्यते—न भावी धर्मयुद्धेन वर्णानां खलु संकर, प्रत्युत तथा पुन सृष्टस्य सम्यग् धर्म्य विभाजन । (१६०) । सारो विचारस्य एतस्य संक्षेपेण उच्यते पुन —अवश्यमेव युद्धेऽपि जायते वर्णसंकर, योधानां रुधिरेण योषितासु बलात्कृते ह्रासाद् च नर संख्याया युद्धेषु मरणेन च, विहाय स्वगृहाण्यपि युद्धकार्येषु मग्नैः, अरक्षितासु अत स्त्रीषु व्यभिचारस्य वर्धनात्, किंतु एतस्य प्रतीकारो, नाह युद्धात् पलायन, अपि तु स्थापन भूयो, युद्धेषु शमितेषु यं, व्यवस्थाया दृढतर वर्णानां कर्मणैव हि । जामदग्न्य क्षात्रवर्थे घोर युद्धं ना समापने, नूतन वर्णनिर्माण कश्यपेन यथा कृत । एवमेवाभिमन्यातामामे यास्यति न्यूनता, स्वल्पीभविष्यति यत सर्वे कल्हहेतव. ।

वर्णपरम्परा व्यर्था किं ?

(५)प्र० सत्यस्तेऽत्र केचित्तु, विना हेतु अतिस्वरा —निरर्था, निष्प्रभावा वा, किन्तु वर्णपरम्परा ? 'येनास्य पितरो याता, येन याता पितामहा, तेन यायात् सतां मार्गं, तेन गच्छन् न रिष्यते'(म०), इति यत् मनुनाऽदिष्ट व्यर्थमेवास्ति किन्तु तत् ?

उ० तत्र एतद्धि समाधान —न एतत् व्यर्थ कथंचन, मूल आप्तोपदेशोऽयं न केनापि निरस्यते, अर्थोऽस्य पूर्वमेव उक्त, 'उत्सर्ग' तादृशो भवेत्, प्राय 'सामान्य'-रूपश, साधारणजनार्थक, किंतु तत्र अपवादा ये, 'विशेषो'न्मेष-कारिता, येषु केषु, यत्र तत्र, न उपेक्ष्या तेऽवहेल्या । (१७०) । प्रकृते 'सूचक' जन्म, कर्म 'निर्णायक' पुन । पुत्राय चेत् पितु 'कर्म' स्वभावेन एव रोचते, करोतु अवश्य तद् श्रय, न केनापि निवार्यते । उत्तमा जन्म कर्मभ्या, कर्मणा एव तु मध्यमा, निष्प्रा एव केवल जात्या, वर्णवृत्ता स्मृता बुधै । नैसर्गिकी प्रवृत्तिश्च, तथा वर्णपरम्परा,

मिलिते चेत् उभे, सुखं, 'स्वर्णे सौगन्ध्य' अस्ति तत्। प्रकृतिः आकृता यत्र भिन्ना वशक्रमात्, तत्र प्रवृत्तेर् स्वभावानुरूप जीविका, वर्ण एव च। ततश्च पुराणेषु दृष्टान्ता वर्ण पर्यये। 'उत्सर्गाणां' तु सर्वेषां 'अपवादा' भवन्ति वै। अवश्य 'नियमो' मान्य, मान्यो 'बाधो'ऽपि, हेतुना, साधारणासु अवस्थासु नियमस्य प्रवर्त्तेन, विशेषासु, अपवादा हि प्रभवन्ति एव सर्वत्र। "अन्यो धर्म समस्थस्य, विषमस्थस्य चाऽपर, न कोऽपि आत्यन्तिको धर्म, धर्मो हि आवस्थिक स्मृत" (म०भा०), सम्पत्काले यथा 'उत्सर्गा', 'विपरीता' स्तथाऽऽपदि, नियमा एव नियमान् बाधन्ते; नियमो हि असौ अपि अस्ति, स च सर्वत्र प्रभवन् तु मन्यते। "नहि सर्वहित. कश्चिद् आचार सम्प्रवर्तते, तस्माद् अन्य प्रभवति, सोऽपर बाधते पुन, (१/०), आचाराणां अनैकाग्र्य तस्मात् सर्वत्र लक्ष्यते" (म०भा० शा०), निमित्तानि समीक्ष्यापि, देशकालौ अवेक्ष्य च, समाजस्य हिता धर्मा कल्पनीया सदा बुधै। "स्त्रियो, रत्नानि अथो विद्या, धर्म., शौच, सुभाषित, विविधानि च शिल्पानि, समादेयानि सर्वत" (म०)। चिरकालात् कुले यस्मिन् प्रथिता एका परम्परा, वर्तते चापि कर्म एव जीविका वृत्तिसाधक, त्रिगुणेषु एक गुणस्य प्राधान्य विशेषत, मतौ मतौ सन्ततौ च, यद्यपि तद्गुणसभव, किंतु सभव एवास्ति, न पद्राचन निश्चय, नियमस्यास्य भगो हि बहुधा दृश्यते धरा,। महर्षिभ्य पुरा जाताः सुरा दैत्याश्च, राक्षसा, ऋषय, क्षत्रियाश्चापि, विट्शूद्राः अपि जज्ञिरे, कुले विद्याविहानेऽपि भवन्त्येव तु पण्डिता, यथो तथैव शूराणा जायते भीरवोऽपि वै, भीरूणां च कुले वीरा उत्पद्यन्ते पुन पुन, विद्याभ्यासि कुले मूर्खा. जायन्ते बहुशस्तथा, सदाचारि कुले चापि दुराचारा भवन्ति हि, कुले व्यापारदक्षाणां, सम्पन्न् नाश करा अपि, दरिद्राणां तथा यथो, श्रीनिकेता पता कदा, (१९०), प्रेष्याणां किंकराणां च,दक्षा, वीराश्च, पण्डिता, राजवंशकृतश्चापि सन्ति शूद्रेभ्य उत्थिता। प्रत्यक्ष प्रतिपद एतत्सर्वं तु दृश्यते। "ऋषीणां च नदीनां च जन्मस्थान न विद्यते" (म० भा०)—इति पौराणिकी गाथा साक्षाद्वेदानुमूलने। "जन्माद्यस्य यत", ब्रह्म, सर्वत्रोन तु, सर्वदा सर्वत्र व्यापक यस्मात्, त्रिगुण त तथैव हि संसृष्ट चापि सर्वत्र, तस्मात्सर्वत्र सभव सर्वेषामपि वर्णानां, सर्वेषु नृकुलेष्विति। वैदिक शाश्वत चापि यत्कि एतद् हि एव रूपक—एकस्यैव पितु वर्णा चत्वारो 'ब्राह्मण' सुता। कश्यपस्य ऋषेर्ज्येष्ठो हिरण्यकशिपु सुत, सर्वे-

णामेव लोकानां मूर्धा वृद्धजरोऽसुरः; हिरण्यकशिपोश्चापि प्रह्लादः साधुपूजितः, पूर्णे-न्दुविमला कीर्तिर्यस्याद्यापि विस्तृता; पुलस्त्यस्य ऋषेः पौत्रो रावणो लोक-रावणः; भ्राता विभीषणोऽप्यस्य, कुबेरश्च धनाधिपः। वर्णधर्मस्य, योग्यत्वे, व्यभि-चारि एव कारणं दृश्यते जन्म; नान्वेति; नैव वा व्यतिरिच्यते; न हि शूरस्य पुत्रोऽपि सर्वदा शूरः एव हि; (२००); न वार्त्ताकुशलस्यापि सुतोऽर्थकुशलः सदा; न प्रेष्यस्य सदा पुत्रो विद्याः शिक्षितुं अक्षमः; न च विद्वत्सुतो विद्वानेव सर्वत्र लभ्यते। स्वभावजा प्रवृत्तिर्या सैव योग्यत्व-कारणं; अन्वयाद् व्यतिरेकाच्च सर्वदा सहचारि तत्; तत्तद्योग्यत्वमेवास्मिन् तत्तद्वर्णस्य कारणं; "सम्यक्त्वायनमं, धर्म्यं, सुसुखं कर्तुं, अव्ययं ×, चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुण-कर्म-विभागशः, × कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः"। जन्मनि अपि तु कर्म एव हेतुः वेदविनिश्चितः; न जन्म दृश्यते तद्वत् सद्-असत्-कर्म कारणं। "स्वकर्मणा सर्वसिद्धिं अमरत्वं लभेद् ध्रुवं, सुरत्वं च, मनुष्यत्वं च, सुरेन्द्रत्वं लभेत् नरः, विष्णुत्वं च, शिवत्वं च, गणेशत्वं तथैव च" (दे०भा० स्कं० ९, अ० १७-१८-२०)। पर्यायशब्दाश्चत्वारः, "क्रतुः, कामो, यशो, अपि असुः" (ऐ०उप०), "क्रतुमयो हि पुरुषः", "यो यच्छ्रद्धः स एव सः", (छां० उ०; गी०) "यथाकामो हि पुरुषः, भवेत् तत्क्रतुरेव सः, तत्कर्म कुरुते चैव; यत् कर्म करोत्यसौ अभिसम्पद्यते चायं तदेव" इति श्रुतिर्जगौ (बृ०उप०)। (२१०)।

कर्मणा वर्गो, विवाहादि कथं भवेत् ?

(५) प्र० केचित् तत्र विशंकन्ते—विवाहादि कथं भवेत्, सहआहारो विहारो वा, वसनं चाऽऽसनं तथा, जन्मवर्णव्यवस्था चेत् समग्रा परिवर्त्यते ?

उ० उत्तरं सरलं तत्र—शीलव्यसनसाम्यतः; अनुकूलं ययोः शीलं, सख्यादि व्यसनं तथा, तयोरेव मिथः पाणिग्रहणं तु प्रशस्यते; "विशिष्टायाः विशिष्टेन संगमो गुणवान् भवेत्" (म०भा०नलो०); परीक्षा जन्मपत्राणां ज्यौतिषैर्यत्तु कार्यते कुलैः, सम्बन्धमिच्छद्भिः, इदमेवात्र कारणं, निश्चीयेत गुणानां यत् साम्यं हि वरकन्ययोः, सहधर्मचरौ स्यातां, मा द्विषातां च दम्पती, "अन्यो-ऽन्यस्याव्यभीचारो भवेद् आ-मरणान्तिकः" (म०), तदूर्ध्वं अपि वा सङ्गो "भवेज्जन्मनि जन्मनि"। एवं च शीलसाम्येन भोजने सख्यं दृश्यते, सात्त्वि-कानां, राजसानां, तामसानां तथैव च। 'ज़मीदारो' यदि पिता, पुत्रश्च एको-

ऽय 'डाक्टर', 'प्रोफ़ेसरो' द्वितीयश्च, तृतीयश्च 'वकील', 'दूकानदार' चतुर्थश्च, 'रिसालदार'श्च पंचम , पुत्रिका पंचचाश्चापि, भिन्नप्रकृतिकास्तथा , पञ्चो, ऽपत्यानि चामीषां पुत्राणां हि,महाकुले—किं सर्वेषां अथ एतेषां, यावद् प्रीति परस्पर,सहासन न सम्भाव्य, अन्नाद्य वसन तथा ? (२२०) । कलहे खलु सम्प्राप्ते, येन केनापि हेतुना, विभिद्यन्ते विभज्यन्ते भ्रातरो अपि सहोदरा । 'प्रोफ़ेसरस्य' चान्यस्य भवेद् मुसाहब कुल, महाशालस्य वा 'सार्थवाहस्य' 'नैगमस्य' वै , भिन्नप्रकृतिकैश्चापि विभिन्नव्यवसायकै अपत्यैर्यदि पूर्ण, तत् , किं तयोर्कुलयोर्मिथ न सम्भाव्योऽन्नसम्बन्धो, यौनसम्बन्ध एव वा ? पितुर् 'गोत्र' त्यजत्येव, पत्युर्गृह्णाति चैव हि,-कन्या पाणिग्रहे यद्वत्, 'वर्णं' चापि तथैव हि । कर्षकस्यापि कन्या वा, पुत्री वार्ताविकस्य वा, सुताऽथवा सैनिकस्य, राज्ञ चेत् परिणीयते, सद्य एव हि सा राज्ञी , राजजीविका यत जीविष्यति तु सा इदानीं , न शूद्रा [illegible] पितु पुन । राजाऽसने स्वय तिष्ठेद्, अधिकाराश्च वर्त्तयेत् , 'राजा' एव वाच्यतेऽपि स्त्री , न तु 'राज्ञी', इति व्याहृति , आचार्यस्य तथा पत्नी तु 'आचार्याणी' इति कथ्यते , आचार्यं च स्वय कृत्वा स्त्री 'आचार्या' इत्येव वर्ण्यते । 'वर्णं' तु 'जीविका' सम्या, तस्य वै पर्ययो भवेत् , योषिताया परिणये , त्यक्त्वा गोत्र पितु , यथा कुटुम्बं, वर्णमपि च, पाणिग्राहस्य सा विशेत् , (२३०), —एवं कृता चेन्मर्यादा, वर्णानां रक्षण भवेत् , न भज्येत व्यवस्था एषां, न स्याद्विड्वरा [illegible] सद्यता । 'वर्णं' तु 'आर्त्ति' भरेव, बहिष्कार क्रियेत चेत्, उपस्यते ऽ तरायास्तु नित्यमेव भवा नया , "काम स्वभावयाम " सन्, न आत्यादिक ईक्षते , पुतिर्नृत्यांऽथवा चापि गमिष्यति समाजता , न 'समाज' 'सम भज' स्यात्; नैव च अद्य अस्ति भारते । सर्वं न्यवहारेषु , खीकव्यसनसाम्यत , सर्वेषामेव संसर्गो दृश्यते भारतेऽपि च, (पौटनिल्युपित किंतु कार्य यद्वन् , न तु ६८), जन्मवर्णाग्रहेणापि प्रज्ञानामिह सर्वश , भोजनोद्वाहयोरेव संसर्गो वर्ज्यते कुत ? 'प्रत्यक्ष, चानुमान च, शास्त्र च, विविधागम, त्रय सुविदित कार्य, धर्मशुद्धिमभीप्सता , आर्ष धर्मोपदेश च, वेदशास्त्राविरोधिना, यस्तर्केणानुसन्धत्ते, स धर्म वेद, नेतर " (म०) । न प्रत्यक्ष प्रमाण वा, न तथा चाऽनुमानिक,नाऽऽगमीय असंदिग्ध,जन्मवर्णाय लभ्यते । कर्मवर्णस्य सिध्यर्थं लभ्यते अपि त्रयं बहु । यद्यस्ति सदृश पुत्रो वर्णयोग्यतया पितु , नून स लभतां वर्ण ; को निवारयितु क्षम ? नास्ति चेत् सदृशो, ऽन्य हि प्राप्नोतु

स्वगुणोचित । (२४०) । पर्यालोच्य इह अन्यत्र समीचीन निदर्शनं—आदाने 'दत्त'पुत्रस्य, यदि प्राङ्नाभिवर्धनात्, गृह्येत सद्योजातस्तु, यस्मात् कस्मात् कुलाद् अपि, यत्किंचिज्जातिनाम्नो वा, यत्किंचिद्वर्णनामवतः, आदातुरेव वर्णोऽस्य शिशोरपि भविष्यति—इति वै 'धर्मदाग्राणा' अनुज्ञा,रीतिरेव च प्रथिता, अनुमता चापि शिष्टे । तत्रास्ति कारणं, एवदेव, यद् अर्भस्य शिक्षा, दीक्षा च, संस्कृति, जीविका च तथा, अदातृकुलस्यैवानुसारिणीसाविनी, अस्य ततो 'वर्णो'ऽप्या दातुर्भविता ननु । (२४५ , आदित २३२७)श्लोका ।

ॐ ८ अध्याय

वर्ण निर्णय कथ ?

(६) प्र० गुण कोऽस्य,रुचि काऽस्य, प्रवृत्ति परीदृशी तथा, किंवर्णयोग्यश्चैव इति निर्णय क करिष्यति?

उ० शिक्षाप्रवृत्तस्तु बालाना सर्वथा शिक्षणे रत , प्रकृतीना च सर्वथा निरीक्षक परीक्षक , अध्यात्मविद् च, ज्योतिर्विद्, लक्षणानां नृणा च विद, सामुद्रिक वेत्ता च, अप्यऽयुर्वेदविद् एव च, द्रष्टा च व्यवहाराणा विविधानुभवैर्युत , निश्चेतु एतत् क्षम स्यात् , नान्यथा धृतिमाप्नुयात् । अन्नप्राशनसंस्कारे ऽप्यस्ति विहिता परीक्षणा—"कृतप्राशन उत्सङ्गात् धात्री बाल समुत्सृजेत् , वार्थं तस्य परिज्ञान जीविकायां , अनन्तर, देवताग्रे ऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वश शास्त्राणि चैव, शस्त्राणि, तत पश्येत् तु लक्षण , प्रथम यद् स्पृशेद् बाल , ततो, भाड स्वय तदा, जीविका तस्य बालस्य तेनैव इति भविष्यति" (पारस्कर गृह्य सूत्र, गदाधर भाष्य, का० १, क० १९) "अग्रतोऽथ प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वदा , शास्त्राणि चैव, शस्त्राणि तत पश्येत् तु लक्षण, प्रथम यत् स्पृशेद् बालो रिंगमाण स्वय तदा, जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति (मार्क०) , (१०) , "तस्मिन् काले स्थापयेत् तत्पुरस्ताद् वस्त्र,शस्त्र लेखनी पुस्तक च, स्वर्ण, रौप्य, यच्च गृह्णाति बाल , तै आजीवं तस्य वृत्ति प्रदिष्टा" (अन्य) । अन्नप्राशनसंस्कारे परीक्षा क्रियते कुत ? अबोध-लोकक्रीडासु आस्था च कथं ईदृशी? शिर कपालसन्धी तु, यावद् अस्था पिधीयते न 'ब्रह्मरन्ध्र',तावत्तु 'क्षेत्रज्ञ ' सूक्ष्म देहत स्थूलदेह धारयति, रक्षति पुन च बालक ; अन्नाशनानन्तर तु क्रमशो-

अस्य विवर्धते 'भिदा'-बुद्धिर्, 'अहं'-भावः, स्वच्छन्दा कर्मकर्तृता ; विपरीतो ततश्चापि 'क्षेत्रज्ञो' ह्यधिकाधिकं ; काले गते प्रबुद्धिये, योगाभ्यासतपःश्रमैः, 'अहं-कारे' क्षयं याते, क्षेत्रज्ञस्य उदयः पुनः । सापेक्षं सर्वमेवैतन्, नैव ऐकान्तिकं, उच्यते । निष्कर्षस्तु अयमेवात्र प्रस्तुतविषयान्वितः—जातस्य वंशे कस्मिंश्चिद्, तत्पद्धतिपरम्परा, यथैव ज्योतिर्विद्भिः सुविज्ञैः जन्मपत्रिका, अन्नप्राशनसंस्कारे परीक्षा या कृताऽपि सा, प्रकृतेः 'सूचिका'; किंतु प्रकृत्यैवास्मि 'निर्णयः'। (२०)। कीदृशी कस्य बालस्य प्रवृत्तिः, कीदृशो गुणः, रुचिश्च कीदृशी तस्य, तथोचितं कर्म कीदृशं, जीविकार्थं ?—अथ एतेषां प्रश्नानां तु विनिर्णयः कर्तुं अध्यापकैरेव द्रष्टव्यः, सम्यग्, गुरोः कुले ; ते गृहास्य ततो वर्णं निश्चिन्वंतु स्वभावजं, नैसर्गिकप्रवृत्तेश्चाप्यनुकूलं, रुचेरपि, दिने दिने समीक्ष्यैव, शिक्षयित्वा यथोचितं । समावर्तनसंस्कारे स्वंतिमो वर्णनिर्णयः । द्वितीयं जन्म तत्रैव सिध्यति ब्रह्मचारिणः ; "तत्रास्य माता सावित्री, पिता त्वाचार्यः उच्यते ; आचार्यस्तु अस्य" यं वर्णं "विधिवद्, वेदपारगः, उत्पादयति सावित्र्या" (म०), सोऽस्य सत्योऽस्ति; नापरः । 'आचार्यः' चेत् 'सूक्ष्म'-दर्शी 'ऋषिर्' 'दिव्यचक्षुर्वांस्' तथा, शिष्यस्य 'सूक्ष्मदेहस्य' 'वर्णं' निर्णयन-क्षमः, तदा भवेत् क्षणेनैव विनाऽऽयासेन निर्णयः ; 'सात्त्विक'स्य तु भाः चान्द्री, श्वेता, स्वर्णेन रंजिता ; 'राजस'स्य पुनः रक्ता, तथा चामीकरार्दिता ; नीला दीप्तिः 'तामस'स्य, छादिता हेमरोचिषा ; अव्यक्तस्य तथा अव्यक्तो वर्णो नीहारवद् भवेद् । (२०) । "अजा सा एका लोहित-कृष्ण-शुक्ला बह्वीः प्रजाः सृजति रूपं सर्वतात्" (सां०का०)। "तमो वा इदं एकं हि ; तत् परेण ईरितं पुनः विषमत्वं प्रयाति, एतद् रूपं तु रजसो भवेद् ; रजस् तद् ईरितं भूयो विषमत्वं प्रयाति हि, तस्मात् सम्प्रास्रवत् सत्त्वं ; विष्णुरंशस्तु सात्त्विकः ; ब्रह्माऽथ राजसोंऽशोऽसौ ; तामसो रुद्र उच्यते, स वा हि एकधा त्रिधा भूतोऽष्टधा एकादशधा तथा, द्वादश-असंख्य-धा चाऽऽत्मा बहिरन्तस्तथैव च" (मैत्रायणी उ०) । शिक्षाव्यूहेन निर्णीते वर्णे, वृत्तिं अवाप्नुयात् सर्वः, समाजे स्थानं च स्वप्रकृत्युचितं सदा ; सर्वः स्वं स्वं धर्मकर्म प्रीत्या कुर्यात् समाहितः ; सम्यग् विभजनाच्च च नृणां, चतुर्षु अपि च, वर्णानां, कृत्यानां, सोपानानां च, वर्णेष्वप्याश्रमेषु च, सुव्यवस्था समाजस्य, सर्वेषां च सुखं, भवेत् । नानेकवृत्तिमान् कश्चिद्, वृत्तिहीनो न कश्चन ; नात्यन्तं धनवान् वापि, नात्यन्तं वापि निर्धनः ; जन्मनैवोच्चनीचादि दर्प-दैन्यादिकं न हि ; नाहंकार-विर-

स्कारो, न संघर्षो, न मत्सरः ; नैवेर्ष्या-कलहैर्नित्यं चलनं प्रतिवेशिनां, न युद्धानि, न दुर्भिक्षं, नापि रोगभयं, भवेत् । (४०) । यतूनां दीक्षितत्वाच्च, द्विजत्वाद्, धर्मप्रोपनात्, नियंत्रणाच्च च कामानां, इन्द्रियाणां च निग्रहात्, आश्रयात् 'मध्य'-सूत्रेश्च, सर्वथापि 'अति'-वर्जनात्, नात्यंतं निष्प्रजः कोऽपि, न चैधाति प्रजस्तथा । भूरिशो जनसम्बाधैर्, आहारार्थं विवादिभिः, नऽप्राप्नुवद्भिर्अलं भोज्यं, स्पर्धमानैः परस्परं, आक्रान्तायां यतो मह्यां, मात्स्यो न्यायः प्रवर्तते, तस्मात् सन्तानबाहुल्यं न इष्यते दूरदर्शिभिः । मितासु अपि प्रजासु, इष्टं द्विज भूयस्त्वं एव हि ; "यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं, नास्तिकआक्रान्तम्, अद्विजं, विनश्यति आशु तत्कृत्स्नं, दुर्भिक्ष-व्याधि-पीडितं" (म०) ; 'अद्विजा.' खलु अनात्मज्ञाः, 'शूद्राः', ये ह्रस्व-दर्शिनः, न दीर्घदर्शिनो, विज्ञाः, कार्यकारणवेदिन', अनुबन्धं विजानन्तः कर्मणां दूरगामिनं ; येषां नास्ति आयतेर्ज्ञानं, नास्ति आत्मा देहतोऽपरः, स एव 'नास्तिकाः' बालाः मूढाः नश्वरलोभिनः ; एतादृशानां बाहुल्यं यस्मिन् राष्ट्रे भवेत्, कथं न अमर्यादं भवेत्तत्र सर्वमेव अधरोत्तरं ? राष्ट्रे तु 'द्विज'-भूयिष्ठे मर्यादा सम्प्रवर्तते ; युद्धं 'द्विजानां' एव, तत् तु स्वान्त-करणे एव हि, प्रत्येकस्य मनुष्यस्य स्वस्वदुष्टा-शयैः सह ; (५०) आत्मन्येव द्विधा भक्ते उत्तम-अधम-भेदतः, अशुभेनैव मनसा युध्यतेऽत्र शुभं मनः ; निर्जित्यापि च तद्रूपः 'स्व'-राज्यं स्थापयत्यसौ, उत्तमः 'स्व.' सदा यस्मिन् अधमं 'स्वं' प्रशास्ति हि । "उद्धरेद् आत्मना-ऽत्मानं, नआत्मानं अवसादयेत् ; आत्मैव हि आत्मनो बंधुर्आत्मैव रिपु-रात्मनः" (गी०) ; "मनस्तु द्विविधं प्रोक्तं, शुद्धं, चाशुद्धमेव च ; अशुद्धं कामसंकल्पं, शुद्धं कामविवर्जितं" (उ०) ; 'जितात्मनां' प्रशान्तानां निष्पक्षाणां मनीषिणां राज्यमेव 'स्व-राज्यं' स्यात् ; नहि एवानात्मवेदिनां । सुरेहेदृमयत्यास्तु सम्राजि यदि दुर्जनाः उद्भवन्त्येव, तदा क्षिप्रं निग्रहीष्यंति 'रक्षकाः', उच्छेत्स्यन्ति च दुर्गुणान्, उपायैः उचितैरपि । स्वे स्वे कर्मणि अभिरताः एवं सर्वेऽपि मानवाः परस्परं सुमनसो भवेयुः प्रशमान्विता', सहोदराणामिव वा,ऽपि एकदेहाङ्गवच्च वा, ग्रासदास्, त्राणदाश्चापि, पाणदाश्च, सहायदाः । (६०) ।

गुणोत्कर्षाय प्रोत्साहनं कथं ?

(७) प्र० ननं उक्तं हि गीतायां—"कार्यं कर्म समाचर, कर्मण्येवाधिकारस्ते, मा फलेषु कदाचन" (गी०) ; एतद्वे किन्तु विरलाः कृत्यबुद्ध्या एव केवलं, गुणोत्क-

र्पाय यदस्तु प्रोत्साहनमपेक्षते, उद्दीपनं भवेत् किन्तु गुणोत्कर्षप्रदर्शने ? शंकाऽन्या चाऽपि—कृष्णेन द्विधा उक्तं, मनुना तथा ; "कामात्मता न प्रशस्ता, न चैवेहास्ति अकामता", "निष्कामं कर्म सेव्यं" चेति, उभयं मनुनोच्यते (म) । "न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ; × नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्यासेनाऽधिगच्छति" (गी०)—कृष्णोऽपि द्विविधं चैवमाह व्यामोहकारकं । "कर्मणश्चापि बोद्धव्यं, बोद्धव्यं च विकर्मणः अकर्मणश्च, बोद्धव्यं, गहना कर्मणो गतिः" (गी०) ।

उ० पारिभाषिकसंज्ञानां ज्ञानात् अत्र समन्वयः, विरोधपरिहारश्च, सर्व-शंकानिरासकः ; कृष्णेन, मनुना चापि, सूचितं हि स्वयं यथा ; "सुखाभ्यु-दयिकं चैव, नैःश्रेयसिकमेव च, प्रवृत्तं च निवृत्तं च, द्विविधं कर्म वैदिकं ; इह चामुत्र वा 'काम्यं' 'प्रवृत्तं' कर्म कीर्त्यते ; 'निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु 'निवृत्तं' उपदि-श्यते ; (७०) ; प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानां एति साम्यतां, निवृत्तं सेवमानस्तु भूतानि अत्येति पंच वै"(म०)। "न कर्मणां अनारम्भात् 'नैष्कर्म्यं' पुरुषोऽश्नुते, × असक्तबुद्धिः सर्वत्र, जितात्मा, विगतस्पृहः, नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्यासेनाधि-गच्छति ; 'काम्यानां' कर्मणां न्यासं 'सन्यासं' कवयो विदुः", (न, यौवनेऽपि, बाल्येऽपि, कापायाऽदिग्रहणेन ; विना तपो, विना विद्यां, सदाचारं विनाऽपि [redacted] ; स्वार्थायैव, गृहस्थानां भाररूप बहु वर्धते मिथ्या-सन्यासिनां एषां भरणाय पूर्वेव वै) ; "सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुः त्यागं विचक्षणाः" (गी०) ; अवमत्याभिसंधि स्यात्, अकृतं इत्यमेव च, यथा हि 'अविद्या', विद्यायाः न-अभावः किल केवलं, किंतु मायमयी भ्रान्तिः, मिथ्या-ज्ञानं, असद्-ग्रहः, "अतस्मिंस्तापि तद्बुद्धिः", रज्जौ सर्पभ्रमो यथा ; यथा अ-मित्रं तु मित्रत्वाभावः एव न केवलं, किंतु शत्रुः ; यथा चापि दुःखं खलु अ-सुखं पुनः ; यथा अ-सितं तु कृष्णं स्यात्, सिता-भावो न केवलं ; तथा 'नैष्काम्य'-'नैष्कर्म्य' न शून्यं काम-कर्मणोः अभावमात्रं, किंतु एते विशिष्टे काम कर्मणी ; बन्ध-निर्मोचकं 'कर्म' नैष्कर्म्यं' इति भण्यते ; बन्धमभिमुक्तश्च 'कामो' 'नैष्काम्यं' उच्यते ; 'प्रवृत्तं' बन्धकृत् 'काम्यं', निष्कामं' तु 'निवर्तकं' ; 'आरम्भकं' तु 'कर्म' स्यात्, निष्कर्म' तु 'समापकं'; 'बन्धकं' खलु 'कर्म' अस्ति, 'निष्कर्म' स्यात् तु मोचकं ; अर्पणं तु 'निष्कर्म', कर्मप्रदा-नं तु 'कर्म' वै ; एवं कर्मफल-आसक्तिः निवृत्तेन, उपदिश्यते, निवृत्त्युन्मुखलो-कानां ; न प्रवृत्तजनाय तु । प्रवृत्ति-बुद्ध्या स्वं धर्मकर्मादि आचरतां, पुनः, युक्तानि

अपेक्षितान्येव सदा प्रोत्साहकानि हि फलरूपाणि—कीर्तिर्वा, सम्पत्तिर्वा, इंदिराऽन्यथा। नून गुणविशिष्टानां विशिष्ट पारितोषिक। समाजकल्याणकरा, नान्ये, तत्र 'गुणा' स्मृता। "वित्त, बंधु, वय, कर्म, विद्या, भवति पञ्चमी, एतानि मानस्थानानि, गरीयो यद्यद् उत्तर, पञ्चाना, त्रिषु वर्णेषु, भूयांसि, गुणवन्ति च, यत्र स्यु सोऽत्र मानार्हः, शूद्रश्च दशमीं गत" (म०)। (विद्या विप्रे, धन वैश्ये, क्षत्रे शक्तिश्च कर्मंग, विज्ञपत्य पेक्षितास्तु, वयो यत्र चतुर्ष्वपि)। (९०)। "न हायनै, न पलितै, न वित्तेन न बन्धुभिः, ऋषयः चक्रिरे धर्मं, योऽनूचान स नो महान्। न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलित शिर, यो वै युवा अपि अधीयान, त देवा स्थविर विदु। विप्राणा ज्ञानतो ज्यैष्ठ्य, क्षत्रियाणां तु वीर्यत, वैश्याना धान्यधनत, शूद्राणा वयसैव च" (म०)। ज्ञानदोऽपि च सम्मानैः, ईप्सिता अधिका तथा प्राणद, प्राणदश्चैव अधिकं जित्समर्हति, विनोद अधिक चापि फाक्षस्येव सहायद। हृदयआप्यायकान् एतान् ज्ञात्वा [illegible] उत्साह वर्धनान्, प्रत्येकस्य स्वधर्मस्यऽवश्यकान् साधनोच्चयान्, "स्वे स्वे कर्मण्यभिरत" सिद्धिं सर्वोऽपि एष्यते। "स हिंसता साधु न शास्ति योऽधिप, हितान् न य सम्शृणुते स किं प्रभु", समानसम्प्राहकमेव नैव यत, विग्राहक प्रत्युत, 'शास्त्र' मस्ति 'किं'। अभ्यस्यते इदानीं तु यानि शास्त्राणि सस्कृते, न उपकारीणि तानि इह व्यवहारे, मनाग् अपि, (आयुर्वेद ऋते, किंचिन्मात्र [illegible] ज्योतिष तथा), प्रत्युताऽपि विहन्तॄणि व्यवहारस्य वै भृशं, शास्त्रस्य व्यवहारस्य पार्थक्यात् पतितौ उभौ, (१००), उद्धाराय उभयोस्तस्माद् यत्न कार्या सुधर्मिभिः, शब्दाना उत्तमार्थाना प्राचीनाना निरन्तरं, अध्यात्मदृष्ट्या तेषां च व्यवहारे प्र योजने। स्व भावगुणनिर्दिष्टकर्मणा यदि वर्णता भवेत्, तदा मनुष्याणा जीवनस्यानुबन्धिन प्रश्नाः सर्वेऽपि अनायासं उत्तरेयुः सुखेन ते, प्रश्नैर्यैरेव कालेऽस्मिन् नृलोको व्याकुलीकृत—कथं शिक्षा, कथ रक्षा, कथ चोदरपूरण, कथ वस्त्र, कथं वास, कथ मन्मथतर्पण, चतसृणां एषणाना कथं चोचिततोषण, चतुर्णां पुरुषार्थाना सम्यक् सम्पादन कथ, पति पत्नी पुत्र पुत्री पितृ-मात्रादय, तथा भ्रातृ स्वसृ मित्र शत्रु प्रतिस्पर्धि सहायका, भावा ये ईदृशा जीवसम्बन्धिनस्तवति हि, सुखदु खमया, येषां द्वन्द्वाना अनुभूतये जीवो देह उपाधत्ते, तेषां अनुभव कथ अधिकेन सुखेन स्यात्, दु खेनाल्पतमेन [illegible], कथ विनोद, आमोद, क्रीडा, आनन्दन तथा, परस्परानभिद्रोहो,

द्रोहोऽल्पो अथवा पुनः ; (११०)। राज्ञां सहगामित्वं, न परस्परसंगरः, रणकंड्वाः तथा शांतिः सर्वेषां च, कथं भवेत् ?—इंदृशानाम् अशेषाणां प्रभावाम्पूर्णमुचार्ये, 'कर्मणा वर्णः' इंत्येवम्मार्गेणऽऽपाद्यते ध्रुवं। विशीर्णजीर्णसंकीर्णां आर्यां भारतसंस्कृतिं उद्धर्त्तुं, प्रणवीकर्त्तुं, नान्यां जानीमहे वयं रीतिं, नीतिं, विहायैतां विशुद्धां 'कर्मवर्णतां'। कर्मणैव हि वर्णः स्यात् ; कर्माणि गुणतस्तथा ; गुणः स्वभावजश्चापि,शिक्षया विशदीकृतः। जन्मापि चेद् भवेद् भव्यं ब्राह्मकर्मरते कुले, भूयः स्यात् कर्मणः शुद्धिः, सौन्दर्यस्येव मंडनैः। उत्तमं जन्मकर्मभ्यां, कर्मणैव तु मध्यमं, नास्त्येव केवलं जात्या, वर्णत्वं, इति स्मृतं।

यदि एवं उत्तमा कर्मवर्णव्यवस्था, तर्हि कथं ध्वस्ता ?

(८) प्र० प्रश्नोऽयं संभवत्यत्र—सुव्यवस्था यदि ईदृशी कर्मवर्णात्मिका पूर्वं, कस्माद् भ्रष्टा ? कथं न सा रक्षितुं स्वं समर्थाऽभूद्, एवं गुणिमती सती ?

उ० न हि औषधं भवेन्नु स्यात् शस्त्रं, अत्युत्तमोत्तमं, विना उपचारिहस्तेन, रोगिणस्तु सुखं स्वयं। जनतायाः व्यवस्था एवं,अपि सुष्ठुतमा सती,उद्गुप्तत्वं प्रयोक्तृत्वं महाक्षत्रस्य कांक्षति। (१२०)।ज्ञानाङ्गे च,क्रियाङ्गे च,मस्तके,भुजयोरपि,कल्याणसाधनं सर्वं शरीरस्याखिलं सदा; भवनं रक्षणं चतस्भ्यां उदर-ऊर्वोर्विधीयते। उत्तमाङ्गे हि विभ्रष्टे, नष्टं सर्वं हि संरक्षणं ; मस्तके विकृते, बाहू विकुर्वाते, तथोदरं न स्वकार्यं करोति, एवं पादौ उन्मार्गं व्रजतः। "प्रज्ञापराधाद् हि अहितान् अर्थान् पंच निषेवते" (चरक०), ततो बहुविधाः रोगाः पीडयंत्येनं अंजसा। 'मूला' तु भवरोगस्य, 'तृष्णा' क्षुद्ररुजां तथा, 'अ-विद्यैव' हि रोगाणां सर्वेषां मूलं आदिमं, सा सा विद्या च रोगाणां सर्वेषां एव भेषजं। प्रज्ञा दोषेण आयन्ते आधयो व्याधयस्तथा। प्रज्ञा-प्रसादेन एवापि नश्यंतेऽपि च तेऽचिरात्। द्रव्यैश्चिकित्स्या व्याधीनां, आधीनां आत्मविद्यया ; द्रव्याणां भेषजत्वं च विद्यया एवावगम्यते। "नामंत्रं अक्षरं किंचित्, न द्रव्यं अनौषधं, नायोग्यः पुरुषः कश्चित्, प्रयोक्तैव तु दुर्लभः" (सत्य सु०)। ब्राह्मणम्मन्यमानेषु तपो-विद्या-विलोपनात्, धर्मेस्त्वीजसो ह्रासात्, भूमिपालां अयत्नात्, निर्मर्यादतया राज्ञां, स्वाच्छंद्यात्, पापकृत्तया, (१२०), "यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः" (गी०), इति न्यायेन सर्वत्र पापबुद्धिप्रविसर्पणात्, समग्रं भारतं वर्षं वर्तमानां दशां अगमत्। "ब्राह्मणं तु स्वकर्मस्थं दृष्ट्वा क्षिप्यति चेतरे, चान्यथा, क्षत्रियाद्यास्तु, विप्रस्तत्राऽपचरेत्"

(शु०नी०), "क्षत्रस्याति प्रवृद्धस्य, ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः,ब्रह्मैव सन्नियन्तृ स्यात्, क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भवं" (म०)। ज्ञानेन एव उत्पादितं शस्त्रं, ज्ञानेन एव नियम्यते, निर्मातुं शक्यते यद्वत्,तद्वत् भङ्क्तुं च शक्यते 'ब्रह्मा'आदेशात्,प्रजाभिस्तु 'मनुः'राजा धृतः कृतः, प्रत्येकजातौ, वृद्धानां श्रद्धेयानां कदम्बकं,'ब्रह्मा' इति,बहुमान्यत्वाद्, 'बृहत्वाच्' च एव उच्यते,तत्प्रदेशाद् यथा योग्यः राजत्वे तु नियोज्यते तथा एवा-स्यआज्ञया अयोग्यः राजत्वाद् हि वियोज्यते।यद्वत् ढिल्ला पूर्वं भूपा उत्पथगामिनः हताश्च धर्महन्तारः प्रजापीडनकारिणः, ज्वलनैरिव तेजोभिः तपसां, परमर्षिभिः। "वेनो विनष्टोऽविनयात्, नहुषश्च नराधिपः, सुदाः पैजवनश्चापि, सुमुखो, निमि-रेव च,×(दण्डकः, कार्तवीर्यश्च, समग्रं यादवं कुलं,)। (१४०)। स्ववीर्याद् राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरं, तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयाद् अरीन् द्विजः। ×यद् दुस्तरं, यद् दुरापं, यद् दुर्गं, यच्च दुष्करं, सर्वं तत् तपसा साध्यं, तपो हि दुरतिक्रमः; ×तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परं, तपसा किल्बिषं हन्ति, विद्ययाऽमृतमश्नुते" (म०)। "न बलं, क्षत्रियस्याहुः, ब्राह्मणो बलवत्तरः ×धिग्बलं क्षत्रियबलं, ब्रह्मतेजोबलं बलं, एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे" (वा० रामा०, बा० का०, अ० ५५ ५६), एवं तु निर्विवेद असौ, वसिष्ठेन पराजितः, यः विश्वमपि सङ्क्रुद्धः मित्रं कर्तुं न अशकत्, उग्रतेजाः, महाराजः, प्रवीरः, क्षत्रियर्षभः सर्वेषां अस्त्रशस्त्राणां निधानं परमं च यः, विश्वामित्रो हि, सः पश्चात्, तपस्तप्त्वा महत्तमं, विश्वस्य मित्रं, महर्षिः, गायत्रीमन्त्र-कृत् तथा, बभूव या महादेवी सावित्री वेदमातरः, सर्वशक्तिसमाहर्त्री,तपःसार-स्वरूपिणी, सर्वज्ञानप्रसविनी, 'द्विजाः' सर्वे उपासते। प्राङ्विधास्यद् एवं एतान् भूपतींस्तु महर्षयः, तपःकृशाः, वृद्धदासः, पर्यैक्षन्त पुनः पुनः—(१५०)—'अस्ति ते विषये कश्चिच् चोरो, मिथ्याप्रवञ्चकः, व्यभिचारी, दुराचारी, स्वधर्मवि-मुखोऽथवा, अशिक्षितो, दरिद्रो वा, गर्जालुः, परपीडकः, विद्या रूप धन ऐश्वर्य बल अभिजन दर्पितः ?' 'नास्तीदृशोऽस्मद्विषये'—नृपा उदत्तरंस्तथा। नेदृशा ब्राह्मणाः सन्ति, क्षत्रिया सन्ति नेदृशाः, चारित्र्यनाशादुभयो भारतः निरयं गताः। "अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात्, रक्षार्थं अस्य सर्वस्य राजानं असृजत् प्रभुः" (म०), राजोत्पत्तिसमाख्याने व्यस्तमेतत्तु भारते। "धर्माय राजा भवति, न कामकरणाय तु यथा हि गर्भिणी हित्वा स्वं प्रियं मनसो-

स्तुतं, गर्भस्य हितं आचरेत्, तथा राज्ञाऽप्यसंशयं वर्तितव्यं, कुरुश्रेष्ठ!, सदा धर्मानुवर्तिना, स्वं प्रियं तु परित्यज्य, यद्यल्लोकहितं भवेत्" (म० भा०)। अभिषेके नृपाणां च, प्रतिज्ञा तैः अकार्यत—"प्रतिज्ञां चाधिरोहस्व, मनसा कर्मणा गिरा, पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत्, यश्चात्र धर्म इत्युक्तो, दण्डनीति-व्यपाश्रयः, तं अशंकः करिष्यामि, स्ववशो न कदाचन" (म० भा०); (१६०); 'भौमं ब्रह्म' इति शब्दाभ्यां अत्र हि अर्थोऽयम् दृश्यते—ब्रह्म-विद्या च, सर्वा च भूगता ब्रह्मणः प्रजा। "ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हि द्वारपालो नियोजितः, स कथं तद् गृहे द्वास्थः सभार्यं भोक्तुमर्हति? अहो अधर्मः पालानां पीडा वलिभुजां इव, स्वामिनि भय यद् दासानां, द्वारपानां शुनामिव" (भा०)। भ्रष्टेषु ब्राह्मणेष्वेवं, विप्रवशाः क्षत्रियाः अपि, सर्वा वर्णव्यवस्था च सर्वथा व्यर्यस्ता गता। "दमनाद् दंडनाद् दंडः, नयनान्नीतिरुच्यते" (म०भा०), दंडस्य सत्प्रणेतॄणां, वक्तॄणां सद्नयस्य च, अंशाद्, अभावाच्चैवापि, दुर्नयो भय जायते। राज्ञां इतिहासेषु बहु एतस्य निदर्शनं—ब्रह्म-क्षत्र-विलोभात् यत् जायते घोरविप्लवः। विलास-भोगसक्तानां, विप्राणां अतिलोभिनां, इच्छतां धनं ऐश्वर्यं, विप्रलम्भनदम्भनैः, शाठ्यशालीं तथा राज्ञां प्रजा-तक्षण-भक्षणैः, धर्मविक्रयिणां पापैः, भृशं उद्वेजिताः जनाः, संहत्य, मद्याः, क्रुद्धाः, उभौ एतौ व्यवाशयन्। ईसाऽष्टादशाब्दान्ते फ्रांस-देशे तथाऽभवत्; तथा ईसा-विंशाब्दादौ रूसे रूमेऽपि चाभवत्। (१७०)। विप्राः कोष-पुर-ग्राम-नगरीणां चापि अधारयन्, 'राजपट्ट'इति सहितं 'जगद्गुरु'-पदं तथा, 'पोप'अभिधानाश्च ऐच्छन्त राजवत् शासितुं धराम्. प्रायशोऽत्र ततस् तेषां कलहाः राजभिः सह, प्रजाविनाशिनश्चापि, राष्ट्रविप्लवकारिणः, यूरोपदेशस्य इति-हासे, युगे 'मध्यम' नामके, ('मिड्ल एजेज़'); जमदग्नेः, तत्सुतस्य परशुरामस्य चापि वै, कार्तवीर्यार्जुनेनाथ यथाऽभूद् बहुधा विग्रहः; यथा एव 'भार्गवं' युद्धं विश्वामित्रवसिष्ठयोः। कम्पोर् महर्षि ईशिरवा राज्ञोर् द्रोमले व्यवर्धत। कदाचिद् अजयन् विप्राः, कदाचित् क्षत्रियाः, तथा, प्रजानां पुनः साहाय्यात्, अल्पदोषतराः हि ये अभूवंस् तस्मिंस् तु काले वै, लोकप्रियतराः ततः। नाटके मृच्छकटिके वर्णितो, राज्यविप्लवः कृतः प्रजाभिः कुपितैः ईदृशैरेव कारणैः। पुराण-इतिहास-काव्य नीति-स्मृति ग्रन्थेषु चैव हि, विप्लवानां ईदृशानां दृष्टान्ताः भूरि उदाहृताः। न एकस्मिन् एव वर्णेऽत्र व्याख्या सर्वबलप्रयुक्ता; चत्वारो ये बलाः सन्ति, ज्ञान

शास्त्र धन श्रमा , सम्यग् विभाजिता एव वर्णेषु तु चतुर्षु अपि, नूनं भवति लोकस्य सदा कल्याणकारका । (१८०)। नहि 'ब्राह्मणराज्य' वा केवल च अनियन्त्रित, न च 'क्षत्रियराज्य' वा, 'वैश्यराज्य' न वा तथा, न चैव 'शूद्रराज्य' वा, प्रजाना स्यात् सुखावह, प्रत्युतऽकुल्ताकारि, राजधर्मविरोधि च, स्वच्छन्द हि यत सन् स्यात् , निर्मर्याद, असीमित कर्तव्यं सर्ववर्णाना, अधिकारैश्च, सर्वत्र -मापित चापि अवच्छिन्न, सम्यग्दर्शिविभाजिते । कस्यापि एकस्य वर्णस्य प्रभुत्व, शस्त्रा विना समयाना, मिथो वर्णै स्वीकृताना तथाऽन्यैरै , ऐश्वर्यमदमत्त च भयस्य जनयिष्यति, तादृशस्य च राज्य घोरानर्थकर सदा । तस्मात् चतुर्णा वर्णाना 'मानव' राज्य एव हि, अनुमताना अन्योऽन्य सर्वेषा सुखकारक । "सर्वे क्षयान्ता निचया , पतनान्ता समुच्छ्रया , सयोगा विप्रयोगान्ता , मरणान्त च जीवित" (वा०रा०), "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्,ध्रुवं जन्म मृतस्य च" (गी०), सृतिस्तु मृत्युजन्मान्ता, सयोगान्त वियोगान्त, नरोच्छ्रयान्ताः पाताश्च, सचयान्ता क्षयास्तथा । प्रकृतेर्विकृतिर्नित्य, विकृते प्रकृतिस्तथा, सर्वेष्वपि विभागेषु ससारस्य हि दृश्यते । (१९०)। सामान्य तु विशेषेषु, तस्मिंस्त् तेऽपि सर्व च हि, निलीयते, विलीयते, उत्पद्यते च नित्यदा, नित्य परिणमन्तो वै विक्रियन्ते ह्यभीक्ष्णशः , जातिर्व्यक्तिषु बह्वीषु,जातौ च व्यक्तयस्तथा, अनेकाश्च तथा एकस्मिन्, एकोऽनेकेषु वै तथा, साम्राज्ये यान्ति राज्यानि, तथ राज्येषु भिद्यते, लघ्वोऽपि महति एव, महान् लघुषु चैव हि, जीवात्मसु च सर्वात्मा, जीवाश्च परमात्मनि, सतत हि अनवरत, द्रवति च द्रवति च, सान्द्रीभवति एकतस्तु, तरलाश्चान्यत स्तथा, सलिल बाष्पमेघेषु, वारिवाहा जले पुन , घने हिमे जल, तथ हिम तु तरले जले, सृष्टिश्चापि, लयश्चापि, नित्यमेव प्रवर्तते, द्वन्द्वन्यायफलीभूत जगतो रूपमेव तत् , स्वजनेषु अखिलेष्वेव प्रकृतेर्नियमो हि स , तस्माद् विक्रियते शुद्धा चातुर्वर्ण्यव्यवस्थिति , कालात् पुन सस्क्रियते तथा सा तत्त्वदर्शिभि ।

जातिब्राह्मणा एव कस्मात् न नमस्य ?

(९) प्र० सगर्व पृच्छ्यते कैश्चित् जातिब्राह्मणमानिभि —"उच्चै स्थिति जगति सिध्यति धर्मतश्चेत्, तस्य प्रमा च वचनं कृतकेतरैश्चेत् , तेषा प्रकाशन दशा च महीसुरैश्चेत् , तानन्तरेण निपतेन् क नु मत्पणाम ?" (२००)।

उ० अस्योत्तरं सादरेय,किंतु भवादृकारक—धर्मस्थितिर्जगति सिध्यति दृढत-श्चेत्,तस्य प्रणीतिरपि बाहुकरैर्दृढैश्चेत्,तेषां भवनवदृत्ता च महीश्वरंश्चेत्,तानन्तरेण निपतेत् क नु मत्प्रणाम ? धर्मप्रवत्नुरस्य दृढधरस्य चापि प्राणस्थितिर्जगति सिध्यति चान्नतश्चेत्,अन्नानि चापि न महीकृषकैर्विना चेत्,तानन्तरेण निपतेत् क नु मत्प्र णाम ? महा सुराश्च पतयो, ऽध्याश्च कर्षकाश्च, निष्पादर श्रमिव यतःहिता लुंठेयु· मह्या , वहति, गमयति, विचारयति, [illegible]सारयति अयरज्ञा , सकलान् परान् थे , सौजन्यत रजम् प्रजरान्,अपरान् परांश्च स्वीकुर्वते , सुरस्थितममिण सदैव, भार स्वय च परक च समुद्वहति , तानन्तरेण निपतेत् क नु मत्प्रणाम ? न पुस्तक, न च द्रव, न काञ्चन, न शारीर श्रम एवापि केवल,किं तु मूलंपरं सरलता हि सम, सर्वे गुणा एनैवा पृथग्भजयति । "ब्रह्मणा विहिता वर्णा , लोकतन्त्र अभीप्सता, यदि इह एकवर्णं स्यात् जगत् , सर्वे विनश्यति, यदि ते ब्राह्मणा न स्यु ज्ञान योगवहा सदा, उभयोर्लोकयोर, देवि !,स्थितिर्न स्यात् समास (अ?) त , (समा-ऽज्ञता,मनुष्याणा, विना ज्ञान न सिध्यति), यदि नि क्षत्रियो लोक , जगत् स्याद् अधरोत्तर, रक्षणात् क्षत्रियैरेव जगद् भवति शाश्वत, तथैव,देवि !, वैश्याश्च लोक यात्राहिता स्मृता , अन्ये तान् उपजीवति, प्रत्यक्षफलदा हि ते, यदि न स्युस्तु ते वैश्या , न भवेयुस्तथाऽपरे (२१०), तथैव शूद्रा विहिता सर्वधर्मप्रसाधका , शूद्रा हि यदि ते न स्यु ,कर्मकर्ता न विद्यते , त्रय पूर्वे शूद्रमूला , सर्वे कर्मकरा स्मृता (म०भा०अनु०अ०२०८) । (२०२)। (२०२ श्लो०, आदित २५२९) ।

६ अध्याय

विप्र नृप प्रशंसा, स्त्रीनिन्दा च, मनुस्मृता कस्मान् न मान्या ?

(१०) म० (क) "सर्वस्यैवास्य सर्गस्य धर्मतो ब्राह्मण प्रभु , × भूतेष्वस्तु नरा श्रेष्ठा , नरेषु ब्राह्मणा स्मृता , × सर्वं स्व ब्राह्मणस्येद यत् किंचिज् जगती गत , × (ख) राजा ऽग्निश्चापि, वायुश्च, सोऽर्क , सोम , स धर्मराट् , स कुबेर , स वरुण , स महेन्द्र प्रभावत , × महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति, × (ग) धौश्चल्याच् , चलचित्ताच् च, नैस्नेहाच् च स्वभावत , रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृषु एता विकुर्वते , × शय्यासन, अलंकार, काम, क्रोध, अनार्जव, द्रोहभाव,कुचर्या

च, स्वीम्यो मनुरभ्रकल्पयत्" × (म०); यद्यपि ईदृंशि भूयांसि दृश्यंते ऽत्र मनुस्मृतौ, ब्राह्मणानां प्रशंसा दृग्, राज्ञां च महती तथा, नारीणां घोरनिन्दा च,यद् स्वयं मनुना कृता, उपेक्षणीयं एव एतत् सर्वं, मिथ्यावद् एव, किं ?

उ० नैवं, किंतु मनोरर्थः संदपाठैर्विलंब्यते; पूर्वापरेण सम्यूर्ण पाठे, सोऽर्थोऽवधार्यते। सर्वत्र हेतुपूर्वं हि श्लाघा,गर्हा ऽथवा,कृता मनुना; न विना हेतुं,'जाति'-मात्रेण केवलं,प्रत्युताऽनेन निन्दैव 'जाति'-मात्रस्य भाविता; स्वधर्मकर्मानुष्ठातुः एव तेन कृता स्तुतिः; (१०); अननुष्ठातुरेवापि गर्हणं च कृत भूयो, कर्मणः श्रेस्वं एव एवं पुनः ख्यातं; न जन्मनः। (क) "उत्तमांगोद्भवात्, ज्यैष्ठ्याद् ब्रह्मणश्चैव, धारणात्; × स हि धर्मार्थमुत्पन्नो धर्मकोशस्य गुप्तये × आनृशंस्याद् ब्राह्मणस्य भुंजते हि इतरे जनाः ■ यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यात्, मातेव स पितेव सः"; × (म०) यत्र 'उत्तमांगं' न ज्ञानं,तत्र ब्राह्मण्यमस्ति किं ? न ज्यैष्ठ्यं,नैव वा 'ब्रह्म', यस्मिन्, स ब्राह्मणः कथं ? धर्मगुप्ति-आनृशंस्याभ्यां विना स्यात् किं नु विप्रता ? "यथा काष्ठमयो हस्ती, यथा चर्ममयो मृगः, तथा विप्रोऽनधीयानः, त्रयस्ते नाम बिभ्रति" × (म०), सहार्थं जातु नाम अपि न एष 'ब्राह्मणं' अर्हति। "बिडाल-बक-वृत्तीनां, जातिमात्रोपजीविनां", ब्राह्मण-ब्रुव-जीवानां,बहुशो गर्हणं कृतं मनुना यत् स्वयं, तत्तु पूर्वमेवास्त्युदाहृतं। (ख) जुगुप्सा दुराज्ञानां उक्ता एवं, दंडयता तथा। "रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानं असृजत् प्रभुः" (म०); "अहं वो रक्षिता इत्युक्त्वा, यो न रक्षति भूमिपः, स संहत्य निहंतव्यः श्वा इव सोन्मादः आतुरः। (म० भा० अनु० अ० ९६); (२०); अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्तते, असत्पापिष्ठसचिवो, वध्यो लोकस्य धर्महा (,,शां० अ० ९२); दुराचारान् यदा राजा प्रदुष्टान् न नियच्छति,तस्मादुद्विजते लोकः,सर्पाद्वेश्मगतादिव, तं प्रजाः नानुवर्तंते, न सद् विप्राः, न साधवः; ततः स क्षयमाप्नोति, तथा वध्यत्वमेव च × (,,अ० १२३);यो राजा लोभमोहेन किंचित्कुर्यादसांप्रतं,सर्वोपायैर्नियम्यः सः,यथा पापान्निवर्तते" (,, अ० २०३); "नृपार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्मं आत्मजं, ब्रह्म-(विज्ञान)-तेजोमयं, दंडं असृजत् पूर्वं ईश्वरः; दंडो हि वस्तुतो राजा, स नेता, शासिता च सः, चतुर्वर्णाश्रमाणां च धर्माणां प्रतिभूः स्मृतः; दंडः शास्ति प्रजाः सर्वाः, दंड एवाभिरक्षति, दंडः सुप्तेषु जागर्ति, दंडं धर्मं विदुर्बुधाः; समीक्ष्य स धृतः सम्यक्, सर्वाः रंजयति प्रजाः, असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः;

(धात्स्यं नामा पितेन् देशे, फ्रांसे लुई (६) तिनामक , राजा नष्ट प्रजाकोपात्, समीप तद्विदर्शन), यदि न प्रणयेद् राजा दण्ड दण्ड्येषु अतन्द्रित , शूले मत्स्यानिव अपक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तरा ; सर्वो दण्डजितो लोको, दुर्लभो हि शुचिर्नर , दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद् धर्मे प्रतिष्ठते , (३०) , दुष्येयु सर्ववर्णाश्च, भिद्येरन् सर्वसेतव , सर्व लोकप्रकोपश्च भवेद् दण्डस्य विभ्रमात् , तस्याहु सम्प्रणेतारं राजान सत्यवादिन, समीक्ष्यकारिण, प्राज्ञ धर्म-काम र्थ कोविद, त राजा प्रणयन् सम्यक्, त्रिवर्गेणाभिवर्धते, कामात्मा विषम क्षुद्रो, दण्डेनैव निहन्यते, दण्डो हि सुमहत्तेजो, दुर्धरश्चाकृतात्मभि , धर्माद् विचलित हन्ति नृप एव सबान्धव , × सोऽसहायेन, मूढेन, लुब्धेन, अकृत बुद्धिना, न शक्यो न्यायतो नेतु, सक्तेन विषयेषु च , शुचिना, स सत्यसन्धेन, यथा शास्त्रानुसारिणा, प्रणेतु शक्यते दण्ड , सुसहायेन, धीमता × , मोहाद् राजा स्वराष्ट्र य कर्षयति अनवेक्षया, सोऽचिराद् भ्रश्यते राज्यात् , जीविताच् च, सबान्धव , शरीरकर्षणात् प्राणा क्षीयते प्राणिनां यथा, तथा राज्ञां अपि प्राणा क्षीयते राष्ट्र-कर्षणात्"(म०)। भगवान् हृदयो श्लोकै क्षत्रिय लक्षणं मनु —स एव ब्राह्मणो मान्य यस् तद्गुण विभूषित , स एव क्षत्रियो राजा धर्मो स रक्षकश्च य , समीक्ष्यकारी सद्वादी प्राज्ञ सच्छास्त्रकोविद ,(४०), न पुनर्ब्राह्मणम्मन्य क्षत्रियम्मन्य एव वा, गुणै सर्वैर्विहीनश्च, पापकर्मा च नित्यश , इमौ एतादृशौ दण्डौ मनुना उक्तौ पुन पुन । "दश सूना सम चक्र, दश चक्र-समो ध्वज, दश ध्वज समो वेश , दश-वेश समो नृप"(म०), 'चक्र' तु भैरवीचक्र अत्र, 'पद्' 'वधकीगृह', भोजनादि-प्रदानेन, 'धनैः' ऋणरूपिभि , विक्रीयते अबला 'दक्षा' पशुवद् यत्र, राक्षसै यत्र क्षीणा शरीराणि क्रीयते घोरपापिभि , रखैला तासो तथा जीवा पाल्यते रौर-वेष्यपि, (न तैलिकस्य 'चक्र' तु तावत् भवति दोषवत्, व्याख्यन्ति बुधि , यथा केश्चिद् लिख्यतेऽनवधानत), 'चक्रे' अत्र तु हिंस्यते, 'सूनाया' पशवो यथा, ततोऽपि दारुणतरे प्रकारे पापभूमिते , लोलभार्यं शरीरं स्व स्त्री विक्रीणाति यत्र वै, शरीर तस्य क्षीणाति कृकरन् निर्दयो नर , स्व मातरं न स्मरति, न स्वसार, न पुत्रिकां, न क्षीतो न च सावित्रीं, ततो न्तर नु किं ? अबला व्याकुला यत्र रुदति च तपति च, निष्ठुरै अहिता दुष्टै , स्वकामस्यैव तृप्तये, विनश्यति अचिराद् राष्ट्र रात् तु, कृपाहत यथा। (५०)। 'ध्वज' थान् शौविकमपि 'चक्रा'दपि मयत्तर , यतो नरा मदमत्ता 'चक्राण' प्रविशन्ति हि; गृहत् शुल्क यद्यपानां, रक्षण कृष्णेन

वर्धित, अरण्य सर्वभूताना, मद्येनैव विनाशिन । 'ध्वजा'श्च दारुणा 'वेश्या', या नर्तनकलादिभि , न उषित्वा कृपणे 'चक्रे', 'भद्रान्' अपि विमोहयेत्, प्रलोभनैर् हावभावै , सुरामपि च पाययेत्, सुरापं चापि अकृत्येषु घोरेष्वपि निपातयेत्, सचारयेच्च अघ राष्ट्रेऽखिले, देहे विष यथा । "दश सूनासहस्राणि यो वाहयति सौनिक , तेन तुल्य स्मृतो राजा लुब्धश्च उच्छास्त्रवर्तन" (म०), यतो, ऐतेभ्यो नृप 'सूना चक्र ध्वज' वतोऽपि च, तथैव 'वेशाऽजीवाम्य", कर गृह्णाति निश्चय , गृहीत्वा च कर, तेषा पाप पुष्णाति भूरिश । 'यो राज्ञ. प्रतिगृह्णाति" तादृशाद् ब्राह्मणस्तु स पाप पोषणात् "याति नरकान् एकविंशति"(म०),राजान च प्रजाश्चापि निपातयति तत्र स । उदार आशयो ह्येष नून भगवतो मनो , न जाति प्रक्षु क्षग्राणा भगवान् अनुमोदक । (६०)। "ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्य सर्वपापेष्वपि स्थित "—इत्यस्मिन् विषये पूर्व विस्तरेण विचारित. स्थले अपि तथाऽऽगाधे येषा अविहता गति , देववद् विहरन्तश्च, प्रहरन्तश्च दैत्यवत्, यथेष्ट विभवन्तश्च सर्वत्र प्रभवति ये,अन्याय आचरन्तो अपि दुर्बलेषु पुन पुन , तेऽपि नैतादृशा यत्तु ईहन्ते खलु निश्चय—'न जातु हन्याद् अग्रेज सर्वपापेष्वपि स्थित, अग्रेजो नायमतस्य सद्असद् वा समाचरन्' । यैर् इन्द्रविद्युद् आच्छिन्ना, वायुर्बीजनक कृत , कृतौ कृशानु-वरुणौ दासी दीप प्रपा धरौ, अगुलि अग्र इङ्गितेन एव किंकरा धर्म कारिण , समर्था सर्वथा कर्तु, अकर्तु, ये, तथाऽन्यथा, न ईदृशा तेऽपि कल्पते, भ्रष्ट विदधते न वा, तस्मिन् दडविधाने, यद्, विहित तै , प्रयाते समस्ते भारते प्रप, व्यवधूय अभिभूय च स्मृत्यादीनि पुराणानि शास्त्राणि निखिलानि च । सुन्दोपसुन्दन्यायेन क्षय यास्यति तेऽपि यत्, तत् फल खलु पापाना तेषा , नास्मद्गुणै कृत । यत्र सर्वथाहुत्य दर्पोद्रेको, विरुचन वैर परस्पर, नाशो ऽध्रुव तत्र प्रवर्तते । (७०) । दृश्यते चेदृशा भावा बुद्धिविद्यावता अपि , दर्शिता तत् पुराणेषु सम्यग्दर्शिमहर्षिभि ,देवासुराणा सग्रामे , विश्वामित्रवसिष्ठयो ,रामरावणयोश्चापि कुरुपाण्डवयोस्तथा, 'ज्ञानिनामपि चेतासि देवी भगवती हि सा, बलाद् आकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति" (दु०स०), सद्बुद्धिर् अथ विद्या च दुष्प्रकृत्या विवर्त्यते, "प्रकृति यान्ति भूतानि, निग्रह किं करिष्यति" (गी०), अत एव हि वेदऽज्ञा, 'विद्या दुष्टाय मा दिश', ' विद्या ह वै ब्राह्मण आजगाम, गोपाय मा शेवधिस् तेऽहं अस्मि, असूयकाय, अनृजवे, अयताय, मा मा दा , वीर्यवती तथा

स्याम्" (नि०)। "दुग्धपानं भुजगानां केवलं विषवर्धनं", शास्त्रदानं च दुष्टेभ्यः केवलं पापवर्धनं, 'भौतिकं' चापि 'विज्ञानं', 'अज्ञानेन' ■ पालितं, परस्परवधायैव पापिभिस्तु प्रयुज्यते, यथा पाश्चात्यजातीनां दुर्दान्तानां दशाऽद्य वै। हिन्दव 'शास्त्र शास्त्रे'ति 'वेद वेदेति' रावेण, न वेद शास्त्र मर्मज्ञा रहस्यानां न वेदिनः, अस-च्छास्त्रमहग्रस्ता, त्रस्ता सच्छास्त्रतो भृशं, परपादतले क्षिप्ता, दासा स्वेषु (भारतीयजनेषु) तथाऽप्यहो, दक्षम्यतोऽनिशं भीता, नीता मूढैर् अधोगतिं, दश प्रजप्यन्तिश्च, "सर्वपापेभ्यश्चरिष्यते"। (८०)। जन्मनैव हि वर्णस्य सर्वं विनी-ष्ठित स्थित्। एकजेभ्यो द्विजातीनां दवसीमतर इत मनुना—पूर्वं एव एतत् तत्त्वा वयरेव दर्शितं। निदर्शनं च पर्याप्त दृश्यता ऐतिहासिकं—रामो नाम महाराज, मर्यादापुरुष, स्वयं ब्राह्मणं निजघानेव रावणं 'कर्म राक्षसं', पुलस्त्यस्य कुले पौत्रं, महाविद्याधरं तथा, शास्त्राणां च सम्प्राणां कोविदं, भूशदुर्मदं, मारीचं, ताटका नारीं, भ्रातरौ खरदूषणौ, तथा त्रिशिरसं चापि, कुम्भकर्णं महाबलं, "यस्य प्रमाणाद् अधिकं प्रमाणं नैव विद्यते", रावणिं मेघनादं च, लक्ष्मणेन सहायवान्, ब्रह्म रक्ष-कुलं दुष्टं समग्रं चापि अशातयत्, सीतां हिंसितुं उद्युक्तां, स्वसारं रावणस्य च, निशाचरीं शूर्पणखां, लक्ष्मणेन तु अदण्डयत्, सैन्यमार्गं अददत्, समुद्र देव अपि भयात्, अवबन्धात् सतु मन्थेन, रज्ज्वा इव हि अपराधिनं, वसिष्ठं, वामदेवं च, विश्वा मित्रं महामुनिं, भरद्वाजं, तथाऽत्रिं चापि अनसूयां पतिव्रतां, शरभङ्गं, अगस्त्यं च, ब्रह्मर्षीन् प्रणनाम च, (९०), "यदा, हते दशग्रीवे, विललाप विभीषण, (विगत भीषणत्वं हि यस्माद्, धर्मस्याश्रयात्)—"आदित्य पतितो भूमौ, मग्नस्तमसि चन्द्रमा, अस्मिन् निपतिते भूमौ वीरे मम सहोदरे, × × × योऽस्य विमदेषु न भग्नपूर्वः, सुरैः समेतैः सह वासवेन, भवत आसाद्य रणे स भग्नो, वेला इवासाद्य यथा समुद्र, अनेन दत्तानि महाधनानि, भुक्ताश्च भोगा, निभृताश्च भृत्या रत्नानि मित्रेषु समर्पितानि, वैराणि अमित्रेषु च यापितानि, एषोऽ(ऽग्नि)-हिताग्निश्च, महातपाश्च, वेदान्तग, कर्मसु चाग्र्यवीर्य, एतस्य यत् प्रेतगतस्य कृत्यं, तत्कर्तुं इच्छामि, तव प्रसादात्;—तदाऽस्य वाक्ये करुणे, महात्मा, सम्बोधितः साधु विभीषणेन, आज्ञापयामास, नरेन्द्रसूनु, स्वर्गीयं आधानं, अदीनसत्त्व × × राम शोकसमाविष्ट इत्युवाच विभीषणं—नाय विनष्टो नि-श्चेष्ट, समरे चण्डविक्रम, अत्युदृतमहोत्साह, पतितोऽयं अशङ्कित, न पूर्वं

विनष्टाः शोच्यन्ते, क्षत्र धर्मं अवस्थिताः, वृद्धिं आशासमाना ये निपतन्ति रणाजिरे × × × इय हि पूर्वैं सदिष्टा गति क्षत्रिय सम्मताः क्षत्रियो, निहत संख्ये, न शोच्य इति निश्चय , (१००), तद् एव निश्चय दृष्ट्वा, ताथ आस्थाय, विज्वर , यद् इहानन्तरं कार्यं कल्प्य तद् अनुचिन्तय, × × × शतक्रतुसुरैर्देवै. श्रूयते न पराजित , महात्मा यस्सपञ्चो रावणो लोकरावण , मरणान्तानि वैराणि, निर्वृत्त न प्रयोजन, क्रियता अस्य संस्कारो, ममापि एष यथा तव " (वा०रा०ल०)। जन्मतो'ब्राह्मण'चापि, कर्मणा'क्षत्रिय' स्तु, सुन पुनर् निधनुते रावणं, लक्ष्मण प्रभ । न जन्म क्षत्रिया चापि चक्रु राम महायत्ता , सहाया अभवन्नस्य 'क्षत्रिया ' ऋक्ष वानरा । वालिन कपिराज च, भ्रातरि अन्यायकारिण, कृतसख्य रावणेन, न्यवधीद् एव पापिन, श्लिष्टेऽपि हनूमन्त, सुग्रीव च, विवेकत । कश्यप च हिरण्याक्ष 'जाति ब्राह्मण'मेव च, तथा हिरण्यकशिपुं, विष्णुर्व्यापादयत् स्वय । कृष्णश्च बलरामश्च मैन्द द्विविद वानरौ जघ्नतुर्मधुरायां वै, दुर्वृत्तावा तु भीषणौ, दुष्ट गोरूपञ्च चापि 'धेनुक ासुर'नामकं, 'गो ब्राह्मण' हितौ सन्तौ, 'गो-वर्धन' महत्करौ । (११०)। गो ब्राह्मणाना पूजा यद् हिन्दुभ्य उपदिश्यते, तत्पाद् विवेकाद् अर्थस्तु तस्याश्च व्यासितो बुधा , 'गावस्तु' मातृ वात्सल्य, 'ब्राह्मणो' ज्ञानसञ्चय , एतौ यथैव पूज्येते समुद्देशस्तु तु उच्यते , न मिथ्या ब्राह्मणाना वा पशूनां एव पूजनं । "दुष्टाना निग्रहश्चापि शिष्टाना चापि सग्रह ", इत्येव राज्ञो धर्मोऽस्ति, गोषु वा, ब्राह्मणेषु वा, नृषु, स्त्रीषु अपि, तिर्यक्षु, रक्ष सु अपि, असुरेष्वपि । विष्णुना प्रापितो राज्य प्रह्लादश्च, विभीषण , पिता विशश्रवस्तु एकस्य, भ्रातरौ अपरस्य च । ' पिता, आचार्य, सुहृन् माता, भार्या, पुत्र पुरोहित , न अदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति, यः स्वधर्मे न तिष्ठति" (म०) । ' किं अनडुहा यो न वहेत्, कोऽर्थो राज्ञाऽपि अरक्षता ? यथा दारुमयो हस्ती, पथि क्षेत्र यथा ऊषर, तथा विप्रोऽनधीयानो, राजा यश्च न रक्षिता, नित्य यस्तु सतो रक्षेद्, असतश्च निवारयेत् , स एव राजा कर्तव्य , तेन सर्वमिद् धृत ' (म० भा० शां०) । 'कर्तव्य ' इति शब्देन,प्रजानां दर्शिता स्फुट शक्तिश्चापि, अधिकारश्च, राजत्वे विनियोजने धीरवीरनरस्यैव, भूषित स्य च सद्गुणै । (१२०)। आयत्तं लोककल्याणं 'द्वि अन्तेषु' 'द्वि जे स्थिति, आत्मज्ञ शिक्षके चापि, रक्षके, पोषके तथा । ' माता, पिता, तथाऽऽचार्य , त एव

त्रयः आश्रमाः, त्रयो लोकाः, त्रयो वेदाः, ते एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ; त्रिषु अप्रमाद्यन् एतेषु, त्रीन् लोकान् विजयेश्वरः" (म०)। आचार्यः शिक्षकस्तत्र, पितृस्थानी च रक्षकः, मातृस्थानी पोषकश्च, लोककल्याणकारकाः। दुर्विप्रो, दुर्नृपश्चापि, दुःस्त्री, यद्वत् तु निन्दिताः मनुना ; सन्-नृपः, तद्वत्, सती स्त्री, साधु-शिक्षकः, देवेभ्योऽप्यधिकं तेन मनुनाश्च प्रशंसिताः। (ग) "यत्र नार्यस्तु पूज्यंते रमन्ते तत्र देवताः, यत्रैतास्तु न पूज्यंते सर्वास्तत्र-अफलाः क्रियाः; × शोचंति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलं, न शोचंति तु यत्रैताः वर्धते तद्धि सर्वदा ; × तस्माद् एताः सदा पूज्याः भूषणाच्छादनाशनैः, भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषु उत्सवेषु च; × प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हाः गृहदीप्तयः ; स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ; उत्पादनं अपत्यस्य, जातस्य परिपालनं, प्रत्यहं लोकयात्रा च, प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनं,(१५०); अपत्यं, धर्मकार्याणि, शुश्रूषा, रतिरुत्तमा, दाराऽधीनः, तथा स्वर्गः पितॄणां आत्मनश्च ह ; उपाध्यायान् दशाऽऽचार्यः, शत्-आचार्यांस्तथा पिता, सहस्रं तु पितॄन् माता, गौरवेणातिरिच्यते" (म०) ; ब्राह्मणात्, क्षत्रियाच्चापि, शिक्षकाद्, रक्षकादपि, पोषकस्थानिनी माता, गुरुत्वेन विशिष्यते ; एवं आद्रियते अस्माभिः स्त्री मनुर ; न तु निन्दति। "द्वारं [illegible] एकं नरकस्य ? नारी"—स्याद् उक्तं एतम् नर-केण केन चित् ; 'द्वारं नरो वै नरकस्य चैकं'—नारी च यन्तु न कथं समर्थौ ? 'नरो'हि यः 'कुत्सित'-भाव-पूर्णः, ततश्च यः 'कुत्सित'-कर्म-कारी, स वै 'नरः कुत्सितः' एव बुधः जनैः 'अयं नर-को हि अस्ति साक्षात्'। श्रीभ्रमीर्धर्मवीराणां भीष्मोऽप्याह पुनः पुनः—"एवं स्त्री नापराप्नोति, नर एवापराध्यति ; व्युच्चरंश्च महादोषं नरः एवापराध्यति ; नापराधोऽस्ति नारीणां, नरः एवापराध्यति ; सर्वकार्यैऽपराध्यत्वात् नापराध्यंति च अंगनाः" (म० भा०, शां०, अ० २७२, चिरकारिउपाख्याने)। स्त्रियै पुमान्, यथा पुंसे स्त्री, संसृतिभयप्रदः ; तुल्यरूपेण चैवैतत् प्रोक्तं भागवते स्फुटं; निवृत्तिमार्गिणी नारी तथैव विभियात्वरात्, यथा 'निवर्तमानो' ना (नरः) नार्याः भीयात् समंततः।(१५०)। "स्वभावः एष नारीणां नराणां (च) इह दूषणं (परस्परं); अतोऽर्थान् न प्रमाद्यंति प्रमदासु विपश्चितः"(म०); नारीणां च नराणां च दूषणं हि परस्परं ; उभौ अपि क्षोभयेते, संनिधौ, इतरेतरं; सांख्येषु पूर्वैः संख्यातं, पुरुषप्रकृती यथा। इच्छाशक्त्यधिका नारी, ज्ञानशक्त्यधिकः पुमान् ; योषा तु माया-बहुला, नरो बोधाधिकस्तया; प्रकृत्या निर्मितिस्तु एवं प्रत्यक्षं लक्ष्यते तयोः ; तत्र

च, उत्तरदायित्व भूयान् योधो हि यस्य वै , आनन्द , प्रमदो नाम, 'हर्षक' स 'प्रमाद्येव्' , इच्छापूर्त्यो तथाऽनन्द , स्त्रीनाम 'प्रमदा' तथा ; नरं एव आदिशति अस्मात्, सर्वज्ञानमयो मनु , "कोमल स्त्रीति नामैव", स्त्रीषु तस्माद् दयामय , "प्रमाद्येयुर् नरा नैव प्रमदासु विपश्चित ", आत्मान च स्त्रिय चापि रक्षेयुर् दुष्कृतात् सदा , सतीना च तथा धर्म तेनऽदिष्ट पुन पुन ,अन्यैर्महर्षिभिश्चापि, "शीलरक्षाऽग्रमन सदा" ।१ 'नरो' 'नारी' च शब्दौ तौ 'काम स्वैवात्र वाचकौ,

१ वराहमिहिरोऽपि एव स्वे 'बृहत्संहिता'ऽभिधे, भ्रम तु भर्त्सयामास दुष्यन् नारीविनिन्दकान्, उदार प्रयासापि सतीर्वोपा स्वहरियनी —"ये ह्यङ्गनानां प्रवदन्ति दोषान् वैराग्यमार्गेण, गुणान् विहाय, ते दुर्जना एव हि दुष्टभावा ; सद्भाववाक्यानि न तानि तेषां । प्रब्रूत सत्य,कतरोऽङ्गनानां दोषोऽस्ति यो नाऽचरितोऽस्ति पुम्भि ! धार्ष्ट्येन पुम्भि प्रमदा निरस्ता , गुणाऽधिकास्ता , मनुनाऽत्र चोक्त, 'सोमस्तासां प्रदात् शौच, गन्धर्वो शिक्षितां गिरं, अग्निश्च सर्वभक्षित्व, तस्मान्निष्क (स्पर्श) समा (स्त्रिय) स्त्रिय , ब्राह्मणा पादतो मेध्या , गावो मेध्यास्तु पृष्ठत , अजाऽश्वा मुखतो मेध्या , स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वत , स्त्रिय पवित्र अतुल, नैता दुष्यन्त कर्हिचित्, मासि मासि रजो यासां दुष्कृतानि अपकर्षति , जामयो यानि गेहानि शपन्ति अप्रतिपूजिता , तानि कृत्याहतानीव, विनश्यति समन्तत ' , मनोर्वाक्यानि उदाहृत्य, वराहमिहिर स्वय, स्व शब्दैरेव लिखति, विषये प्रस्तुते पुन—"जाया वा, जननी वा सम्भव स्त्रीकृतो नृणां , हे कृतघ्ना ! तयोर् निन्दां कुर्वतां व कुत सुख ? दम्पत्योर् व्युत्क्रमे दोष सम शास्त्रे विनिश्चित , (१०) , नरा न तं अवेक्षन्ते , तेनात्र वर अङ्गना , अहो धार्ष्ट्यम् असाधूनां निन्दतां अनघा स्त्रिय मुष्णतां इव चौराणां 'तिष्ठ चौर !' इति जल्पतां!" । चतस्रोऽनुष्टुभ ,पूर्व ,या 'मनोर्'इति उदाहृता, एका आसां आत्मना इदानीं लभ्यते हि मनुस्मृतौ , तिस्रोऽन्या अन्यस्मृतिषु प्राप्यन्ते न पुनर्मनौ , एव अन्ये कियन्तोऽपि मनो श्लोका उदाहृता , रामायणे, पुराणेषु , भारतस्य च पर्वसु, अन्येष्वपि प्राग्ग्रन्थेषु, येऽप्यादृश्या मनुस्मृतौ , ईदृशैर्हेतुभिस्तर्कोऽयं तु सिध्यति असशयं, यद् भूरि लोपा क्षेपाश्च पाठे प्रचलिते कृता । उद्योगपर्वणो, नीतेर्विदुरस्य हि धीमत , निदर्शनायोदृर्यन्ते श्लोका अत्र तु केचन—"सप्तदश इमान्, राजेन्द्र !, मनु स्वायम्भुवोऽब्रवीत्, वैचित्रवीर्य !, पुरुषान् , आकाश मुष्टिभिर्घ्नत , तानेव च इन्द्रस्य धनुर् अनाम्यं नमतोऽब्रवीत्, अथो मरीचिन पादान् अग्राह्यान् गृह्णतस्तथा ; 'यश्चाशिष्यं

प्रतीकौ इव ; न स्थाने भाग्रहस्तु 'शरीरयोः' ; (१५०) ; यद् एव विषयऽासङ्ग-कारकं वस्तु विद्यते, तदेव 'नरकद्वारं', 'स्वर्गद्वारं' तथैव च, पुण्यापुण्यमयस्यास्य शरीरस्य तु कारणात्, वारंवारं अमुत्र-इह-गमऽागमन-कारणं, तदेव सर्वथा वर्ज्यं प्रयत्नेन 'मुमुक्षुणा', नरेण, भार्यां चैवापि ; न त्रिवर्ग-'बुभुक्षुणा' । "या उपयाति शनैर्माया'योषिद्'देव-विनिर्मिता,तां(नरः)ईक्षेत आत्मनो मृत्युं, तृणैः कूपं इव आवृतं,(स्त्री)यो मन्यते'पतिं'मोहान् मन्मायां ऋषभायतीं,सा आत्मनो विजानीयाद् वित्त ाऽपत्य-गृह-प्रदं दैवोपसादितं मृत्युं, मृगयोर्गायनं यथा" (भाग० स्कं० ३, अ० ३१) । पुं-स्त्रियोः समता एवोक्ता ऋषिभिः;वा ततोऽधिकं, अर्धद्वयार्धं एकस्य देहस्य एवापि कीर्तितं ; अर्धनारीश्वरो देवः प्रतीकस्तत्र शाश्वतः, गिरा-

---

शास्ति वै यश्च दुष्येद्, यश्चातिवेलं भजते द्विषन्तं, स्त्रियश्च यो रक्षति भद्रमश्नुते,यश्चा-याच्यं याचते, कत्थते वा, यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं, यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी, (३०), अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति, यश्चाकाम्यं कामयते, नरेन्द्र !, वध्वाऽवहासं श्वशुरो मन्यते यो, वध्वाऽवसन्नभयो मानकामः, परक्षेत्रे निर्वपति यश्च बीजं, स्त्रियं च यः परि-वदतेऽतिवेलं, यश्चापि लब्ध्वा न स्मरामीति वादी, दत्वा च यः कत्थति याच्यमानः, यश्चासतः सान्त्वमुपानयीत,एतान्नयन्ति निरयं पाशहस्ताः × × "। सर्वेषां अपि शब्दानां सन्तोऽर्थाः, किंतु, बुध्यते न,अधुना एषां तु यथाना ; व्यवहारविपर्ययात् । आर्षे हि प्राक्तने काले, येऽर्थाः संकेतितास्तु तैः शब्दैर्, न तेऽर्थाः चेत्यंते, कालगत्या तु, साम्प्रतं ; वाक्शैली एका निवृत्ता,ऽन्या प्रवृत्ता शब्दपद्धतिः ; यातो व्याहारः एको,ऽन्यो व्यव-हारः उपागतः ; यथा 'गच्छामः' इत्यर्थे 'साधयामः' प्रयुज्यते, स्वीयेषु कालिदासेन नाटकेषु पुनः पुनः, न च सोऽर्थोऽस्य शब्दस्य व्यवहारे तु लौकिके । ईदृग् हेतुभिर् आर्षत्वं तच्छ्लोकानां तु सिध्यति । न चापि अपि हानिर्हि, भृगोः संस्कारणे मनोः, सैषा लोपेन संजाता ; [illegible] प्रसक्ताः यतो बहु ; आशयश्च तथा एतेषां, उत्तमः चित्तपावनः शोधनो व्यवहाराणां, अन्यश्लोकैः मनुस्मृतौ, इतिहासपुराणे चापि, अन्यत्र, विशदी-कृतः । मनोर्वाक्यमुदाहृत्य, स्वं अपि विदुरो मतं, "यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्यः, तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं ; स धर्मः ; मायाऽाचारो मायया वर्तितव्यः ; साध्वाचारो साधुना प्रत्युपेयः ; जरा रूपं हरति हि, धैर्यं आशा, मृत्युः प्राणान्, धर्मचर्यां असूया, कामो ह्रियं, वृत्तं अनार्यसेवा, क्रोधः श्रियं, सर्वमेवाभिमानः" (म० भा० विदुरनीति, उद्योगपर्व) । (४२) ।

चतुर्मुखी चापि , लक्ष्मीनारायणौ तथा , अपृथक्चारिणौ तौ अनपायि निदर्शन , "विप्रा प्राहुस्तथा चैतद्,यो भर्त्ता सा स्मृताङ्गना" (म०) । 'अनुशास्यति रामस्य सीता प्रकृत आसन, आत्मा हि दारा सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिना, आत्मा इय इति रामस्य पालयिष्यति मेदिनीं" (वा० रा०) , (१६०) , —एव आह वसिष्ठो, च इक्ष्वाकूणां 'पुरो हित', रामेऽरण्य पद्यमाने, राघवस्य 'हित' चिन्तक , 'पु', पुर्या तु 'पुरो',अग्रे वै, कल्याणाय, 'हिताय', हि, प्रजाना, सर्वकार्येषु, परामर्श अथ उत्तम दातु, दशरथेनाप 'नि हित ' 'प्र हित ' सदा । अन्येषा च महर्षीणा अत्र चैवविधा मति —"नास्ति मातृसमा छाया, नास्ति मातृसमा गति , नास्ति मातृसम त्राणं,'नास्ति मातृसमा प्रिया,कुक्षौ सधारणाद् 'धात्री', जननात् 'जननी' स्मृता, अगाना वर्धनाद् 'अम्बा',वीरसूत्वेन 'वीरसू', शिशो शुश्रूषणात् 'शुश्रू', माता देहमनन्तर" (म०भा०) ; "गुणव्यक्ति इव देवी,व्यनक्ती गुणभुग् भगवान् , स हि सर्वशरीरी आत्मा, श्री शरीरेन्द्रियमनसा , नामरूपे भगवती, प्रत्ययस्य ममाश्रय " (अ० सं० ६ अ० ३१), "नित्या एव एषा जगन्माता, विष्णो श्रीर् अनपायिनी , यथा सर्वगतो विष्णु , इय भगवती तथा , अर्थो विष्णु , इय वाणी , नीतिर् एषा, नयो हरि , बोधो विष्णुर, इय बुद्धि , धर्मोऽसौ, सत्क्रिया तु इय , स्रष्टा विष्णु , इय सृष्टि , श्रीर्भूमिर भूधरो हरि , सन्तोषो भगवान्, लक्ष्मीस तुष्टि सा शाश्वती स्मृता , (१७०), इच्छा श्री , भगवान् काम , यज्ञोऽसौ, दक्षिणा तु इय , आज्यआहुतिर् असौ देवी, पुरोडाशो जनार्दन , पत्नी शाला तु इय लक्ष्मी , प्राग्वंशो मधुसूदन , चितिर्लक्ष्मीर्, हरिर्यूप , इध्मा श्री , भगवान् कुश , सामस्वरूपी भगवान्, उद्गीति कमलालया , स्वाहा लक्ष्मीर्, जगन्नाथो वासुदेवो हुताशन , शङ्करो भगवान् शौरि , गौरी लक्ष्मीर्भवेत् सदा , सूर्यस्तु केशवो मित्र , तत्प्रभा कमलालया , विष्णु पितृगण ,पद्मा स्वधा शाश्वत पुष्टिदा , द्यौ श्री ,सर्वात्मको विष्णु अवकाशोऽतिविस्तर , शशाङ्क श्रीधर ,कान्ति श्री चन्द्रिकाऽमला , धृतिर्लक्ष्मीर् जगच्चेष्टा, वायु सर्वत्रगो हरि , जलधिर्नेतु गोविन्द , वेला श्रीर् अस्य विस्तृता ; लक्ष्मी स्वरूप इन्द्राणी, देवेन्द्रो मधुसूदन , यमश्चक्रधर साक्षात्, धूमोर्णा कमलालया , ऋद्धि श्री , श्रीधरो देव स्वयमेव धनेश्वर , गौरी लक्ष्मीर्महाभागा, केशवो वरुण स्वय , श्रीर्देवसेना साऽज्ञेया, सेनानी षण्मुखो हरि , अवष्टम्भो गदापाणि , शक्तिर्लक्ष्मी स्मृता सदा ,

(१८७) ; काष्ठा लक्ष्मीर्, निमेषोऽसौ ; मुहूर्त्तोऽसौ, कला त्वियं ; ज्योत्स्ना लक्ष्मीः , प्रदीपोऽसौ सर्वः सर्वेश्वरो हरिः; लताभूता जगन्माता श्रीर्, विष्णुर् द्रुम-संज्ञितः ; विभावरी श्रीर् , दिवसो देवश्चक्रगदाधरः ; वरप्रदो वरो विष्णुर्, वधूः पद्मवनालया ; नदस्वरूपी भगवान्, श्रीश्च संगमनी नदी ; ध्वजश्च पुंडरीकाक्षः, पताका कमलालया ; तृष्णा लक्ष्मीर्, जगन्नाथो लोभो नारायणः परः ; रति-र्लक्ष्मीश्च, भगवान् गोविन्दो रागः एव च । किं चाति बहुनोक्तेन, संक्षेपेण इद-मुच्यते, देव-तिर्यङ्-मनुष्यादौ पुन्नामा भगवान् हरिः, स्त्रीनाम्नी श्रीश्च विज्ञेया ; नाऽनयोर्विद्यते परं" (विष्णु पु०, अं० १, अ० ८) । "शक्ति-शक्तिमद्-उत्थं तु शाक्तं शैवं इदं जगत् ; स्त्री-पुंस-प्रभवं विश्वं स्त्रीपुंसात्मकमेव च ; परमात्मा शिवः प्रोक्तः, शिवा माया इति कथ्यते ; पुरुषः परमेशानः, प्रकृतिः परमेश्वरी ; शंकरः पुरुषाः सर्वे, स्त्रियः सर्वा महेश्वरी ; विषयी भगवान् ईशो, विषयः पर-मेश्वरी ; मंता स एव विश्वात्मा, मंतव्यं तु महेश्वरी ; आकाशः शंकरो देवः, पृथिवी शंकरप्रिया ; (१९०) ; समुद्रो भगवानीशो, वेला शैलेन्द्रकन्यका ; वृक्षो वृषध्वजो देवो, लता विश्वेश्वरप्रिया ; शब्दजालं अशेष तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा; अर्थस्य रूपं अखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ; यस्य यस्य पदार्थस्य, या या शक्तिरुदाहृता, सा सा विश्वेश्वरी देवी, स स शर्वो महेश्वरः; पुंलिंगमखिलं धत्ते भगवान् पुरशासनः, स्त्रीलिंगं चाखिलं धत्ते देवी देवमनोरमा ; या इयं उक्ता विभूतिर्वै, प्राकृती सा अपरा मता; अप्राकृतीं परां अन्यां गुह्यां गुह्यविदो विदुः ; यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य, मनसा सह, अप्राकृती परा सा एषा विभूतिः परमेष्ठिनः " (शिव-पु० वायुसं० उत्तरखंड, अ० ५) । अर्थवादात्मकमालापं पुराणं वर्णयति अहुं, परस्परं यः संजातः, त्रिदेवानां समागमे—" प्रकाशं च अप्रकाशं च, जंगमं स्थावरं च यत्, विश्वरूपं इदं सर्वं रुद्रनारायणात्मकं ; (नारा-यणात्मिकां देवीं, मोहिनीरूपं आश्रितां, नारायणीं एव विष्णुं, वक्ति रुद्रस्त्विदं शिवः—) अहं अग्निर् भवान् सोमः, भवान् रात्रिर्, अहं दिनं ; भवान् ऋतं, अहं सत्यं ; भवान् क्रतुर्, अहं फलं ; (२००) ; भवान् ज्ञानं, अहं ज्ञेयं ; (अहं जप्यं, भवान् जपः) ; आवाभ्यां सहिता चैव गतिर्, नान्या, युगक्षये ; आत्मानं प्रकृतिं विद्धि,मां विद्धि पुरुषं शिवं;भवान् अर्धशरीरं मे तु,अहं तव तथैव च" । (प्रत्यक्षगत विष्णुश्च ब्रह्माणं पुरतः स्थितं), " हेतुर् अस्य अत्र जगतः, .

पुराण पुरुषोऽव्यय, प्रधानं चाऽव्ययं ज्योतिर् अव्यक्तं प्रकृति तम ; अस्य च एतानि नामानि, नित्य प्रसवधर्मिण ,य ,क , स ,इति दु सशब्दैर् मृग्यते योगिभि स्त्रिय , एष यौजी, भवान् बीजं, अहं योनि सनातन , अस्मान् महत्तर गुह्यं भूत अन्यन् न विद्यते ' (वायु पु० पूर्वार्धं, अ० २४-२५)। "सर्वा (प्रजा.) प्रकृतिसंभूता उत्तमाधममध्यमा , योषिता अवमानेन प्रकृतेर्वं पराभव , रमणी पूजिता येन, पतिपुत्रवती सती, प्रकृतिः पूजिता तेन, वस्त्राऽलङ्कारचन्दनै" (दे० भा०)। 'विद्या समस्तास् तव, देवि !, भेदा , स्त्रिय समस्ता सकला जगत्सु, त्वया एकया पूरित अम्बया, एतत्, का ते स्तुति स्तव्यपरा परोक्ति । सर्वभूता यदा देवी स्वर्गमुक्तिप्रदायिनी त्व स्तुता, स्तुतये का वा भवन्तु परमोक्तय । त्व श्री ,त्व ईश्वरी, त्व ह्री , त्व बुद्धि बोधलक्षणा, लज्जा, पुष्टि , तथा तुष्टि , त्व शान्ति ,क्षान्तिरेव च।"(२१०)।"या देवी सर्वभूतेषु बुद्धि सिद्धि ,क्षमा, दया, शक्ति , निद्रा, क्षुधा तृष्णा, छाया, जाति , धृति , स्मृति ,व्याप्ति , भ्रान्ति , रुचि ,तुष्टि ,ऊहा, ऊपोहा च, धारणा, श्रद्धा, व्यवसिति ,लक्ष्मी , मेधा,भीर् अपि, धीरता, या देवी सर्वभूतेषु चित्स्वरूपेण संस्थिता, नमस्तस्यै, नमस्तस्यै, नमस्तस्यै, नमो नम "(दु०स०)। शिवस्य हि महाशक्ति शरीरार्ध यथा, तथा । "अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतम सखा, भार्यावन्त क्रियावन्त ,भार्यावन्त श्रियाऽन्विता , भार्या मूल त्रिवर्गस्य, भार्या मूल तरिष्यत , सखाय प्रविविक्तेषु भव न्ति एता प्रियवदा , पितरो धर्मकार्येषु, भवति आर्तस्य मातर , आत्माऽऽत्मनैव जनित पुत्र इत्युच्यते बुधै , तस्माद् भार्यां नर पश्येत् मातृवत् पुत्रमातरं" (म०भा०आदि०९८,शकु०), विललाप, वन याते रामे, दशरथो मुहु , कैकेयीं भर्त्सयन् निन्दन्, आत्मानं चापि गर्हयन्—" यदा यदा हि कौसल्या दासीवच्च, सखीव च, भार्यावद्, भगिनीवच् च, मातृवच्च , चोपतिष्ठति,× न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा, कृते तव" (वा० रा०) , एवं उच्चै स्थिति स्त्रीणां दृष्टा लोके महर्षिभि ; पति अपत्य प्रजानां च मातृणां शुद्धचेतसां। (२२०)। सद्भिम , सत् च राज्य ,सती माता तथैव च,समान नीर्घ्या मनुना स्थापितास्तु विशेषत ; मोष्या उपरि चैतस्या चतुर्भौमा, चतुर्विधा, तथा षोडशधा, चाय बहुधा, चाऽ-न्यराज्यधा, सुप्रतिष्ठापिता सवा शिष्टता सम्मता सदा । समाज माता तु सती, पिता सत्क्षत्रमुच्यते, आचार्य खलु सद्ब्रह्म, त्रिभिर्वं धार्यते जगत्। माता पिता

तथाऽऽचार्यः, एत एव त्रयोऽग्नयः ; ते एव हि त्रयो लोकाः, ते एव त्रयः आश्रमाः, ते एव हि त्रयो वेदाः, ते एव उक्तास्त्रयोऽग्नयः" (म०) ; अग्रणीर्नयनाद् अग्रे, स एव 'अग्निः' स्मृतो बुधैः, पावनाद्, दुष्टदहनाद्, अंधकारे प्रकाशनात् ; "अग्निर् मुखं (मुख्यः) च देवानां", परमात्मा, इति च श्रुतिः । भारते विपरीतं सत् जातं सर्वं तु साम्प्रतं, दुष्प्राप्यं किल सद्ब्रह्म, सत्क्षत्रं च न दृश्यते, मातरो मृताश्चोद्विग्नाः शपन्ते 'हैन्दवं' कुलं । (२२८; आदितः २७५७ श्लोकाः) ।

१० अध्यायः

कथं हिन्दूनां योगक्षेमं साधनीयं ?

(११) प्र० एतादृश्यां अवस्थायां योगक्षेमं कथं हि नः ?

उ० संशसकाः कतिपये इदं निश्चिनुयुर्यदि, 'कर्मणा वर्णतायास्तथापि, आश्रमाणां तथैव च, उद्धृत्यै, स्वैर् अपि प्राणैः, प्रयतिष्यामहे वयं', प्रचारयेयुः सिद्धान्तान्, कुर्युः आचरणं तथा, निमग्नस्योद्धृतिर्भूयस्तदा अवश्यं भविष्यति । सदा परस्पराधीनाः, सुसम्बद्धाः परस्परं, परस्परोपकर्तारः, परस्परमुपाश्रिताः, सर्वथा ऽन्योन्यतत्राश्राण्यनुरक्ताः परस्परं, मुख-बाहू-रु-पद्वत्ते वर्णाः प्राप्स्यंति यौवनं; शाश्वतो मानवो धर्मः, सर्वसंग्रहकारकः, निर्मूर्च्छो निर्व्रणः स्वस्थो, भूयश्चोज्जागरिष्यति, आप्यायितस्तपस्याभिः संज्ञां शक्तिं च लप्स्यते ।

गुरुत्रये च, द्विजत्रये च, को वरिष्ठः ?

(१२) प्र० आचार्यः च, पिता, माता, शिक्षकाः, रक्षकाः, तथा पोषकाश्च इति त्रितयं, ब्राह्मणाः, क्षत्रियाः, विशः—एतस्मिंस्त्रितये को नु वरिष्ठः श्रेष्ठ एव च ?

उ० न शक्यमेतत् निर्णेतुं, "कतयोऽप्यत्र मोहिताः" ; एकं महत्तरं इदानीं, तदानीं अपरं पुनः, न शक्नोति च निर्णेतुं, स्वयं हि भगवान् मनुः । (१०) । उक्तमेव हि पूर्वं यत् सर्वे तुल्य-'गुणाः' 'द्विजाः', परस्परानुबद्धाश्च, न स्वतन्त्रस्तु कश्चन ; 'एक जाति'श्च बालोऽपि सर्वप्रियतमः कुले; यदर्थं अन्ये जीवन्ति; स हि शेषो 'प्रयोजनं' ; स्वरूपलाभोऽप्यन्येषां विना तेन भवेन्नहि ; 'आचारणीयो' यास्ते

हि, यालैनैव हि 'मातृता','पितृता' चापि याति, विना तेन प्रयो नहि। विचार एव मिथ्याऽत्र तारतम्यस्य सर्वथा, ईर्ष्या-मत्सरयो वर्त्ता, तथा मानापमानयो, ज्ञानिभिस्तु विशेषेण धार्यमेतत्सदा हृदि, यत सज्ज्ञान-सद्भाव प्रचारस्तेषु चाऽश्रित, सज्ज्ञानाच्च सदिच्छा स्यात् ,सदिच्छायाश्च सत्क्रिया। नूनं स ज्ञानि-चित्त च, महामाया महीयसी, बलाद् 'आकृष्य' 'विक्षिप्य', महामोहाय यच्छति (दु० स०), "बलीयान् इन्द्रियग्रामो, विद्वांस अपि कर्षति" (म०), महामाया-स्वरूपं॥ विद्या अविद्या ऽत्मक द्विधा, तत्र विद्या स्वरूप च योगोक्त खलु पञ्चक— अविद्या,ऽस्मिता मत्या, रागद्वेषौ उभौ तत, साम्या अभिनिवेशश्च, तद्द्र न त्यद् अस्ति हि, एतेन पञ्चकेन एषा दृष्टि आवृत्य सर्वथा, सद्बलेनैव जीव तु कुमार्गे विक्षिपत्यहो ! "न धर्मशास्त्र पठतीति शोधक, न चापि वेदाध्ययन, दुरात्मन, स्वभाव एवात्र तथा अतिरिच्यते, यथा प्रकृत्या (मरिच भवेत् कटु)"। (हितो०)। तथापि, सति सज्ज्ञाने, सदिच्छायास्तु सम्भव, भ्रमज्ज्ञाने तु, नैवास्ति सम्भवोऽस्या मनागपि। (२०)।

(क) एतेनैव हि भावेन आर्ये कर्पिभि अर्पित, "अधीति-बोध-आचरण प्रचारणे" ज्ञानस्य शुद्धस्य तु सम्भृत्य, विशेषु धर्मशिक्षाया, धर्मकृत्यस्य चैव हि, सात्त्विकयाश्च तपस्याया, सर्व तत्तु विवर्जित। मिथ्याधर्मास्तु शिष्यन्ते, न प्रज्ञासम्मता पुन कृत्यानि चानुष्ठीयन्ते दाम्भिकान्येव भूरिश, तपो रजस्तमोयुक्त प्रायो यत्र विडालवत्, 'आचारा' स्तत्वो भिन्ना', ग्रामे ग्रामे, कुले कुलं, मूढग्राहा, हेतुहीना, सर्वथा 'वेद'-वर्जिता, परस्पर विरुद्धाश्च, पोष्यन्ते मूढशिक्षके, "वराणा अत्र अवरा, दक्षिणा अपि अदक्षिण, सहस्ताना अहस्ताश्च, लघूनि महता अपि, सुधानां 'असुधा' चैव, शूराणा चैव भीरव", (भा०) सुरैर्नैव हि भोज्या स्तु 'सुधानां' 'असुधा' इति, प्राय प्रसार्यते 'मौर्य' कूटनीत्या एतया 'बुधै'। "सरस, वैपरीत्येऽपि, सरसत्त्व न मुञ्चति, साक्षरो, विपरीतत्वे, राक्षसो भवति ध्रुव", रागद्वेषाभिभूताऽस्य दुर्बुद्धि दुष्प्र युज्यते वाच, प्रवञ्चनार्थैव लोकस्य, न तु भूतये, महोत्पाता सतो लोके उत्पद्यन्ते हि दारुणा, 'पोपागैण्ड'-कृता यद्वत् प्रवृत्ता सति साम्प्रत। (२०)। "वाचि अर्था नियता सर्वे, वाङ्मूला, वाग्विनि सृता, तस्माद्, य स्तेनयेद् वाच, स. सर्वस्तेयकृन्नर" (म०), 'महा' नाम 'महद् बुद्धि' देवी दुहि-

नरं प्रियां पूतां सरस्वतीं वाचं पुंश्चली कर्त्तुं उद्यतः, रुद्रं अक्रोधयद् घोरं, शिरोऽस्य एकं च सोऽच्छिनत् । महाजनस्य नेताऽपि, यो वाचं दुष्ययोक्ष्यते, स्वार्थान्धो वा; मदान्धो वा, लोभान्धो, कामुकोऽपि वा, लोकानां विप्रलम्भाय, शिरस्तस्य विनं-क्ष्यति; नेतृत्वात्, जीवनाद् एव वा, अयं प्रच्यावयिष्यते । "शास्त्रं ह्यबुद्ध्वा तत्त्वेन, केचिद् वादबलाज् जनाः, कामद्वेषाभिभूतत्वाद् अहंकारवशं गताः, याथातथ्यम-विज्ञाय शास्त्राणां, शास्त्रदस्यवः, 'ब्रह्म'स्तेनाः, निरारम्भाः, अपक्वमनसो, ऽशिवाः, तेषां तमःशरीराणां तमः एव परायणं ; × यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः प्रकृतेः स्याद्व-शानुगः, तस्य द्वेषश्च कामश्च क्रोधो दम्भो ऽनृतं मदः, नित्यमेवानुवर्त्तन्ते गुणाः प्रकृतिसम्भवाः" (म० भा० शां० २७५) । न ईदृशाः 'ज्ञानदातारो' महर्षीणां तु सम्मताः । "स्त्री-शूद्र-द्विजबन्धूनां न सुबोध्या श्रुतिः ; ततः भारत-व्यपदेशेन वेदार्थं उपदिष्टवान् ; (४०), सततं यतमानोऽयं महाकारुणिको मुनिः, यः स्वानुभावं अखिलश्रुतिसारं एकं अध्यात्मदीपं, अतितितीर्षतां तमोऽन्धं ; संसा-रिणां करुणयाऽऽह पुराणगुह्यं" शुश्रूष्यं एव हि वचो हितकारि तस्य (भा०) । "पठन् द्विजो वाग्वृषभत्वं ईयात्, स्यात् क्षत्रियो भूमिपतित्वं ईयात्, वैश्यो जनः पण्यफलत्वमीयात्, जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात्" (वा० रा०), इति उद्देश्येन आदिकाव्यं वाल्मीकिः सरस्वो जगौ । "सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद् वृत्त्युपायान् यथाविधि, प्रब्रूयाद् इतरेभ्यश्च, स्वयं चैव तथा भवेत् ; जानन् अपि हि मेधावी वृत्त्युपायान् अशेषतः, ब्राह्मणोचितवृत्त्या एव वर्तेत; अन्यां न धारयेत; अद्रोहेणैव भूतानां, अल्पद्रोहेण वा पुनः, या वृत्तिस्तां समास्थाय, विप्रो जीवेद् अनापदि, न लोकवृत्तं वर्त्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन, अजिह्मां अशठां शुद्धां जीवेद् ब्राह्मणजीविकां ; संतोषं परं आस्थाय, सुखार्थी, संयतो भवेत् ; संतोषमूलं हि सुखं, दुःखमूलं वि-पर्ययः ; नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन, न विरुद्धेन कर्मणा, न विद्यमानेषु अर्थेषु, नार्त्यां अपि यतस्ततः ; इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ; अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा संनिवर्त्तयेत् ; (५०) ; सर्वान् परित्यजेद् अर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः, यथा तथा अध्यापयँस्तु; सा हि अस्य कृतकृत्यता; बुद्धिवृद्धिकराणि आशु, धन्यानि हितानि च, नित्यं शास्त्राणि अवेक्षेत, निगमांश्चैव वैदिकान् ; ऋतं उञ्छशिलं प्रोक्तं, (कलौ तस्य [illegible] सम्भवः; विप्राणां किन्तु सन्ति एव) त्रीणि कर्माणि जीविका, याजनाध्यापने चैव, विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः" (म०) । आदर्श-'ब्राह्मणं', नूनं,

व्यासो महामुनि , स्वय ताहग्गुण , ख्याति धार्म्यवैराग्यसम्भूतैः , सर्वभूतदया पूर्ण , सर्वकल्याणकांक्षिभि —"येन पूर्ण इवाकाश भवत्येकेन सर्वदा, शून्य येन जनाऽऽकीर्ण, तं देवा ब्राह्मण विदु , येन केनचिद् आच्छन्नो, येन केनचिद् आशित, यत्र क्वचन शायी च, त देवा ब्राह्मण विदु , अहेर् इव गणाद् भीत , सम्मानान्मरणादिव, (मरणाच्च न भीतो य), त देवा ब्राह्मण विदु , न क्रुध्येन्, न प्रहृष्येच् च मानितोऽमानितश्च य , सर्वभूतेषु अभयद , त देवा ब्राह्मणं विदु ; विमुक्तं सर्वसगेभ्यो,मुनि आकाशवत् स्थित, अस्व एकचर, शांत त देवा ब्राह्मणं विदु , (६०) , जीवित यस्य धर्मार्थं, धर्मो हर्यर्थमेव च, अहोरात्राश्च पुण्यार्थं, त देवा ब्राह्मण विदु , ("एव तु पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमय हरिं, क्रियते सर्वभूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी", वि० पु० , 'हर्यर्थं' इत्यस्यार्थोऽत्र 'सर्वार्थं' इति शिष्यते) ; निराशिष अनारम्भ निर्नमस्कार अस्तुतिं, निर्मुक्त, बन्धनै सर्वै , त देवा ब्राह्मण विदु , अनुत्तरीयवसन, अनुपस्तीर्णशायिन, बाहूपधान, शाम्यन्त, त देवा ब्राह्मण विदु , द्वन्द्वआरामेषु सर्वेषु य एको रमते मुनि , परेषा अनव ध्यायन् तं देवा ब्राह्मण विदु , येन सर्वं 'इद' बुद्ध, प्रकृतिर्विकृतिश्च या, गतिज्ञ सर्वभूतानां, त देवा ब्राह्मणं विदु , अभय सर्वभूतेभ्य , सर्वेषां अभय यत , सर्वभूतऽऽत्मभूतो य , त देवा ब्राह्मणं विदु " (म० भा० शां० अ० २५१, २७५) । "न जातिर्दृश्यते तावद् , गुणा कल्याणकारका , जीवित यस्य नऽऽत्मार्थे, धर्मार्थं यस्य जीविनः अहोरात्र चरेत् क्षांतिं, त नर ब्राह्मण विदु " (म० भा० अनु०) । गोविन्दराजटीकाया उक्त रामायणस्य, च, "न शूद्रा भगवद्भक्ता ; विप्रा भागवता स्मृता , (७०) , सर्ववर्णेषु ते शूद्रा , ये हि अभक्ता जनार्दने ; न प्रमाणपर होव वचन चैतदुच्यते, किंतु वस्तु सुवाक्य तद् , बाधकानां अभावत ; ब्राह्मणत्वादिजातिर्हि वार्णैर्वाऽधिगम्यते , आकृत्यैवाऽधिगम्या सा न गोत्वाश्वत्ववत् पुन " (वा० रा० आर० अ० ६८, टीका) । 'यदा भूतपृथग्भावं एकस्थं अनुपश्यति, तत एव च विस्तार 'ब्रह्म' सम्पद्यते तदा , × अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्र करुण एव च, निर्ममो निरहकार समदु खसुख क्षमी, × यस्मान्नोद्विजते लोको, लोकान्नोद्विजते च य , हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो य स च मे प्रिय " (गी०) । इय तु परमा काष्ठा, प्राप्याऽल्पैरेव मानवै , आदर्शमेत चेद् गृह्णात्, यथाबुध्या यतेत च, 'साधुरेव स मतव्य सम्यग् व्यवसितो हि स "

(गी०) ; सोऽयं एवंविधः शब्दः 'ब्राह्मणः' श्रैष्ठ्यसूचकः, आच्छिद्यमानो यैः कैश्च, निरये पातितोऽधुना । वीभत्सरूपिणो भूरि, वीथ्यां वीथ्यां, पुरे पुरे, ब्राह्मणान्' स्वान् रटन्तश्च, पान्थोद्वेजनकारिणः, भिक्षन्ते हि, क्वचिद् दीनाः, बलिनां अग्रतः स्थिताः ; अन्यत्र विकटप्रकारैः त्रासयन्तो ऽबलाः क्वचित् ; अरक्षितेभ्यो बालेभ्यः मुष्णंति आभूषणानि च (८०)। क्षत्र-विड्-वृत्तिभिश्चापि जीवन्तो बहवो नराः, लब्धाः 'ब्राह्मण'-सम्मानं अपि भूयोऽनुयुञ्जते ; नामजात्याऽपि ये नैव ब्राह्मणाः, तेऽपि स्वाँस्तथा बहवः ख्यापयंत्यद्य, 'जन्म-वर्णा'ऽदूरेच्छया । घोरापराधान् कृत्वा च, चौर्यं, हत्यां वधापि वा, पलायन्तो राजदंडात्, नटवद् बहुरूपिणः, स्वाकृतिं गोपयन्तश्च, महा-संन्यासि-वेषिनः, 'साधु-सन्त-महन्तानां' रूपं, 'वैरागिणां' च वा, धारयन्तः कियन्तोऽपि पूज्यंते मूढबुद्धिभिः, 'ब्राह्मणाः' इति कृत्वा तु, धर्मान्धैः अविवेकिभिः । ब्राह्मण्याभिनिवेशो हि सात्त्व-भावे न लभ्यते ; राजसे तामसे भावे प्रायः एतर्हि दृश्यते । सद्ब्राह्मणाः शांतदांताः विद्वांसो विनयान्विताः भारते येऽवशिष्टाः, ते लज्जंते ब्राह्मणब्रुवैः । "क्षात्राणि वैश्यानि च सेवमानः, शौद्राणि कर्माणि च ब्राह्मणः सन्, अस्मिन् लोके निन्दितो मन्दचेताः, परे च लोके निरयं प्रयाति; × यः स्वाध्यान्तः सोमपाश्चार्यशीलः, सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः, ऋजुर्मृदुरनृशंसः क्षमावान्, स वै विप्रो, नेतरः पापकर्मा" (म०भा०शां०) । विविधाश्चाप्यनाचाराः 'ब्राह्मणानां' प्रदर्शिताः, 'तंत्रवार्त्तिक'कारेण, दक्षिणे चोत्तरे तथा, भारते, ऽद्यापि दृश्यते ते तथैव हि सर्वतः ।(९०) ।

(ख) रक्षासारः क्षात्रधर्मस्तथा व्यासेन कीर्तितः; विप्रधर्मादपि श्रेयान् स, इत्येतच्च सूचितं, "क्षत्रं वै ब्रह्मणो योनिः; योनिः क्षत्रस्य ब्रह्म च । यथा, राजन् !, हस्तिपदे पदानि संलीयंते सर्वसत्त्वोद्भवानि, एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान्संर्वावस्थान् संप्रलीनान् निबोध; मज्जेत् त्रयी दंडनीतौ हतायां, सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विरुद्धाः, सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः, क्षात्रे नष्टे राजधर्मे पुराणे; सर्वाः विद्याः राजधर्मेषु शिष्टाः, सर्वे योगाः राजधर्मेषु दृष्टाः, सर्वे धर्माः राजधर्मे प्रविष्टाः, धर्मो नान्यो राजधर्माद् विशिष्टः; एवं वीर्यः सर्वधर्मोपपन्नः, क्षात्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मः, पाल्यो युष्माभिर्लोकपालैरुदारैः; विपर्यये स्याद् अभवः प्रजानां; नष्टाः धर्माः शतधा शाश्वतास्ते, क्षात्रेण धर्मेण पुनः प्रवृद्धाः, तस्माच्छ्रेष्ठाः राजधर्माः; न चान्ये; वीर्यश्रेष्ठाः राजधर्माः मताः मे; आत्मत्यागः,

सर्वभूतानुकम्पा, लोकज्ञान, पालन, रक्षण च, विषण्णाना मोक्षण पीडितानां, क्षात्रे धर्मे विद्यते पार्थिवाना, निर्मर्यादा, काममन्युप्रवृत्ता, भीता राज्ञो, नाधिगच्छन्ति पाप, शिष्टाश्चान्ये सर्वधर्मोपपन्ना साध्वाचारा साधुधर्मं चरन्ति, त्याग श्रेष्ठ मुनयो वै वदन्ति, सर्वश्रेष्ठ यत् शरीर त्यजति, तत् तु व्यक्त राजधर्मेषु, सर्वे प्रत्यक्ष ते भूमिपाला यथैते" (म०भा०शा०)। (१००)। एव पितामहो भीष्म प्रशशास युधिष्ठिर। "यदि न प्रणयेद्राजा दण्ड दण्ड्येष्वतन्द्रित, मत्स्या इवाभक्षयिष्यन् दुर्बलान् बलवत्तरा, अद्यात् काक पुरोडाश, श्वा च लिह्याद् हविस्तथा, स्वाम्य च न स्यात् कस्मिंश्चित्, प्रवर्तेताऽधरोत्तर" (म०), निग्रह सर्वदुष्टाना, शिष्टानामपि सग्रह, प्रग्रहश्चापि सर्वेषा, साधूना चाप्यनुग्रह, रञ्जन च प्रजानां दुष्टानां हस्तोपेक्षणम् च भञ्जन, सर्जन शुभकार्याणां, अनुभाना च तर्पण, शान्तिक,पौष्टिक,कर्म,क्षेमो योगस्तथैव च, सम्मेलितगुणस्तासा [illegible] विना, भूमौ न सिध्यति। उपद्रवेभ्यो रक्षायै प्रजाना, कर्म, शान्तिक, राष्ट्रे सर्वत्र येन स्यात् शान्ति सुस्थापिता, सदा, सम्परिवृद्धौ,पुष्ट्यै च,तासा, कर्मास्ति पौष्टिक, अप्राप्तप्रापण योग, क्षेम प्राप्तस्य रक्षण। अराजके तु लोकेऽस्मिन्, स्यात्, तथा दुष्टराजके, सर्वत्रोपद्रवश्चैव, विलुप्तश्चापि सर्वत, सत्क्षत्रिये सन्नृपतौ लोककल्याणमाश्रित, साधुप्रजनतश्चापि, दुष्टदलनखण्डनै। (११०)।

(ग) अन्यच्चापि तथैवाह कुरूद्वह पितामह, 'विप्र, वैश्य, राजपुत्र च, राजन्!, लोका सर्वे सश्रिता धर्मकामा, × 'वार्त्ता'मूलो ह्यय लोक, तथा वै 'धार्यते' सदा, × वैश्यो हि धनधान्येन, त्रीन् वर्णान् बिभृयादिमान्" (म०भा० शा०), वैश्याधीना च सा 'वार्त्ता', 'धारणाद्' 'धर्म'रूपिणी, वैश्यधर्मोऽपि तेनाप हेतुनाऽस्ति वर पर, यथैव माता सर्वेभ्योऽन्येभ्यो गुरुतरा क्षमा। एव, यथा गुणा तुल्या त्रय, वर्णास्त्रयस्तथा, न कश्चिदवरश्चाय, न च कश्चिद् यथोत्तर। "यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा, द्वेष्यो भवति अर्थपरो हि लोके, कामात्मता खलु अपि न प्रशस्ता, न वा धर्मो यो नार्थकामौ प्रसूते" (म०भा०,शा०)। "यावद् भ्रियेत जठर तावत् स्वत्व हि देहिना, अधिक योऽभिमन्येत, स स्तेनो दण्ड अर्हति" (भाग०)।

(घ) बाल शूद्र चतुर्थश्च सर्वसग्रहकारक, यथोक्त पूर्वं, अव्यक्त यथैव त्रिगुणस्य च; बालस्यैव पोषणाय त्रयोऽन्ये कर्मसाधका।

भोजनविवाहयोः जातिविवेकः सर्वथा व्यर्थ एव किं ?

(१३) प्र० भोजने च विवाहे च परजातिविवर्जनं यच् चिरात् भारते ऽभ्यस्तं, किं नु तत् सर्वथा वृथा ?

उ० "यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः" (म०), इति सिद्धान्तं आलम्ब्य, प्रश्नोऽयं सुविचार्यतां; जातिनाम्नोर् एव भेदः, स्वादो हि विषजले, पर्याप्यते न हि इदानीं हेतुत्वेन कथंचन; मूढग्राहः, शौचदम्भः, परात् विषभयं, तथा भदे-षुरीदृशाः, चान्ये हेतवो व्याजसंवृताः (१२०); न जातिनामभेदस्तु स्वतः पर्याप्तकारणं । पर्याप्यन्ते न ते चापि व्याजाः स्वोद्देश्यसिद्धये । एकजातीनां त्रिसाहस्रं वर्तते एतर्हि भारते, तत्र एकोऽपि न सद्धेतुः क्वचं अपि उपलभ्यते । जातीनां वैभिन्न्यं यद्, प्रान्तीयानां च तथा, देशीयानां तथा, तद्वद् भिन्नधर्मोपलम्भिनां; 'पूर्वोऽहं', 'एष एवाहं', 'एतज्जातीयको ह्यहं', 'एतद्राष्ट्रीयः एवाहं', 'एतद्धर्माव-लम्बी अहं'—घोराः अभिनिवेशास्ते, रागद्वेषैः परिप्लुताः, 'अस्मिता'-जनिताः सर्वे मानवान् भ्रामयन्ति वै, परस्परं द्वेषयित्वा विनाशं प्रापयन्त्यपि । न भाले कस्यचिद् दृश्यं प्रकृत्या लिखितं किल—क्षत्रियो, ब्राह्मणः, शूद्रो, म्लेच्छोऽयं, वैश्यः, एव वा, श्रीवास्तवो, वा सक्सेना, गौडो वा, माथुरोऽथवा, ब्याहा, चूड़ा, नम्-बूद्री, सोधा, ढेडो, अथ पैरिया, महेश्वरी, वा राठौरो, ऽग्रवालो वा, कनौजिया, मद्रासी वा, अथ पंजाबी, बंगाली, गौर्जरोऽथवा, हिन्दी, चीनी तु, जापानी, ईरानी, तुर्की, अरबोऽथवा, जर्मनी, मिश्री, रूसी, मेक्सिकन्श् वा, कनेडियन् ; सर्वे सर्वाः उद्वहन्ति, सर्वे सर्वत्र यान्ति च, "सर्वे सर्वासु अपत्यानि यथोः संजनयन्ति हि" (म० भा०) ; (१३०) ; अथ हिन्दुर्, अथान्येषुर् मुस्लिमः, क्रिश्चनोऽथवा, भवतीह स एवायं ; मुस्लिमश्चापि क्रिश्चनः ; तौ चैवआर्यसमाजेन प्राप्नुतो हिन्दुतामपि ; देशीयत्वं, राष्ट्रीयत्वं, अपि एवं परिवर्तते उपयुक्तैर् 'नैचुरालिजेश-नैर्' विधिभिः ; यथा व्रात्यस्तोमादिविधिभिः भारतेऽपि पुराऽभवत् । भिन्नानां विविधाचाराः प्रान्तानां भारतस्य तु, व्यासेन दर्शिता भूयो विवादे कर्णशल्ययोः ; अधिक्षिपद्भ्यां अन्योऽन्यं, यथापूर्वं तथा एव हि, तात्कालीना तथाऽप्येवं ईदृशा सामाजिकी स्थितिः ; "अटता तु मया, देशान् नानाधर्मसमाकुलान् आगच्छता, महाराज !, बाह्लीकेषु विशामितं ; तत्र वै ब्राह्मणो भूत्वा, पुनर्भवति क्षत्रियः, वैश्यः, शूद्रश्च, बाह्लीकः, ततो भवति नापितः, नापितश्च ततो भूत्वा पुनर्भवति

ब्राह्मण , द्विजो भूत्वा च तत्रैव पुनर्दासोऽभिजायते , × पचनद्यो वहन्त्येता सिन्धु षष्ठास्तु यत्र, ते आरट्टा नाम वाह्लीका , एतेष्वार्यो हि नो वसेत् । कुरव सहपाञ्चाला , साल्वा , मत्स्या , सनैमिषा , कोसला , काशि पौण्ड्राश्च, कालिङ्गा मागधास्तथा, चेदयश्च महाभागा , धर्मं जानन्ति शाश्वत" (म० भा०) । (१४०) । (कलिङ्गदेश किं चान्यैर् निन्दितो धर्मशास्त्रिभि) । वेदेषु चोदाहरण तादृश दृश्यते, यथा, "कारुरहं, ततो भिषक्, उपलप्रक्षिणी नना, नानाधियो वसूयवोऽनुगा इव तस्थिम, इन्द्रायेन्दो परिस्रव" (ऋ० ९—११२—३)। सूच्यते त्वीदृशैश्लोकै , प्रान्ते पंचनदे, पुरा, 'वर्ण'स्तु 'जीविका-धर्म नाभी' एवाभूत् च ; नान्यथा , पर्यवसीत 'वर्ण'स्तु जीविकापरिवर्त्तनात् । यस्मिन् यस्मिन् जनपदे जीविका स्थिरता अयात्, प्रकृतेर आनुकूल्याच्च, सुप्रबन्धात् नृपस्य च, प्राचीण्यात् शिक्षकाणां च शिष्य सद्वर्ण निर्णये, न तत्र हेतुसंकरस्य परिवर्त्ते ॥ तादृश , प्रमाण् च 'जन्मवर्ण च' आसीद् 'वंश परम्परा', पुराणे सूच्यते यद्वत्, "कर्मभि वर्णता गत" । जाति देश राष्ट्र धर्म-कृतानि कृत्रिमाणि तु लक्षणानि ईदृशानि इह व्यावर्त्तन्ते पुन पुन , मनुष्यत्वं पुनस्तु एक स्थिरत्वेन अनुवर्त्तते, तदेव भाले सर्वेषा प्रकृत्या लिखित स्फुट , पादौ दर भुजा अस्थानि, कर्ण जिह्वा अक्षि नासिका , व्यक्त आकृतिरपि, एतत् सर्वेषा अस्ति सुस्फुटं । (१५०) । 'अह हिन्दुः' 'अह मुस्लिम्', 'क्रिस्तनोऽहं', 'यहूदक', 'सजातीयो' 'अन्यजातीय'—इति कोऽप महाभ्रम ? 'मानवोऽह मनोर्जात '—इत्येवाल कथं नहि ? " जाति रीति कुल-गोत्र दूरम", वेदान्त-वागुपसन भेदवर्जितं, 'देश काल विषय अतिवर्त्ति यत्' मानवत्व'इह भाव्यताम् ॥ "सामान्य एकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृत्, तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्यय , सर्वेषामेव भावाना सामान्य वृद्धिकारणं , ह्रासहेतुविशेषस्तु, प्रवृत्तिर् उभयस्य च" (चर०), 'सामान्ये' बल आधेय मनुष्यत्वे'ष्वयम् , न तु 'जाति' 'विशेषेषु सघव्याघात कारिषु , सामान्ये 'धारणा' कार्या, 'विश्वबन्धुत्व' , तदा एव वै, विनिवर्तिष्यते 'ह्रास ', 'विशेषै ' 'जातिभि ' कृत , आक्रोशान्त च अभ्रजाग्र समाज संरक्षिष्यते । प्रवृत्तिस्तु 'विशेषाणा' अपि भवत्येव, न सशय , गौणा एव हि ते सन्तु, सामान्य मुख्यमेव च । प्रयोग प्रस्तुते प्रश्ने सिद्धान्तानां अथ ईदृश — शीलव्यसनसाम्येन विवाहो अस्तु च, भोजन , निरामिषाणा सदृशै ; सामिषाणा च सामिषै , सुरापाणां सुरापैश्च, हिंसकाना च हिंसकै , सात्विकाना सात्विकैश्च;

राजसानां च राजसैः ; तामसानां तामसैश्च; प्रकृतीनां तु साम्यतः (१६०); शूकरऽदाः वराहऽदैः, गोभक्षाः शूषभअदनैः, महिषैर्वाजिनश्चापि तथा कासर-मर्दनैः, शौलगवाः शौलगवैः, अजाभक्षाः अजाअशिभिः, आखेटकाः मृगयुभिः, दुग्धपाः क्षीरपैरपि, गोधूमतण्डुलभुजः यवमुद्गचखादनैः, कंदमूलफलऽहाराः कंदमूलफलअदनैः, सिंहव्याघ्राश्च क्रव्यादाः क्रव्यादवृन्दतरक्षुभिः; तृणाऽशाः ह-स्तिनः उष्ट्राः सैरिभाः ऋषभास्तथा तादृशैः करिभिः षंडैः लुलायैर् वृषभैरपि; शीवाः, शान्ताः, पैलवाश्च, शीवैः, शान्तैश्च,पैलवैः,सह आहारविहारेषु विवाहेषु परन्तु वै, परस्परं रमन्तां च, मोदन्तां स्वतः एव च ; नैसर्गिको विधिर् अयं सर्वथा चापि अकृत्रिमः, शीलव्यसनसाम्येन प्रकृत्यैव नियोजितः। पशूनां 'जातयो' भिन्नाः यद्, रूपेणैव सत् तथा ; न पुनर्मानवेषु एवं जातिभेदः स्वरूपतः ; कृत्रिमैरेव वेषैः स्वान् भेदयंति एव ते नृपाः। पुराणी इयं प्रथा—वेश-भेदाः 'कर्म'-विभेदने ; सा तु "कर्म-विवेकार्थं" इदानीमपि पाल्यते; 'कान्स्टेबलस्य' अपरो वेशो, सैनिकस्यापि चापरः, 'अजस्य' च, 'वकीलस्य', 'कृजिमैनस्य' चान्यथा ;(१७०), शय्यायै स्वपरं वस्त्रं, अश्वआरोहाय चापरं, मार्जन्याश्च प्रयोगाय वस्त्रमन्यद् अपे-क्षितं ; देश-काल-निमित्तानां विशेषैः विविधाः प्रथाः, अभूवन् पूर्वकाले याः, सर्वाः ताः माधुना हिताः ; "ततः शकान्, सयवनान्, काम्बोजान्, पारदांस्तथा, पह्लवांश्चैव, निःशेषान् कर्तुं व्यवसितस्तदा ; ते वध्यमानाः वीरेण सगरेण महा-आत्मना, वसिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुः मनीषिणं ; × सगरः स्वां प्रतिज्ञां च गुरोर्वाक्यं निशम्य च, 'धर्मं' जघान तेषां वै, 'वेश-न्यत्वं चकार [illegible] ; अर्धं शका-नां शिरसो मुण्डं कृत्वा व्यसर्जयद्, यवनानां शिरः सर्वं, काम्बोजानां तथैव च, पारदाः मुक्तकेशाश्च, पह्लवाः श्मश्रुधारिणः, निस्स्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन म-हात्मना ; × सर्वे ते क्षत्रियाः, तात !, धर्मस्तेषां निराकृतः, वसिष्ठवचनाद्, राजन् !, वेशश्च, सगरेण हि" (हरिवं० अ० १४)। न यातऽयत्तसांकर्यं पुरा-आसीत् ,साम्प्रतं यथा ; न 'रेल्वे', वायुयानानि, वह्निआपि अग्निधगानि चापि अति-वेगानि , वाष्पैर्वा विद्युता प्रेरितानि वा , 'लारी', 'बस्', 'मोटरादीनि'; ना-निशं च गतागते, कोटिशोऽपि मनुष्याणां, 'चातुर्मास्ये'ऽपि संततं ; (१८०) ; 'देव-निद्रोत्थिसिं' चापि, 'शुक्रास्तोदय' मेव च, न मत्वा, 'हिन्दव'श्चापि प्रयांति अद्य तु कोटिशः । दस्युभिः किल मार्गेषु रुद्धेषु प्रायशः पुरा, परस्परसहायार्थं

'सार्थ'यज-'जाति-निर्मितिः, 'समुत्थितानां सम्भूय', 'श्रेणीवत्' 'निगमादिवत्'; प्रधानहेतुः सर्वत्र 'कर्म'-सामान्यमेव हि; एकस्मिंश्च कुले 'जाताः', जीवंतश्चैक-जीविकां, परस्परं संहताश्चापि, एकजातित्वमागताः, पुराकाले; तदधत्वे सर्वं विपरिवर्त्तितं; ततो नवीना कार्याऽस्ति समाजस्य व्यवस्थितिः। "आयुः सत्त्वबल-आरोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः, रस्याः, स्निग्धाः, स्थिराः, हृद्याः, आहाराः सात्त्विक-प्रियाः; कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः आहाराः राजसस्येष्टाः दुःख-शोकाऽऽमयप्रदाः; यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यद् उच्छिष्टमपि चामेध्यं, भोजनं तामसप्रियं" (गी०); भोजने अतः, विवाहे च, परा शुद्धिरभीप्सिता; दुष्टाशाद् व्याधयो भूरि जायन्तेऽपि आधयस्तथा, पापानि च निकृष्टानि दुर्बुद्धि-जनितानि हि; (१९०); शुद्धाशात्तु स्वदेहस्य, शुद्धोद्वाहाच्च सन्ततेः, स्वास्थ्यं, च परमोत्कर्षः, प्रत्यक्षं किल दृश्यते। जातिनाम्नोः समत्वेन किन्तु नैतद् अवाप्यते। संचारिरोगाऽऽक्रान्तानां 'सजातीनां' तु हस्ततः दृश्यते गृह्यमाणं हि भोज्यं; मान्यनरात् तथा, स्वस्थस्यापि शुचेश्च, अन्य-'जाते'र्नाम तु विभ्रतः। एवमेव विवाहेषु वैषम्यं दृश्यते बहु; कृष्णो वरो वधूः श्वेता, वरो गौरो ऽसिता वधूः, कुरूपोऽयं सुरूपा इयं, कान्तोऽयं विकटा त्वियं, मूर्खोऽयं विदुषी चैषा, मूढोऽयं स्फूर्त्तिमती असौ, नपुंसकप्रायः एको हि अपरा तु अतिकामिनी, कामु-कोऽयं व्यवायेच्छुः सा मैथुनपराङ्मुखी, व्यभिचाररतो ह्येषः दुःखिनी एषा पति-व्रता, पत्नीव्रतो ह्ययं शुद्धः सा पुनर्व्यभिचारिणी, अयं भीरुरियं वीरा, स्वच्छा इयं मलिनस्तु असौ, कराला इयं मृदुश्चायं, विपरीतं तथैव च, दम्पत्योर्यद्यद् एकस्य अभीष्टं, द्विष्टं तद् अन्यतः, दम्पत्योर् दृश्यते हि ईदृग् विरोधो, सुखनाशकः, हिन्दूनां बहुशो लोके, 'जाति'-भ्रान्ति समे द्वयोः।(२००)। "उन्मादो मातृदोषेण, पितृ-दोषेण मूर्खता", गाथा इयं प्रथिता लोके, विवाहे दोषसूचिका। "ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः; ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्राः जायंते शिष्टसंमताः, रूपसत्त्व-गुणोपेताः, धनवन्तो यशस्विनः, पर्याप्तभोगाः धर्मिष्टाः, जीवन्ति च शतं समाः; इतरेषु तु अशिष्टेषु, नृशंसाऽनृतवादिनः, जायते दुर्विवाहेषु, ब्रह्म-धर्म-द्विषः सुताः" (म०)। ज्ञानं तु 'ब्रह्म'-शब्देन, कर्म 'धर्मेण', कथ्यते; 'ब्रह्म'-द्विषस्तु निर्विद्याः, पापिनो 'धर्म'-घातकाः, 'मूर्खा'श्चापि, तथो'न्माद' रोगादिभिरुपद्रुताः; वरवध्वोर् आनुगुण्यं यत्र निश्चीयते ध्रुवं, विना छलं, विना लोभं, विना 'जाति-

उपदिष्टं तथा, 'सह-धर्मं-चरी स्यात्' इत्युद्देश्येन पेशलं, तत्रैव सद् विवाहोऽस्ति, सत्यं 'सावर्ण्यं' एव च । कामस्य भार्या- तिसस्तु सात्त्विकाः सात्त्विकस्य वै, प्रीतिः स्नेहमयी, गाढा रतिः, शुद्धा च सन्ततिः । "परस्परमनुकूल्येन तदेवं लज्जमानयोः, संवत्सरशतेनापि प्रीतिर्न परिहीयते" (वा० कामसू०) । (२१०) । "एतत्कामफलं लोके यद् द्वयोरेकचित्तता ; अन्यचित्तकृते कामे, शवयोरिव संगमः"(भर्तृहरि०)। ताभ्यामेव लभ्याः स्युः 'महायशस्विनः' सुताः, ब्रह्मचारि-व्रतं याभ्यां अच्युतं प्रतिपालितं; ब्रह्मचारी युवा यत्र, कन्या च 'ब्रह्मचारिणी'। "अविप्लुतब्रह्मचर्यः युवा गार्हस्थ्यं आविशेत्" (म०), कन्या च अदूषिता सत्या प्रयता ब्रह्मचारिणी । ब्रह्मचर्यव्रतीनां मुख्यं हि विहितं व्रतं; कन्यायाः दूषण-स्यापि ईषन्मात्रस्य निषिध्यते, सर्वैरेव स्मृतिकारैः प्रसोत्कर्षं तु काश्चिभिः । "आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणं इच्छते, आचार्यो ब्रह्मचारी" स्याद् इति।आथर्व-णिनां श्रुतं। पुण्यकीर्तिं सदाचारं,तादृशो हि उपसीदति ब्रह्मचारी सदाचारः,सद्विद्या प्राप्तुं उत्सुकः । "कन्या वै ब्रह्मचर्येण युवानं विन्दते पतिं" (वे०), विद्या विनय-सम्पन्नं, ब्रह्मचर्यव्रते स्थितं, शुद्धं, तथाविधः शुद्धः युवा चापि अभिकांक्षते । सृष्ट्यादिकाले "प्राप्यच्छद् ब्रह्म वै प्रजापतये प्रजाः,न प्रायच्छद् (किन्तु) तस्मै ब्रह्म-चारिणं एव" हि (श०ब्रा०११-३-३१; गो०ब्रा०२०)। (२२०)। "वेश्या नाम महावह्निः, रूपेन्धनसमुज्ज्वला, कामिभिर्यत्र हूयन्ते यौवनानि धनानि च", इति श्लोकः प्रसिद्धोऽस्ति; तस्मात्सत्यतरो ह्यसौ—'विटो नाम महाव्याघ्रः शाठ्यदंष्ट्रान-खैर्युतः, योऽबलाः खादति क्रूरः, वेपतीर् हरिणीरिव' । "ज्ञानं, शौर्यं, महः, सर्वं ब्रह्मचर्ये प्रतिष्ठितं" (म०भा०शां०), ब्रह्मचर्यव्रताऽयत्तं ज्ञानं, शौर्यं, धनं, बलं; सर्वस्, तेजो, महो, रहो, ब्रह्मचर्येण वर्धते । बालानां, युव-कन्यानां, दूषणेन, विपत्तयः घोराः, मानवघातेस्तु उत्पद्यते जीवनं भृशं । "अविज्ञातासु च स्त्रीषु, क्लीबासु, स्वैरिणीषु च, परभार्यासु, कन्यासु, नाऽचरेन् मैथुनं नरः; कुलेषु पाप-रक्षांसि जायंते वर्णसंकरात्, अपुमांसो, अङ्गहीनाश्च, स्थूलजिह्वा-, विचेतसः; एते चान्ये च जायंते यदा राजा प्रमाद्यति; तस्माद् राज्ञा विशेषेण वर्जितव्यं प्रजा-हिते"(म० भा० शां० ९०) । नवधा कथ्यते भक्तिः, दशधा चापि मैथुनं; अष्टाङ्गः प्रोच्यते योगः, तथाष्टांगं च मैथुनं; आसनान्यपि चत्वारि च अशीति-श्चापि मैथुने, पशूनां अनुकारेण तावंतः खलु संख्यया ; योगे च तावन्ति,

उच्यन्ते, फलं तु विपरीयते, (२३०), योगात्समाप्यते मोक्षो, मैथुनाद् घोरबन्धन, योगात्कूटस्थता नित्या, मैथुनात्सम्तविभ्रंश, स्वे महिम्नि स्थितिर् योगात्, परानुसरण रतात्, योगात् "स्वरूपेऽवस्थान", पररूपे तु मैथुनात्; "सर्वं परवश दुःख सर्वं आत्मवश सुख", स्म्यात्मवशता योगात्, पारवश्यं तु मैथुनात्, एकस्माद् आत्मनोलाभ, परस्माद् आत्मविस्मृति, एकस्तु पाशुपत्याय, पशुत्वायैव चापर। तथाऽप्यस्ति 'स्व भावो'ऽय, 'प्रकृति', परमात्मन, विहाय पाशुपत्य यद् 'पशुत्व' याति अविद्यया, ततश्च धीर 'वीरत्व', 'दिव्यत्व' च पुन, क्रमात्। सकेत खलु शाक्ताना अयं दक्षिणमार्गिणा, उत्कर्षेऽक्रमतस्त्रिस्रो जीवावस्था भवति हि, 'पशु', 'वीरश्च', 'दिव्य'श्च यो जीवन्मुक्त एव वै। धिया ईरयेद् इन्द्रियाणि, धिय चाप्यात्मबोधत, परेभ्यश्च धिय रायेत्, स 'धीर' इति कथ्यते। 'वीन्' अश्वान् ईरयेद् यस्तु, तथैव स्वेन्द्रियाण्यपि, धृतिगृहीतया बुद्ध्या, निगृह्णन् प्रग्रहैरिव, वीरत्वाय हित 'वीर्यं' यश्च रक्षेत् प्रयत्नत, काम क्रोध च दमयन्, स हि 'वीर' इतीर्यते, (२४०), 'अश्वान्' किल इन्द्रियाण्याहु, यतस्ते विषयान् प्रति मनो ह्याशु वहति, एव विषयाश्च मन प्रति, 'अश्वास्तिष्ठति' यस्मिन् स नाडीव्यूह कलेवरे, 'ऊर्ध्वमूलो ह्यध शाखो" रहस्ये 'ऽश्वत्थ' उच्यते। मध्यावा 'धीर' धीराया अवस्थायां, बुधे, ननु, प्रकृत्यैवास्ति ससैन्य पूर्वं अभ्युदय, तत नि श्रेयस मार्गितव्य 'दिव्य', पातोऽन्यथा भवेत्, कामश्चाभ्युदयस्याग, धर्म्यो वैवाहिकस्तत, राघवीयस्सात्त्विकश्च, न तु राजसतामस। "धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि, भरतर्षभ!" (गी०)। यथाऽपदिष्टं भगवता मनुना सर्ववेदिना—सात्त्विककर्मनिरस्य दा, धार्मिका, ज्ञानिनो, बुधा, दया 'मैत्री परा, स्वस्था, सुमुखा, सुस्मिता, सुता जायते सद्विवाहात्तु सर्वदा 'धीरधीर धी:, अन्ये पाशव कन्दर्पोद्धारा, दर्पभयआतुरा, क्रोधिन, कर्कशा, क्रूरा, कामित, क्रूरभाषिण, स्नेहहीना, अविश्वास्या, सर्वेषा अपि 'शत्रव', "अन्त शाक्ता, बहि शैवा, सभामध्ये च वैष्णवा, नानारूपधरा कौला विचरति महीतले'। "मित्र मिन्देर्नन्दते, प्रीयतेर्वा, सत्रायतेर्मितुतेर्मोदतेर्वा, (२५०); शत्रु शदे, शासतेर्वा, श्यतेर्वा, शृणातेर्वा, श्वसते, सीदतेर्वा, श्रमे, शुचो, षट्शः सूदतेश्च" (म० भा० कर्ण० ३६)—निरुक्तिरेव मित्र–शत्र्वो स्मृताऽस्ति। "पापान् निवारयति योजयते हिताय, गुह्यं निगूहति, गुणान्प्रकटीकरोति, आपद्गत न विज-

एव तु उत्पाद्याः प्रजाः, पालयितुं हि याः सुखेन सम्यक् शक्याः स्युः, पितृभ्यां न अधिकाः ततः ; अन्यथा बहुदुःखानां अनन्तैव परम्परा, पितृणां, तदपत्यानां, समाजस्याखिलस्य च , चिन्ता, क्षुत्क्षामता, रोगाः, दौर्बल्यं, कलहाः, सदा , आमिषार्थे शुनां यद्वद्, अन्योऽन्यस्यापि भक्षणं ; कोटिशो जायमानास्तु, नदीषु जलधौ तथा , भक्षयंति यथा मत्स्या दुर्बलान् बलवत्तराः । काम एव जगत्स्रष्टा, मात्रयाऽऽनन्ददायकः ; मात्रां अतीतो ऽशनवत्, विषमं चापि सेवितः , कारणं घोरकष्टानां, धर्मापेतः, स एव हि । अतः कामो निरोद्धव्यः , संसेव्यश्चापि मात्रया, वैवाहिकेन विधिना, गार्हस्थ्ये चापि संस्कृते, विज्ञानसृष्टधर्मानुसारेणैव च सर्वदा । 'कामे' नियमिते, सर्वं अन्यत् नियमितं भवेत् । तत्र आद्यो 'रस-काम.' तु मूलकामः स्मृतो बुधैः । 'रसना' ऽतो नियम्याऽऽदौ, "जितं सर्वं जिते रसे" (भा०);

भक्षेण जिन्विष्यसि, शूद्रकल्पस्ते प्रजायामाजनिष्यते,ऽन्यस्य प्रेष्य", कामोत्थाप्यो, यथाकामवध्यो ; यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति, शूद्रकल्पोऽस्य प्रजायामाजायते ; ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा शूद्रतामभ्युपैतो", स शूद्रतया जिज्यूषितः । एते वै त्रयो भक्षाः, राजन् !, इति होवाच, येषां आशां (इच्छां) अपि न इयात् क्षत्रियो यजमानः । अथास्य स्वो भक्षो, न्यग्रोधस्यावरोधाश्च फलानि औदुम्बराणि आश्वत्थानि प्लाक्षाणि अभिषुणुयात्,तानि भक्षयेत्,सोऽस्य स्वो भक्षः,इति"(ऐत० ब्रा० अ० ३५)।

एवं, तत्तद्भक्षणेन सन्ततेः 'वर्ण'-परिवर्त्तनं, वेदावयवेन ऐतरेयब्राह्मणेन दर्शितं । रामादीनां, यत्र चरुणा मातृभिर् अशितेन, जन्माभूत् ; तथा विश्वामित्र-जमदग्नि-परशुरामाणामपि ; इति पौराणैतिहासिकान्युदाहरणानि । "ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणतामभ्युपैतो.",इत्यस्यान्याऽपि व्याख्या सम्भवति, यदि "तृतीयः" इति शब्दादनन्तरं विराम. पठ्यते, यथा, 'ईश्वरः क्षत्रियः, ह अस्मात् द्वितीये वा तृतीये, परो, पुनर्भवति',यथा चरुव्यत्ययेन ऋचीकस्य भार्या ब्राह्मणप्रकृतिकं एव जमदग्निं जनयामास, महर्षिच्यवनस्य विशेषवरदानेन, परन्तु जमदग्नेः पुनः परशुरामः क्षत्रियप्रकृतिको बभूव ; एवं चरुव्यत्ययेन, महाराजगाधेः पुत्र , ब्राह्मणप्रकृतिको विश्वामित्रो बभूव ; तथा च, 'वा', यद्येवं न भवति, यदि पापं, प्रमादः, भोजने, पुनः पुनः क्रियते, तदा सन्ततिः स्थिररूपेण ब्राह्मणतामेवोपैति ; इत्यादि ।

बृहदारण्यकोपनिषदि अपि, षष्ठाध्यायस्य चतुर्थे ब्राह्मणे लिखितं, "स य इच्छे-

महाभारतयुद्धस्य कारणं मुख्यं अस्ति, यद् "आपूर्यत मही कृत्स्ना प्राणिभिर्बहुभिर्भृशं, असुरा जज्ञिरे क्षेत्रे राज्ञां च बलदर्पिताः, (२७०), राज्ञां बलैर्बलवतां सिता भूः भृशपीडिता, पुरे पुरे च नृपतिः कोटिसंख्यबलैर्वृतः, राष्ट्रे राष्ट्रे च शतशो ग्रामाः कुलसहस्रिणः; ग्रामायुतैः पुरैः राष्ट्रैः भूमिः निर्विवरीकृता" (म० भा० आ० ६५; स० ५१), यथा भारावतारणाय, 'महार्णं' हृदिसंस्थितं; 'रुद्रः', क्रोधः, सदा जातः, कामस्यानुजः एव यः। साम्प्रतं चापि घोराणि प्रवृत्तानि पुनः पुनः युद्धानि यानि सर्वत्र, तत्र एतद् ह्येव कारणं, अतिसंख्या मनुष्याणां, पापिनां ईर्षिता तथा। भारतेऽप्यस्ति बाहुल्यं नृसंख्यायाः असंशयं, दिवसे दिवसे चापि वर्धते सदभीक्ष्णशः; तथाऽन्नवस्त्रसामग्री हीयते चानुपाततः; नाद्यापि घोरपादपाति पूर्ववत्, सेवितोऽपि, भूः; अतिकर्षणात्, उर्वराऽपि, यत्र तत्रोपरायते;

स्युत्रो मे शुक्लो जायेत" (वा) कपिलः पिंगलो जायेत"'(वा) श्यामो लोहिताक्षो जायेत"'(वा) अथ य इच्छेत् दुहिता मे पंडिता जायेत"'(वा) अथ य इच्छेत् पुत्रो मे पंडितो जायेत" " स एतद् एतत् जायया सह अश्नीयात्; इत्यादि।

एते प्राचीनाः मनूक्ताः वेदोक्ताः वा प्रकाराः अभिलषितसंतत्युत्पादने असिध्यन् वा पुराकाले, सिध्यन्ति वा इदानीं, सेत्स्यंति वा भविष्ये, इति तु न वक्तुं शक्यते; सकलप्रकारनिश्चयस्तु साम्प्रतमपि वैज्ञानिकगवेषणाधीनः; पाश्चात्यैरत्र महान् परिश्रमः क्रियते; अत्र नूक्तश्रुतिस्मृतिवाक्ययोद्धरणस्याभिप्रायः एतावानेव यत् श्रुतिस्मृतिकाराणां ऋषीणां मतेन, एकस्मिन्नेव कुले एकदम्पतीभ्यां एव भिन्नप्रकृतयः चत्वारोऽपि वर्णाः उत्पत्तुं शक्नुवन्ति। आयुर्वेदकामशास्त्रग्रन्थेष्वपि केचित् इच्छानन्तरुपायाः केवलं सूचिताः; न तु निश्चिताः।

पाश्चात्यवैज्ञानिकैः सूक्ष्मवीक्षक('माइक्रास्कोप')यंत्रेण बहुशः परीक्ष्य एतद् अपि निश्चितं यत्, मधुकरराज्ञी यदा अनुत्तममधुकरैः निर्लिंगैः, विशेषप्रचारकं एकं मधु भोज्यते, तदा पुंलिंगान् अल्पसंख्यकान् मधुपान् सूते; अन्यत् मधु भोज्यते चेत्, अल्पिष्ठसंख्यकाः स्त्रीलिंगाः मधुकर्यः, यासां एव एका नवक्षौद्रपटले मधुकरराज्ञी भवति; साधारणं मधु अशित्वा, साधारणाः बहुसंख्यकाः निर्लिंगाः सरघाः सूयन्ते। तैर्वैज्ञानिकैः अन्यान्यपि विविधानि परीक्षणानि, अपत्यानां लिंगं यथेष्टं विधातुं, जन्तुषु क्रियन्ते, सन्त्येव निरन्तरं। (५०) १- गर्भाधानात्प्राक् चिरकालं इच्छन्तं दम्पत्य -

गृध्नुभिः कर्षकैः, 'भू-पैः', मंछिन्नानि वनान्यपि ; ग्राम्याश्चतुष्पदः चापि बहुशो हि विनाशिताः ; उपपातकानि मनुना कर्माणि गणितानि वै यानि, 'विज्ञान'-इच्छया च महापत्तिकराणि हि, तानि क्रियंते बहुशः, लोभात् चातुरकांक्षिभिः ; (२८०); "गोवधो; अयाज्य-संयाज्य-पारदार्य-आत्मविक्रयः ; कन्यायाः दूषणं चैव; वार्धुष्यं ; व्रतलोपनं ; सर्व-आकरेषु अधीकारः ; महायंत्रप्रवर्तनं ; इन्धनार्थं अशुष्काणां द्रुमाणां अवपातनं ; तड़ाग-आराम-दाराणां अपत्यस्य च विक्रयः ; हिंसा औषधीनां; स्त्र्याजीवो; ऽभिचारो ; मूलकर्म च ; भृत्या चाध्यापन-अदानं ; अपण्यानां च विक्रयः ; अनपक्रिया ऋणानां च, कौशीलव्यस्य च क्रिया ; असच्छास्त्राधिगमनं, नास्तिक्यं चोपपातकम्" (म०) । एतादृशानि कर्माणि, सद्यो वा, कालतोऽथवा, भवंत्यापत्कराणीह, घोरं चापि, अल्पमेव वा ; महापापैः समानि एव तस्मात् संति तु कानिचित् ; वैज्ञानिकैस्तु निर्णीतं, वनानां नाशनेन वै, वर्षा विहन्यते चापि, तथा वेगो न रुध्यते सरितां गिरिजातानां, ऊपरीक्रियते ततः भूमिर्, यथा ह्यनुभूतं प्रान्ते पंचनदेऽधुना ; कृषेर्हानिस्तु महती, गोवधाद् अविचारितात्, विविधेन प्रकारेण, दुग्धाभावस्तथैव च । महापातकमेवास्ति कन्यायाः दूषणं ननु ; मानसी विकृति॰, स्तस्माद्, उन्मादानां तथा उद्भवः, संततौ विकृतिर्भूयः, इत्यनर्थपरंपरा । (२९०) समीपे एव तस्यास्ति पारदार्यमपि ध्रुवं । व्यक्तीनां अधिकारैर् यै आकरेषु अनियंत्रितैः, तेषां तथा अतिवार्धुष्यैर्, महायंत्रप्रवर्तनैः, काम-क्रोध-लोभ-मोह-संघर्षाणां विवर्धनात्, प्रसिद्धमेवास्ति इदानीं, विश्वयुद्धं प्रवर्तितं । 'विज्ञान'-रहितैर्विप्रैः पुस्तकाक्षरलम्भिभिः, स-हेतु धर्माः नोच्यंते, विश्वासोऽस्मान्न जायते । विवाहादपि भोज्येषु शौचाऽधिक्यमपेक्षितं ; भोज्याधीना यतः शुद्धिर् विवाहोऽस्तु शारीरयोः ; न पुन'र्जाति'-नाम्नैव तत् शौचं उपलभ्यते । "सर्वज्ञानमयो वेदः, सर्व-वेदमयो मनुः" ; आहारशुद्धेर्महिमा, वेदेन, मनुना तथा, शब्दैर् बहुगभीरार्थैः पुनः पुनः उदाहृतः, "उपस्पृश्य द्विजो नित्यं अन्नं अद्यात् समाहितः, भुक्त्वा चोपस्पृशेत् सम्यग्, अद्भिः खानि च संस्पृशेत्; पूजयेद् अशनं नित्यं, अद्याच्चैतद् अकुत्सयन्, दृष्ट्वा हृष्येत्, प्रसीदेच्च च, प्रतिनन्देच्च च सर्वशः ; पूजितं ह्यशनं नित्यं बलं ऊर्जं च यच्छति ; अपूजितं तु तद् भुक्तं उभयं नाशयेद् इदं; (३००); नोच्छिष्टं कस्यचिद् दद्यान्, नाद्याद् चैव तथाऽन्तरा, न चैवात्यशनं कुर्यान्, न चोच्छिष्टः क्वचिद् व्रजेत् ; अनारोग्यं, अनायुष्यं, अस्वर्ग्यं, चातिभोजनं, अपुण्यं,

लोक विद्विष्टं, तस्मात् तत् परिवर्जयेत्" (म०) । "सत्यं अन्न-जनितो जन-देहः"; "यदन्नः पुरुषो भवति, तदन्नास्तस्य देवताः" (वा० रा०) ; दुष्टान्नाद् दुष्टभावाः स्युः, पापानि, नरकं ततः , प्रसिद्धा भोजनाशुद्धेरेषा अनर्थपरम्परा ; सुरापानान्महाऽघानि प्रत्यक्षं प्रभवन्ति हि । "पानं, अक्षाः, स्त्रियश्चैव, मृगया च यथाक्रमं , एतत् कष्टतमं विद्यात् चतुष्कं कामजे गणे" (म०), "ॐ अन्नपते, अन्नस्य नो धेहि, अनमीवस्य शुष्मिणः ; प्र प्रदातारं तारिष, ऊर्जं नो धेहि, द्विपदे चतुष्पदे" (वे०) ; "अन्ने सर्वमिदं स्थितं, अन्नमयं हि, सोम्य !, मनः, प्राणश्च ; अन्नं ब्रह्म; ओषधीभ्योऽन्नं, अन्नात् पुरुषः ; अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं ; अन्नाद् भूतानि जायन्ते , जातान्यन्नेन वर्धन्ते,स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः"(उ०); "अन्नाद् भवन्ति भूतानि, पर्जन्यादन्नसम्भवः" (गी०); "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ; तस्मै मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः, तं स्कन्द इत्याचक्षते, तं स्कन्द इत्याचक्षते" (छा० उ०) ।

(२१०) । आहारशुद्धेरेतावान् महिमा उक्तो महर्षिभिः ; न स्वल्प'जाति' अस्पर्शेन प्रोक्तं पदं मा तु लिप्यति । 'शूद्राः एव हि सूदास्तु द्विजानां अभवन् पुरा, पाचनायाद्यपानानां, भोजने, परिवेषाने , द्विज स्तिथीनां सत्कारे, राज-श्रेष्ठि आदिगेहमसु , इत्येतद् इतिहासाभ्यां वर्ण्यते तु पुनः पुनः । "आर्धिकः, कुलमित्रं च, गोपालो, दासनापितौ , एते शूद्रेषु भोज्यान्नाः, यश्चात्मानं समर्पयेत्" (म०) ।

"अथापरस्यां दिशि भीमदर्शनो वृकोदरोऽदृश्यत सिंहविक्रमः , असिमथेके प्रतिमुच्य दापिते, ऋजा च, दर्वी च, करेण धारयन्; स्वचंच तो धर्म मर्पी सुमर्दितां, समुक्षितां पानक राग-षाडवैः , किलासमालम्ब्य करेण षडायसं, सशृंगिधेराद्र्रकभूस्तृणांकुरं ; × ततो विराटं नृपमाह पाण्डवस् , × त्वां, शत्रुहन् !, जीवितुमागतोऽस्मि; × नरेन्द्र !, 'शूद्रो'ऽस्मि, 'चतुर्थवर्णभाक्',गुरूपदेशात्परिचारकर्मकृत्; जानामि सूपांश्च, रसांश्च संस्कृतान्, भोज्यानि, अपूपांश्च पचामि शोभनान्, रागप्रकारांश्च बहून्फलाश्रयान्; महानसे मे न समोऽस्ति सूपकृत् ; × 'चतुर्थवर्णो'ऽस्मि अहं,उग्रशासन !, न वै वृणे त्वां पदं अन्यथा ईदृशं, जात्याऽस्मि'शूद्रो' बलवेति नाम्ना, जिजीविषुः त्वद्विषये समागतः ; युधिष्ठिरस्यास्मि महानसे पुरा बभूव सर्वप्रभुरन्नपानदः । × तमेवं उक्ते वचने नराधिपः, मत्स्यप्रवीरो मत्स्यपतिः प्रहृष्टवत्, यथेच्छ कामस्तव तच्चथा कृतं, महानसे त्वं भव मे पुरस्कृतः" (म० भा०) ।

इत्युदाहरणैः स्पष्टा याऽसीद् अत्र प्रथा पुरा । निष्कर्षस्त्वत्र—'शौचं' हि, भोजनोद्वाहयोः, परं, ईप्सितं, किंतु तथैव 'जाति'-नाम्नैव साध्यते ; शीलव्यसनसाम्येन साधनीयं हि तत् सदा । (३२२; आदितः २०७९ श्लोकः) ।

अध्याय ११

यज्ञः किं ?

(१४) प्र० "सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरा उवाच प्रजापतिः, अनेन प्रसविष्यध्वं, एष वोऽस्त्विष्टकामधुक्" (गी०), इति प्रसिद्धः श्लोकोऽयं; 'यज्ञ' शब्दश्च भूरिशः, संस्कृत-'मह्मणि' दृश्यः ; कोऽर्थो, हेतुश्च, तत्र, कः ?

उ० विषयेऽस्मिन् पूर्वं उक्तं; तथापि पुनरुच्यते । द्वंद्वात्मिका हि प्रकृतिः ; अतोऽन्योऽन्यं उपाश्रितौ द्वंद्विनौ दृढसम्बद्धौ, पृथक्कार्यौ न कर्हिचित् ; प्रभवत्येकः एकस्मिन् काले, अन्यस्मिंस्तथाऽपरः ; स्वार्थस्य हृदि परार्थं, तस्य स्वार्थत्वमेव च ; चक्रनेमिक्रमेण एतौ भ्रमतः खलु अहर्निशं । 'अहं स्यां बहुधा' इत्येषा पूर्वं स्वार्था एव च एषणा ; दम्पत्योः कामः आदौ तु 'स्वार्थः' एव, न संशयः ; अपत्येच्छा पुनस्तत्र 'परार्था', हृदि दीयते ; न पालनं अपत्यानां, पित्रोः आत्म-'बलिं' विना ; 'यज्ञस्य' च प्रधानाङ्गं श्रूयते 'बलिर्' एव हि ; आत्मनो बलिदानं च स्वस्य, वेदेषु सम्मतः सत्यो बलिः, परार्थाय स्वार्थत्यागो हि यो भवेत् ; न स्वार्थाय परेषां तु जीवानां हिंसनं बलिः ; अतो हि 'यज्ञपुरुषो' 'विष्णुः', यत् लोकभृतये स्वधाम्नोऽवतरन् भूमौ, आत्मानं कुरुते 'बलिं' । (१०) । "बीजैर्यज्ञेषु यष्टव्यं इति वै वैदिकी श्रुतिः ; अजसंज्ञानि बीजानि, छागं नो हन्तुमर्हथ ; नैष धर्मः सतामस्ति यत्र वध्येत वै पशुः"; 'अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयं, परोपकारः पुण्याय, पापाय परपीडनं'; "कषाय पशुभिर्दुष्टैर्धर्मकामार्थनाशकैः, शम-मंत्रहुतैर्यज्ञं विधेहि, विहितं बुधैः ; प्राणघातात्तु यो धर्मं ईहते, मूढमानसः, स वाञ्छति सुधावृष्टिं कृष्णाहिमुखकोटरात्"; "कामक्रोधादयो नाम कषायाः पशवः स्मृताः, मनुष्यहृदयारण्ये चरन्तो नित्यं आन्तराः." (म० भा०) । कामोऽजो, महिषः क्रोधो, ऽश्वोऽहंकारो, मयं (मोहः) च गौः, नरस्तु अभिनिवेशो वै अस्मिता-ममतादिमान्; 'मेधेन', 'पावनेन', एषां पशूनां 'शम'-मंत्रतः शमनेनैव, सद्-

यज्ञा ,सतत संभवति वै। ऋषीणां निर्णयो ह्येष शान्तिपर्वणि वर्णित (म०भा०शां०)। तथा वायुपुराणेऽपि शुभा इद कथिता कथा—"पूर्वं त्रेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत् प्रवर्तन × ओषधीषु च जातासु, प्रवृत्ते वृष्टिसर्जने, प्रतिष्ठितायां वार्त्तायां गृहाश्रमपुरेषु च, वर्णाश्रमव्यवस्थान कृत्वा, मन्त्राश्च, संहिता, मन्त्रान् संयोजयित्वाथ इहामुत्रेषु च कर्मसु, (२०), अथाश्वमेधे वितते, समाजग्मुर्महर्षय × कर्मण्यग्रेषु ऋत्विक्षु, सतते यज्ञकर्मणि, × आलब्धेषु च मेध्येषु तथा पशुगणेषु वै, हविषि अग्नौ हूयमाने देवाना देवहोतृभि , × ये इन्द्रियप्रात्मका देवा यज्ञभाजस्तथा तु ये, तान् यजन्ते सदा देवा कल्पादिषु भवन्ति ये , × महर्षयस्तु तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणान् स्थितान् , पप्रच्छुरिन्द्र सभूय, कोऽय यज्ञविधिस्तव, अधर्मो धर्मघात् एष हिंसा धर्मस्तथा तव, न इष्ट पशुवधस्त्वेष तव यज्ञे, सुरेश्वर ! × ते तु रिक्ता विवादेन, तत्त्वयुक्ता महर्षय , सन्धाय वाक्य इन्द्रेण, पप्रच्छुश्चेश्वरं वसु, औत्तानपादे !, प्रब्रूहि, संशय छिन्धि न , प्रभो ! × (राजा उवाच द्विधा वाक्य पक्षपाति उभयोस्तु यत्) यष्टव्यं पशुभिर्मेध्यै , अथ बीजै फलैस्तथा, × एव हुतोत्तरास्ते वै पृच्छमानस्तपोधना (अथ पात नृपं दृष्ट्वा,पुनर्वोपाद्, अथामुपन्) मिथ्यावादी नृपो यस्मात्, प्रवेक्ष्यति रसातल , वसुधा (रसा)-तल वासी तु तेन वाक्येन सोऽभवत् । (३०) । तस्मान् न वाच्यमेकेन बहुज्ञेनापि सशये, देवान् ऋषीन् वा उपादाय, स्वायम्भुव ऋते मनु", "सर्वधर्ममयो वेद", सर्ववेदमयो मनु ,स एवैकोऽस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुव ,अधि यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थ विद् यत " । "तस्मान्न हिंसा धर्मस्य द्वार उक्त महर्षिभि , तस्मान् न दान यज्ञ वा प्रशसन्ति महर्षय , अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदया तप , ब्रह्मचर्य तथा सत्य अनुक्रोश क्षमा धृति , सनातनस्य धर्मस्य मूल एतद् दुरासद , × यज्ञेन देवान् (स्वर्गान्) आप्नोति, वैराग्य तपसा पुन , ब्रह्मण (लोक) कर्मसन्यासाद्, वैराग्यात् प्रकृतेर्लय, ज्ञानात् प्राप्नोति कैवल्य , पचैता गतय स्मृता " × (वायु-पु० पूर्वार्ध, अ० ५७) । त्रेतावृत्तस्य चास्यैव बुद्धदेव , पुन कलौ, आवृत्तिमकरोद् भूयो हिंसा-यज्ञान् निवारयन् । 'भूत्वा उपरिचर , पृथ्वीं 'पतितो वसुर', अत्र तु रहस्यार्थो भवत्येष—पुरा कृतयुगेऽभवन् धूमवद् वाष्पवद् देहा , तद्वद् व्योमगमास्तथा, त्रेतादौ दार्ढ्यमागम्य, ते रसा (भूमि)-स्पर्शिनो वभु , कामक्रोधौ वसुधातं,स्वापयेक्षुधातृषा प्रादुर्भूता ,ततेऽभूदा ,मांसानि अपि भक्षितुं सद्र । (४०)।

विश्वसित श्रुतेरेव अर्थो मांसप्रजालोलुपै ,नवीना श्रुतय स्वेच्छाऽनुकूला रचिता अपि । अर्थो गुह्यतरोऽन्योपि कृष्णेन विशदीकृत , "यज्ञाना जपयज्ञोऽस्मि" (गी०), "जपस्तदर्थभावन" (यो० सू०), "सर्वेषामेव दानाना 'ब्रह्म' (ज्ञान)दान विशिष्यते" (म०) ; माता पिता तथाऽऽचार्य प्राण ज्ञान ददत्यपि, पालन रक्षण शिक्षा, महायज्ञा , दिने दिने , स्वार्थांशस्य विना त्यागात् प्रजाया पोषण नहि , "य मातापितरौ क्लेश सहेते सम्भवे नृणा, न तस्यापचिति शक्या कर्तु वर्षशतैरपि" (म०) , "य आवृणोति, अवितथेन ब्रह्मणा, शिष्यस्य श्रोत्रे, अमृत सम्प्रयच्छन्, त जानीयात् पितर मातर च, त न द्रुह्येत् कतमच्चनाह" (निरुक्त०) , ज्ञान तस्मै न देय, यो द्रोहशीलो भवेद्, अत ; देयो लब्ध्वा वर धातु , देवानेव हि याचते । मनुनोक्ता 'महा यज्ञा ' पूर्वमेवात्र वर्णिता , परार्थबुद्धि ' 'यज्ञस्य' ताव इत्येव शिष्यते , ' सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा, पुरा उवाच प्रजापति —अनेन प्रसविष्यध्व, एष वोऽस्तु इष्टकामधुक्" (गी०) ; स्वय सह एव 'यज्ञेन' जजानापि प्रजापति , सहैव चापि 'यज्ञेन' प्रजा सर्वा ससर्ज स , (५०) , विना 'परार्थ भावेन' प्रसूतिर् न प्रवर्तते , 'परार्थभाव ' एवास्ति प्रजाप्य सर्व 'काम' धुक् , परस्परस्य साहाय्यात्, स्वार्थत्यागात् तथा अशात , धर्म्यं 'काम ' समर्पाद सर्व सर्वैरवाप्यते । पानात् पाता, 'पति'श्च, अपि 'पिता' , मानाच्च 'मातृ'ता , गर्भस्य परिमाण यत् मीयते मातृ शक्तिभि , प्रजातानां प्रपानां हि जननात् पालनात् तथा, सर्वो वंशकरोऽस्त्येव 'प्रजापति'–अभिधानभाक् । 'यज्ञो' नाम, 'परार्थाय', 'महाजन' हिताय च विशेषेण हि, यत् किंचित् क्रियते कर्म, तस्य वै । विना च स्वार्थदानेन परार्थं नहि सिध्यति ; परार्थ साधिते, भूय स्वार्थ चैव अपि सिध्यति , आ-स्वार्थ बलिं कुर्वन् यजमानस्तु सद्यजि ,स्वार्थ याग विना पित्रोर् ,आपत्यानां तु सम्भव", प्रजापति-च-पितृत्व-मातृत्वानां च नैव वा , परस्परार्थं, स्वार्थानां त्यागेन तु विना मेशत , न वर्धन मनुष्याणां, समाजस्थितिरेव वा, 'प्रसविष्यध्व एतेनैव, अयमेव हि कामधुक्' । 'स्वाय'याग परार्थाय'—नून भावोऽयमेव हि 'यज्ञस्य' तात्त्विकं रूपं, धार्मिकं मार्मिकं तथा । (६०) । अत एव श्रुति ख्याति,"देवा , बलिं अकल्पयन् प्रजापतिं" ; विना तस्य बलिदानेन,संभव 'देवानां' नैव, तिष्ठेत् स "स्वे महिम्नि" एव सर्वदा । कृष्णोऽप्यनुवदन्नर्थं इमं एव जगौ गिरा, 'प्रजापतिः ससर्जादौ सहयज्ञा प्रजा इमा ' । यद्वै लोकार्थं उत्सृष्टं, धर्मशालाश्च, वाटिका ,मौर्या

घताराः, कूपाश्च, मन्दिराणि, सरांसि च, पान्थविश्रामशालाश्च, तथा वै सूतिकागृहाः, विद्यापीठाः, पाठशालाः, चिकित्सानां तथाऽऽलयाः, पन्थानो, रथमार्गाश्च, पशु-पक्षि-नर-प्रपाः, छायिनां फलिनां चापि वृक्षाणां श्रेणयः पथि, अग्रहाराश्च, सत्राणि, भिक्षागेहाः, सदाव्रताः, 'आपूर्तं' सर्वं एव एतद् 'यज्ञस्या'न्तर्गतं ननु । “एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो (वेदस्य) मुखे, कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान्, एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे । द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञाः, योगयज्ञास्तथाऽपरे, स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च, यतयः संशितव्रताः । श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज् ज्ञानयज्ञः, परंतप!, सर्वं कर्माखिलं, पार्थ!, ज्ञाने परिसमाप्यते ; यज्ञायाचरतः कर्म (निष्कर्मणि) विलीयते” (गी०); 'निवृत्तं' एव 'निष्कर्म' क्रियते ज्ञानिना यतः । (७८) । किंतु लोकार्थमुत्सृष्टं, सम्पन्नैर्यत् परार्थिभिः, परमार्थिभिरेवापि, स्वार्थाय ध्वंस्यते तु तद् विनियुक्तैः मठन्धाय, रक्षि-सेवक-आदिभिः, राजभिर्, मन्त्रिभिश्चापि, तथैव नृपाणां पुरोहितैः, यद् वस्तु सर्वसत्ताकं, कोषो राष्ट्रियको यथा, एकसत्ताकमेवैतत् कुर्यात् कोऽपि छलेन चेत्, यथा सर्वहितं न्यासं निधिपः स्तेनयेत् स्वयं, तथा धर्मघ्न-द्वेषघ्न-सत्राणां अत्र दुर्गतिः । “देवाः अकुर्वन् यद्, दैत्याः अविध्यन् पाप्मना तु तत्” (७९), एवं द्वंद्वमयं युद्धं शाश्वतं पुण्यपापयोः । विवेकेन सदा कार्यं ज्ञानिना दूरदर्शिना । 'यज्ञे' सति अपरेऽप्यर्थाः रहस्याः, आधिदैविकाः, तत्रयस्तेषु लभ्यन्ते ऋषिभिः, योगसिद्धयः; “तृतीयं यज्ञदीक्षायां” भवेज् जन्म इति हि श्रुतिः; कामः क्रोधो भयं दर्पः तथाऽहं-भावः एव च, अज-सैरिभ-गो-अश्व-नृ-नामभिस्तत्र सूचिताः, तन्मेधेषु अथ एतेषां बलिदानं क्रियेत चेत्, मानसानां विकाराणां, चित्तसंस्करणं भवेद् उत्तमं; सुकराः सर्वाः भवेयुः सिद्धयः तदा । काम्येभ्यः किंतु यज्ञेभ्यः 'महा'-यज्ञाः वराः, नराः, दैनिकाः पंच, इत्येतत् 'महा'-शब्देन सूच्यते । (८०) ।

धर्मसर्वस्वे प्रोक्ते सति, वर्णाश्रमधर्माणां प्रतिपादनं कस्मात् ?

(१५) प्र० “न तत् परस्य कुर्वीत यत् स्याद् अप्रियमात्मनः; यद्यद् आत्मार्थं इच्छेद् च तत्परस्यापि चिंतयेत्”—इत्युक्तं 'धर्मसर्वस्वं'; तत् कस्माद् अवशिष्यते वर्णाश्रमाणां धर्माणां विस्तीर्णानां प्रयोजनं ?

उ० यथा बीजं हि 'सर्वस्वं' वटस्य महतोऽपि च, तथैवात्मैक्यसिद्धान्तो बीजं धर्म-द्रुमस्य वै; सूत्रभूतं परं त्वेतद् व्याख्यां स्फीतां अपेक्षते, विकासिताऽवबोधाय; बीजं

विटपितो यथा; "संमतं विदुषां ह्येतद् समास-व्यास-धारणं"; भाष्यं बोधाय उपयुक्तं, सूत्राणि स्मरणाय तु; विदितेनापि बोद्धव्यं, बोद्धव्यं तानितेन च; सामान्यं अपि तु ज्ञेयं, विशेषाः अपि वै तथा। सूत्रं तद् धर्म-'मर्मेव', ममर्म न पुनर् वपुः। 'इच्छेव' चेति 'अप्रिय' चेति, सूत्रे शब्दौ तु यौ, तयोः स्फोटनं कांक्षितं; मा भूद् अर्थ भ्रान्ति-स्तयोर्यथा। स्वदते शर्करा एकस्मै, अन्यस्मै मरिचं तथा; न मिष्टं एव सर्वेभ्यो दयं, न [redacted] तथा कटु। यद् एकस्मै प्रियं, तत् तु न सर्वेभ्यः प्रियं भवेत्; एकस्यै-यापि कालेन रुचिर्भूयो विभिद्यते (९०)। "क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः, क्रमे-लकः कंटकलम्पटस्तं", प्रत्यक्षमेतत्तु पदे पदेऽस्ति, यथा श्रुतं "भिन्नरुचिर्हि लोकः"; न सर्वथा भिन्नरुचिस्तथापि; सामान्यं अप्यस्ति विशेषितेषु। स एव पुरुषो बाल्ये एकां धारयते रुचिं, तारुण्ये काँचिद् अपरां, अन्यां वयसि मध्यमे, वार्धक्ये चेतरामेव, वयोभेदात् क्रमेण वै, चतुर्णामाश्रमाणां [redacted] धर्माः अस्माद् विभेदिताः। अन्यैवेच्छा समस्थस्य, विषमस्थस्य चापरा, इच्छा नैकांतिका ह्यस्ति, नूनं आव-स्थिका हि सा; "धर्मोऽप्यन्यः समस्थस्य, विषमस्थस्य चापरः, नह्येकैकान्तिको धर्मः, धर्मो ह्यावस्थिकः स्मृतः" (म० भा०); शिक्षकस्यापराः कांक्षाः, अन्याः दंडधरस्य च, कृषकस्य तथैवान्या:, धारकस्येतरास्तथा; आवश्यकीयोश्चाप्येवं धर्माः अनुसरंति हि, अतश्चतुर्णां वर्णानां पृथग् धर्माः प्रकल्पिताः; शिक्षकस्यापरो धर्मो, ऽपरो दंडधरस्य च, कृषकस्य तृतीयश्च, सेवकस्यान्यः एव हि, अपि वै स्व-गुणानुसारिणां "गतयो भिन्नपथाः हि देहिनां"। (१०१)। सामान्यतस्ततोऽ-र्थोऽयं सूत्राद् ग्राह्यो विपश्चिता, 'अस्य इव मे दशा चेत् स्यात्, स्वभावोऽपि तथैव च, तदा किं अहं इच्छेयं, किं च मे स्यात् तदाऽप्रियं, तदेवास्मै अहं दद्याम्, न च कुर्यां तद् अप्रियं, न अधर्म्यं यदि तद्दानं, न चाऽप्यकरणं तथा-समयोऽयं पुनस्तत्र विचारायोपतिष्ठते, यथ. अप्रियः घातकस्य, बालोऽग्निं स्प्रष्टुं इच्छति, न पूरणीया [redacted] इच्छा सा, न न कार्यो वधश्च सः; वर्णाश्रमाणां धर्माणां ज्ञानेन एवाऽत्र निर्णयः। देश काल निमित्तानां, 'इच्छा'-पात्रा-धिकारिणां, स्वभाव-शक्ति-अवस्थानां भेदैर्धर्मो विभिद्यते। धर्मबीज-स्कंध-शाखा प्रशाखा-पल्लवादिवद् भेदाः एते; संग्रहाय सर्वेषां तु, विवेकतः समन्वयायाऽपि, कृतं वर्णाश्रम-निबंधनं; एतेन 'धर्म-सर्वस्व'-प्रयोगो नाऽनुक्तो भवेत् विविधव्यवहारेषु, भिन्नेष्ववसरेषु च। "सकल्पः सरहस्यश्च वेदोऽध्येयो द्विजन्मना"; (म०) 'रहस्यं' औपनिषदं

अध्यात्मज्ञानं उच्यते, 'कल्पः' तस्य प्रयोगोऽस्ति मुख्ये धर्मस्य कर्मणि, धर्मा-धर्माणां धर्मश्च धर्मो मुख्यतया स्मृतः, (११०), यतो धर्माः तु सर्वेऽस्मिन् अन्तर्भूताः हि अशेषतः, महायज्ञाश्च यज्ञाश्चाप्येतदर्थं हि कल्पिताः ।

वेदस्य च इतिहासस्य च कीदृशः सम्बन्धः, कस्माच्च ?

(१६) प्र० वेदस्य च इतिहासस्य सम्बन्धः कीदृशः, कुतः ?

उ० असंख्याः वाञ्छाः, तृष्णाः, इच्छाः, ऊर्मयः, आशयाः, अविद्याः, कामनाः, मोहाः, काम-क्रोधादिवृत्तयः; तथा ज्ञानानि अनंतानि, विद्याः, प्रज्ञाः, प्रकाशिकाः राग-द्वेषादि-तमसो, अज्ञानांधविनाशिकाः; तथा सर्वाणि 'कर्माणि','निष्कर्माणि', अपि; नित्यदा अव्यक्तत्वेन निलीयन्ते अव्यक्ते हि परमात्मनि, सर्वेषामेव जीवानां चिद्रूपेण हृदि स्थिते । विभूतीनां अनन्तानां तासां तु परमात्मनः अव्यक्तानां ननु सर्वासां वर्णनं जगदेव हि । इतिहासपुराणं च जगतां एव वर्णनं । विना व्यक्तिं तु न अव्यक्तं बोद्धुं शक्येत कर्हिचित् ; यथा सूत्रं, विना भाष्यं, विशदं तु न बुध्यते ; यथा च नियमः कश्चिद्, विना उदाहरणैरपि । सृष्टेर्विधीनां मूलानां, नियतीनां परात्मनः, वेदेन 'सूत्र'वच्छब्दैः क्रियते प्रतिपादनं ; इतिहासैस्तु तद्भाष्यं बहूदाहरणैरिति । ''परोपकारः पुण्याय, पापाय परपीडनं ; (१२०), पापाद् दुःखं सुखं पुण्याद्''—श्रुत्वा उक्तो नियमस्तु अयं ; जीवदृष्टैर्विना किंतु न बुद्धिमधिरोहति ; तस्मात् पुराणेतिहासाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । सर्वे वेदान्तसिद्धान्ताः, इतिहासैस्तु मानवैः, शोधितैः तत्प्रयोगेण, साफल्यं यान्ति ; नाऽन्यथा ।

वेदा किं न अपौरुषेयाः ?

(१७) प्र० 'अपौरुषेयाः वेदाः' इति अस्ति 'हिन्दुषु' डिंडिमः ; तद् किं सत्यं असत्यं वा ? 'वेद'-शब्दः किमर्थकः ?

उ० अर्थौ विशेष-सामान्यौ वेदशब्दस्य तु स्मृतौ; (१) एकः सांकेतिकस्तत्र, संहितानां चतुष्टयं ; (२) निरुक्त्या यौगिकोऽन्यस्तु, सर्वं सज्ज्ञानमेव वै । अन्तर्गतो विशेषार्थः सामान्यार्थे च सर्वथा । 'विद्यते' हि इति 'विद्या' स्याद्, 'वेदनाद्' 'वेदः' उच्यते । महाभारतकारेण ख्यातं तद् शांतिपर्वणि ; ''अङ्गानि, वेदाः चत्वारो, मीमांसा, न्यायविस्तरः, पुराणं धर्मशास्त्रं च,विद्याः, ह्येताः चतुर्दश, आयुर्वेदो, धनुर्वेदो, गान्धर्वश्चेति ते त्रयः, अर्थशास्त्रं (शिल्पवेदः) चतुर्थं तु, विद्याः ह्यष्टादश एव तु ; एतासामेव विद्यानां न्यासं आह महेश्वरः,शतानि त्रीणि शास्त्राणां,

महातन्त्राणि समस्तानि, नानार्थानि च शास्त्राणि तत सर्वाणि शङ्कर प्रोवाच भगवान् देव, कलाज्ञानानि यानि च (१३०) चतुःषष्टिप्रमाणानि, आयुर्वेदं च सोत्तरं, अष्टादश विकल्पा सा दण्डनीतिं च शाश्वतीं, गान्धर्वं, इतिहासं च, नानाविस्तरं उक्तवान्—इत्येता शङ्करप्रोक्ता 'विद्या' शब्दार्थसहिता । पुनर्भेदमहत्त्व तु तासामेव तु विस्तर, ऋषिभिर्देवगन्धर्वैः सविकल्प कृतश्च ; तत् तस्माद् अभ्यस्यते लोके, 'वेद' एव तु सर्वत्र । 'वेदा' चत्वार (चत्वार) संहिता; वेदवाद'श्च(विस्तर)ते स्मृता, एतेषा पारगो यस्तु स चोक्तो 'वेदपारग' "(म भा.शां अ १२२)।"मीमांसते च यो वेदान् षड्भिरङ्गै सविस्तरै, इतिहासपुराणैश्च स भवेद् वेदपारग" (व्यासस्)।अर्थाद् 'विद्या'च वेदश्चेति अनर्थान्तरमेव हि। चतस्र 'संहिता' "वेदा" सङ्केतेन,विशेषत ; रहस्यार्थमय वाच,दुर्बोधत्वात् तथैव च, तासां तु 'वेद' इत्येव प्राय सङ्केत उत्थित ।"यावान् अर्थ 'उदपाने' सर्वत सम्प्लुतोदके,तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानत " (गी०), इति श्लोकस्य गीताया अर्थौ द्वौ सम्भविष्यत — (१) आत्मज्ञस्य न किंचित्तु वेदेभ्यो लभ्यमस्ति वै,गङ्गाया प्लवमानस्य कूपेभ्य किं प्रयोजनं ? (१४०), आध्यात्मिके निष्णातस्याप्यात्मतृप्तस्य सर्वदा, आत्मारामाप्तकामस्य, निष्कामस्यापि सर्वत, तथा प्रतीक्षमाणस्य शरीरात् स्वाद् विमोक्षणं, "नाभिनन्देत मरणं, नाभिनन्देत जीवितं,कालमेव प्रतीक्षेत, निर्देश भृतको यथा" (म०), "नानवाप्त अवाप्तव्य" वेदेभ्यो हीदृशस्य वै । (२) 'उदकाना' अगाधानां निधिर्यद्वन् महा 'उदधि ', वेद पूर्णो महार्थानां,तद्रहस्यस्य वेदिना, हि अधिभूताधिदैवादि ज्ञानाना महतामपि । ज्ञानेभ्यस्तादृशेभ्यस्तु सर्वदाऽस्ति प्रयोजन ईदृशानां, महर्षीणां जगत्कार्येऽधिकारिणां। समीक्ष्य च परीक्षार्थं, उद्ध्रियन्तेऽत्र केचन श्लोका , सहायिता शब्दा प्रयुज्यते प्रमातृभि आर्षेयेषु , भवेद् एव सम्भाव्य अर्थनिश्चिति । "न स्विद् एतेऽप्युच्छिष्टा इति, न वा अजीविष्य इमान् अखादन्, इति होवाच, कामो मे 'उदपान' इति" (छा० उ०, १-१० ४), "काम', इच्छात', मे मम 'उदकपान' लभ्यते इत्यर्थ " (शाङ्करभा०), "अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृत ,समावृत्य 'उदपान'स्य कृकलास स्थितो महान् '(म० भा० अनु० १०५), (१५०), ' अपापश्यदपीन् सर्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्ष्मण ,क्लिश्यमानान् मन्दबलान् गोष्पदे 'सम्प्लुतोदके' " (म० भा० आ० ३१) , "यथा 'उदपाने' महति (ऽमहति) सर्वत 'सम्प्लुतोदके',एव सर्वेषु वेदेषु आत्मानमनुजानत "

(सनत्सु० गी०);"यथा वप्रे वेतवति, सर्वतः 'संप्लुतोदके', नित्यं विचरणाद् बाधः, तथा राज्यं प्रमादतः" (म० भा० शां० १०३) ; 'महत्त्वं', 'बुद्धितत्त्वं', जगद्व्यापि तु यत् सदा, तदेव "विष्णुर्जिष्णुश्च ब्रह्मा शम्भुश्च शंकरः", इति पौराणिकैर्वाक्यैः पूर्वमेव प्रदर्शितं ; तस्य प्रेरणयैवात्र 'विद्याः' प्रादुर्भवन्ति ये, हृदयेभ्यो मनुष्याणां, ऋषीणां, विदुषामपि ; सन्ति 'चापीश्वरी'भूताः जीवाः 'विष्ण्वादि'-नामकाः, महान्तश्च महात्मानो महैश्वर्यैश्च संयुताः, परात्मनोऽनन्तसृष्टौ अधिकारिपदं गताः, ब्रह्मांडानां नियन्तारो, मानवानां यथा नृपाः ; "प्रादुः करोषि धर्मार्थं पुराणानि यथाविधि, द्वापरे द्वापरे विष्णुः व्यासरूपेण सर्वदा;"..."संख्या चेद् रजसां अस्ति, विश्वानां न कदाचन ; ब्रह्मविष्णुमहेशानां तथा संख्या न विद्यते ; प्रति विश्वेषु सन्ति एव ब्रह्म विष्णुमहेश्वराः ;"..."(१६०) ; कर्मणा इन्द्रो भवेज् जीवो, ब्रह्मा वापि स्वकर्मणा, सुरत्वं च, मनुत्वं च, राजेन्द्रत्वं लभेन् नरः, कर्मणा एव शिवत्वं च, गणेशत्वं तथैव च" (दे० भा० स्कं० ९) । यथोक्तं ब्रह्मसूत्रेषु, देवी-भागवतादिषु पुराणेष्वपि ; ते चापि बुधान् आविश्य कुर्वते शास्त्राणि आविः, मनुष्याणां शिक्षायै हितकाम्यया ; तानि अभिद्रुत्य दैत्यैश्चाप्याविश्यन्ते हि पाप्मना, "अकुर्वन् खलु यद् देवाः अविध्यंस्तत् तु पाप्मना, दैत्याः सपदि अभिद्रुत्य" (उ०), इति अस्ति औपनिषदी श्रुतिः । अहिताय मनुष्याणां हितस्थाने च, भूरिशः ; यथा वेदास्तु अहिंसार्थाः हिंसायै व्यंसिताः अपि । 'अपौरुषेय'-शब्दश्च 'रोचनार्थो' हि केवलं, अथापयति वेदानां उत्कृष्टत्वं,अपेक्षया । 'अपौरुषेयः' पुरुषः स्वयमेव यदा, तदा सर्वमेवापौरुषेयं, यद् किंचिज् जगतीगतं । (१७०) । परमात्मा स्वयं चैव 'परमः पुरुषः' स्मृतः ; महाभूतानि सर्वाणि, गुणास्तेषां तथैव च, शब्दस्पर्शादयः सर्वे, प्राकृताः पञ्चतात्मकाः, सामान्याश्च विशेषाश्च, सर्वे 'ब्रह्म'-कृताः इति ; सर्वेऽपि 'पुरुषाः' (मनुजाः) 'तस्य' काष्ठपुत्तलिकाः इव ; तेनैव निर्मिताः सर्वे ; 'ऋषीणां' निर्मितयः तु याः संसृतौ प्रतिभासते, ताश्च 'तस्यैव' मूलतः । मानवं वाङ्मयं सर्वं, सर्वेदं, सार्वभौमिकं, 'अपौरुषेय'मेवातः ; 'पौरुषेय'मथापि वा, यतो हि संहिता-मंत्राः अपि 'दृष्टाः' महर्षिभिः । नैको भावो, विचारो वा, व्युत्पत्तिर् वा, उद्यमोऽपि वा, नासंख्यजीवचित्तेषु न उदितो यः पुनः पुनः ; न च शब्दो, ध्वनिर्वापि, यो न स्यात् सार्वकालिकः ; अनन्ते चिन्मये ज्ञाने सर्वानुभवसागरे, त्रैकालिकाः अनुभवाः सर्वे सन्त्येव सर्वदा ; "अदृष्टम्, अननुभूतोऽर्थो न मन

स्पष्टुमर्हति ; स सर्वंधीवृत्त्यनुभूतसर्वः" (मा०); "विदधाति सर्व-नाम-रूप-कर्माणि ब्रह्म एव हि" (उ०); "अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निश्चयः ; कर्मजानि शरीराणि, शरीराकृतयस्तथा ; (१८०) ; महाभूतानि नित्यानि भूताधिपति-संश्रयात् ; तेषां च नित्यसंवासो, न विनाशो वियुज्यतां" (म० भा० आश्रमवा० अ० ३६) ; अचलोऽधिपतिः स्थाणुः सर्वगश्च सनातनः (गी०), नित्यानि, आविस् तिरो-भावेद्, भूतान्यपि च सर्वदा। 'कूटस्थ'-नित्यता एकस्मिन्, अपरेषु 'प्रवाहिणी'। सति एवं, 'पौरुषेयं' किं वक्तुं शक्येत तानतः? प्रत्येकस्यापि कार्यस्य कारणं किंचिद् दृश्यते ; तत्कारणं स्वयं कार्यं भवन्त्यस्य कस्यचिद् कारणस्य ; एवं अस्ति इयं अनन्ता एव परम्परा, कार्याणां कारणानां च, मितानि एव तु यानि वै। अमितं कारणं त्वेकं, निदानं, आदिकारणं, सार्वत्रिकं, सार्वदिकं, सर्वकारणकारणं, सर्वव्यापि, सदाव्यापि, सर्वेषां प्रेरकं परं ; 'अपौरुषेयं' तस्मात्, 'सार्वपौरुषं' एव वा ; 'परमः पुरुषः' सोऽयं, 'सर्वेऽपि पुरुषाः' स वै ; कार्यं तस्यैव सर्वं, यत् किंचिद् भवति कुत्रचित् ; 'अपौरुषेयं' इति वा, "पौरुषेयं" इतीव वा, सर्वं हि शक्यते वक्तुं, जगदन्तर्गतं तु यत्। प्रसंगतः इदं वाच्यं—'कवौ' 'कस्मिन्' 'परे' सति, सर्वज्ञे सर्वधीवृत्तौ, केषांचिद् शब्दपाठिनां कोऽयं 'मौलिकता'-भावः,को'ऽपूर्वत्व'-भ्रमो महान् ? ! (१९०) । यत् किंचिदपि सच्छास्त्रं सज्ज्ञानप्रतिपादकं, 'विद्या'-आविष्करणं नूनं तत्सर्वं परमात्मनः ; तथा 'विद्या'अपि, तस्यैवासज्ज्ञानेषु आविद्-आ-व्यते। ज्ञान विज्ञान-शास्त्रेषु यत्तथ्यं प्रतिपादितं, 'पौरुषेयं' न केनापि वक्तुं तदिह शक्यते ; आर्षैस्तु पुरुषैः, काले काले, तत् तत्त्वदर्शिभिः 'दृष्ट'मेव, तथैवान्यैः, 'श्रुतं', 'सूक्तं', 'स्मृतं', तथा ; न 'कृतं' खलु केनापि, नवार्थो केनापि 'निर्मितं'। बह्वर्थे च, महार्थे च, यच्च विस्मयकारकं, बहूनां अपरिचितं, 'प्राकृतातीतं' एव च, 'लोकोत्तरं' तदेव इह 'अपौरुषेयं' इति ईर्यते ; संकेतार्थे प्रवृत्तोऽयं शब्दो, न खलु तावतः। यथा एव 'अलौकिकी बुद्धिः', 'लोकातीतः पराक्रमः' ; लोकात्मके तु संसारे सर्वं यद्यपि वस्तुतः। द्वौ द्वौ मिलित्वा, चत्वारः; शतं च, दशधा दश ; लोह-अश्मनोः घट्टनाच्च, संधानां घर्षणात्तथा, गृहेषु उत्पाद्यते वह्निः, दावाग्निर्जायते वने ; दुग्धपानाद् भवेत् पुष्टिः , विषपानात् मृतिस्तथा ; इतीदृशानि तथ्यानि 'पौरुषेयाणि' सन्ति किं ? 'दृश्यंते' पुरुषैस्तानि, 'क्रियंते' परमात्मना। "न अमन्त्रं अक्षरं

किंचित्, न च द्रव्य अनौषध", मन्त्रत्व औषधत्व च 'अपौरुषेय' द्वय खलु । (२००)। विधातृ विहितान्येव तादृकतथ्यानि अशेषत । प्रकृते नियमाः सर्वेऽपौरुषेयास्तु सुस्फुट, तेषां च वर्णन शब्दैस्तादृश हि भविष्यति । अनन्त हि जगद् यस्माद् अनन्त तस्य 'वेदन', "वेदा अनन्ता" इत्येव वेदैरुक्त स्वय मत । ऋषयो नहि कर्त्तार तेषां, द्रष्टार एव हि । "इष्ट, दत्त, तपो, ऽधीत, व्रतानि, नियमाश्च, ये, सर्वं एतद् विनाशान्त, ज्ञानस्यान्तो न विद्यते" (म० भा० अश्व०), "इष्ट च मे स्याद्, इतरच्च न स्यात्, एतत्कृते कर्मविधि प्रवृत्त, इष्ट हि, अनिष्ट च, न मा भजेता, एतत्कृते ज्ञानविधि प्रवृत्त, त्यज धर्म असदृत्वाद्, अधर्म चाप्यलिप्सया, उभे सत्यानृते बुद्ध्या, बुद्धि परमनिश्चयात्, अनृत त्यज सत्येन, सत्य चोभयदर्शनात्, उभे सत्यानृते त्यक्त्वा, येन त्यजसि त त्यज" (म० भा० शांति०), "एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य, न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्, तस्यैव स्यात् पदवित्, त विदित्वा न लिप्यते कर्मणा "पापकेन" (बृहद्० उ०), "तन्त्र एके युवती विरूपे (रूप रहिते, विकृति रूपे वा, विद्या ऽविद्ये परमात्मन) अभ्याक्राम वयत षण्मयूख (षड्ब्रह्मयुत, पृच्छया सह सप्तमख, सोरसम्प्रदाय, देह वा पाट्कौशिक), प्रान्यास्तन्तूँस्तिरते, धत्तेऽन्या, न अप वृञ्जाते, न गमाते, अन्त ' (अथर्व०१० ७,४२),(२१०)। अपौरुषेया विद्या चापि-अविद्या चापि, उभे अपि, तयोरेव जगत्सर्व कार्यमस्ति, न सशय, जगदन्तर्गत सर्व यत्किंचिद्वाङ्मय, तथा अपौरुषेयमेवास्ति,पारमार्थिकदर्शनात्, व्यावहारिक-दृष्ट्या तु बहुधान्य, महोत्तम, असाधारणमेवापि, पौरुषेय तदुच्यते । (२१२, आदित ३२९२ श्लोका) ।

१२ अध्याय'

धर्मग्रथेषु लभ्यानि जन्मवर्णबोधकानि वाक्यानि किं न मान्यानि ?

(१८) प्र० लभ्येषु धर्मग्रन्थेषु, 'जन्म वर्ण'-समर्थका श्लोकास्तु बहव सति, स्वल्पा 'वर्णस्य कर्मणा', न मान्य 'जन्मपक्षीय' ऋषीणा किं अतो मत ?

उ० "नवधाऽथर्वणो वेद, बाह्वृच्य चैकविंशति, सहस्राध्वा साम-वेद, यजुरेकशताध्वक" (पतं० महाभाष्य), सर्वमेतद्विद्यस्ति, किंचिदेवा-

प्रशिष्यते। "ब्रह्मा ऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजं, यत्र धर्मः, तथैवार्थः, कामश्चैवानुवर्णितः, चतुर्थो मोक्षः इत्येवं पृथगर्थः पृथग्गुणः। युगानामायुषो ह्रासं विज्ञाय, भगवान् शिवः", दशाध्यायसहस्रैस्तत् महच्छास्त्रं समक्षिपत्। सहस्रैः पंचभिश्चापि सञ्चिक्षेप पुरंदरः। बृहस्पतिस्त्रिसाहस्रैः; सहस्रेणैव च उशनाः" । (म०-भा० शां० ५८) दशाध्यायसहस्रं प्रति एव उशनसे गतं; मर्त्यलोके न कुत्रापि केन चाप्युपलभ्यते। 'वृद्धो मनुः' श्रूयते च, लभ्यते न तु साम्प्रतं । इतिहास-पुराणं च "शतकोटि-प्रविस्तरं" आदिकालेऽभवत् चेति श्रूयते; न तु लभ्यते। आयुः-काम-अर्थ-शास्त्राणां ग्रन्थाः प्राप्यास्तु ये ऽधुना,आदौ तेषां खलु सर्वेषां श्रूयते चेदृशी कथा; कोटिशो विस्तरस्त्वासीत्, युगह्रासात्तु ह्रस्वता। (१०)। एतेषामर्थवादानां अर्थः एकस्त्वयं हि, यत्, शीलस्य भारतीयानां ह्रासाद् विद्यापि अजिह्रसत्। भूयांसो लोपिताः ग्रन्थाः आर्षाः, स्वल्पाः तु रोपिताः; अनार्षाश्चानुदाराश्च नवीनाः लिखिताः, भूरिशील-शक्ति बुद्धि-विद्या-औदार्य-सत्व-अनुरूपिणः। स्वल्पान्येव हि रत्नानि, लोष्टकूट्यं तु भूरिशः; प्रकृतेर्नियमो ह्येष, किमाश्चर्यं अतो, यदि स्वल्पाः रम्याः 'कर्म-वर्ण'-श्लोकाः, भूरि तथा इतरे ? अन्यद् अत्र विचार्यं च; सर्वं द्वंद्वमयं जगत्; प्रत्येक-विषये तस्मात्, पक्षौ द्वौ सम्भविष्यतः; उत्तरे च, प्रति प्रश्नं प्रश्नं, द्वे भवतस्तथा; पक्षपातेन चान्यस्य पक्षस्यैकस्य, तत्र वै, भवति व्यवहारश्च, विवादश्च प्रभवति च; अत एव हि निर्णीतं प्राग्वै सर्वार्थदर्शिभिः, "आश्रयेन्मध्यमां वृत्तिं, अति सर्वत्र वर्जयेत्"; "अतिवादांस्तितिक्षेत, नावमन्येत कंचन", (म०); "आत्म-क्रीडः, आत्मरतिः, क्रियावान्, विजानन् विद्वान् भवते नातिवादी" (उ०); "उभय (–'अति'–) कोटि-स्पर्शिनी प्रकृतिः, पुरुषः मध्यस्थः" (न्यायप्रकाशः); (२०); "यस्मिन् विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतन्ति, आनन्दमात्रमविकारमहं प्रपद्ये; तस्मै समुन्नद्धविरुद्धशक्तये नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे" (भा०); "तदेजति, तन्नैजति, तद् दूरे, तद्वु अन्तिके, तदन्तर् अस्य सर्वस्य, तद्वु सर्वस्यास्य बाह्यतः; अणोरणीयान्, महतो महीयान्, आत्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायां, तं अक्रतुः पश्यति वीतशोको, धातुः प्रसादान्, महिमानमात्मनः; एतं संयद्वाम इत्याचक्षते, एतं सर्वाणि वामानि अभिसंयन्ति" (उ०); सर्वाणि वामानि अखिलानि चैवं, सर्वाणि संयच्छति तानि चापं, मनीषिणोऽतः प्रवदन्ति संयद्-

वामेति नाम्ना पुरुषं पुराणम् । "न निरोधो, न च उत्थानं, न बन्धो, न च मोचनं, न मुमुक्षुर, न वा मुक्तः, इति एषा परमार्थता ; न पुण्यं न च वा पापं न ऊर्ध्वं, नैवापि अधोगतिः, न सुखं, न च वा दुःखं, इत्येषा परमार्थता ।" एको, नाना; ऋतं, माया; विद्या, अविद्या; शमो, श्रमः ; सामान्यं च, विशेषश्च; दैवं, पौरुषमेव च ; तथ्यं, मिथ्या च; सद्, असत् ; निद्रा, जागरणं तथा ; अहर्, निशा ; श्रमः, क्रीडा; कामो, नैष्काम्यमेव च ; प्रवृत्तिश्च, निवृत्तिश्च; कर्म, निष्कर्म वै तथा ; (३०); "द्विविधं श्रूयते वाक्यं, कुरु कर्म, त्यजेति च", "कर्मणैव हि संसिद्धिः", "विद्ययाऽमृतमश्नुते", "नियतं कुरु कर्म त्वं", "ज्ञानवान् मां प्रपद्यते", "ज्ञानयोगेन सांख्यानां, कर्मयोगेन योगिनां"; प्रकृतिर्, विकृतिश्चैव; प्राधान्यं, गौण्यं एव च ;—द्वंद्वान्यसंख्यानीदृंशि दृश्यन्ते जीवने सदा ; द्वंद्विभ्यामुभयाभ्यां च कार्यमस्ति नृणां मुहुः । द्वाभ्यामेव हि चक्राभ्यां रथस्य स्याद् यथा गतिः, एवमेव समाजस्य व्यवस्थायां अपेक्षिते, 'मुख्य'-'गौण'-स्वरूपेणाप्युभये, 'कर्म'-'जन्मनी' । वारं वारं पूर्वमुक्तं, 'कर्म' 'जन्माऽनुसारि' चेद् कस्यापि, अवश्य वर्णोऽयं भवेज्जन्मानुसारि सः ; नो चेद् एवं, तदा तु स्यात् 'कर्मणैव हि वर्णता' । बाधकैः सर्वदा उत्सर्गाः अपवादैर् अनुष्ठुताः ; उभयेऽपि भवेयुस्ते मान्याः, हेतुविशेषतः, सामान्यश्च विशेषाश्च, स्वस्मिन् स्वस्मिन् स्थले स्थले ; "अपवादो ननु उत्सर्गं व्यावर्तयितुं ईश्वरः" (रघु० १५,७) ; अपवादो बलीयान् वै उत्सर्गात् स्वस्थले मिते ; उत्सर्गस्तु प्रभवति साधारणतयाऽन्यतः ; सामान्यशास्त्रं उत्सर्गं वक्ति साधारणं, पुनः, (४०), विशेषशास्त्रेण तु तद्, यत्र तत्र, हि बाध्यते, अवस्थासु विशेषासु, विशिष्टैः कारणैरपि ; एतेऽपवादाः स्वीकार्याः, अनुमान्यास्तथा सदा, प्रसक्तेनापि मनसा ; संवर्गो दारुणोऽन्यथा, उत्सर्गेषु अतिनिर्बन्धाद्, अपवादावहेलनात् । अपवादोऽपि नियमः, उत्सर्गो नियमो यथा । परेण नियमेनैव नियमो बाध्यते ऽपरः, इत्थंच चापि नियमः प्रकृतेरेव दृश्यते । आचाराणां तथा भेदाः दृश्यन्ते तु सहस्रशः, 'हिन्दूनां' वै प्रतिपद, त्रिसहस्रासु जातिषु ; यद्येषां वर्णनं कुर्यात् कोऽपि, ग्रन्थो महान् भवेत् । प्रत्यक्षमपि सति एवं, मूढग्राहो दृढो महान् , 'शुद्धो ममैव-आचारः', 'पवित्रश्चाहमेव वै' । अवस्था-भेदतो द्वंद्वी, प्रतिद्वंद्वी ततोऽन्यदा, प्रभुत्वं अवाप्नोति, चक्रनेमिक्रमेण हि । प्रकृतेर्विकृतिश्चैव ; विकृतेश्चापि संस्कृतिः ; संस्कृतेश्चापि विकृतिः; सर्वासां

प्रकृतौ एव , चक्रावर्त्तिनि ससारे भवत्येव पुन पुन , एवमेव पूर्वकाले तु, बलीयो 'जन्म' वै भवेद् , अपरस्मिन्नथा काले, बलीय 'कर्म' एव हि । (५०) प्रतिष्ठितधर्ममर्यादे समाजे, सुव्यवस्थिते, कुलेषु पूर्वैक धर्मेषु प्रवृत्तेषु अव्यतिक्रम, स्वभाव-गुण धर्माणा 'जन्म' हेतुर्भविष्यति । मर्यादासु विनष्टासु, प्रवृत्ते धृति-सकरे, ब्रह्मचर्ये च विप्लुष्टे, व्यभिचारे च विस्तृते, (मोक्षधर्मे भरद्वाजो व्याजहार यथा भृगुम्, "सर्वेषा खलु वर्णाना दृश्यते वर्णसकर " म० भा० शा०), लुप्ते कृत्याधिकाराणा विभागे, धर्म-कर्मणो, श्रमाणा च सद्गुणा, जीविकाना तथैव च, वैशिष्ट्याना साधनाना सकरे सर्वत स्मृते, कर्मणैव हि वर्णस्य निर्णयो भविता ध्रुव, सस्काराय समाजस्य, व्यवस्थायै पुनस्तथा । अथ ननु महान् दोष जन्म वर्णाग्रहे ध्रुव, 'जन्मनैवाहमुच्चोऽस्मि, नीचस्त्व चैव जन्मना','त्वद्गृहे त्व पवित्र स्या , पवित्रोऽह तु मद्गृहे', 'यथा श्रेष्ठ पवित्रोऽह तथा नैवान्यजातय ', इति भावाः भवत्यस्मात् चतुर्दिग्द्वेषकारिण । नैकोऽप्यणु शरीरेऽस्मिन्, 'शीर्यमाणे' पदे पदे, योऽनस्य कोटि योनीषु भ्रान्तो न दशावधासु वै, वैहङ्गमीषु, पाटीषु, कौर्मीषु, जरजासु च, शौकरीष्वपि, वार्मीषु (कृमीणा), दैवीष्वपि, पुन पुन , सर्वाण्यपि शरीराणि पञ्चभूतमयानि हि, पचभ्य एव जायते, पुनर्यान्ति च पचता, प्रत्यक्ष प्रत्यह चैव परीवर्त्तोऽत्र 'खाद्य' यो , विष्ठा ओषधीना 'खाद्य' च, अपि अन्न ओषधयो नृणा , ("ओषध्य फलपाकान्ता", गोधूमयवकादय , म०), "स्थानाद् बीजाद् उपष्टम्भात् निस्स्यन्दात् निधनादपि, काय आधेय शौचत्वात् , पण्डिता हि अशुचि विदु " (यो० सू० भा०),"अस्थि स्थूण, स्नायु युत, मास शोणितलेपन, चर्मावनद्ध, दुर्गन्धि, पूर्ण मूत्र पुरीषयो , जराशोकसमाविष्ट, रोगायतनमातुरं, रजस्वल अनित्य च" शरीर मानव सदा (म०), एतादृश्या अथ स्थाया, देहाना, अगतत्मया, 'अहमेव पवित्रो,ऽह अस्पृश्योऽस्पृश्यजातिभि , शुद्धो ऽभिजनवानस्मि'—कोऽयमेष मदभ्रम ?

शुचि अशुचिशब्दौ निरर्थकौ किम् ?

(१६) प्र० तर्हि शब्दौ किं एतौ तु, 'शुद्धो ऽशुद्धो', निरर्थकौ, 'अपवित्र-पवित्रश्च' अपि, 'अशुचि शुचिर्' एव च ?

उ० नैव, सदैव सापेक्षौ किंतु, नैकान्तिकौ हि, तौ । नहि अविद्या ऽशुचितया, शुचिता स्वस्मि कुत्रचित् , मल स्थित सदा नून अपि द्विजतमोदरे , अतो

जात्यु-पो-पोष-जातीनां तासां नास्ति स्मृतौ प्रमा। यथा हि—ब्राह्मणाः संति, गौडाः, बांगाश्च, गौर्जराः, काश्मीरकाः, नाम्बुद्रियाः कौंकणाः, मालवास्तथा, सारस्वताः, द्राविडाश्च, अपि औदीच्याः, मैथिलाः अपि, महाराष्ट्राः, कान्यकुब्जाः, शारयूपारकास्तथा, तेलुगू-त्वल-कालिङ्गाः, शाकद्वीपिनः एव च; प्रायशो देशभेदेन जातास्ते भिन्नसंज्ञकाः; विवहंति न चान्योऽन्यं, न आशयंति परस्परं, स्वं स्वं श्रेष्ठतम चापि प्रत्येकं खलु मन्वते। क्षत्रियाश्चापि शतधा संति भारत-भूतले; सूर्यवंशिनः एवैके, ह्यपरे सोमवंशिनः, रघुवंशभवाश्चान्ये, यदुवंशभवाः परे, सोलंकिनः, प्रमाराश्च, चोहानाः, बैसवारकाः, शीशोदियाख्याश्चैवान्ये, राठोराख्यास्तथाऽपरे, विसेनाः, डोगराः, थापा-गुरुङ्-इत्यादि नामकाः; उपवीतं धारयंति केचिन्, नैव तथाऽपरे। वैश्याश्च शतधा ह्येवं भारते साम्प्रतं स्थिताः; खंडेलवालाः, श्रीमालाः, जायस्वालास्तथैव च, अग्रवालास्तथोस्वालाः चूरूवालास्तथाऽपरे, बीसा-दसा-हौमिहार-रोहूतगी-सेठ-चेटिनः, रीतिभिर्भाषाभेदैर्वेषैर्वंशैरितैश्च भेदिताः। ग्वश्री कायस्थ-भेदाश्च, साथ दोसाधनास्तथा, भवंति बहवश्चान्ये, 'गणनायां' तु येऽङ्किताः; क्षत्रियान् वा ऽथ वैश्याख्या ते आत्मानं तु मन्वते। तथैव शतधा शूद्राः व्याप्ताः भारतभूमिषु, माली-कुम्हार-ग्वालाश्च, अपि कॅटहार-गड़ेरियाः, सुनाराश्च, लुहाराश्च, ठठेराश्चापि, जाटवाः, कोरी, कुर्मी च, काछी च, कुर्मी चेत्यादयो बहु, एतेषु केचिदात्मानं स्व-स्वकृत्यनुरूपतः, वैश्याख्या, क्षत्रियान्वापि, ब्राह्मणान्वा तथा पुनः, देशकालानुसारेण मन्वते हि, यथोचितं। विवादोऽपि महांस्तत्र प्रांते प्रांते विजृम्भते, 'ब्राह्मणेतरवर्णानां' 'ब्राह्मणानां' तथान्तरे; 'ब्राह्मणाः' वयमेवात्र, सर्वेऽन्ये शूद्रजातयः, आगृह्णन्त्येवं एके तु, तथान्ये च विरुध्यते। एतानि जाति-नामानि न 'स्मृतानि' तु कुत्रचित् स्मृतिकारैर्, न चैतासां विवादशमनाय च विदेश. कोऽपि लिखितः, वर्णानां निर्णयाय च। "तस्मात्, कौन्तेय!, विदुषा, धर्माधर्म-विनिश्चये, बुद्धिमास्थाय लोकेऽस्मिन्, वर्त्तितव्यं कृतात्मना; × न धर्म- परिपाठेन शक्यो, भारत !, वेदितुं" (म० भा०); "समाम्नानेन कृत्स्ना तु, शक्या लक्षणकर्मणा, समाप्तिः सर्वधर्माणां" —आपस्तम्बोऽब्रवीदृषिः (धर्मसू०)। सामान्यैर्लक्षणैरेव धर्मरूपं तु बुध्यते, असंख्येयाः विशेषास्तु व्याख्याऽकांक्षाः पदे पदे। अत्रऽविदं छलेन एव सत्यं, तत्परिपालयेत्, आत्मार्थे च, परार्थे च, सर्वथा सत्यवाड्, नरः; "नास्ति सत्यात् परो धर्मः, न सत्याद् विद्यते परं" (म० भा०)—साधारणोऽयं उत्सर्गः; सापवादस्तथापि असौ;

"सत्यस्य वचनं श्रेय , सत्याद् अपि हि वदेत् , यल्लोकहित मत्यन्त तत्सत्यमिति न श्रुत ' (म० भा०), "न नर्मयुक्त अनृत हिनस्ति, प्राणात्यये, सर्वधनापहारे, न स्त्रीषु (अबुद्ध्या हस्तिनीषु अकार्ये), पञ्चानृतानि आहुर् अपातकानि" (म० भा० शाति०)। आपस्तम्बोक्त सूत्रस्य तु एतद् एक निदर्शन। (१२०) । भूक म्पेनेव सहसा यथा विध्वंसिते पुरे, शिष्टरादि सगृह्य, नव निर्मीयते पुर, हिन्दू समाजस्य तथा नवनिर्माणमीप्सित। "तपो-बीज-प्रभावैस्तु, ते गच्छन्ति, युगे युगे, उत्कर्ष चापकर्ष च मनुष्येष्विह जन्मत , शूद्रो ब्राह्मणतामेति, ब्राह्मणश्चैति शूद्रता, × कुलान्यकुलता यान्ति, कुलतामकुलानि च" (म०)। सम्बाधे सकुले जाते, जातीना, धर्मकर्मणा, विना पुन सस्करण समाजस्य, न नो गति ।

आप्तदर्शितमार्गेण, कर्तव्यबोधकेन च, सकल सभ्यसमाज,सत सशासका यदि युयुज्येरन् कर्हि कथा, स्यात्त कृत्वा दृढ तथा, "भविष्यतीत्येव मन कृत्वा सतत मव्यथा" (म०भा०), प्रचरेयुश्च सर्वत्र, बुद्धवत्, शकरादिवत्, सिद्धान्तान् स्थापयन्तश्च कर्मवर्णनिबन्धनात् , बोधय नश्च, तावेतु तेषा, सर्वान् जनानपि ।

"अव्रतानां, अमन्त्राणां, जातिमात्रोपजीविनां, सहस्रश समेताना परिषत्त्व न विद्यते, य वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्म, अतद्विद , तत्पाप शतधा भूत्वा तद्वक्तृन् अनुगच्छति" (म०), (१२०), "सर्वेषां च सुहृन्नित्य, सर्वेषां च हिते रत , कर्मणा मनसा वाचा, स धर्म वेद्तुमर्हति" (म०भा०), 'धर्माधर्मौ न चरत 'आवां स्व ' इति वादिनौ; न गन्धर्वा , न पितर , देवा आचक्षते नहि, 'धर्मोऽय, वाऽयधर्मोऽय', लोके प्रत्यक्षता गता , सम्यग्विनीता , 'वृद्धार्या ', आत्मवन्तो, ऽलोलुपा , अदाम्भिका प्रशसन्ति य, स धर्मो भवेद् ध्रुव, य पुनस्ते तु गर्हन्ते, सोऽधर्म इति निश्चित " (आप० धर्मसू०), निवारणार्थ भर्त्सना अर्नु वोध्यो भवेत् तु य, अर्यते च सहायार्थं आर्तै , 'आर्य ' स उच्यते। पर्यायेषु ईश्वरस्य, 'अर्य ' निघण्टौ किल पठ्यते, "आर्य ईश्वरपुत्रो" ऽस्तीति, एव नैरुक्त मत, स्वामिनि 'ईश्वर' शब्दोऽय, ' अर्य स्यात् स्वामि-वैश्ययो "। "कर्तव्य माचरन् काम, अकर्तव्य मनाचरन् , तिष्ठति प्रकृतआचारे य स आर्य इति स्मृत " (शब्दस्तोम महानिधि)। "वृत्तेन हि भवत्यार्यो, न धनेन,न विद्यया" (म०भा०) , "न वैर उद्दीपयति प्रशान्त, न दर्प आरोहति, नास्त एति, न दुर्गतो ऽस्मीति करोति अकार्य, त आर्यशील सुहृद आहुर् आर्या , न स्वे सुखे वै

कुरुते प्रद्दर्प नान्यस्य दु खे भवति प्रहृष्ट , दृष्ट्वा न पश्चात् कुरुते ऽनुताप, स आर्यशब्देन मर्दात भयार्या" । (१४०) । "समर्पिण , धर्मकामा , युक्ता , लोकहिते रता , अरूक्षाश्च, तथाऽयुक्ता" लोकनिर्णयकर्मणि, निर्णयति यथा, आचार स एव स्यात् सुसम्मत (तै०उ०) , यथैव परिकल्प्यते, लौकिके राजशासने, 'क़ानून'-इति मया धर्मा, 'असेम्बली-कौन्सिला'दिभि । मौर्य-साम्राज्यकालस्य, गुप्ताना समयस्य च, ताम्रपत्रेषु शब्दोऽय, 'आयुक्त' इति, लभ्यते, 'कायस्थ'श्च, 'नियुक्त'श्च, सकेतौ इतरौ तथा, लोकस्य प्रिय , 'आयुक्त', प्रजाभि स्वीकृत , वृत ; अधिकारे 'नियुक्त'स्तु, यो राज्ञा एव नियोजित', 'कायो' हि लेखशालाऽस्मि, पत्राणा यत्र सचय , सम्बन्धिना शासनस्य , 'काय स्था' तत्र च स्थित , कुरुते लेखकार्यं च, पत्राणा चापि रक्षणं । "कार्याकार्य-विमर्शेषु विचिकित्सा भवेद् यदि, यथा वर्त्तेयुर् आयुक्ता , वर्त्तितव्य तथा" एव तु (तै०उप०) । 'क' आत्मा तु भवते यस्मिन् , देह काय स उच्यते, 'कायो', 'दफ़्तर', इत्येव देहो वै शासनात्मन.। व्यवहारेण शास्त्राणि,व्यवहाराश्च शाश्वत , ये शोधयन्ति कालज्ञा , धर्ममर्मविदो हि ते । "अनाम्नातेषु धर्मेषु, कथ स्याद्, इति चेद् भवेत्, य 'शिष्टा' ब्राह्मणा ब्रूयु , स धर्म स्याद् अशकित , धर्मेणाधिगतो यस्तु वेद , सपरिबृहण , ते 'शिष्टा' ब्राह्मणा ज्ञेया , श्रुतिप्रत्यक्षहेतव "(म०) , "इतिहास पुराणाभ्या वेद समुपबृहयेत् , यस्मात् पुरा हि अनति इद, पुराण तेन तत् स्मृत" (वायु पु०, पू०, अ० १) , ('जानाति' अर्थे 'अनति' च, 'पठति' अपि, 'पुरा' भव) । (१५०) । "एकोऽपि वेदविद् धर्मं य व्यवस्येद् द्विजोत्तम , स विज्ञेय परो धर्मो, यदि सोऽध्यात्मवित्तम , अन्ये कृतयुगे धर्मा , त्रेतायां द्वापरे परे, अन्ये कलियुगे नृणा, युगभेदाऽनुरूपत " (म०) , "अश्वा-लम्भ, गवाऽलम्भ, सन्न्यास, पलपैतृक, देवराच्च सुतोत्पत्ति, कलौ पच विवर्जयेत् , एतानि पच कर्माणि निषिद्धानि महात्मभि , समयस्य गतिं दृष्ट्वा, व्यवस्थापूर्वक बुधै "(परा० स्मृ०), अन्ये वदन्ति यद् धार्य सन्न्यासस्तु कलावपि , श्लोकैरेतादृशै स्पष्ट स्मृतिकारैस्तु सूचित, धर्मा सन्त्येव सत्कार्या , काले, काले, विवेकत । अस्पृ-श्यतायां विषये पूर्वमेव विचारित, जन्मनाऽस्पृश्यतायास्तु नास्ति प्रत्यक्षलक्षणं । "अत 'चडाल' एवैक स्पर्शादौ तु निरस्यते प्रतिलोमतो" हि, नैवान्य , इत्येव निश्चिनोति च कुल्लूको मनुटीकायां, यद्दु सूक्ष्म विचार्य (म० अ० १० श्लो०

१३), 'चण्डाल'नामिका जातिर्नाव काचित्तु दृश्यते , 'चण्डाल' इति'चण्ड'-त्वात् सति सर्वासु जातिषु, अधमाश्च, भुजङ्गाश्च, सिराश्च यथा, तथा । (१६०) । अस्पृश्यता निमित्तेन, न जात्या, धर्मसम्मता, यथा महापातकिन , यथा सचर्मरोगिण , यथा च मलदिग्धाङ्गा , उदक्याऽशौचिनो यथा , अस्पृश्या सर्व एवैते, निमित्तेर् , न तु जन्मत । ईदृशी अस्पृश्यता चास्ति वैरिणोस्तु परस्पर , चण्डमुण्डादिदैत्येभ्यो ऽस्पृश्या चामुण्डचण्डिका , अप याते निमित्ते तु स्पृश्यतैवावशिष्यते । एके विवेकमिच्छन्ति कर्तुं 'स्वच्छ पवित्रयो ' , वदति 'स्वच्छता' 'दृष्टा', 'अदृष्टा' तु 'पवित्रता' , एका स्थूला च बाह्या च, सूक्ष्मा अन्या तथाऽन्तरी । तत्तु न स्मृतिकाराणा ऋषीणामस्ति सम्मत । बाह्याऽभ्यन्तरवस्तूना एकत्र, भगवान् मनु , शुद्धिप्रकरणे वक्ति प्रकारान् शौच साधकान् । श्लोको भगवता प्रोक्तो मनुनाऽत्र निदर्शन, यत्र 'पू' धातुरेवैक उभयार्थ प्रयुज्यते—"दृष्टिपूत न्यसेत् पाद, वस्त्रपूत पिबेद् अप , सत्यपूता वदेद् वाच, मन पूत समाचरेत्" (म०), 'शुचि ' 'शुद्ध ' 'पवित्र' 'मेध्य' चेति पदान्यपि प्रयुज्यन्ते समार्थानि मनुना तु पुन पुन —" त्रीणि देवा 'पवित्राणि' ब्राह्मणाना अकल्पयन् , अदृष्ट, अद्भिर्निर्णिक्त, यच्च वाचा प्रशस्यते, (१७०), नित्य 'शुद्ध ' कारुहस्त , श्वा मृगग्रहणे 'शुचि ' , × योऽर्थ 'शुचि ' स हि शुचि , न मृद्वारि-शुचि शुचि , × मक्षिका , विप्रुष , छाया, स्पर्शं 'मेध्यानि' निर्दिशेत्" (म०) । चण्डालदेहे व्याप्ता चेत् 'सूक्ष्मा' अशोध्या 'अपवित्रता 'आत्मिय', 'सूक्ष्म देह' सा नून स्पृष्टिन आविशेत् ; तदाऽस्य स्नानेन शुद्धि स्थूल-स्नानात्र सम्भवेत् । अन्यच्चात्र विचार्य स्यात्—'श्वा मृगग्रहणे शुचि '', मृगमास शुना दृष्ट श्वोच्छिष्ट भक्ष्यते यदा, मद्य भ्रष्टादिभि , जात्या कीदृशी अस्पृश्यता तदा ? दृष्टाद् अदृष्ट, चादृष्टाद् दृष्ट, उत्पद्यते पुन , चक्रवत्परिवर्तेते, ऐहिकाऽऽमुष्मिके सदा, शारीर मानसौ, स्थूलसूक्ष्मौ वा, कार्य कारणे, वृक्ष बीजे, सृष्टि लयौ, जागर स्वप्न एव च , "अव्यक्ताद् व्यक्तय सर्वा प्रभवन्त्यहरागमे, रात्र्यागमे विलीयन्ते तत्रैवाऽव्यक्तसंज्ञके" (गी०) , नऽत्यन्तिक तु पार्थक्य सिध्यतीह यथाचन, 'पवित्रता स्वच्छतयो ', 'दृष्टादृष्टपदार्थयो ' , अन्योन्य चाप्युभौ यतौ ओत प्रोतौ परस्परं ; "व्यालिक सर्व-मेवैतद् यद् एतद् अभिशब्दित" (म०) , 'संकल्पस्य' हि 'अदृष्टस्य' 'कामस्य'

जगदात्मन, सृष्टि सर्वापि 'दृष्टा' इव स्थूलभूतमयी, फल । (१८०) । 'कर्मणै'वा, अन्ततो गत्वा, 'नीच' जन्म, 'उच्च' एव, वा, "सुरत्वं वाऽसुरत्वं वा कर्मणैव हि लभ्यते, सुरेशत्वं गणेशत्वं महेशत्वं तथैव च, ब्रह्मत्वं वाऽथ विष्णुत्वं, कर्मणैवऽऽप्नुयान्नर" (दे० भा०), हिरण्यकशिपुत्वं च, रावणत्वं तथा, गता, शिशुपालत्वमेवापि, कर्मणा विष्णुपार्षदा, "कर्मणैव हि संसिद्धिं आस्थिता जनकादय" (गी०), "आत्यन्तरपरीणाम प्रकृत्यापूरतो' भवेत् (यो० सू०), उत्कृष्टात् पुण्यत, पापाद्, वा, एकस्मिन्नेव जन्मनि, नन्दीश्वरो नरो ह्येवं भवद् वै शिवपार्षद, मानुषो नहुषोऽपीन्द्र सर्पश्चाप्यभवत् तथा (योग०भा०), "अत्युग्रपुण्यपापाना इहैव फलमश्नुते' (म०), एव बलीय 'कर्म' एव वर्तते, 'जन्म-कर्मणो'। चत्वारोऽपि हि यद्वर्णा एकस्य ब्रह्मण सुता, एतेन रूपभेदेनैव लक्ष्यते 'जन्म-कर्मता'। अस्पृश्योऽनैव पात्रोऽस्ति शरीरे कस्यचित् क्वचित्। हिंस्राश्च, दस्यव, 'चाण्डा', मलाक्ता, भीमदर्शना, असभ्या दूरतो वर्ज्या, नास्पृश्या एव केवल, शासकैर्दण्डनीयाश्च, प्रयास्याश्चापि दूरत, (१९०), यथाद्य काले सन्त्येव पापा काश्चन 'जातय', यासा 'जरायम् पेशा' इति, 'क्रिमिनल् ट्रैब्ज़' इत्यपि, यासा सव नरा मायं कुर्वते चौर्यजीविका, स्थाप्यन्ते ता॰ निरीक्ष्यते बहिर्ग्राम तु यामिकै, परिव्रज्या च कार्यंते स्थानात् स्थान, पुन पुन, कपटादिविनाशेनु वसन्त्य 'कजरा' इव । "चण्डाल श्वपचानां तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रय", × इत्येव मनुरप्याह, "परिव्रज्या च नित्यश, × वसेयुरते विज्ञाता, धारयन्त स्वकर्मभि" (म०)।

सहस्रशो भिन्नाना जातीना अधुना चातुर्वर्ण्येषु राशीकरण कथ साधनीय ?

(२१) प्र० शत शत जातयस्तु, ब्रह्म क्षत्र विशामपि, सहस्रशश्च शूद्राणां, "अस्पृश्याना" परस्परं, वा, तासा ननु वर्णेषु चतुर्ष्वेव कथं भवेद् राशीकरणं अद्यत्वे ? दुस्तर तत्प्रतीयते।

उ० विना 'दण्ड' भय शक्य मर्यादास्थापन नहि, "दण्डस्य हि भयात्सर्वं जगद्धर्म प्रतिष्ठते" (म०), स्थाप्येत चाप्यनायास मर्यादा इव पुनर्ननु, 'मनुष्य-गणनाया' चेद् इदृश शासन भवेत्—'य कोऽपि यस्या कस्याश्च जाते स्याज् ज्ञान जीवन, "विद्योपजीवि" वर्ण स लिखेत्,"ब्राह्मणो"ऽथवा;(२००) "रक्षोपजीवि" वर्णश्च सर्वे शस्त्राश्च जीवन, "क्षत्रियो" अस्येत वा, तद्वत् सर्व

कृष्यादि वृत्तिमान् "वार्त्तोपजीवि" वर्णस्तु, "वैश्यो" लिप्येत वा तथा, "श्रमोपजीवि"-वर्णश्च "शूद्रो" वा, भृति जीवन'। एवं सर्वमनुष्याणां चतुर्विभजनं भवेद् अनायासेन विस्पष्टं। "विशा" मत्या महत्तमा भाविनी तत्र, यतः प्रायः सर्वे 'ऽस्पृश्या' कृषीवला, 'जातिनाशा' कृतं तेषां अस्पृश्यत्वं च विलोप्स्यते, परिवर्तनं नाम्नस्तु। 'नाम्ना' इव 'नाम'रूपयो'। 'जाति'स्तु 'जन्मना', 'वर्ण' ननु स्याद् वृत्ति कर्मणः', विवेकोऽयं स्फुटं कार्यं. शब्दयोर्जाति वर्णयो। 'वृद्ध' पुनः, यदा 'धर्म्य', तदैव प्रभवेत् सुखं, सर्वमान्यं सदैव इहैव प्रवर्त्ततामपि 'शासनं', 'भूपालो' देशवृद्धा तद् धर्म्यं चेद् अनुमन्यते, ये लोकमान्या श्रद्धेया, क्षोभो लोकेऽन्यथा भवेद्, गतानुगतिके, शिक्षाहीने, पूजित पूजके, मूढमाहैर्गृहीते च, घोरं स्यादपि विप्लवं। "द्वौ इमौ, पुरुषव्याघ्र!, परप्रत्ययकारिणौ, स्त्रियः कामित कामिन्य, मूर्खाः पूजित पूजकाः, गतानुगतिको लोकः", स्वल्पा वै पारमार्थिकाः (म० भा० विदुरनीति), स्व 'बुद्धिसरणा' केचित्, परबुद्धिसरा परे, पुरुषाणां प्रसिद्धानां बुद्धीनां अनुगामिनः, 'प्रसिद्धसरणा', स्यातान् ये ऽनुयाति अविचारितं, (२१०), केचिद् एव 'स्वप्रज्ञा', 'परप्रज्ञा'स्तु भूरिशः, प्रकृष्टज्ञानसम्पन्ना, सर्वलम्यादिनी तत्र, महा प्राज्ञस्तु विरलायां स्वदेशे वै प्रयमत, अतोऽस्मिन् विषये, देशमान्यानामेव सम्मति उद्बोध्या प्रथमं, पश्चात्, तद्द्वारा, लोकसम्मति। अनुगामि-अनुगम्यानां बुद्धिसाम्यं विना, नहि भारतीयसमाजस्य नव संस्करणं भवेत्। 'गतानुगतिकाना' हि बुद्धिर् नियामिका भविमा। सद्देहगर्त्ते पतिते तु कार्ये, तस्मात्समुत्सारयितुं बलेन, मार्गेण तत्र चालयितुं शुभेन, 'महाजन' स्यैव हि बुद्धिरिष्टे। परप्रश्रमगामां हि कार्यं 'राज्ञा' तु 'रञ्जनं', प्रसादनैरुपायैश्च सासः सद्बुद्धिवर्धनं, अनुकूलस्य उपलाल्य बालान् माता हि पाययेद्, "अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनं" (म०)। सामो श्रद्धा च समाख्या, नेतृभिः सत्तपस्यया। प्रत्यक्षमेव पश्यामो, वहवो, यद्, दिने दिने, स्पर्धन्त्येक [illegible] च कश्चिद् धर्मं, गृह्णन्ति चापर, न महर्षि, न मर्मान्हो, न रसूलो, न पुस्तकं, वेदस्य वा, कुरानस्य, बैबलस्याथवा तथा, न शब्दप्रबुद्धास्नको, निरोद्धुं शक्नुवन्ति तान्, (२२०), तेषामन्तर्गता बुद्धिर् आत्मीयैव नियामिका, मध्ये च तत्तद्धर्माणां आचार्याणां विवादिनां कुरुते प्राड्विवाकत्वं, निश्चय चान्तिमं, तथा यथैव स्वस्य कल्याणं श्रद्धाति कथचन। ईश्वरोऽस्ति, न वा सोऽस्ति, अपि अस्ति चेत् कीद-

सोऽस्ति स —इत्यत्रापि विनिर्णत्री बुद्धिरेवास्ति सर्वथा, ईश्वरास्ति वनास्ति च अध्यवस्यति सा, यदा, का मन्यताऽमान्यतयो ग्रन्थाना तु कथा तदा ? 'अह मान्यो' हि, अहं मान्य', इति मवे वदति त, य तु एते आत्मसात् कर्तुं प्रयतन्ते विवादिन , स्वीया बुद्धि र्भते ऽस्य एका, कोऽत्र निर्णायको भवेत् ? कोलाहले चतुर्दिक्षु तादृशे हि समुत्थिते, स्वीया हि आत्मप्रभा साक्षाद् बुद्धिरेवाऽस्य सिद्धिदा । बुद्धेस्तु कार्यं तर्कोऽस्ति, तर्कश्चापि परीक्षते गुणान् दोषाश्च वादानां, 'सद् अथ' निश्चिनोति च, ऋषयोऽपि बहुन् वादान् विकल्प्यापि, परस्परं, तर्कं णैव परीक्ष्यापि, निर्णय समवाप्नुवन् , मीमांसायां स्वय तैस्तु सिद्धान्तोऽस्त प्रवर्त्तित , 'तर्क एव ऋषिर्नून अस्माकं परमो मत ' , सद्-असत् तर्कयोश्चापि बुद्धिरेव विवेचिनी स्वकीया, सर्ववादेषु, यादृशी तादृशी च वा, (२३०) , कुनायकै स्वार्थपरै बहुधा सा भ्रमार्यते, दु खदान् असमीचीनान् निर्णयाँश्चापि कार्यते, तानेव 'बुध्वा' 'ज्ञानेन' साधून् लोकहितान् अपि, अतो हि सर्वप्रथम कराय्य नेतृ बोधन , सद्धर्मरूपे सज्ज्ञाने, ततस्त्'चीत शिक्षण' , सुष्ठु दुष्टु फलाना हि ज्ञापनैर्बुद्धिशोधन, कार्याणां कारणानां च विस्तरात्प्रतिपादनं । अत एवात्र हिन्दूना विस्तराद् गदिता रुजा, चिकित्साया उपायश्च तथैव कथितोऽखिल , विचारयन्तु सहृद , सुहृदो भारतस्य च, तथा मानवजातेश्च,"सर्वभूत हिते रता " न केवल स्वार्थपरा , रुग्ण निर्धारयन्तु च, बोधयन्तु तथा चापि'वासुदेव' 'महाजन,' भारतोद्धारकार्याय, मानवानां हिताय च । (२३७ ,आदित ३५२९ श्लोका)।

ॐ

१३ अध्याय

सर्वधर्माणा मानवे धर्म सम्मेलन कथ ?

(२२) प्र० भारते ये ऽन्यधर्मास्तु प्रवृत्ता बहुधन्तरे, तेषां हि मानवे धर्म भवेत् सम्मेलनं कथं ? 'शुद्धि' कृत्वा न किं ग्राह्या हिन्दुत्वेतेऽन्यधर्मिण ?

उ० यथैव शैव शाक्तानां,वैष्णवानां यथैव च, जातानां त्रिसहस्राणा हिन्दूना मेलन यथा, तथैव सर्वधर्माणां कर्तुं शक्येत मेलन, विभाज्यास्तेऽपि 'वर्णेषु' चतुर्ष्वेव हि 'कर्मणा' । 'शुद्धि' प्रकारो व्यर्थश्च निष्फलश्च परीक्षित , अपि वा दुष्फलश्चैव, प्रत्युत, द्रोहवर्धन । 'कर्म वर्ण' व्यवस्थाया अभावे नितरामपि,

'हिन्दुत्वे' च तथाऽन्योऽन्यास्पृश्य नात्मके सति, मुस्लिम, क्रिश्चनो वापि, तथा कोऽप्यन्यधर्मक, 'शुद्ध्या' हिन्दू स्यादेवापि, 'जाति' काऽस्य भविष्यति ? न विवाहादि सम्बन्धो 'जाति' निर्धारण विना, प्रवृत्ते जाति हिन्दुत्वे', यदि 'शुध्या' प्रवेशन विशेष 'जातौ' शक्येत कर्तु, तत्रैव स्तर दर्शिता। 'शुध्या' 'हिन्दुत्व'मानीता अपि केचिज्जना, पर व्यवहारेषु विहता, विवाहादिक कर्मसु, 'जात्य'भावात्, पुनर्याता अन्यधर्मांस्तु तान् प्रति, कृता द्विगुणया घृणा, घृणया चापि, हिन्दुषु। (१०)। इय जाति'-प्रथा, 'जाति-बहिष्कार' प्रथा, तथा, कारराश्रिविधयाता हिन्दूना ध्वसकारिणी।

भाषाळवृत्त पत्रेषु प्रसिद्धेय कथा, यथा राजनारायणो विप्र, स्वजातीयैर्यदि स्कृत मिथ्याऽभिशापे, मक्रुद्ध, नवाब दाऊद नामक नव्याब, तस्य देशस्य शासकं, मुस्लिमोऽभवत्, दिल्लीपुरे तु य काले सम्राड अकबरो बभौ, क्रमात्, नव्याब सेनाया मुख्य सेनापतिर्भवन्, 'काला पहाड़' इत्येतन्नाम्नैवऽासीत् स विश्रुत, कायस्य च विशालत्वात्, कृष्णवर्णात् तथैव च, तत, सेनापतिर्भूत्वा, देवतायतनानि, स, निस्तेजोमूर्तिचूर्णानि, भेदभावकराणि च, भूमावचूर्णनिर्घिच्छेदयत्स्वरचितानि च, क्रोधाद् बभञ्ज हिन्दूना, शतशश्च सहस्रश, वङ्गेषु च, बिहारेषु, तथा औड (उड़ीसा) प्रान्तभूमिषु, लक्षशश्च स्वजातीयान् गोमांसान्यभक्षयत्, मुखपित्वा शिरा तेषा, सूत्रमत्रोटयत् तथा, कृता 'अशुद्धा' तेऽप्येव स्वजातीयैर्वहिष्कृता, सर्वथा मुस्लिमी भूता, तेषा वंशास्तथैव च, (२०), तत्कालीनैर्नं ह्रासोद्गमस्ने पण्डितमानिभि न चालिता मनोराज्ञा, शीघ्रदृक्भान्धदृष्टिभि — "सर्वान् परकृतान् अर्थान् अकृतान् मनुरमवीत्" (म०)। ईदृशैः कारणैरेव, सख्या ह्यधिकतां गता मुस्लिमानां तु च गेषु, हिन्दूनां ह्रासमागता।

काश्मीरदेशस्यचापि वृत्तान्त खलु तादृश। चतुर्दश शताब्द्यां तु सुल्तानोऽभूत् सिकन्दर महावान प्रभुस्तत्र, भूत्वा हिन्दुव घातक। किंवदन्ती तथा चैव, विप्रस्तस्याऽभवत् पिता, मन्त्री च पूर्वराजस्य, यो राजा हिन्दुरेव हि रा नवश क्रमेणऽासीद्, हत्वा त, स स्वय प्रभु बभूव, मुस्लिमाना च केषाचन सहायत, अङ्गीचकार धर्मं स्वय च्वापि मुस्लिम। सिकन्दरोऽथ सुल्तान, तत्पुत्रो, नवमुस्लिम, 'भूयासं पुनरेवाऽह हिन्दुर्' इत्याह पण्डितान्, ते च तत्र अन्वमोदन्त, तम काल-प्रचोदिता, 'अन्यता एवास्ति हिन्दुत्व, मुस्लिमस्त्व अन्यथा, प्राप्तु शक्ष्यसि

हिन्दुत्वं अपरेणैव जन्मना' । आकर्ण्य 'मौल्वीन्' पश्चात्, सोऽत्रवादीत् तान् रुषा ज्वलन्, 'नाभूव' अद्य यावत्तु निविष्टो मुस्लिमो; ऽधुना तथा भवितुं इच्छामि; किं कृत्यं मम; कथ्यतां'; (२०); ऊचुस्ते, 'पंडितान् एतान् अस्मद्धर्मस्य वैरिणः, बद्ध्वा, क्षिप्त्वा प्रसेवेषु, वितस्तायां निमज्जय'; एवमेव चकारासौ; मन्दिराण्यभनक् तथा शतशो; मुस्लिमीचक्रे बलेनैव हि 'पंडितान्' सहस्रशो, लक्षशश्च; यथाऽलुप्यत हिन्दुता कश्मीरदेशे, यत्रासीत् शुद्धाऽऽर्याणां पुरा जनुः । श्वेताः, मेधाः प्रसन्नाः च, नीरोगाः, स्थिरयौवनाः, सुमुखाश्च, सुरूपाश्च, सुबलाश्च, सुबुद्धयः, शिष्टाः, सभ्याः, सदाचाराः, विश्वास्याः, सत्यवादिनः, बहुविद्याश्च बहवः, तेजस्विनस्तपस्विन', यत्राभवन् पुरा, तत्र सर्वमेवान्यथा कृतं, पापात्मभिः, बलात्कारैः, मानुष्यस्याविवेकिभिः, स्नेहेन रहितैः क्रूरैः, केवलं कामनोदितैः, जनकैः षड्रिपूणां च सततं, दुष्टमैथुनैः । मुस्लिमआक्रमणात् पूर्वं अपि तत्राभवत्, पुरा, बौद्धानां अधिकारे तु, विभ्रष्टे बुद्धमार्गतः, प्रजानां पीडनं चापि, मैथुनेषु च संकर, विक्षुब्धानां प्रजानां चापि उत्पाताः, राष्ट्रविप्लवाः । विस्तीर्णश्चापि संकीर्णः इतिहासोऽखिलो हि सः । ईसाशताब्द्यां षष्ठ्यां च, हूणाः काश्मीरं आपतन्, मिहिरकुलनामा च राजा एषां अभवत् तदा; (४०); स यशोधर्मेणा राज्ञा मालवस्य पराजित; हिन्दुराजेष्वपि तथा दुर्वृत्ताः बहवोऽभवन् । दिद्दा नाम्नी अत्र 'राजा'ऽभून् नितरां व्यभिचारिणी; तथैव नरराजानो बहवो व्यभिचारिणः; विदेश्यानां स्वदेश्यानां एव घोरैरुपद्रवैः, विप्राणां चापि मूढानां भ्रान्त्या, धर्माधिकारिणां, सा स्वर्ग-भूमिर्नरकीभूता, प्रज्ञाऽपराधतः धर्मिणंमन्यमानानां, नितरामल्पदर्शिनां । दश प्रतिशतं तत्र हिन्दवः सन्ति साम्प्रतं, नवतिर्मुस्लिमाश्चापि । श्रीः, शीलेन सह, अर्दिता; दुराचारस्य बाहुल्य, स्वभावस्य च क्षुद्रता, कुरूपत्वं च बहुशः, वर्णे गौरे च सति अपि, श्वेताङ्गेऽपि मालिन्यं, न शुभ्रत्वं यथा पुरा, दरिद्रत्वं च, दीनत्वं, शिक्षाऽभाव· परस्तथा, पशुवज्जीवनं चापि कृच्छ्रेण, भयसङ्कुलं—या 'देव-भूमयो' ह्यासन्, तासां अद्य इयं दशा ।

एवं गोमांतक-प्रान्ते, यस्तीरे पश्चिमोदधेः, 'गोआ' नाम्नाऽधुना ख्याते, दक्षिणे बम्बई-पुरात्, वैक्रम्यां षोडशीशत्यां पोर्चुगीजाः यदाऽऽगमन्, बहित्रैः अब्धिमार्गेण तरन्तो बहुदूरतः, (५०), विजित्यास्य एकभागं ते, राज्यं अस्थापयन् स्वकं, ततः, तद्देशवास्तव्यान्, ब्राह्मणांस्तु विशेषतः, प्रच्याव्य हिन्दु-धर्मात्

स्वात् , छलेन च बलेन च, उद्युक्त, धर्मांधा क्रिस्चनीकर्तु, हिन्दूना , बिभीषिकाभिः, पूर्वं तु, दारुणयंत्रयातनै, वियोजनैश्च प्राणेभ्यो, कृतार्थास्तथाऽभवन् यथा इष्ट ईदृश्य नैस् , तद्, अन्योपायान् अचिंतयन् , क्रमात् , कालेन, हिन्दूना मूढग्राहान् अवेदिषु , अनायासेन, तत्पश्चात् , आपुर्यत्ने कृतार्थता, ब्राह्मणग्राम कूपेषु गोशिरांसि प्रचिक्षिपु , छिन्नानि, अङ्गानि चान्यानि, रात्र्या, सुप्तेषु ग्रामिषु, प्रातरुत्थाय, विप्रास्ते, कूपेभ्यो जगृहुर्जलं, स्नानपानार्थं, अस्पष्टे आलोके, अनुदिते रवौ, पश्चात्, प्रकाशे, सदृश्ये गोमांसानि, महाजन, सर्वांस्तान् , ब्राह्मणान् 'भ्रष्टान्', पोर्तुगीजा अघोषयन् , तथा च क्रिस्चनीभूतान् बहिष्कार्यान् स्वजातित , तज्जातीया महामूढा , मोहितश्च महाजन , शुद्धिशून्य कृत तैस्तु स्वरीतिधर्मनेतृभि , तान् , स्वय तेऽपि चात्मान, पतितानेव मेनिरे, प्रायश्चित्तेन येनापि हि अनुद्धार्यान् कथमन, (६०), गोभाभ्रान्तास्तु तत्कालात् क्रिस्चनप्रपूरितो ऽभवन्, नवा विनिर्मिता 'चर्चा', भग्ना मन्दिरमूर्त्तय । यात्रे 'शूलगवे', येषा, मृष्टा साण्ड महावृष, अग्नौ समग्र उक्षाण, पूर्वजा समभक्षयन् , (पारस्करादि सूत्रेषु गृह्येषु विहित यथा) तेषा अद्य तमोऽन्धाना ईदृशी बुद्धिदुर्दशा । गोमांस स्पृष्ट पानीय पानेन निपतन्ति ते, असरयां अनुद्धार्या निरये सार्वकालिके । अहो त्र(नू भ)स्पृश्यतावाद तेषा येषा, सदा उदरे, 'द्विजाना' पच्यते मांसशाखाना पशु पक्षिणा, गाव एकं परित्यज्य , मत्स्यादीना तथैव च । 'हिन्दुत्व' पृथ स्थान नाद्याप्यावर्त्तते तत । शुद्धो हि वैदिको धर्म स्थानोऽभूत् पूर्वमेव वै, अधिपौरुषैर् मृषाधर्मै , इदानीं तु निपीडित ।

सर्वप्रान्तेषु सन्त्येव वृत्तान्तानीदृशानि च । प्रान्तनी इव महाभ्रान्तिर्नाद्यापि विनिवर्त्तते, यज् 'जन्मनैव हिन्दुत्व', 'वर्णोव जन्मनैव' च , एतावताऽपि भोगेन तु सा तो सा न शोधिता, विध्वसनाय हिन्दूना निस्तम्भ प्रचरत्यसौ । (७०) । ईस्वा विंशी शताब्द्यास्तु वत्सरे चैकविंशके, अर्वाक्तेस्तु वश्याना मोपलाना उपद्रव मुस्लिमाना अभूत् तीव्र , प्रान्ते मद्रासनामके, मलाबारप्रदेशे च ; हिन्दवो बहु सूदिता , विप्राश्च नाम्बुद्रिय , नायरा क्षत्रियास्तथा । 'स्त्रीराज्य' तत्प्रदेशेऽस्ति, तथाऽऽचारा विलक्षणा , आचारेभ्यो भृशं भिन्ना हिन्दूना अन्यप्रान्तिना । 'मापिला' 'मोपला' या इति कथ तत्र समागता , कथ निवासिता पूर्वं तत्रत्यरेव हिन्दुभि , कथा इय महती, सर्वा नात्र वर्णयितु क्षमा । अस्तु । तैरेव 'मा'

पिल्लैः' विशेषोऽयं महान् पुनः ; स्त्रियो नराश्च हिन्दूनां दूषिताः निहतास्तथा । मेनां सम्प्रेष्य 'मा-पिताः' इत्वा नीताः घरं पुनः, दंडिताश्च यथायोग्यं, प्रान्तीयैर् आंग्ल-शासकैः । किंतु दूषित-हिन्दूनां 'शोधनाय' उद्यमस्तु यः कृतोऽन्यैर् हिन्दुभिस्तत्र, शिक्षितैः मर्मवेदिभिः, सानुकोशैः, दयार्द्रैश्च, नीतिज्ञैर्, दूरदर्शिभिः, नवां अवस्थां आनन्दिः, तं 'विप्राः' नानुमेनिरे ; शृंगेरि-शंकराचार्यैः, तत्र्याता 'जगद्गुरुः', शुद्धि-प्रदानाद् विमुखः एवअर्मात्, श्रूयते तथा ; तथैव विमुखाऽश्चआसन् बहवः काशि-पंडिताः । (८०) । आंग्लनामसमाहाय्यात्, प्रभावाद्, यंत्रणादपि, दाक्षिणात्यैः कृता तेषां 'शुद्धिः' 'विप्रैः' कथं कथं ; दंडस्यपि दयार्हेषु हृद्धीनैर् भूरि निष्ठुरैः, धर्मतत्त्वानभिज्ञैश्च, नितरां मूढबुद्धिभिः, स्वकीय-'नीच'-दम्भेनअपिविष्टैर् वेतालवद् भूतं, स्वार्थमप्यमपश्यद्भिर् भाविनं दूरवर्तिनं, स्वजातीयैस्तथा जातौ कृच्छ्रेण स्वीकृताः च ते । शुद्धिं चैवाभ्यमोदन्त पंचषाः काशिपंडिताः । शिखा चेन्मुंडिता, सूत्रं त्रोटितं च बलाद्यपि, अभक्ष्य वाऽप्यपेयं वा खादितं पायितं बलात्, 'हिन्दुत्वं' हि कथं नष्टं आमूलं, सान्तैव नु ? किमेतेषां प्रतीकारः सर्वथैवास्त्यसम्भवः ? जन्मनैव हि वर्णश्चेद्, व्यासं देहेऽखिले तथा, क्षुरेण कारणेनास्य हननं कथमिष्यते ? जन्मना मानवत्वं यत्, तत्तु नैवापनीयते केनापि कारणेनेह ; वर्गोऽपि न कथं तथा ? अवनेयो यदि स्यात् सः, कारणैः कैश्चिदेव च, न कथं प्रत्युपनेयो भवेत् सः प्रतिकारणैः ? सूत्रभंगेन भज्येत, शिखायाः मुंडनेन वा, अभक्ष्यापेययोगेन यदि वा, तत् कथं न सः, नवसूत्र-शरीधानैर्, नवकेश-विवर्धनैः, वमनेन, विरेकेण, संधीयेत पुनः पुनः ? (९०) ।[1]

---

१ निदर्शनानि चान्यानि, समीचीनानि पश्यत—पंजाब-प्रान्त-राजस्य जयपालस्य पुत्रक' आनन्दपालस्, तस्यापि सुखपालाभिध. सुतः, सुल्तान-महमूदेन युद्धे बन्दीकृतः (१००१ ई०), तथा, आदितो मुस्लिमं धर्मं बलाद् च ; परिवर्तितं नामाप्यस्य, 'नवाज' इति ; सामन्तोऽपि (गवर्नर) कृतस्तु स. तस्मिन् प्रान्ते च, करदः ; किंतु, स्वस्थानं आगतः , संत्यज्य स. नवं धर्मं , पुनर्हिन्दुत्वमग्रहीत् ; पंडितैश्च स्वकालीनै. तस्मिन् कार्ये समर्थितः । सुल्तानेन तु, तत्पश्चात्, सामन्तावाद् वियोजितः । हिन्दुत्वं न पुनः किन्तु सोऽत्यजद्, देहमत्यजत् । नाम्नाऽल्-बिलादुरी इत्येको मुस्लिमैतिह्यलेखक., लिखत्येवं यद्—'अष्टम्याः शत्याः अन्ते तु, सिन्धुषु, मुस्लिम-

सूत्रे न धार्यते वाले , सन्न्यासिभिस्तथा, न शूद्रैर्बहुभि सूत्र, किमतस्ते दव ? सुरापान च गोमासभक्षण पूर्वं 'हिन्दुभि', ब्राह्मणै क्षत्रियैर् वैश्यै पि कृत बहु पुराणकाले, न स्पष्ट पुराणेष्वेव लिख्यते, ' सुराघटसहस्रेण गगामपूजयत्'' (वा० रा०), बलराम स्वय तावद् अपिबत्तु वल सुरा, र बहु साहस स्वकीये दीर्घजीवने , क्षीबौ कृष्णार्जुनौ रोपा गृहेऽपश्यच् च

ये याते दौर्बल्य, पुनरुत्थिता हिन्दवो , बहवो ये च बलाद् मुस्लिमीकृता , ते हिन्दवोऽभूवन्' , देवलानुमतेन हि । 'एकादशशताब्द्या तु किंतु सा शुद्धि- णी प्रथा दुर्बलता प्राप्ता, ब्राह्मणानां विरोधत , यद्यप्यन्ये त्रयो वर्णा शुद्धेर् न् समुत्सुका '—एव लिखत्यल् बेरुनी नामा मुस्लिम पडित , योऽवसद् बहुवर्षाण्य ाने बहुशास्त्रवित् । (१०) । टिपू सुल्तान-नामा, यो मैसूर प्रान्त शासको ऽभूद् दशाब्द्या तु (१७८२–१७९९ ई०), छलेन च, बलेन च, तेन, प्रलोभनेनापि दवो मुस्लिमीकृता बहव , तस्य पातान्ते हिन्दूभवितु इच्छव , विप्रतया विमुख- तु, न समाने प्रवेशिता । नार्लेकरो नरहरि , महाराष्ट्रीय ब्राह्मण , पानीपतकुरुक्षेत्रे १७६१ ई०) गतो मुस्लिमवन्दितां, मुस्लिमत्व तथैवारि, कथचित्तस्य व्यमोचयत्, ति, द्वादशवर्षान्ते, प्रतिष्ठान उपागमत्, यस्तु 'दक्षिण-काशी'ति दक्षिणे प्रथितोऽस्ति । तन्नत्यविप्रास्तु काले सौभाग्याद् अनुमेनिरे पुनरावर्त्तनं तस्य समाने खलु हैन्दवे । वसिंहो महाराजो, (१९२७–१९८० ई०) महोत्साहो महाप्रभ, 'शिवा-जी' थैव नाम्ना य सर्वत्र प्रथितो भुवि, निम्बाल्करनामान स्वीय सेनाधिकारिण, युद्धेषु स्लिमीभूतं, पुनरावर्त्य हिन्दुतां, जनताबोधनार्थं वै, स्वां सुता उदवाहयत । पश्चात् जोर-राजाश्च, तच्छीलैरनुसारिण , आज्ञा प्रचारयामासुर्—'ईसाधर्म गतो जन विधी यते स्वसम्पत्त्या, नो चेद् हिन्दुर्भवेत्पुन ' , बहवो ह्यत्र आवृत्ता हिन्दवो हिन्दुतां न । (काशीविश्वविद्यालय प्रोफेसर-डाक्टर श्रीअन्तेकरस्य निबन्धात्, कानपुरनगरे, वमदिसहस्राब्दि-महोत्सवे ध्वनिताद्, एतानि वृत्तानि संगृहीतानि) । (२०) । साऽनु र्यो उत्तमा नीति पुनरस्माभिर् श्रय वै, आम्रातस्य् अभावेऽपि, हिन्दूकरणस्य स्यैव अस्मान इदानीं च काठिन्य चास्ति तत्र यत्, कस्या जातौ प्रवेश्य स्थान नवो हिन्दुर् इति दृढ—तत् सरल भाषने सदा धर्म-वर्ण प्रथा मध्ये । ऊनविंश शताब्द्यास्तु राष्ट्रे यो नरेश्वर , काश्मीरेष्वभवद्वीरो, रणवीर इति युत ,तथापि युद्धानि अभवन्

संजय , जयद्रथवधोद्योगे, समरे रोमहर्षणे, "पीत्वा च मधु मैरेयं द्विगुणद्दर्पितो मुहु ", रथाद्द्रावयद् द्रोणं भीमस्तत्ति क्या जलन् , अश्वान् रथान् तस्य विशेष च धमश च, गदया पोथयामास सारथींश्च हयांस्तथा ; द्रोणो रथश्च चारमान प्लवमानो रथाद्ध्वं, भीमस्तमनुधावश्च जगाम पि ततनं च, "पिता नत्यं गुरु र्बन्धुरिति मन्यामहे वय , तद्य विपरीत ते वदतोऽस्मासु दृश्यते ; महा

सीमाप्रान्तनिवासिभि मुस्लिमैः राजभिः सार्धं ; प्रायशोऽजयद् एव स । यदाकदा-चिन् किन्त्वस्य योधा कोप्रा इति गणिता , सजातीया क्षत्रियश्च महाराजस्य च, गृहीता मुस्लिमैश्चापि, तथा मन्दीकृता अपि, धनमरान् बहुशापि न्नदश विभृता-स्तथा । कथंचिद् उन्मोच्यऽागता ते वादमार उपागमन् । आत्मीयता पुनश्च् च, व्यवहारे तु, न उत्सुक अत्रानुस्तो महाराजं, सर्वम् तमिवऽकुल । कृत्वा स्वजातीयं सार्धं परामर्शं ततस्तु ते, रणवीरनृपं प्रत्यु , करुण क्रोध मिश्रितं, 'भवदर्थं , महाराज !, प्राणास्त्यक्त्वा गृहाणि च, दारान् भ्रातृभि सार्धं वय एव अयुरमहि , (३०) , अरिभिर्निगृहीताश्च, प्राप्ता बहु यातना , कथ कथं चिद् उन्मोच्यऽागता पुनरिहऽा गता , आशासाना , महाराजो हर्षात् स्वागमयिष्यति , दूरेऽपास्ता तु मऽयथा न , विपरीत हि दृश्यते , तर्हि सा भवताऽप्येव हन्याम एव हि, तर्हि न जाने कश्चित्सरो नैव सैनिकस्ते भविष्यति, साहाय्यं तव नैवह समरेषु करिष्यति' । रणवीरस्तु तच्छ्रुत्वा तेषां मन्तिं उत्तम, व्याकारयन् समग्राश्च सभाया-पण्डितान्, अथ, उपादिशच्चापि 'धर्मस्य, देश-काल उचितस्य च रचयन्तु भवन्तो हि नवीना ननु संहिता, यथाऽस्य देशान्य एवापि, सैनिकाना च तोषण, पोषण च, भवेन् सम्यक्' । ग्रन्थ तेऽरचयन् नव, 'रणवीर प्रकाश' तु, व्यवस्था यत्र यैं कृता, "सर्वान् वनकृतान् अर्थान् प्रकृतान्म नुरब्रवीत्" (म०) इति सिद्धान्तत 'शुद्धयै' सैनिकाना तु तादृशा । अचिरादेव तत्पश्चात् रणवीरस्य मृत्युन , शासनस्य प्रकारे च काश्मीरे परिवर्त्तनात्, प्रतापसिंहे तत्पुत्रे भूपऽासनमुपागते, आंग्लानामधिकारे च दृढीभूतेऽधिक रत , 'रणवीरप्रकाश' स्य प्रचार कुण्ठितोऽभवत् । (४०) । धर्म वर्ण प्रथा चेत् स्याद् गृहीता तु महाजने , प्रान्ते प्रान्तेऽपि, हिन्दूना, सर्व सिध्येत्सुखेन वै । केचिद् अत्र विशङ्कन्ते—हिन्दुत्वं न कथंचन मुस्लिमास्तु ग्रहीष्यन्ति , कुराऩेऽस्ति आग्रहो महान् तेषा, मुहम्मदे चापि, शब्दे च 'अल्ला' इति वै तथा , गोभक्षकाश्च ते सन्ति, न च त्यक्ष्यति तं विधि '

मन्धो', स्वसमान शत्रु चेन्मन्यसेऽस्तु तत्, एष ते सदतां शक्रो कर्म भीम करिष्यति, (१००), अथोद्भ्राम्य गदा गुर्वीं कालदण्डमिवान्तक, द्रोणाय-त्यासृजद्, राजन्', स रथादवपुप्लुवे, साश्वसूतध्वज यानं द्रोणस्यापोथयत्तु सा, × एवमष्टौ रथा क्षिप्ता भीमसेनेन लीलया" × (म० भा०)। 'गोमेध'-शब्देनैतत्, तथा 'शूलगवेन' च, वैदिकेन, हि, गोमांसभक्षण पूर्वं उच्यते;

मूर्तिष्वपि न विश्वास तेषां, प्रस्तुत सदने, चतुर्थं खलु काठिन्य, यद् दुस्तरतम ननु -कस्यां 'जातौ' तु हिन्दूनां, नवो हिन्दु प्रवेक्ष्यते'। तत्रैव तु समाधान-हिन्दुष्वपि तु सन्ति वै, विशेषपुस्तकमहिम्न, निविष्टाश्च तथा गुरौ कस्मिंश्चित्, नामनि तथा उपास्यस्यापि ईश्वरस्य च, "त्वदन्यो वरेण्यो न मान्यो न गण्य" "महेशान्नापरो देवो, महिम्नो नापरा स्तुति, अघोरान्नापरो मन्त्रो, नास्ति तत्त्व (ममैव) गुरो पर; दीक्षा, दान, तपस, तीर्थ ज्ञान, यागादिका क्रिया, महिम्नस्तवपाठस्य कला नार्हन्ति षोडशीं", 'हरेर्नाम,हरेर्नाम हरेर्नामैव केवल', "एत स्तोत्रस्य पाठेन सर्व एव प्रयाप्यते, भार्या, सुता, धन, राज्य, स्वर्गा, मोक्षस्तथैव च," प्रत्येक-स्तोत्रस्यान्ते, लिख्यते सर्वथा मृषा। शैवाना वैष्णवानां च युद्धानि विदितानि वै। (५०)। काश्या निष्कासितो व्यास, विष्णु तु स्तुति समीडयन्, स्वदेश्यागमर्थेवापि शिवस्यानु-चरैरिति, किंवदन्ती प्रसिद्धैव, काशीखण्डे च वर्णिता। 'वेदा प्रमाण, नान्यो हि मान्यो ग्रन्थस्तु कश्चन लाह्याेऽस्ति, इति हिन्दूना वैदिकाना महाग्रह, अनेन ह्याग्रहेणैव अपरेऽपि प्रहिता कृता, विरोधेन विरोधो हि जायते, वर्धते तथा। मुस्लिमा यथ पीडामीं कुराने प्रहिता ननु, मुहम्मद स्वय किंतु प्रशसति 'कितावित', (अर्थात् पुस्तिका ये हि सद्ग्रन्थैरपि सभृता), अन्यांश्चापि, 'रसूला'श्चान्यान् सम्मनयति इत्यपि। मुस्लिमेष्वपि द्वैविध्य, 'मुस्लिमा' 'मोमिना' तथा, अल्लाह परमात्मान मन्यते ये हि केवल, ते सर्वे ह्यभिधीयते 'मुस्लिमाः' इति निर्णय, मुहम्मदेऽपि ये किंतु निविष्टा, ते हि 'मोमिना', (स्वीकार-वाची 'राम' इति शब्दो, यस्मात्तु 'मुस्लिम'; 'अमन्' विश्वास वाची च, तस्मान् 'मोमिन्' विनिर्गत)। 'चमार'-नामका ये च संति हिंदुषु साम्प्रत, मांस गवा मृताना ते भक्षयति यदा कदा, प्राचीनकाले गोमेध प्रथा चप्रचीत्तु भारते, तथा शूलगवो नाम यागोऽपि प्रचितोऽभवत्; (६०); सर्वं तद् 'अवतीर्णेन' कृष्णेन हि निवारित, एतदर्थं पूर्वमेव प्रचेऽ-

कृष्णेनेन्द्रमखध्वंसकारिणा पापहारिणा गोवर्धनेनअरब्धा द्वयं प्रथा गोमांसवर्जिनी। गोमांसवर्जं, अन्यानि मांसानि विविधानि ॥ ब्राह्मणा क्षत्रिया शूद्रा खादन्त्येव हि भूरिश , क्षत्रियाश्चापि शूद्राश्च पिबन्ति तु सुरामपि , न चैतद् गण्यते पापं तेषां तेषा ॥ जातिषु । 'ब्राह्मणेषु' च सन्त्येव बहवो वाममार्गिण शाक्ता कौलास्तु, ये पंच-म कारान् भुंजते मुदा, मद्य , मांस च, मत्स्य च, मुद्रा, मैथुनमेव च ,

---

स्मिंस्तु प्रदर्शित । बह्वन्यमद्यमांसाना पान भोजनमेव च, हिन्दुष्वस्त्येव विस्तीर्णं, तत्कथ तु विपद्यते ? बहवो हिन्दवोऽप्यद्य नैव वै मूर्त्तिपूजका , न चाभूत् प्राक्तने काले वैदिके मूर्त्तिपूजन , अद्याप्यार्यसमाजीया मूर्त्तिपूजाविरोधिन , वेदान् अधिश्रि-पनश्च हि दुष्येवाभवन् जना , भारते सर्वकालेषु , तथा ऐतिह्यन दृश्यते , रामायणे चापि, महाभारतेऽपि, कथाऽस्ति वै जाबालि चार्वाकादीना, मत च प्रतिपादित , कृष्ण नापि च गीताया स्वय वेदा विनिन्दिता , तथा भागवतस्यापि स्कन्धे त्वेकादश,ऽधिक । श्रीहर्षकविना चापि, काव्ये नैषधनामके, व्याजेन कलियात्राया , कलेरैवोक्तिभिस्तथा, वेदऽाग्रहवता घोरा अनाचारा प्रदर्शिता —' हिंसागवीं मखे वीक्ष्य, रिरंसुर्, धावति स्म स (कलि), सा तु सौम्य (सोमीय, गोमेधीय) वृषप्रसक्ता खर (खल, कलि) दूरान्, निरास त, (७०), सुमुदे मदिराऽऽदान विन्दन्, एष (कलि) छिन्नमन , दृष्ट्वा सौत्रामणीं इष्टिं तं कुर्वन्त, अदूषत, तत्र ब्रह्महत्य पश्यन्, अति मतीव आनशे, निर्देश्यं सर्वमेधस्य यज्वान, ज्वरति स्म स ,(सर्वमेधे हि तत्तन्त्रपानीयैकप्राप्तिहिंसा ऽधिकारात्, 'ब्राह्मणो ब्राह्मण आलभेत' इति ब्रह्मवधस्य वैधत्वात्, निराश्रयत्वात् सतत , इत्यर्थ –इति नारायणकृता टीका), कम तत्रोपनम्राया विश्वस्या वीक्ष्य हृष्ट-वान्, ॥ मम्लौ त विभाव्य अथ वामदेव्य ाभ्युपासन, ('कया नश्चित्र ' इत्यादि वामदेव्य ब्रह्मसाम, 'वामदेव्योपासने सर्वा स्त्रिय उपसीदन्ति' इति श्रुति , विश्वस्या सर्वस्या स्त्रिया , गम्याया अगम्याया वा—इति नारायणीया टीका), यथावत् क्वापि गा वीक्ष्य हन्यमाना अय (कलि) मुदा, अतिथिभ्यस्तथा युद्ध्वा, मद मद न्यवर्तत, मतौ महाव्रते पश्यन् ब्रह्मचारी–इत्वरी रत, यज्ञे (अज्ञासीत्) मिथा अज्ञ स भडाकांडताडव , यज्वभार्याऽश्वमेध ाद्वलिंगाऽऽलिंगि वरागता दृष्ट्वाननाट स, कर्त्तार श्रुतेर् भड, अपंडित ; भैमीभर्त्तुर् (नलस्य) अहंमानी, राजधान्यां, महीभुज , स 'पाखण्डजना'न्वेषी, आप्नुवन् 'वेदपंडितान्', जलार्यैव नल प्राप्य, पापस्, तापाद्

न चापि परम धर्म घोषयति अ भियो ऽ ह्यिय , ज्ञात्वापि तत्सजातीया धर्पणा मर्पयंति ता, न च जातेर्बहिष्कर्तु साहस तांस्तु कुर्वते । सानन्द भक्षयन्त्येव मानवा पाशवान् शवान् , "मत्स्याद सर्वमासाद , तस्मान् मत्स्यान् विवर्जयेत्"— इत्याज्ञा तु मनोर्लिख्य भञ्जन्ति पुव हि ये जना ,(११०), उच्चमन्या , द्विजीभूता , तेऽस्पृश्यान् यद्वदति वै, धाष्टर्याद् अपरजातीयान् , दम्भस्य महिमा हि स ।

अपासरत्" (नैषध, सर्ग १७) । (८०) । कलेर्मिपेण श्रीहर्ष एव घर्षयति, ध्रुव, 'वेदपडित'-'पालड' 'भडस्य' 'धकाडतांडव' । ईदृग् कामस्तु वामस्य तन्त्रस्योपपत्तिरस्ति वै, पश्चात्तो च स महात्मा स्वीकारस्यान्धबुद्धिभि । कस्माद् एवविधा मता विषय ध्योपपादिता वेदेषु, तत्तु, असदिग्ध, नहि निश्चीयतेऽधुना, लज्जा गोपायितु यत्नो मैमांसैस्तु प्रसार्यते, विस्तार्यते च वाग्जाल बहुकोलाहलाप्लुत , जनता हृदय किंतु कर्म सर्व हि तादृश, वेदाना कालिमा-कारि ध्रुवम राक्षसमत्यजत् । व्यस्यतेऽर्थ कथ सत्याद्, दर्शयत्यपि तत्, कलि —"बलात्कुरुत पापानि, सतु तानि अकृतानि च , 'सर्वान् बलकृतान् दोषान् अकृतान् मनुर् अब्रवीत्', श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु नैकमत्य महाधिया ? 'व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा', सा नोपेक्ष्या मुखोन्मुखी ।" आह असौ सत्य मप्यर्थ किंचिद्, बहु वदन्, कलि , "ईर्ष्यया रक्षतो नारीर्, धिक कुलस्थितिदाम्भिकान्, स्मरान्धच ।विश्वपेऽपि, तथा नर अरक्षत , तृणानीव गृहागादान् विधूनय वधूर् अतु, तथापि तादृशस्यैव (श्लेष्ममांसादिमयस्य) का चिर जनवञ्चना ? (९०), .. प्रलापमपि वेदस्य मार्ग मन्यध्वे एव चेत्, केनाभाग्येन तु तान् न विधीनपि तथा दृच्छथ ?" (तत्रैव) । यथैव मानवे देहे, ऊर्ध्व अन्न, अधो मल, नाभेर् उपरि मेध्यत्व, अमेध्यत्व अधस्तथा, तथा उपनिषदो, वाममत-मता अपि, श्रुतौ , सावधानेन सग्राह्य, त्याज्यं, सुष्ठु च, दुष्ठु च । निष्कर्षोऽस्मिन् प्रसगेऽस्य विचारस्य एष एव हि—नऽात्मसभाविर्तैर्भाव्यं, ब्रह्मवनिभिरेव वा, हिन्दुभि , स्वस्य वै दोषा मष्टव्या मलतस्त्यथा; त्यज्यते यद् (यदि) हठ ते , तत् (तदि, तदा) चिरमन्यैश्च त्यज्यते । आत्मवत्तु, विवेकेन, मनुष्यान् अपरान् अपि, कर्म वर्ण व्यवस्थात समाने सुविभाजितान्, अवस्थासु विभिन्नासु, यो परिदृष्टु ईहते, आत्मान परांश्चापि आपद्भ्यस् सतारयिष्यति । एकत्वभावदीनत्व, अस्पृश्यत्व तथाऽन्यत , एकतो दाशनाभाव , ऐश्वर्यान्धत्वमन्यत ,यो हि मत पादस्य रज निर्वर्तनलाभ, परे दिने, स

भिन्ननास्तेमंनुष्यस्य स्पर्शंन वजयति ये, नित्यमेव गिलग्यंते ह्यन्त कुणप पशो ! अहो दम्भस्य माहात्म्य अहो ह्कारविभ्रम , वैपरीत्य अहो बुद्धेर, अहो मोहस्य चडिमा !

मनुनतु सुरापा महापातकपचके गणयति, अपरे किन्तु स्मृतिकारा तदेव हि, परिसख्याविधानेन, चातुवर्ण्यऽनुमन्यते, विष्णुस्मृतिर्यथा वक्ति, विप्रस्वे माद्वीं पिवेत्, क्षत्रियो न्या अपि तथा, वैश्य , शूद्रोऽपि वा, तथा । इम्या

एव सप्राप्य धन, शिरास्यारोढुमिच्छति परेषा यथा धूलिरुत्पात्याऽऽस्टा विधूर्णिता, साधु एकत्र पुराण हि, नवमेव पयनस्तथ , (१००) , सकरऽाकुलता एकत्र, कुत्र वैमुख्य चान्यत पाशारज्जुर् उभयत यथा चमो न दृश्यते स्यजे व्याघ्रा, पले भक्ष , येन मागधा गम्यना ? हिन्दूना अन्यधर्मभ्य प्रयावर्तनस्वंगि, 'शुद्धि' रीत्या, तथाऽन्येषां प्रहणे नव दीक्षया, हिन्दू समाने, या ईदृक् शका उभयत स्थिता, निरस्यते तमस्तासा, कर्म वर्ण प्रकाशात । कर्म-वर्णस्य सिद्धान्त यथा चन्द्रतम सदा, सर्व-सगमन सर्व-सवादी निरुपद्रव । एतत्स्मर्तव्यमन्यच्च, प्रसगेऽस्मिस्तु हिन्दुनि —ईसवीयाब्दात् त्रयोदशात् आरभ्य, अनविंशतेः पर्यन्त अभवन् यानि मुख्य युद्धानि, तानि तु सख्यया द्वे शते ऽभूवन परिस्तेषाचु भूयसी हिन्दोरेव ।भवन् मध्ये तावत्स्येव च भूयसी इस्लामधर्मिणोमध्ये , द्वयोरप्येव एकत्र स्थिता राजानो हिन्दवो ये हि, मुस्लिमा अन्यतो नृपा , प्राय सर्वेषु युद्धेषु, हिन्दवो, मुस्लिमा तथा, योधा , प्रत्येकपक्षेऽपि परस्परसहायका । (११०) । (वर्षात् त्रयोदशात् पूर्व अस्मात् , (मार्च मासे, १९३१ ई० वर्षे), कानपुरे पुरे, उपद्रवो महान् आसीद् हिन्दू मुस्लिमयोर्मिथ , काश्यामपि ततोऽप्यऽभूत् किंचिदल्पतरस्तन , कराच्या च तदैवऽासीत् (मार्च १९३१ ई०) कांग्रेसस्याधिवेशन , उपद्रवस्य हेतूंस्तु निश्चेतु तेन निर्मिता समिति षण् सदस्याना , त्रयस्तत्र तु हिन्दव , त्रयश्च मुस्लिमा आसन् , प्रधानोऽस्य जन कृत , त्रीन् मासांश्च पुरे तस्मिन् कृत्वा अन्वेषण हि ते , पश्चाच् चतुर्भिर्मासैश्च विज्ञप्तिर्लिखिता तथा काश्यामेव , इतिहास त्र, भारते मुस्लिमागमाद् आरभ्य, व्यवहारस्य उभयोश्चापि परस्परं, विरोधस्य पि, साहाय्यस्यापि, तत्र प्रदर्शित , बहून् ग्रन्थान् विनिर्मथ्य प्राक्तनान् ऐतिहासिकान् , आग्लराज्ये यथा चाभूद् वृद्धि द्रोहस्य चानयो , तत्सर्व विस्तरेणास्यां विवृतौ प्रतिपादितं , तदैव सख्या पूर्वोक्ता युद्धानां गणिता —इति) । (११८) ।

मनुस्मृतिर् नूनं मांसं बहु विनिन्दति ; राजसीं प्रकृतिं दृष्ट्वा क्षत्रियाणां तु, कर्म च, तेभ्यः तद् अनुजानाति, श्लाघमानाऽपि वर्जनं (म०) ; "न मांस-भक्षणे दोषो, न मद्ये, न [redacted] मैथुने; प्रवृत्तिरेषा भूतानां; निवृत्तिस्तु महाफला ; मां सः भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसं इह अद्मि अहं, एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः; न-कृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् , न च प्राणिवधः स्वर्ग्यः, तस्मान्मांसं विवर्जयेत्; (१२०); योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखे-च्छया, स जीवंश्च मृतश्चैव न क्वचित्सुखमेधते ; यो बंधनवधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति, स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ; यद् ध्यायति, यत्कुरुते, धृतिं बध्नाति यत्र च, तदवाप्नोत्ययत्नेन, यो हिनस्ति न किंचन ; समुत्पत्तिं च मांसस्य, वध-बंधौ च देहिनां, प्रसमीक्ष्य, निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ; अनु-मन्ता, विशसिता, निहन्ता, क्रय-विक्रयी, संस्कर्ता च, उपहर्ता च, खादकश्चेति घातकाः ; वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः, मांसानि च न खादेद् यः, तयोः पुण्यफलं समं ; फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः, न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्" (म०) । आरण्याः जन्तवो यस्मात् कृषिं हिंसन्ति भूरिशः, मृगयायां वध. तेषां, तथा तन्मांस-भक्षणं, 'राजन्यैः' 'रक्षकैः', क्षत्रैः, कथंचिद् अनुमन्यते ; शान्तस्यऽलेटक-स्यापि सद्यः प्रस्तुतमेव तद्, भोज्यं ; न अवश्यमेवोऽस्य स्याद् ; विचारैरीदृशैरपि । परमांसैः स्वमांसस्य पुष्टौ,स्वादाय चैव हि, अहिंसकानां सौम्यानां पशूनां हननं, ननु, स्वगृहे पालयित्वा च,भक्षणं—पापमेव तत् । (१२०) .कार्ये स्वात्ययिके प्राप्ते, विशेषेण च हेतुना,अपि हृदयस्थानां च हननं अस्तु वैधं, [redacted] धार्यते; यथाऽनुज्ञातमेवाप्तैः "औषधार्थे सुरां पिबेत्";"लोके व्यवाय-आमिष-मद्य-सेवा नित्यास्ति जन्तोर्, नहि तत्र चोदना, व्यवस्थितिः तासु विवाह-यज्ञ सुरा-ग्रहैः;आसु निवृत्तिरिष्टा"(भा०) । भीष्मोऽप्यनुवदत्प्रथं मनूक्तं प्राह सद्वचः, "उत्तमं भोजनं मांसं, द्वितीयं गोरसः स्मृतः, × न [redacted] मांसं तृणात् काष्ठाद् उपलाद्वापि जायते, हत्वा जन्तुं ततो मांसं, तस्माद्दोषो हि भक्षणे" (म० भा०) । "गोत्रचिह्नं शिखाकर्म", हिन्दुत्वस्य न मर्म तद्, इत्याह शबरस्वामी मीमांसा-सूत्र-भाष्ये ; "यथर्षि शिखां दधाति, यथा वा पूर्वां कुलधर्मः;दक्षिणतः कपुजा वासिष्ठानां; उभयतः शिखा काश्यपानां;मुण्डाः भृगवः ; पंचचूडाः आंगिरसाः" (शाबरभा०) । यज्ञोपवीतं भ्रष्टं चेत् नवीनं विध

धार्यते ? एतदर्थं मन्त्रो हि ऋषिभिर्निर्दिष्ट किल—"यज्ञोपवीत परमं पवित्र, प्रजापतेर्यत्सहज पुरस्ताद्, आयुष्यमग्र्य प्रतिमुञ्च शुभ्र, यज्ञोपवीत बलमस्तु तेज"। "सहयज्ञा प्रजा सृष्ट्वा" इत्येवार्थोऽत्र नु कथ्यते। अन्यद् अत्र विचार्यं स्यात् 'जन्मना' यदि वर्णता, केनापि पातकेनेय कथमेवापयास्यति ? (१४०)। ब्राह्मण, क्षत्रियो, वैश्य, शूद्रो वा, मुस्लिमोभवन्, जन्मनैव कृता स्वीया नैव हास्यति वर्णता। 'कर्मणा' चेद् इयं, नूनं, वियुज्येत विकर्मणा, सयुज्येत पुनश्चापि वा उपयुक्तेन कर्मणा। एतत्सर्वं तु विस्मृत्य धर्महेतु, असद्ग्रहा, धर्ममर्मानभिज्ञाश्च, 'धर्म धर्मेति' राविण, मोहान्धा, दाम्भिका, पापा, दयार्हेष्वपि निष्ठुरा, स्वभ्रातॄन्, पीडितान् अन्यै, पीडयन्ति अधिकं पुन, कश्चित् स्वाङ्गानि यथा उत्कृत्य दद्याद् व्याघ्राय वै, यथा, तथैवैतेऽन्यधर्मभ्यो स्वकीयान् प्रददत्यपि, हिन्दूसमाजं सरलं पाताल नेतुमुद्यता। हिन्दवो 'नीच'जातीया, 'उच्च मन्यैस्तिरस्कृता, प्रत्यह यान्त्यन्यधर्मान्, पूर्वमेव इति वर्णित। अन्ये 'धर्मध्वजा 'सति, धूर्ता 'धर्मधुरधरा', 'धर्माधिकारिणम्मन्या', विप्ररूपधरा भटा, उपायैर्विविधैर्ये स्वार्थसाधनतत्परा, मात्र वर्णयितु शक्या तेषा नु वितता कथा। किन्तु सन्त्यन्यनेतार, सुभद्रा, दूरमानिन, निर्व्यलीक च हिन्दूना पीड्यन्ते ये च पीडया, (१५०), तापितानां कम्पितानां निर्व्याजमनुकम्पिन, दु खिता परदु खत, तेषा च समवेदिन, पराधिनश्च, आर्यशीला, उदारा, हृदयालवो, व्यापारे चापि सक्रुद्धा ये परेषां तु हिन्दुषु, ते विश्वसन्ति—'युद्धेन विजेष्यामो रिपून् वय, बलेन गभिभविष्याम उद्धतान् अन्यधर्मिण', तत 'सगठन' चापि हिन्दूना यातयन्ति ते, धर्मध्वजैश्चोत्साह्यते कार्येऽस्मिन्, मूढया धिया, 'प्रभुताऽस्माकमेव इते भविता धर्मभूर्द्धतो'। 'समन्थन, 'सघटनं', सिध्यतीह नैव तत्, यतस्तु हृदय शूर एषां, धीस् तु न मार्मिकी, न अन्विष्यति निदाम तु, न सा गम्भीरदर्शिनी, हिन्दूना नेक्षते दोषान् परेषामेव पश्यति ; अत्याचाराक्रान्तास्कारिकान् एव दृष्ट्वा प्रकुप्यति, प्राकृता नीतिरेवास्या—"दोष कोपेन पूरयेत्"। आत्मीयाना रक्षण च, रक्षण चाप्मनस्तथा, अवश्यमेव कर्तव्य सर्वोपायैस्तु नियत, "आततायिनमायान्त हन्यादेवाविचारयन्", "शठ प्रति शठ कुर्यात्, सादर प्रति सादर"। कार्यसिद्धिस्तु हिन्दूनां किन्तु नैतावतैव हि, (१६०), एतेन तु सर्वान्यत् कृत्य गुरुतर किल। आक्रम प्रतिकाराय नून शक्तिरपेक्षिता, न सा विना 'सघट्टन', "सघे शक्ति-

कलौ युगे"; नैव 'संग्रहणं' शक्यं, 'संघः', 'सहननं' मिथः, 'संघातो', नैव हिन्दूनां, यावत् स्यान् 'जन्म-वर्णता'; इत्येतद् विस्तरान् पूर्वं अस्मिन् ग्रन्थे प्रदर्शितं। परेषां तु विरोधाय 'संधिः', 'संघः', क्रियेत यः, न स्थिरो बद्धमूलोऽसौ; गलत्येव अचिरात्तु सः। "परैः परिभवे प्राप्ते वयं पंचोत्तरं शतं" (म० भा०), इति क्षणिकः एवाऽभूत् संधिः अन्योन्यवैरिणां पांडवानां कौरवाणां, गंधर्वैः सह संयुगे। ईसाविंशशताब्द्यादौ विश्वयुद्धे तथाऽभवत्; यानि राष्ट्राणि युद्धाऽऽदौ संहितानि अभवन् दृढं, विजयानन्तरं तानि एव अकुर्वन् वै परस्परं। भीमस्य तु तदैवाऽऽसीत् मतिः कौरववैरिणी, "अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गंधर्वैस्तदनुष्ठितं, किमर्थं मोचयिष्यामः शत्रून् बद्धान् परैः"—इति (म० भा०); "परस्परविरोधे तु वयं पंच, शतं च ते"—इत्येव नीतिस्तत्राभूत् शाश्वती पंडवाश्रिणी। (१७०) शतानामेकतश्चापि, पंचानामेकतस्तथा, संधिर्योऽभूद् दृढः, सोऽयं आस्थ्योस्तु व्य-वर्धत, यतो नैसर्गिकी प्रीतिरभवत् तत्र कारणं, परस्परहितायैव, परस्परविभूतये, आत्मनां मंडनायैव, नान्येषां खंडनाय तु। हिन्दूनां ननु जातीनां भीमस्येवाऽस्ति यैं मतिः; एकस्यां पीड्यमानायां जात्यां अन्या तु मन्यते 'अस्माभिर्यदनुष्ठेयं अ-परैस्तदनुष्ठितं'। वदंति केचिद्विमास्तु—'कृषेः प्रावरणं, यथा, पशुभ्यो रक्षणायैव, क्रियते कंटकादिभिः, तथा द्विजानां प्राकारो भवंति अद्विज-जातयः'। वृथा कापुरुषी नीतिः, रक्षकाः यत्र भक्षकाः, पोषकाः शोषकाश्चैव, शिक्षकाश्चापि तक्षकाः, "यस्यांके शिरः आधाय जनः स्वपिति निर्भयः, स एव तच्छिरश्छिन्द्यात्", एवं विश्वास-घातिनी (म० भा०), न इयं नीतिः फलत्यत्र फलमाशासितं किल। कंटकानि तु भक्ष्यंते उष्ट्रैराक्रमकारिणो, कृष्यश्चापि चर्व्यंते तद्द्वारोष्ट्रैः सुखेन हि। 'संमन्थन' भव-स्थायां शल्यां, मरुमरीचिका। जेष्यंति संग्रहेणैव, विग्रहेण न हिन्दवः।(१८०)। उपायः एक एवाऽयं जगद्विस्तारकारकः, न केवलं तु हिन्दूनां, अपि वै सर्वधर्मिणां सर्वेषां मानवानां तु, येऽद्य द्रोहैरुपद्रुताः। "कृणुध्वं विश्वमार्यं" हि, वेदाज्ञा एषा एव पाल्यतां, सर्वेषामपि धर्माणां मेलनं क्रियतां मिथः। प्रकारस्त्वस्य चैवैकः, न द्वितीयः प्रतीयते; चतुर्वर्णान्तरे एवैते आनीयेरन् समन्ततः, सर्वेषामेव धर्माणां समन्याः अनुयायिनः; धर्मग्रन्थाश्च सर्वेषां, पूज्याश्च गुरवस्तथा, वेदांशाः एव मन्यंतां, अवतारास्तथैव च। "यद्यद् विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा, तत्त-देवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवं" (गी०)। ये केऽपि संति सद्ग्रन्थाः "वेद एव

तु सर्वत्र " (म० मा०) । 'ज्ञानिन' सर्वदेशेषु सर्वजातिषु सन्ति वै, तथा साह-सिका'श्चापि, शूरा. ये रणकर्मणि, एवं वार्त्तासु 'दक्षा'श्च, तथैव 'भृत'-जीविन , 'ब्राह्मणा ', 'क्षत्रिया ' 'वैश्या ', 'शूद्रा ' चेति तथा, अर्थात् , संज्ञयाऽपि कुतो न स्यु' तेऽपि, यद्वत्तु हिन्दव ? हिंदुजातिमहस्राणां चतूराशिषु भाजनं यथा, तथैव सर्वेषां मानवानां भविष्यति । (१९०) । ये ज्ञानवृद्धा यत्रैव भवेयुर्धर्मचिन्तका , सत्यसत्यदयायुक्ता ,'ब्राह्मणो वितनुश्चय ,प्राप्नुयुर् नहि कस्मात् ते उचिता 'ब्राह्मण'-ऽभिधा ? देशवेशोक्तिभिर्भिन्ना , इष्टोपास्तिभिरेव च, ब्राह्मणानां तु हिन्दूनां शतधा सन्ति जातय', भेदास्त्वन्येऽपि सन्ति एवं, सर्वां ब्राह्मणसंज्ञका , कथं दोषाय सत्या सा स्याद् दश द्वादशाधिका ? मा स्मात्सुमां विवाहसुवां हीते ननु परस्पर, वृत्त वर्णानुरूपं चेत् संज्ञा कस्मात् निवार्यते ? (१) 'पादरी कुर्जिमन् प्रीस्ट डिवैन'-इत्यादय , तथा (२) 'मौलवी मुल्ला-हाफिज-मुफ्ती मुल्ला-पीर् मुर्शिद्' आदय , तथा (३) 'मोबद्' च 'दस्तूर ', (४) 'भिक्खवो' (५) 'यतय'स्तथा, एवमन्येऽपि बहव , तत्तत्संज्ञाभिर् कुत्सिता , (१) ख्रीस्तीया ब्राह्मणा सन्ति, (२) मुस्लिमा ब्राह्मणास्तथा, (३) पारस्या ब्राह्मणाश्चापि, (४) बौद्धा , (५) जैनाश्च ब्राह्मणा , एवं क्षत्रिय विट् शूद्रा सर्वधर्मेषु सन्ति वै, सर्वत्रापि च देशेषु, सर्वमानवजातिषु । देवता भारतीयानां शतशश्च सहस्रश सन्त्येव , तत्र तत्रान्या दश चाऽप्यथ विंशति । (२००) । 'तिरुभाण्डेश्वर'श्चास्ति, तथा वै 'कर्दमेश्वर ', 'घटेश्वर'स्तथै वास्ति, तथा वै 'पर्वतेश्वर ', 'नागेश्वर'स्तथा चास्ति, तथा वै 'नर्मदेश्वर ', अपि 'नारेश्वर आस्ति, 'नरसिंहेश्वर'स्तथा, 'श्रीगिरीश्वर' एवापि, 'वृष नन्दीश्वर'स्तथा, 'शृङ्गेश्वर'श्चापि, 'दण्डपाणीश्वर'स्तथा, 'चतुर्मुखेश्वर'श्चास्ति, तथा 'पञ्चमुखेश्वर ', 'दुग्धनाथेश्वर'श्चास्ति, 'वैद्यनाथेश्वर'स्तथा, 'सिंहाचलेश्वरो'प्यस्ति, तथा वै 'जम्बुकेश्वर ', 'गृध्राचलेश्वर'श्चास्ति, तथा वेदाचलेश्वर ' ; अन्येऽपि सन्ति अस्य ख्येया तीर्थेषु 'एनाक्षीश्वरा ' , 'वराहो', 'वामन ' 'कूर्म ', 'सुग्रीवो', 'हनुमाँस्' तथा, 'गरुड'श्च, 'एकदन्त ' च, 'लम्बोदर-गजाननौ','अष्टबाहु ','चतुर्बाहु ', 'अष्टादशभुजेश्वरी', यत् किंचिदश्मपिंडं च, मृन्मयी मूर्तिरेव वा, तथा दारुमयी वाऽपि, कृत्रिमा,ऽकृत्रिमाऽपि वा,ताम्रादि निर्मिता वाऽपि, चरित्रा वाऽपि कीदृशी, वटादि वृक्षाश्चैवापि,तथा गो सर्प वानरा , पूज्यन्ते सर्वे एवैते हिन्दुभिर्दीनबुद्धिभिः, श्रद्धया च, उपदेशाच् च स्वेषां 'धर्माधिकारिणां' । (२१०) । वेदान्ते च प्रसिद्ध

यद् "अचैतन्यं न विद्यते", अतो यावन्ति वस्तूनि तावन्तः सन्ति च 'ईश्वराः'। का हानिर्यदि मान्येत तत 'काबा ईश्वरो'ऽपि स, 'मक्का ईश्वर'स्तथैवापि मान्येत 'मदिना ईश्वर', 'मसूद ईश्वर' स्तथा चापि, तथा 'करबला ईश्वर','दरगाह-ईश्वर'-श्चापि, तथा च 'तकिया ईश्वर', 'पत्र ईश्वर' स्तथैवापि, तथा 'मकबरा ईश्वर'? मुस्लिमानामीदृशानि देवतीर्थानि सन्ति हि, 'अल्ले'श्वरस्तु सर्वत्र भित्तौ नामभिरीक्ष्यते। 'परमात्मा' ईश्वरो यद्वद् हिन्दुभिः सर्वैर्नामभिः। फिलिस्तीन प्रदेशस्य तथा 'बेथ्लहमेश्वर', 'यरुशलीमेश्वर'श्चापि, तथा 'कलवरीश्वर', 'रोमेश्वर'स्तथा चापि, क्रिश्चनैर्ये समार्चिता —को दोषो यदि मान्येरन् एते,ऽन्ये चापि तादृशाः? एको 'गॉड्' ईश्वरो ह्येव सर्वस्थानेषु पूज्यते। 'अल्ला'-'गॉड्'-'परमात्मा' चान्ये यार्था एव ते त्रय। (२२०)। समुद्रस्यापरे पारे, भारतस्यास्तु पश्चिमे, 'अर्ब'-नाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति देशो जनपदो महान्, 'अर्बाणां' अस्ति तत्रैषा 'मक्का' नाम महापुरी, यत्र 'काबेश्वरो' देव 'अल्ला' नाम्ना समर्च्यते, 'हज्रुल् अस्वद्' इति ख्यात ज्योतिर्लिङ्गमपौरुष, इब्राहीमर्षिणा, पूर्वं, 'काबा नामक-मन्दिर निर्माय, स्थापित तत्र, पूजार्थं, लोकभूतये, उल्कापिण्डस्वरूपेणापतद्, अश्ममय, हि तद्, नभस्तस्तु पुराकाले, न नरेण च टङ्कितं, ज्योतिर्लिङ्गमत ख्यातं, अकृत्रिम, अपौरुष। प्रत्यब्दं 'हज' यात्रायै, तत्र गच्छन्ति मुस्लिमा, 'ज़िल्हिज्ज' नाम्नि मासे तु, शतशश्च सहस्रशः, पृथिव्याः सर्वभागेभ्यो, यत्र यत्र वसन्ति ते, नराऽधिका च, सरणा, मक्कानिकटमागता, वसित्वाऽसीविते वस्त्रे, त्यक्त्वा उष्णीष पदत्राणान्, पद्भ्यामेव च गच्छन्त द्विजकोशान्, ततस्तु ते, काबामन्दिरमासाद्य, विशाल अस्य प्राङ्गणं महत्, प्रक्षाल्य 'ज़म् ज़मे' कुण्डे, कुर्वन्ति च परिक्रमां, काबानामगृहस्यैते, प्रणमन्ति च दृश्यत्; प्रविश्य तद्गृह पश्चात्, चुम्बन्ति अश्मानं 'अस्वदम्', ध्यायन्ति परमात्मान क्षमाय 'अल्ला'-अभिध तत। (२२०)। हिन्दूनामिव सा पूजा, किन्तु द्रव्यैर्विना हि सा, न पुष्प धूप-नैवेद्य जल मिष्टान्न करम्भा, न अक्षतानि, न पत्राणि, रङ्गोली न लेपन, न ताम्र रौप्य स्वर्णाना आह्वान देवलैरपि, न भिक्षु भक्तोरा-सवाधो, न समर्दं परस्परम्। 'मक्का' प्राप्ये स्थितो धर्मं, 'इब्राहीमे'ति च स्मृत, मान्य प्रजापतिर् धर्मत्रयस्यापि अनुयायिनां, यहूदानां, क्रिश्चनानां, मुस्लिमानां तथैव च, चतुर्वर्षसहस्राणि तस्य कालाद् गतानि हि, तस्याऽन्ववाये च महापुरुषोऽभून् मुहम्मद, ईसाकालात् शताब्दे तु षष्ठे गच्छति

पूर्णता, मुस्लिमाना प्रधानपि विशेषण मुहम्मद , सम्प्रदायास्तु सर्वेऽपि तेषा, त पूजयति हि, 'क़ुरान'–नामक तेषा प्रधान धर्म पुस्तक , मुहम्मदेन 'दृष्टा 'ते मन्त्रा- स्तत्र स्थितास्तु ये । ईसा तथा क्रिश्चनाना प्रधानर्षिश्च, पुस्तक, 'न्यू टेस्टामेंट', यद् भाषा सहस्रेऽपि अस्ति अनूदित , कोण कोण पृथिव्याश्च, जाति जाति च मानधीं, ख्रीस्तार्यधर्मोह्मणैस्तत्र प्रापित लोक-सवकै । (२४०)। सर्वेषामेव धर्माणां ऋषय पुस्तकानि च, तीर्थस्थानानि चैवापि पवित्राणि, भवति हि , प्रत्येक-सम्प्रदायस्य, यथा सन्ति च हिन्दुषु—अद्वैतिना शाङ्कराणा, विशिष्टाद्वैतिनामपि तथा रामानुजीयाना, माध्वाना द्वैतिनामपि, निम्बार्क प्रभुचैतन्य वल्लभ अघनु यायिना । किंतु समाइको धर्मे सर्वेषामपि मानव ', अनन्ताश्चापि वै वेदा ' सर्वं ग्रन्थ पथायका , सर्वेऽपि धर्मग्रन्थास्ते "वेद एव हि सर्वंश " । "देशधर्मान् , जातिधमान् , कुलधर्मांश्च शाश्वतान्, पाखण्डगणधर्मांश्च, शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनु ' (म०) । मूल न लभ्य आद्य तु सर्वं प्रवचन मनो , लभ्ये ग्रन्थे स्मृते, सर्वे उक्ता धर्मा न सन्ति ते । भृगुणा संस्कृता चेव लभ्यमाना मनुस्मृति —इति तु स्पष्टमेवोक्त तस्यामेव पुन पुन , "एतद्वोऽय भृगु शास्त्र श्रावयिष्यत्यशेषत , एतद्धि मत्तोऽधिजगे सर्वमेषोऽखिल मुनि , ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगु , तानब्रवीद् ऋषीन् सर्वान् , प्रीतात्मा, श्रूयतामिति , × (२५०), स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगु , श्रूयता येन दोषेण मृत्युर्विप्रान् जिघांसति , अनभ्यासेन वेदानां, आचारस्य च वर्जनात् , प्रमादाद्, अन्नदोषाच्च, मृत्युर्विप्रान् निघांसति" (म०) , (प्रमादो, मदनो, मद्य, उन्मादो, मादकं, मद , प्रमाद भेदा सर्वे ते, "सुख मोहनमात्मन निद्रालस्यप्रमादोत्थं, तत्ताम समुदाहृत –गी०) , "इ येव मानव शास्त्र भृगुप्रोक्त पठन् द्विज , भवत्या चारवान् नित्य, यथेष्टा प्राप्नुयाद् गति" (म०) । प्रसंगप्राप्तमेतच्च अवधार्यं सुधि चारकै—क्षत्रियश्च आदिराजश्च पत्ति स्वायम्भुवो मनु , ' पतीन् प्रजानां असृजं महर्षीन् आदितो दृशा" ; तथोक्त पुनरेवात्र यथाऽय ' मानवो भृगु ' , क्षत्रियस्य मनो पुत्रा ब्राह्मणास्तु महर्षय ; एतेन स्पष्टमेवोक्त प्राक्काले किल भारते, वर्णता कर्मणैवऽऽसीत् ; न कथंचन जन्मना । भारतीयान् भृगुद्वारा यथा मनुरशिक्षयत्, तथाऽन्या स्वप्रजाभूता जाती अन्यैं अशिक्षयत् , शिक्षयिष्यति चैवापि यथा योग्य पुन पुन , स्वसृष्टैश्च विसृष्टैश्च पुत्रभूतैर्महर्षिभि , ऋषिभिश्च तथैवान्यैर्वि

विधैरधिकारिभिः। (२६०)। सर्वदेशे चतुर्वर्णाः, सर्वदेशे च 'मानवाः'; ह्लिप्याता च सर्वेषां वत्सलो भगवान् मनुः। बृहत्त्वाद् बृंहणाद् 'ब्रह्मा'; मननात् 'मनु' रुच्यते; महत्तत्त्वे मनोऽशो यः, स यस्मिन् संभृतोऽधिकं, सर्वदर्शी, महायोगसिद्धिभिश्चापि संयुतः, संयुक्तैश्च तथा सर्वैर् महापुरुषलक्षणैः, विशिष्टोत्कृष्टजीवोऽयं 'मनु' रित्यभिधीयते, प्रवर्तकोऽयं वंशस्य मानवानां, प्रजापतिः; "वात्सल्ये मनुपत्न्यां"—पुराणेषूपमा स्मृता। इतिहासे पदं, चैतद् अधिकारस्य वाचकं; उच्चावचाश्च 'मनवो' बहवस्तत्र वर्णिताः। कस्याः अपि महाजातेः आद्यः आरम्भकस्तु यः, 'मनुः' इत्युच्यते सोऽपि। सर्वेऽप्यस्तु प्रजापतिः, सर्वेषां मानवानां च, मनुः 'स्वायम्भुवो'ऽभवत्। सप्तमः तु आर्यजातीनां मनुर् 'वैवस्वतो' ऽस्ति वै; "सावर्णिः सूर्यतनयो, ऽसौ मनुः कथ्यतेऽष्टमः" (दु० सप्त०); अवान्तराश्च 'मनवः' सन्ति प्रति 'महामनु'। सुरथश्च समाधिश्च, यौ तौ 'स्वारोचिषे' ऽन्तरे, क्षिप्तौ, विरक्तौ, आपन्नौ, तेपतुस्तपः उत्तमं, तावेव हि पुनर्जातौ, "कलापग्राममास्थितौ", मरुश्च सूर्यवंशीयः, देवापिश्चान्द्रवंशजः; (२७०); महत् तपस् तपन्तौ च, "महायोगबलान्वितौ", काले काले मनुष्येषु चातुर्वर्ण्यव्यवस्थितिं, जीर्णोद्धारं च, कुरुतः, आदेशात्तु महामनोः; सावर्णि-व्यासौ तौ एव भाविनौ अष्टमेऽन्तरे। मनोः सप्तर्षयः सन्ति, प्रत्येकस्य, सभासदः; ज्ञानानां व्यास-कर्ता यः तेषां, व्यासः स कीर्तितः; अन्येषां अन्यकृत्यानि, राष्ट्रे वै मन्त्रिणां यथा। स्वायम्भुवेन मनुनाऽऽदौ धर्मा ये प्रवर्तिताः, अवरैः 'मनुभिः' तेषु क्रियते परिवर्तनं, संकोचः, परिवृद्धिर्वा, देशकालानुसारतः; तत्तद्देशीयऋषिभि'श्च धर्मस्तु व्यवसीयते। एवमेव प्रवृत्तास्तु धर्माश्च, स्मृतयो, बहु; स्वायम्भुव-कृतं किंतु सर्वानुस्यूतमस्ति वै; चातुर्वर्ण्यं, प्रकृत्यैव, सर्वसंग्राहकं, यतः। अनेन विधिना, सर्वे धर्माः, सर्वाश्च जातयः, 'मानवानां' समानेयाः धर्मे नित्ये तु 'मानवे'। यदि न क्रियते त्वेवं, मिथ्या-पार्थक्य-दर्शनाद्, विनाशः एव भविता हिन्दू-धर्मस्य, निश्चितं। 'भेदात्' क्षयः, चयो'ऽभेदात्'; एतत् प्रत्यक्षमेव वै; तथाऽप्यविद्या-प्राबल्याद्, 'भेदः' एव प्रसार्यते। (२८०)। 'अभेद-भावो' वेदान्तैः सौमनस्याय घोषितो यत्र, तत्र 'भेद-भावो' विकरालो विजृम्भते, वेदान्त-घोषं आचार्य, घोरं नर्दति नर्दति, प्रसिष्यत् वृत्रवद्, धर्म, 'इन्द्रो' (राजा, शासको) यदि न रक्षति,'दधीचि-आत्म-वज्रेर्' जातेन अनिवार्येण

द्वेतिना, तपो विद्या-मयेन-पि तेजसा समृतेन च। (२८३, आदित ३८१२श्लोका)।

ॐ

१५ अध्याय

उच्छृङ्खलवर्तिनां राज्ञां नियन्त्रणं कथ ?

(२२) प्र० "क्षत्रस्याति प्रवृद्धस्य", राज्ञश्चोच्छृङ्खलवर्तिन, "महैव सन्नियन्तृ स्यात्, क्षत्र हि ब्रह्मसंभव" (म०), इति य-मनुना प्रोक्त, अथ तत्सम्भवेद कथ, कथं तु ब्रह्मज क्षत्र, कथ वा तन्नियन्त्रण ?

उ० ज्ञानेनोपदिष्ट शास्त्र, ब्रह्म च विविध तथा, ज्ञानेनैवान्यशास्त्रैर् विद्वत्सुमपि दावयते, ज्ञान ब्रह्म, तथा क्षत्र शस्त्र, इत्यत्र रूपक। ऐतिहासिक एवापि तथाऽर्थोऽन्योऽन्न विद्यते, 'ब्रह्मा'ऽदेशात् प्रजाभिस्तु 'मनुर्' आद्यो वृतो नृप, निदर्शनत्वेन ऐतिह्येन इत्याख्यान तु कीर्त्यते (म० भा०शा० ६६), प्रत्येक-जातौ वृद्धाना श्रद्धेयाना कदम्बक 'ब्रह्म'-इति बहुमान्यत्वाद् वृहत्वाचापि वक्ष्यते, एकोऽथवा वृद्धतम. सर्वमान्य 'पितामह.', तत्प्रदेशान् नरो योग्य राज्ये विनियुज्यते, सर्वैव अस्वअनुयाऽयोग्य राजत्वाद् अपकृष्यते, ज्ञानिनो 'राजकर्तारो' इत क्षत्रोद्भव कारण। अथ च, 'ब्रह्म' तेजो वे, सुसम्भूय, 'महाजन', क्षत्र उत्पथग राज्याद् बलेनैवावरोपयेत्। "स्ववीर्याद् राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बल-वत्तर, × सर्वं तु तपसा साध्य, तपो हि दुरतिक्रम"(म०) (१०), यदि वा एकस्य विप्रस्य महर्षे, तपसाऽर्जिता, योगसिद्धा भवेत् शक्ति सादृशी ऐश्वर्यमयी अपि, उच्छृङ्खलवर्तिन भूप शापेनैव स निर्दहेत्। इतिहासपुराणेषु, दग्धना शापवह्निना ऋषिभि शतशो राज्ञा सति उदाहरणानि हि। कृष्णस्यापि समुद्रद् अधिमद् यादव कुल, अतिवीर्यमदोन्मत्त, ऋषिशापेन शोषित। 'ऋषते' 'ऋच्छते' प्राप्या तत्त्वस्य परमात्मन, 'ऋणोतेर' हननात् शापे, 'ऋषि'शब्दो निरुच्यते। "प्रजानां तु नृप स्वामी, राज्ञ स्वामी, पुरोहित" (म० भा०), एवं हि मानवे धर्मे राजा सृष्टोऽभिरक्षिता, ज्ञानी च यन्ता तस्यापि, विधाता, चानुशासिता। "विधाता, शासिता, वक्ता, मैत्रो 'ब्राह्मण' उच्यते", × सज्ज्ञानवान् प्रकृत्यैव "देवानामपि दैवत; प्रमाण चैव लोकस्य, ब्रह्म एव अत्र तु कारणं" (म०), यस्मिन् 'ज्ञान', 'ब्रह्म', 'वेद' भाति, न 'ब्राह्मणो'ऽस्त्यसौ; यस्मिन् क्षत्रनिय

गृत्व नास्ति, न 'ब्राह्मणो'ऽस्त्यसौ । लोकाय प्रमाणत्वे, बल, ज्ञान, हि कारण ।

'हिन्द'-'हिन्दू' शब्दोत्पत्ति

(२४) प्र० सनातनस्य, चअर्यस्य, वैदिकस्यानुयायिन, धर्मस्य मानवस्य, अभिधीयते 'हिन्दव' कथं ? (२०) ग्रन्थेषु तु पुराणेषु शब्दोय न उपलभ्यते ।

उ० इतो नदानां चाना, प्रान्त पञ्चनद स्मृत , तेषां तु पाश्चात्यतम 'सिन्धुर' नाम महानद , वर्षासु अस्ति स विस्तीर्णं महान् 'सिन्धु' समुद्रवत् , 'सैन्धवा ' इति नाम्ना ज्ञातास्तत्तटवासिन , समस्त स प्रदेशश्च 'सिन्धु'-'सिन्ध' इति कीर्तित , तस्यास्ति पश्चिमे, देश , 'पर्शिया' योऽभिधीयते , 'फ़ारस्' इत्यपि स ज्ञात , तद्भाषा चापि 'फारसी', मुस्लिमआक्रमणाद् अथाद्, धर्मस्य परिवर्तनात्, भाषायां च तथैव 'अर्ब' शब्दाना परिमिश्रणात् । 'पारसी कांस्ततो जेतु प्रतस्थे स्थलवर्त्मना" (रघुवंश), इत्येव कालिदासेन तद्देशीयास्तु वर्णिता । द्वौ प्रान्तौ तस्य, 'पर्सिस्' च, 'पार्थिया' चेति, कीर्तितौ, बभूवतु पुरा काले, इत्यैतिह्यस्य कोविदा । 'पार्था ' आसन्, क्षितिपस्य, सुप्रसिद्धा धनुर्धरा , सर्वे ते प्रायतोऽभूवन् सुवाश्व सव्यसाचिन , सम्मुखस्थांश्च, पृष्ठस्थान् चतुर्दिक्षु स्थितानपि, बाणैरविध्यन् शत्रूंस्ते, पटिता रणकर्मणि । सर्वस्य तस्य देशस्य नाम 'आर्याना'ऽपि चाभवत्, परिवर्त्तैश्च भाषाया कालेन 'ईरान्' इति, क्रमात् , 'आर्या ' एव हि ते ऽभूवन् 'आर्याना'-देशवासिन , (३०), आथर्वणस्तु वेदोऽभूद् प्रसीपा, इति केचन , 'ज़िन्द आविस्ता'-इति नाम्ना यत् प्रसिद्धश्चास्ति साम्प्रत । यद्दैऽङ्गिरसा चापि भृगुभिस् तु समुच्चिते, भारताद् भार्गवा केचिद् 'आर्याना' ('इरान') जग्मुरञ्जसा , (इतीदृशा कथा सन्ति, निश्चयस्तत्र दुर्लभः); कंठनिमित्ति भेदाच्च, 'स-कार', तै , 'ह-कार' वद् उच्चार्यते , अत तै शब्दा संस्कृता विकृता बहु , 'सिन्धुर्' 'हिन्धु ', 'सैन्धवा श्च, 'हैन्धवा' इत्यतोऽभवन् , क्रमश , 'हिन्द', 'हिन्दू', च, 'हिन्दुस्थाने ति चैव हि, 'हिन्दी' च, 'हिन्दोस्ताने ति, चाभूत् शब्द परम्परा , 'य्वोनिया' यति नाम 'ग्रीस'-देशस्य यत् पुरा ऽभवत्, तद् 'यवनै'रेव वासितत्वाद् अभूद् इति ; उक्त च मनुना ग्रन्थे यवना क्षत्रजातय ; "शनकैस्तु क्रियालोपाद्, इमा क्षत्रियजातय , वृषलत्व गता लोके, ब्राह्मणादर्शनेन च, पौण्ड्रकाश्चोड्रद्रविडा , काम्बोजा , दरदा , खशा, पारदा , पह्लवा , चीना, किराता , यवना शका " (म०) । ('ब्राह्मणादर्शनेन'

इति शब्दार्थोऽन्यत्र वर्णित)। एवमेव 'असुरा'अपि देशे 'आसुरिया'-ऽभिध 'आसीरिये'ति चऽख्यात वासयाचक्रिरे पुरा , 'देवाना' भारतीयाना 'भ्रातृव्या' एव ते ऽभवन् । (४०) प्रसिद्ध हि पुराणे यद्, 'असुर' परनामका दैत्या सर्वैव देवाश्च, भ्रातरो हि विमातृजा । 'द्वद्वानि' देव दैत्याना प्रकृत्या शाश्वतानि च । पुराण'रूपक'स्यास्य बहवोऽर्थो भवति वै, आध्यात्मिक , सर्वथऽधिदैविक , च ऐतिहासिक । 'सिन्धु' देश , 'हिन्द' इति पारसीकैरभ्यधायत , भारतस्य समग्रस्य सा तु जाताऽभिधा क्रमात् , 'ग्रीका'दि 'यवनै ' पश्चाद् 'इंडिया' इत्येव सा कृता , यूरोपीयै तत सर्वैरद्यावधि तथोच्यते । 'हिन्दू' शब्दो न 'धर्मस्य', देशस्यैवास्ति, सूचक , 'हिन्दू' 'हिन्दी'ति वा नाम्ना सर्व भारतवासिन पार-स्यादिभिरुच्यन्ते, 'हिन्दवो', 'मुस्लिमा ' अपि । 'हिन्दू' नाम्ना तु यो धर्म साम्प्रत बुध्यते जनै , तस्य स च नाम रूप 'मानवो धर्म' एव हि, यत स 'मनुना'ऽऽदिष्ट , धर्मवर्णाश्रमात्मक , मानवाना तु सर्वेषा इहामुत्र हिताय वै । हिन्द हिन्दू शब्दयोस्तु प्रयोगे, विविध मत । 'हिन्द देशोद्भव धर्म च क अपि अनुयाति च , स एव हिन्दू नाम्ना स्याद् व्यवहार्यो, न चापर ', एतन्मत तु केषाचित् । चिन्तनीय तदस्ति वै, (५०), 'सनातनस्य' धर्मस्य, 'वैदिकस्य', 'आर्य' रूपिण , 'बौद्धस्य' सद्बुद्धिमत , 'मानवस्य' विशेषत , सामान्यतो मनुष्याणा सर्वेषा च प्रधानत , भूखण्डैकपरिच्छित्ति .किं स्याल्लोकोपकारिणी ? मन्वाशयानुकूला वा ? किं वा स्याद् बुद्धिसगता ? "प्रकृति पार्वती माता, पिता च पुरुष शिव , भ्रातरो मनुजा सर्व, स्वदेशो भुवनत्रय "—इत्युदारमतीना तु प्राच् मुनीना हि समत , अर्वाचीनैश्च तथैवोक्त विशालहृदयैर् मुदा—"अय निज परो वेति गणना लघुचेतसा, उदारहृदयाना तु वसुधा एव कुटुम्बक" । 'हिन्द'-देशोद्भवा धर्मा के,इत्यत्रापि सशय ; 'हिन्द'देशस्य सीमान च , सदिग्धमिद् तथा, विशेषणोत्तरे, वारवार ते पर्यवर्सयन् , बौद्धकाले तथैवासीत् स्मृत, सर्वासु दिक्षु अपि, पारे चापि समुद्रस्य,यद् बृहत्तरभारत, प्राचीनस्य अस्य देशस्य नाम 'भारत' उच्यते , उत्तरीयो महान् भागोऽस्य 'आर्यावर्त ' उदीर्यते, "उत्तर यत् समुद्रस्य, हिमाद्रेश्चैव दक्षिण, वर्ष तद् भारत नाम, भारती यत्र सतति " (भा०), (६०), भाषा तथाऽस्य वर्षस्य, सस्कृता, सुपरिष्कृता, यद्धर्मगर्भ एकै-कशब्दो यस्यास्तु, 'भारती' । "दक्षिणापरतो ह्यस्य (दक्षिणतश्च, अपरातत

पश्चिमतश्च), पूर्वेण च महोदधिः, हिमवानुत्तरेणास्य, कार्मुकस्य यथा गुणः, तदेतद् भारतं वर्षं, सर्वबीजं, द्विजोत्तम !" (मार्क०पु०); "गंगे च, यमुने चैव, गोदावरि, सरस्वति, नर्मदे, सिन्धु, कावेरि, जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु"; "इमाः आपः शिवतमाः, इमाः राष्ट्रस्य भेषजीः, इमाः राष्ट्रस्य वर्धनीः, इमाः राष्ट्रभृतो-ऽमाः"(वे०);पुण्यकर्मसु एवं अत्र अवाह्यते समस्तिन्धवः,इमं देशं चतुर्दिक्षु पोषयंति हि याः सदा ; (अन्याश्च सरिताः वेदे पठ्यंते यत्र तत्र तु)। "माहेन्द्रो, मलयः, सह्यः, शुक्तिमान्, ऋक्षवान् अपि, विन्ध्यश्च, पारियात्रश्च, सप्तात्र कुलपर्वताः", (मत्स्य०अ०९५); (अन्यनामानि चाप्यन्ये पठन्ति अत्र तु केचन)। "अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, कांची, अवन्तिका, पुरी द्वारावती चैव, सप्तैताः मोक्षदाः" । एवं पुराणेतिहासे देशस्यास्य तु वर्णनं, कृतं यद्वै प्रदेशानां, प्रान्तानां चापि, भूरिशः, तीर्थयात्राप्रसंगे, वा वनवासादिवर्णने, अस्माद् देशाद् बहिस्थानां देशानां चापि वर्णनं,(७०),(सीताऽन्वेषे यथा पृथ्वी-परिक्रान्तेस् तु वानरैः),यद् कृतं, तेन सर्वेण सीमा निश्चीयते हि सा, भारतस्य तु, या प्रोक्ता मार्कंडेयपुराणादिभिः ।

बाल-गंगाधरो 'लोकमान्यः' श्री तिलकाभिधः, पूर्वपश्चिमविद्यासु निष्णातो-ऽद्भुतपंडितः, भारतोद्धरणे व्यग्रः, शासकैर्बहुपीडितः, 'हिन्दु'-धर्मस्य सः तु एवं लक्षणं पर्यभाषत—"प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु, साधनानां अनेकता, उपास्यानां अनि-यमः, एतद् धर्मस्य लक्षणं" । श्रीमान् सावर्करो नाम्ना दामोदर-विनायकः, हिन्दूनां साहसी नेता वीरः स्वाराज्य-पूजकः,तदर्थं यतमानश्च शासकैर् पातितो बहु, विविनक्ति सः हिंदुं तु लक्षणैरीदृशैः, यथा—"आ-सिंधु, सिंधुपर्यन्ता, यस्य भारत-भूमिका पितृभूः पुण्यभूश्चैव, स वै हिन्दुरिति स्मृतः" । एवमिच्छंति विद्वांसः केचित्; चिन्त्यं तु तद् यत । 'वेदे प्रामाण्यबुद्धि'श्चेद् हिन्दुत्वस्य विशेषणं, हिन्दु-त्वं बहुकोटीनां सद्यः एव निहन्यते, ईसा-मुहम्मदादीनां धर्मेषु च नियम्यते । (८०) । श्रुतेर् मंत्रे निपतिते, अकस्माद् अपि तु श्रोत्रयोः, शूद्रस्य कर्णौ पूर्येतां त्रपुणा जतुनाऽथवा—एव वदन्त्याज्ञा 'विप्राणां', 'वेदे प्रामाण्यबुद्धिता' 'सच्छू-द्राणां' अपि कथं ? 'असत् शूद्र'-कथैव का ! 'अस्पृश्य'जातयः सर्वाः हिन्दुत्वात् स्पर्शनिषेधिताः, यावाः एव ; एवमन्येऽपि बहवो गलहस्तिताः । 'निग्रन्थ'जैन-लक्षाणि स्युर् हिन्दुत्वाद् बहिष्कृताः; बौद्धानां कोटयश्चापि, यद्वेदः 'पिटक-ग्रंथ'; सिक्खानां अर्धकोटिश्च तथा स्याद् विमुखीकृता, येषां प्रामाण्यबुद्धिस्तु 'ग्रन्थ-

साद्य'-नामके,ग्रन्थे,संकलितो माम्यैर् 'गुरुभि'र्दशभिस्तु यः । तथा च संति यद्यपि, येऽपि वै ब्राह्मणबुवाः, सर्वांशानां च वेदानां आदरं नैव कुर्वते ; आचरणं तथा यद् अन्यग्रथविद्स्तथा वदति, अशुचिमेवाहो !; स्वयं कृष्णमथैव च, गीतायां कर्मकांडं च वेदप्रोक्तं विगायति । "सामवेदः स्मृतः पैत्र्यः तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः" (म०) । बहूनां वेदवाक्यानां अर्थश्चापि न बुध्यते, प्रामाण्यबुद्धिः तेषु स्यात् कथं पूतार्थेषु च; ईदृशानि तु वाक्यानि हठाद् ये स्थापयंति वै, तत्र कस्यापि संतोषो न भवत्येव कश्चन ; पूर्वैव तद्वाक्चापल्यं, यथैव तदन्दर्शितं । (९०) । अतो नूनं व्यवस्थाऽत्र कार्या, या समयोचिता, नेतृभिस्तु समाजस्य विद्वद्भिर् दूरदर्शिभिः । यो वर्णयितुं आत्मानमिच्छेन् 'मानव'-धर्मिणं, वर्णाश्रमव्यवस्थान्तर् वस्तुं यः स्वीकरोति च, यो वा वदति चात्मानं 'हिन्दुं', स्याद् 'हिन्दुर्' एव सः ; यथा हि मनुनाऽऽज्ञप्तं "यश्चात्मानं निवेदयेत्" (म०) । यथैव 'वैष्णवो' हिन्दुः, 'शैवो' हिन्दुर्यथैव च ; तथैव 'जैनो' हिन्दुश्च, 'सिक्खो' हिन्दुस्तथैव च, 'बौद्ध'श्च सर्वथा हिन्दुः, 'क्रिस्चनो' 'मुस्लिमो' पि च ; हिन्दूनां एव भेदास्ते सर्वे 'हिन्द'निवासिनः । शूद्रस्य मंत्रश्रवणे त्रपुणा जतुनाऽथवा कर्णयोः पूरणस्याज्ञि स्वार्थो ह्यन्यदेव वै ; चौर्येण, स्पशायद्, वस्तु गोप्यं मंत्रं, कथचन, दुष्टभावेन, हरति, महाधीयेयतां यथा शस्त्रास्त्राणां तु, शत्रुभ्यो दातुं, लोकक्षयाय हि, दुष्प्रयोगाय—सोऽत्र तु दंड्यो भवति सर्वथा । प्रत्यक्षमेव ननु एतद् अद्यापि खलु दृश्यते ; सर्वदेशेषु, राष्ट्रेषु, विपक्षस्य स्पशाः सदा युद्धकाले निगृह्यन्ते, वध्यन्ते चापि निर्दयं, विदेशीयाः, स्वदेशीयाः, भवेयुस् ते, स्त्रियोऽपि वा ।(१००)। नवीना सुव्यवस्था चेन् न क्रियेत ईदृशी तदा, न जैनाः, नापि बौद्धाः वा, न सिक्खाः, नान्यपथिनः, लिंगायताः, तांत्रिका वा, भविष्यंति तु हिन्दवः, न चापि अस्पृश्यजातीनां कोटयः । यैस्तु न श्रुतं, वेदस्य जातु नामापि, कुतः प्रामाण्यबुद्धिता, तेषां, अस्मिन् भवेद् ? किंतु ग्रथ्यास्ते चापि हिन्दवः । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यत्र यत्रैव वर्तते, आर्यावर्तस्तु तत्रास्ति यत्रार्याः निवसंति च ; यत्र नैतद् व्यवस्थानं म्लेच्छावासः स एव हि, भारतस्य भवेद् भागः सो, ऽन्यदेशस्य चैव वा ; "कृण्वंतो विश्वमार्यं" चेति आदेशो विश्रुतः श्रुतेः, संकोचितेऽर्थे तु, कथं चरितार्थो भविष्यति ? यस्य भारतभूर् एव पितृभूः पुण्यभूरपि, स कथं पृथिवीमन्यां, समग्रां अर्हयिष्यति ? कथं च पठितुं श्लोकं धृहन्नावं [illegible] शक्ष्यति—"समुद्रवसने, मातः !, पर्वतस्तनमंडिते, विष्णुपत्नि !, नमस्तुभ्यं,

पादस्पर्शं क्षमस्व मे" ? इत्यथा विमुचन् प्रातः स्मरन् 'हिन्दु' एव तु वन्दते। "सर्वंसहा, क्षमामूर्तिः, क्षमा, धरित्री वसुन्धरा, विश्वम्भरा, रसमयी, रसा, सर्वस्य पोषिणी— उदारचरितानां तु 'वसुधा' एव कुटुम्बकं'। (११०)। वेदप्रामाण्यबुद्धौ वा लोके मान्यस्य चाऽऽग्रहः कस्माद्, यदा स वेदांस्तु, पौरुषेयान् हि मन्यते, उत्तरध्रुवभागे च, पृथिव्याः, सहितान् अपि ? वेदान् अपौरुषेयांस्तु पुरुषो यो न मन्यते, तस्य नूनमयुक्तः स्याद्, वेदप्रामाण्ये आग्रहः। 'वेदश्च किं' इति प्रश्नस्योत्तरं कथितं पुरा, स्वयं व्यासेन, भीष्मस्य वदनात्, शान्तिपर्वणि, अन्येऽपि स्मिन्नत्र सकलं पूर्वमेवास्ति उदाहृतं, 'सत्यज्ञानं अखिलं वेदः', निष्कर्षो हि अवसीयते। गृह्यते चापि अथर्ववेद्, वेदप्रामाण्यबुद्धिस्ता, लक्षणं सर्वहिन्दूनां सदा भवितुमर्हति; 'उपास्यानां अनियमः, साधनानामनेकता', द्वे चापि लक्षणे हीमे निर्दोषे भवतस्तदा, तथाप्युपास्यं परमं परमात्मा इति यत्स्मृतं, उपास्यानां उपास्यं यत्, तत्तु सार्वत्र्यमेव हि। "पितृभू पुण्यभू" शब्दौ व्याख्यायेतेऽपि विस्तराद् यदि, तौ च घटेतां, तद् (तर्हि, तदा), हिन्दुत्वस्य तु लक्षणे, सर्वेषां हि मनुष्याणां मनुर्ब्रह्माऽऽदिमः पिता', पुण्यं च कर्तुं सर्वत्र शक्यते सात्त्विकाऽऽत्मना, भुवो वै सर्वदेशेषु, भारतं चापि भूगतम्। एवं सर्वं समाधेयं प्राक्तनं नूतनं मतम्। (१२०)।

रूपकाणां व्याख्यानं।

(२५) प्र० 'रूपकाणि' पुराणानां उद्दिष्टानि पुनः पुनः, केषाञ्चिदत्र व्याख्यानं कस्मान्न क्रियतेऽधुना ?

उ० ग्रन्थेष्वन्येषु हिन्दी भारत भाषाभ्यां निर्मितेषु तु व्याख्यानं चलितं, पूर्वं अस्माभिस्तु तत्कृतं, केषाञ्चिद्, अन्येषां चाऽत्र यथामति उपकल्प्यते, निश्चयेन तु केनापि वक्तुं तथाऽपि शक्यते आभाणकः प्रसिद्धोऽयं, 'वेदा वै कामधेनवः', तथैव च पुराणानि, 'यो यदिच्छति तस्य तद्' तेभ्यः प्राप्यं अतो ह्यत्र, यथामति विचार्यं च ज्ञानविज्ञानसम्पन्नं, युक्तियुक्तं तथैव च, उपयोगेनमेवार्थं उपासिष्यामहे वयम्। (१) 'समुद्रो वरुण आकाशौ' वेदे पर्यायवाचकाः, आश्चर्याणां समप्राणां आकाशो 'ऽद्भुतसागरः', "भद्भ्राणि वरुणस्य व्रतानि" (वे०), "समुद्र इव दुर्बोधो, × गुप्तार्थो वरुणो यथा" (भा०); शून्यं, सर्वार्थसम्पूर्णो, ऽव्यक्तो व्यक्तनिधिस्तथा, खं, महत्, अण्डैः असंख्येयैर् आचितं चित्रितैर्भुविभिः, सूर्यं, चन्द्रैः, धरित्रीभिः, ग्रह नक्षत्र तारकैः, विविधाभिर् विभिन्नाभिः सृष्टिभिः पूरितैरपि,

जगत्सु, असंख्या अणव , प्रपञ्चे च जगन्ति, अपि (श्वे० चा०)। मूलप्रकृतिरेव अस्य 'शेषो', य शिष्यते सदा, (१०), नाम्ना परमास्ति 'अनन्तो ऽसौ,प्रलयेषु महात्स्वपि, सर्वा यस्मिन् प्रधीयन्ते विकृति व्यनयो क्पथक्, 'प्रधान' तत् ; समुद्रेऽस्मिन् प्लुयते व्यापक सद्', फणाऽप्यसहस्रैश्च सर्पवत् सर्पतीति च , स देव च जगत्सर्व तस्योपरि अवलम्बित , फणे फणे च ब्रह्माण्ड , भ्रमण, न्ने विसर्पण , देवपथो(मिल्की वे', स्वर्गंगा)महाअभोगो , असंख्यतारागणा फणा , 'विष्णु'-र्विसि-चनाद्, 'ब्रह्मा' वृहणात्', 'शयनात्' शिव , शेते सर्वशरीरेषु गुहोऽव्यक्त सनातन , बृहयन् जगता प्रात, विसिन्वंश्च परस्पर , महत्तत्त्वस्य रूपाणि, प्रयोऽशाश्च गुणात्मक , विष्णु ' शेते तु 'शेषे अस्मिन् विश्व रचयन् 'बृहयन्' । 'विष्णो ' 'सूत्रात्मनो' 'नाभे ' 'नालानि' च समन्तत प्रसृतानि , यथा विद्युत् नाड्यो देहे तु मानवे, सम्प्रदाये यथा सौरे विलताश्चार्करश्मय , तथैव 'विष्णो ' 'सूत्राणि विद्युत् प्राण मयानि च,ब्रह्माण्डान्यपि अनन्तानि, विश्वानि च, जगन्ति च, एकीकृत्य अपि अनेकानि, सम्यग बध्वा परस्परं, 'धारयति',प्रसृत्याश्च 'धर्मै ' व्यवारयति च (२०) । अण्डान्येव हि 'पद्मानि , यथोक्त शान्तिपर्वणि—"मानसस्येह या मूर्तिर्ब्रह्मत्वं समुपागता, तस्यासन विधानार्थ पृथिवी पद्ममुच्यते' (म० भा० शा० अ०१८०)। आदिदैत्यौ तु यत्र,तत्र, विख्यातौ "मधु कैटभौ, विष्णुकर्णमलोद्भूतौ, ब्रह्माण हन्तुमुद्यतौ" (दुर्गा०)—श्रोत्रस्य तत्त्वमाकाश, मल अस्य राजसम , "तामसस्तु मधुर्जात कैटभश्चापि राजस " (शां०अ०३५७), कामाधिको मधुर्ज्ञेय , क्रोधभूपाश्च कैटभ , तौ 'ब्रह्माण' च, 'वेद' च, सर्वदा हन्तुमिच्छत , 'विष्णु', सत्त्वमय ज्ञान, सदा तौ च नियच्छति । "मधु कैटभौ, दुरात्मानौ" विधि भत्तु भधावता , "समुत्थाय ततस्ताभ्यां युयुधे भगवान् हरि , पंचवर्षसहस्राणि बाहु प्रहरणो विभु , तावप्यतिबलोन्मत्तौ महामाया विमोहितौ, उक्तवन्तौ 'वरोऽस्मत्तो ब्रियतां', इति केशव , 'भवेतां अद्य मे तुष्टौ मम वध्यौ उभौ अपि' , वचिताभ्या इति तदा, सर्व आपोमय जगद् विलोक्य, ताभ्या गदितो भगवान् कमलेक्षण , 'आवां जहि न यत्र उर्वी सलिलेन परिप्लुता', 'तथा', इत्युक्त्वा, भगवता शंखचक्र गदाभृता,कृत्वा, चक्रेण वै छिन्ने, जघने, शिरसी तयो "(दु०)। (२०)। स्वाधिकार चरित्रा एव बहून् वर्षान्,विजेयता,ज्ञानेन,कामक्रोधौ तु याति, आख्यानआशयो ह्यय । "'ऋणानि त्रीणि अपाकृत्य, मनो मोक्षे निवेशयेत्" (म०)। ब्रह्मपर्यंस्य ■ क्षेत्रं

जघन द्वेष मुल्यत , तस्मात्स्नानेन दमन, ब्रह्मचर्यबलेन हि, अविप्लुतेन च,'अनार्द्रै' तत्रैव क्रियते तयो । आन्तरौ च रिपू, कामक्रोधौ, धातुविनिर्मिते शस्त्राद्यैर्न विजीयेते , आन्तराभ्यां ततस्तु तौ सद्विचार विवेकाभ्यां बाहुभ्यां एव धारितौ, प्राप्ते युगोचिते काले, काल 'चक्रेण' निश्चिते, 'शिरसी' च तयोश्छिन्ने तेन,'चक्रेण', विष्णुना । शिरो हि मूलस्थान स्याद् वेगानां, काम क्रोधयो वेगे हते, शरीराङ्ग भन्यत् खलु अवशिष्यता , न आत्यन्तिको विनाशो हि, सार्विको वा, भवेत् तयो , तन्जयोस्तु मायाया , अथ किं, तत्स्वरूपिणो । "आपो नारा इति प्रोक्ता , आपो वै नरसूनव " (म०), अपां अभावे, शुष्के तु, कामक्रोधौ न जीवत , तस्मा- सान्त्या उच्यते यद् 'अनार्द्रे नौ हनिष्यसि' । "विष्णु कर्ण मलोद्भूतौ" आदिदैत्यौ हि तौ कुत ? (७०) । श्रोत्रस्य विषय शब्द , आकाशस्य गुणश्च स , आका- शश्चादिम भूत मत्पक्षोपाधिर् आत्मन , उपाधिमलरूपे हि ते रजस्तमसी स्मृते, कामक्रोधौ, ययोरेव रूपौ तु मधुकैटभौ । उपाधेस्तु प्रसादांशो, सत्त्वम प्रतियोगि यत् , तस्य, तत्तु बुद्धिशक्ति ,बाहुद्वय निरूपिता, पक्षं च प्रतिपक्ष चापेक्ष्य निर्णय कारिणी । (२) "देवासुरा प्रकृतय मानसा या शुभाशुभा ; दीव्यतेर् ,द्योतना र्थस्य,'देवा ' इन्द्रियशक्तय , ज्ञानेनोद्भासिता यास्तु, विपरीता तमोमया ,विषयव् वैशद्यविवेकेन रमणाद् 'असुरास् तु ता ,('असून् शान्ति','रमन्त च,असुषु, अस्माद् असुरा स्मृता ')। सर्वेषु प्राणिदेहेषु शाश्वतोऽस्य प्रवर्तते 'देवासुरो' हि सग्राम — इत्यभिप्राय बोधने, रूपेणआख्यायिकायास्तु, यथा श्रुपनिषच्छ्रुति" (छा०उ०,शा० भा०,१ २ १)। भरस्याश्च अप्रमेयाश्च इच्छीभूताश्च शक्तय , सच्चिदानन्दरूपस्य परस्य परमात्मन , विरुद्धगतय सर्वा , सदसद्भ्रमकारिका , विरोधेन विकर्षन्ति 'वासु' प्राण इतस्तत , शरीरं 'मन्दर' गिरि , प्रति 'ब्रह्मांड' एव च समुद्रमंथन एतद् सदैवास्ति प्रवर्तित सर्वत्रापि च ससारे, प्रत्येके हृदये तथा । (५०)। 'वासुके ',देव दैत्यैश्च, पर्यायेण विकर्षणाद्, उत्पद्यते 'अग्नि'घोरा, सद्यपोत् सर्वजीवने, क्रोधात्मक कराल ■ विषं, दाहि,'हलाहल'; 'शिवै'र्वृद्धै: अपीतेऽस्मिन्, धीरैर्या, मन्थने पुन , जीवनस्योपयोगीनि 'रत्नानि' आविर्भवन्ति वै; तेषामर्थे पुन स्पर्धा पक्षपोह, युद्ध- मेव च, सार्वत्रिकं, सार्वदिकं, पुनर्जीवन चित्रण । वृद्धा कुटुम्ब सद्गु०ध, स्वदाऽत्या शमयति हि ।(३)'राहो ' आख्यायिका स्पष्ट 'ग्रहण'स्यैव रूपक । सूर्याचन्द्रमसोर्मध्ये भू पृथ्वी यदाऽऽव्रजेत् , तस्याश्छाया तदा चन्द्र आच्छादयति च भशत , पूर्णतो॰

था, किमाश्चर्य ; चन्द्रग्रहणमेव तत् । सूर्यभूम्योर्मध्य मध्ये, भ्रमन , आयाति चंद्रमा , सूर्य दिवीयते मावशेषेभ्यो भू निवासिनो, छाया चन्द्रमसश्चापि पतत्येव धरोपरि, अंशत , पूर्णशो, वापि ; तत् सूर्यग्रहणं मतं । (४) वृत्रासुरकथा नून वर्षान्तरमेव हि, निरुक्त-नामके ग्रन्थे उक्त यास्कर्षिणैव तत् । विशाखा-यांस्तु गृह्यन्ते पुराणैर्गूढभाषया ; तथा कथा च नैकत्र, वर्णनानु स्थले-स्थले, क्रियन्त्यपि पुराणेषु कल्पते स्वल्पभेदेन । (१०) । आसीत् 'सत्य'युग व्यामे वह्निपूर्ण सरण्यां ; विद्यामनस्य 'इन्द्रो' (राजा)ऽभूद गुरौ अपि अविमान वान्, बृहस्पति उपाध्याय नाम्नुसन्यौ , स 'इंद्र'-त्यक्त प्रसिद्ध भयात् ; असुरा (आसुरा माया) सर्व गुरुत्यक्त पराऽभवन् । 'विश्वरूपं', 'विश्वकर्म'-सुत इन्द्रोऽवृणोत् तदा, पुरोहित स्वांचार्य तु याचक, विश्वरूप हि ; (प्रज्ञानं, ज्ञान अध्यात्मं , विज्ञान तु, आधिभौतिक , यत्रानिष्ठो 'विश्व रूप'; 'गुरु' प्रज्ञानिक पुत्र , 'विश्वकर्मा हि, विरचनां क्रियाणां सर्वमां, धनिक'', निरपेक्षया , सुतस्तस्य, तेनैव प्राणिनो हि च , त्रिशिरा त्रीणि तस्याऽभवन्, त्रिगुणानां तु सूचका) । स तु सयानयन् शत्रु, असुरानपि भपाययन्, मातुले-यान्, यज्ञभाग "मातृस्नेहवशानुग", 'मोहन' वै, 'परोक्ष' । तद् "आलक्ष्य, सुरेश्वर , धर्म लीकं हि, देवानां (इन्द्रियाणां) तु हेलन, (दुर्योग, विपरीतमुख्यं), तच्छिरांसि अच्छिनद् रुषा" (भा०)। आदितेयाश्च दैतेया आदिकाले न भेदिता , सम्बन्धा बहवस्तेषां बभूवुश्च परस्पर, क्रमशो भावयोर्भेद उभयोस्तु व्यवर्धत , त्वष्टु पत्नी, विश्वकर्म-माता, तु दितिजाऽभवन् । महत्हत्या मनुष्यता वधेनानेन तापिनी । (११) । 'ब्रह्म हत्यां अञ्जलिना जग्राहापि सुरेश्वर , त्वब-त्सरान्ते, तदर्थं, भूमाना स विशुद्धये, भूमि अम्बु द्रुम योषिद्भ्य , चतुर्धा व्यभजद्धरि "(भा०)। 'ब्रह्म हत्या','सत्य' युग-लोपनात्तु समुत्थिता,प्रवर्तमाना-च त्रेतायां , सरसां वर्षा प्रवर्त्तते , इन्द्रेण हत पक्षाश्च 'धूम मेघा' पतति च भूमौ, भाग् हीयमाना ये, गिरी भूता क्रमात् तथा । वृत्रासुरवधो नून यथार्था एष वर्णन , अन्येषां च रहस्यानां, गूढयैव तु भाषया, यानि वै 'देव गुह्यानि' विज्ञातु न वय क्षमा । एकाग्रान्वेषणेनैव पाश्चात्यास्तान् विदन्ति हि । इरा आप , इरावास्तु वारिधि वारिदस्तथा , एकमकारको मेघ 'ऐरावत'-महागज , देवोऽन्तरिक्षस्थानो च, निरुक्ते, तु,इन्द्र उच्यते, 'पर्जन्य'-'वायु'-'सोमा'दि नाम-

श्चापि सूच्यते , 'सोमो', 'अमृत', 'देव वारि', चन्द्रश्चापि 'सुधा' कर , पुत्रा सन्तो दितेरेव, मरुतस्तु इन्द्रसैनिका , 'मघवा'द्या , वहन्त्येते 'पर्जन्या'दि बलाहकान् । "ऐरमदीय हि सर" स्वर्ग्यं, छान्दोग्य सूचित , नाम इन्द्रधनुष श्चापि, 'मेघज्योतिर् इरमद" (८०) । 'विश्व रूपस्य' विज्ञान उभयोर् उपकारक, 'देवानां' 'असुराणा' च, ज्ञान, 'ब्रह्म' एव चासित , अतो हत्याऽस्य भवति हि उभयोर्भयकारिणी , इन्द्रात्मविश्वरक्षार्थं ततस्ता व्यभजद् हरि "भूमिस्तुरीय जग्राह, खात पूर वरेण वै, ईरिणं ब्रह्महत्याया रूप भूमौ प्रदृश्यते , तुर्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहुर्द्रुमा , तेषा नियासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते , शश्वत्कामवरेण अह तुरीय जगृहु स्त्रिय , रजोरूपेण तासु अहो मासि मासि प्रदृश्यते , द्रव्य भूयोवरेणाऽप तुरीय जगृहुर्मख, तासु बुद्बुदफेनाभ्या दृष्ट तद् हरिकिल्बिष । हतपुत्रस्तत- त्वष्टा (विश्वरूपस्य च पिता, विश्वकर्मेतिनामा च) जुहावेन्द्राय शत्रवे, अथान्वाहार्यपचनाद् उत्थितो घोरदर्शन , कृतान्त इव लोकाना युगान्त समये यथा"(भा०)। त चापीन्द्रोऽवधीद्,दध्यङ् ऋषेर्‌अस्थिमयेन च वज्रेण । केऽप्युक्तेन, सारोऽस्थनो य , स एव हि मज्जिन आहितश्च, ज्योतिष्कृत् ('फास्फोरस'–त्रात सूचित ?) । अन्यत्रापि दृश्यतेऽनेन, श्वेतावां घनता गता मनुष्याणा तु देहा , ये भूमवद् हि अमवन् कृते । (९०) । 'वर्षणाद्','वृश्चनाद्',एव ,'वर्तनाद्' 'वरणाद्' अपि , आकाशमावृणोत्ये'व , वाष्पभूत , भुव स्तृणन् , "येनाऽऽवृता इमे लोका तमसा त्वाष्ट्रमूर्तिना, कृष्णाऽधरा हतु भूमौ, दै येन, दिवि चोत्तरा", शक्र ऐरावताऽरूढ तासा एवं तु 'वृश्चति', 'विवर्त'मान आकाशे, 'दीप्यन्त' 'वृणत' तथा, 'वृकृणो' विद्युन्मयेवाव वज्रेण तु, पुन पुन , घोर नदन् पतत्युर्व्यां, वर्षन्, भिरालितो, जल । वृष् धातु सेचने, हिंसा क्लेशयो , शक्ति प्रबने, तथा प्रजन सामर्थ्ये । सर्वं वर्षेऽनुभूयते, खात पूर्तिश्च, भेदश्चापि ईरिणे उर्वरयोस्तथा , शाखाछेद विरोहश्च, निर्यासा विविधा अपि , जलानां द्रव्यभूयस्त्वं, आधिक्यं च फेनिल , नारीणा आर्तवं, कामो नित्यं स्त्रीपुंसयोस्तथा । अमैथुना कृते सृष्टि , मानसी केवलेच्छया , स्त्री पु भेदस्तदा नासीत्, निर्लिङ्गा हि शरीरिण ; न चाप्येतादृशा वृक्षा ,न मेघा ,न च वर्षणं, अन्यथैव तथाऽऽहार ,तृप्तिश्चापि दिने दिने । ब्रह्महत्याविभजनाद् 'ब्रह्म', ज्ञान, विवर्तते, अवस्थाना परावृत्त्या विज्ञानानि नवानि हि, उत्पद्यते ऽथ गार्हस्थ्य-कृषि आदि विपणानि हि । वृत्राख्यानेन रूप्यन्ते ,

वार्त्ताः भूयस्यः ईरिताः। (१००)। मिताः शब्दाः महर्षीणां अमिताश्चार्थाः भवन्ति हि;
अर्थानां शब्दबाहुल्यं, अर्थस्यावरणमेव वै। (५) गुरुपत्नी, ताराजारः स्वय-
म्भावात् पुरा, अभवत् संकुल-भ्रमणं भूरि ज्योतिषां, च यद्रमे; मिश्रणं दुर्दिनेऽनानां
मेघानां इव, धावतां, अन्योऽन्यं मृद्नतां चापि, पारस्परगुरुत्वाकर्षणात्। यथा भूमे-
रिदानीं तु चन्द्रः एकोऽस्त्युपग्रहः, तथा बृहस्पतेः सन्ति नव चन्द्राः उपग्रहाः;
तद्भूयते यत्, प्राक् काले, तेषां अधिकः उपग्रहः, बुधग्रहसमः स्थितः, तेन गगनर्दं भ्रान्त्वा च,
समाप्त्या च तद्दूताऽपि 'बुधो' जातो नवो ग्रहः एवमेव हि शक्यमाप्यं, भूमेर्मदनि कल्पने,
'वराह'-विष्णोः भूमेश्च, जन्म भौम ग्रहस्य वै। (६) पूर्वं 'अपत्य'-शब्दस्य यत्र
निर्वचनं कृतं, तद्वदेव निरुक्तिः स्याद् 'अश्विनौ'-ति पदस्य च; 'नासत्यौ' 'नासिका'-
जातौ, श्वासः प्रश्वास एव च, प्राणापानौ, 'देव'-वर्यौ, 'अश्विन्या'स्तु 'कु-मारकौ',
श्वासानां चापि रोगाणां कुत्सितानां विनाशकौ; (११०); इन्द्रियाणि तु देवाः वै;
''प्राणायामः परं बलं; × ''प्राणायामैर्दहेद्दोषान्, धारणाभिश्च किल्बिषान्, प्रत्या-
हारेण संसर्गान्, ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्'' (म०)। सूर्यस्य भार्या 'संज्ञा' च,
तस्या 'छाया' तथैव च; वैवस्वतो मनुः, संज्ञाऽपत्यानि, च यमी-यमौ; छायाया-
श्चापि सावर्णिः, तपती च, शनैश्चरः; संज्ञायाः अश्विनीरूपधारणं च, कुमारयोः
जननं चाश्वरूपात्तु सूर्यात्; सूर्यस्य येन हि रश्मीनां अतितिग्मानां घर्षणं विश्व-
कर्मणा, चक्रे, भ्रमति वेगेन तीव्रेण, प्रतोष्य चाक्षमा, तेजसोऽस्याधिपत्यस्य ह्रासन-
कारणाय हि, यतो सूर्यस्य नामाभूत् नवं अन्यद् 'विकर्तनः'; इतीयं बहु-वृत्तान्ता
चहुर्या विपुला कथा। (हिन्द्यां ग्रन्थे रहस्यार्थाः पतितास्ते 'प्रयोजने'; अन्ये ग्रन्थे
च विस्तीर्णे लिखिते चाङ्गलभाषया)। (७) ''कश्यपः, पश्यकः, सूर्यः'' (निरुक्तं);
भूः, द्विविध-त्रिविधमथा, सर्वाण्यानि रूपाणि यानि जनानि त्रयोदश भागांशेन
अस्य; तज्जाताः मुख्याः सर्वाश्च 'जातयः', सर्वेषां जीवजन्तूनां भूमेः, याः स्युः
त्रयोदश। (१२०)। (८) विन्ध्यो व्यवर्धत उच्छ्राये, हिमवत्स्पर्धया, तथा यत्
सूर्यस्योपरोधोऽभूद्; देवाः ईयु पितामहं; अगस्त्याय अदिदेश एनान्, विन्ध्यस्या-
ऽयं गुरुर्यतः; देवप्रार्थनया, आगस्त्यः, चिकीर्षुर्मानसहायतां, उत्तरस्यात् स्वधाम्नस्तु
दक्षिणाय चचाल ह; यदा विन्ध्यान्तिकं प्राप्तः, पर्वतः प्रणनाम तं, दण्डवत् पतितो
भूमौ; अगस्त्यस्तु शशास तं, प्रत्यावर्तेऽहं न यावत्, शयानः तावद् आस्स्व वै!
आख्यानस्याक्षरार्थोऽस्य कस्य प्राप्तस्य बोधकः? अगस्त्य-तारकं ह्यासीत् भुव-

स्थाने पुरा युगे; भूमेर् अक्षस्य सरणाद्, अगस्त्यो दक्षिणां दिशं अदृश्यत प्रस्थितवद्, भूकम्पश्च महान् अभूत्, विन्ध्यपर्वत-पातश्च, तथा पूर्वाब्धेश्च शोषणं ; पुनर्जलैर्महासागरसंपूर्तिश्चाभूत् क्रमाद्, इति । पुनः सोऽयं चेद् अक्षोऽयं, अगस्त्यश्चोत्तरं व्रजेत्, पुनर्भवेद् महाकम्पः, जलस्थल-विवर्तनं, विन्ध्यस्य पुनरुत्थानं, हिमाद्रेः 'पतनं' तथा । ज्योतिर्-भूगर्भ-शास्त्रोक्ततथ्यानां तु सहायतः, आख्यानस्यास्य अर्थो हि कथंचिद् अनुमीयते । "यच्चेदं दृश्यते किञ्चित् जगत् स्थावरजंगमं, तत् सर्वं अस्थिरं, ब्रह्मन्, स्वप्नसंगमसंनिभं ; (१३०) ; शुष्कसागरसंकाशो निखातो योऽत्र दृश्यते, स प्रातर् अभ्रसंवीतो नगः संपद्यते, मुने !; यो धनव्यूहविस्तीर्णो विलोडितगगनो महान्, दिनैरेव स याति उर्वीसमतां कूपतां च वा ; यद्दृगं अद्य संवीतं कौशेयघनविलेपनैः, दिगम्बरं तदेव श्वो दूरे विशरिताऽवटे; ✕ ध्रुवस्यापि समुद्राश्च, चोर्यन्ते तारका अपि, ध्रुवोऽप्यध्रुवजीवोऽस्ति, कैवअस्था मादृशे जने ; सोमोऽपि व्योमतां याति, मार्तण्डोऽप्येति खंडतां, धराऽपि याति वैधुर्यं, कैवअस्था मादृशे जने !!" (यो० वा०) । (९) मेरुः पर्वतराजोऽस्ति, भू-मध्ये चापि संस्थितः, देवानां आलयश्चापि ; त्रयस्त्रिंशाश्च देवताः ; महा-ईशश्च उ-मया सार्धं शिखरे रमतेऽस्य च ; गंगा त्रि-पथ-गा चापि शिरसि अस्य विराजते;—योगिनां तु, शरीरस्य मध्ये एतद्धि रूपकं । 'पर्वभि'र्निर्मितो यस्मात् तस्मान्मेरुस्तु 'पर्वतः' ; 'मेरुदंडः', पृष्ठ-वंशः शरीरे मानवे च सः ; तत्र संचारिणी देवी शक्तिरात्मनस्तु 'पार्वती' ; (१४०) 'उ'-कारस्य निषेधेन, मा-इति-'उमा'ऽपि स्मृताऽस्ति सा; चाहिम्याः त्रिविधाः नाम्यः, ज्ञान-इच्छा-कर्मणां अपि; सुषुम्न-नाडीत्रयं तत्र 'त्रिपथं' च 'नदी-त्रयं' एकीभूतं, 'सुर'-सरिद्, 'गंगा' वा 'गमनात्' सदा ; मेरोर् मूर्ध्नि स्थितो देवो ब्रह्मरन्ध्रे महेश्वरः ; अनन्तानां च 'केलीनां' तयोः 'कैलासः' 'आसनं' ; मानस्यः केलयः ताश्च, सरस् तस्मात् 'मानसं' ; 'दीव्यंति', यत्तु क्रीडंति, विषयैरिन्द्रियैरपि, तस्माद् 'देवाः' इति प्रोक्ताः तास्ताः प्रकृतिशक्तयः; अक्षाभिमानिनो देवाः, पंचभूताभिमानिनः, महेश्वरस्य-'आत्मन'स्तु सर्वे ते वशवर्तिनः ; 'इदम्' द्रावयंति, यस्माद् आत्मा 'इदंद'स्तु कथ्यते ; "इदंदं सन्तमात्मानं इन्द्रं आचक्षते बुधाः" (ऐत० उ०); 'देवानां ईश्वरश्च इन्द्रः', इति पौराणिकी प्रथा ; त्रयस्त्रिंशाश्च पर्वाणि, 'गुटिकाः', वलयानि वा, 'मेरौ' भवंति यानि इह, 'देवा'स्तावन्ति तानि च; प्रत्येकगुटिकायाश्च नाड्योऽ-

क्षान् प्रति निर्गता , 'ब्रह्मनाल' सुषुम्नैव , तथा च 'मणिकर्णिका', 'हिमालय'श्च, 'काशी' च, 'कैलासो', 'मानस' सर —एतत्सर्वं मस्तिष्क भागा नान्योऽथवा मता , 'चक्राणि', 'कन्दा ', 'पीठा ' वा, उन्नीय्या योगरीतिभि । (१५०) । "ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्, यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदु , यस्त न वेद किं ऋचा करिष्यति ? य इद् विदुस् तत् त इमे समासते" (वे०) । उदाहृति अर्थमेवात्र कृत व्याख्यानमीदृश , अधिको विस्तरो द्रष्टव्यो हिन्दी ग्रन्थे 'प्रयोगने', स्मर्तव्यमेतच् चैवापि, व्याख्याने नास्ति निश्चिति , तथोक्त पूर्वमेवापि, तर्क ऊहा एव केवल । (१०) एतद्ग्रन्थमूलभूत वैदिक यत्तु रूपक, विशद किल तस्यार्थ , न इयत् तत्रास्ति सशय । "सहस्रशीर्षा पुरुष , सहस्राक्ष , सहस्रपात्" (वे०), मानवाना महाजातेर्वैतत् वर्णन स्फुट । "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्, बाहू राजन्य कृत , ऊरू तदस्य यद् वैश्य , पद्भ्या शूद्रोऽजायत" (वे०) , ' ब्रह्म वक्त्र, भुजौ क्षत्र, कृत्स्नमूरूदर विश , पादौ यस्याश्रिता शूद्रा , तस्मै वर्णात्मने नम " (म० भा०, शा०, भीष्मस्तवराज) । यथा मानवदेहस्य शिरो ज्ञानाङ्गमस्ति वै, तथा समाजदेहस्य ज्ञानि वृन्द भवेच्छिर , बाहू च रक्षि सदोह , पोषि स्तोम सचोदर, पादौ सर्वधरौ चापि निकर श्रमिणामिति । 'पद्भ्यां' इति चतुर्थ्यन्त ऋचाया अस्ति वै पद, 'समाजपादौ भवितु', 'पादत्वाय', इति योजना, अपरैस्तु त्रिभिर्वर्णैर् अत्यापि ननु साम्यत , (१६०), न अपादानार्थक ह्यत्र 'पद्भ्या' इति पद भवेत्, मान्यवर्णाय कस्मैचित् प्रयुक्ता पञ्चमी, यत , ब्रह्मणोऽङ्गेभ्य उत्पत्ति अपादानेन वादिनी । रूपकाणा पुराणाना व्याख्यान क्रियते, यदि, युक्ति युक्त , तदा, तेन जनानां बुद्धिवर्धन, (नागरार्थेन मूढाना ब्राह्मणानैव पोषण), भारतीयसमाजे च सज्ज्ञानाना प्रचारण , तथैव मूढग्राहाणा, श्रद्धाऽन्धस्य च, नाशन , स्वावलम्बिरनेनापि, धैर्यस्य, अभ्यसन तथा—सत्य 'स्व राज्य' प्राप्येत अचिरादेव, तदा, स्थिर । (११) कर्मठाना महामान्य प्रामाणिकतम , स्वयं कुमारिलो.महाविद्वान्, स्वग्रन्थे तन्त्रवार्त्तिके, पौराण वैदोपाख्यानान् विगृणोत्येव युक्तिन , नाग्रगृह्णाति तु शब्देषु, बुद्धियुक्तार्थतत्पर । "प्रजानाथं, नाथ !, प्रसभ अभिक स्वां दुहितर गत, रोहिद्भूता रिरमयिषु, ऋष्यस्य वपुषा, धनुष्पाणे , यात दिव अपि, सपत्राकृत अमु त्रसत, तेऽद्यापि त्यजति न मृगव्याधरभस " (महिम स्तुति)—इत्याख्यानस्य तेन इय व्याख्या तत्र प्रदर्शिता—(१७०)

उद्गच्छतो हि सूर्यस्य या उषा धावति चाग्रतः, प्रातःकालस्य रम्यस्य तस्य एव एतत् तु रूपकं । अपरे ज्योतिषा आहुः—धनूराशेस्तु रूपकं नक्षत्रमृगशीर्षस्य चाप्येतद्, यतः शाश्वतं । अन्ये तु, अन्यप्रकारेण बुध्यतेऽस्य तु रूपकम्—"वाचं दुहितरं तन्वीं, स्वयम्भूर् हरतो मन ", दुष्कार्ये कर्षणाद् वाचं, ब्रह्मणः छिद्यते शिर एवमेतौ,यः पुराऽभूच्च च (प्रकाशतत्त्वेन निर्मितः, च वारि चान्यतत्त्वाना दीपितानि तत परं),'रुद्रेण' तच्छिरश्छिन्नं,वाग्देव्या दुष्प्रयोगतः, विप्रलम्भनजातेन, जनता'क्रोध'रूपिणा, महाजनाग्रणीर्मुख्य शूद्रो रुद्राऽभिधीयते,"यदि कार्यविपत्ति स्यात् मुख्यस्तत्र हन्यते" छिन्न नेतृत्व अस्य, न्येऽधिकारास्तु अपवर्तिता । रूपकाणां पुराणानां,अर्थास्तु बहुरूपका, भवति एव, प्रतिपदं नवीनां कथ्यते कथा । महिम्नस्तवटीकायां,सन्यासी मधुसूदन विद्वान्, "रूपकमेवैतद्", इति स्पष्ट प्रवक्ति च ।(१२) एव कालिय नागस्य शीर्ष्णां उपरि नर्तनं, मर्दनं, दमन चापि, ज्योतिषामेव रूपकं, तत्तद्रूपेण हि व्यूढा, दृश्यते खे तु तारका । (१८०)। "यद् यत् शिरो न नमतेऽस्य शतैकशीर्ष्णस्, तत्तन्ममर्द, खरदण्डधरो, ऽङ्घ्रिपातैः, तन्मूर्धरत्ननिकरस्पर्शातिताम्रपादाम्बुजोऽखिलकलाऽऽदिगुरुर्ननर्त"(भा०)। आयुर्वेदस्य रूपकं एतत्, नाडीव्यूहस्य रूपकं,यस्योपरि च नर्तिमान जीवो नृत्यति सततं, "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः",तासां मूर्धानं अभिनिःसृता, एका,यया ऊर्ध्वं आयन्, अमृतत्वं एति, विष्वङ् अन्या अभिनिष्क्रमणे भवति"(उ०),ब्रह्मनाडी सुषुम्ना एका,मुक्तिं यच्छति सततं ।(१३)'ऋते ज्ञानात् न मुक्तिः स्यात्', 'मुक्तिः काश्यां मृते'इति, वाक्ये तु अस्ति विभिन्नार्थे,कथमेते समं अनु इत ?काशीखण्डे रहस्य तद् विवृतं [redacted] स्फुटाक्षरैः, आत्मप्रकाशिनी बुद्धिः 'काशी' खलु अभिधीयते, असी च वरणा चापि तत्र इडा पिंगला तथा, गंगा स्वयं त्रिपथगा सुषुम्ना ब्रह्मनाडिका, यया निर्यन् शरीरात्तु जीवो ब्रह्मत्वमाप्नुते, काश्यां प्रज्ञानिनां वासात्,सुलभं आत्मदर्शन-सात्त्विकेन विरक्तेन, (न तु राजस तामसैः),ज्ञानिनामेव सत्प्रसादात्—एवमस्ति समन्वयः, "उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः"(गी०) । (१४) नृणां समूहो 'नार' स्याद्, 'अयन' चातिमा गतिः, सन्याऽतिगानां 'नाराणां' यद् अस्ति उद् भयन स्थलं, तथा प्रलयन स्थानं, तत् 'नारायण ' उच्यते, जीवात्मानो 'नरा ' प्रोक्ता ,परमात्मा परायणं नारायणो हि सर्वेषां जीवानामिति निश्चितं ; (१९०), "सर्वेषां अवताराणां निधानं बीजं अव्ययं" (भा०); सखायौ चाप्यभिन्नौ तौ, नर नारायणौ सदा,

देहवृक्षे परिष्वक्तौ समाने चैव निश्यदा, एकः स्वादूम् तयोरत्ति, परोऽनश्नन् चरास्ति वै ; एको युध्यति शस्त्राग्रे , पर 'सारथिर्' एव हि, रथे समाने आरूढ, 'सरथो', बोधयन्,नयन् । (१५) स्पष्टैरेव,युत , शब्दैर् अर्थाः सर्वेऽपि न प्रदिता , यथाऽद्यकाले पाश्चात्यैर् विज्ञैर् विज्ञानशास्त्रिभि ? प्रीतये बालबुद्धीनां, लाघवाय स्मृतेरपि, स्वल्पै शब्दैस्तथाऽर्थानां बहूनां सूचनाय च, पुराणै ऋषिभि प्राय प्रकारोऽसौ धल्पित । अर्थविस्तारका ग्रन्था , बृहन्तो, बहवोऽपि च, आसन् पूर्वं, पुराणानां भाष्यरूपा० , सुबुद्धिभि जिज्ञासुभि सुचरितै लभ्याश्चापि अधिकारिभि , जिज्ञासूना तु, ते, ह्रासात्, देशे दुर्बुद्धिवर्धनात्, लोपिता , कालवेगेन, विदेशि आक्रमणैस्तथा , निधिर्पं ऋषिभिश्चापि गुप्तस्थानेषु गोपिता , एवं ऊहा च,तर्कश्च,अनुमान च प्रकारांते, परम्पराया उच्छेदान्,निश्चेतु तु न शक्यते । विविधाना तु शास्त्राणा, अनेकाभिश्च दृष्टिभि ,दृष्टेभ्यो रूपकेभ्यस्तु, नानाऽर्थां निस्सरति ये , सभिन्नाश्चापि ते सर्वे, ह्यविरुद्धा , समन्विता , मार्मिका नियमा , परस्मान्, महावाक्यनिरूपिता , प्रकृतेर् अखिलांगेषु, ते एव प्रभवन्ति वै, यान् वै 'समन्ततो' दृष्ट्वा, भवति 'समदर्शिन '। (२०३, आन्हिक ४०१५ श्लोका)

१५ अध्याय

स्व राज्य-निरूपण।

(१६) प्र० 'स्वराज्य' शब्दस्तु अति एव देशेऽस्मिन् श्रूयतेऽधुना , कोलाहलो महान् अथा न स्पष्टताऽद् उच्यते , किं तत् ? कथ तत् साध्य ? को भेदोऽस्ति स्व सु-राज्ययो ? 'स्व-राज्यस्य' स्वरूप किं , 'पर राज्यस्य' किं तथा ? धर्माधर्माणा धर्मस्य सम्बन्ध कीदृशास्तयो ? किं 'सम्यग् दर्शन', किं चापि असम्यग्दर्शन' भवेत् ? 'प्रयोग ' सु कु 'दृष्टीना' स्व-राज्य-स्थापने च क ?

उ० 'दर्शन', नयन, नेत्र, नेता, नीतिर् , नयस्तथा, 'दृष्टिर्', मतिर् , मत, प्रज्ञा,बुद्धिर्,धीर् ,धिषणाऽदय , शब्दा ह्येते समानार्था , प्रायशो,(न तु सर्वथा)। यथा 'दृष्टि ', यथा नीति , यथा बुद्धिस्तथा 'मति ', यथा मति , यथा प्रज्ञा, यथा धीश्च तथा 'कृति ' , यथा 'नय स्तथा 'चार ' , तथा 'कार्यं' यथा 'मत' , 'दर्शन'स्यानुसारी एव 'प्रयोग ' सर्वकर्मसु । किं ▪ 'दर्शन' शब्दस्य विशेषार्थोऽपि

विद्यते । आत्मनो,ऽनात्मनश्चापि, सम्बन्धस्य तयोस्तथा, दर्शयेत् तात्त्विकं रूपं यत्, तद् 'दर्शनं' इष्यते । को ऽहं', कथमिहाऽयातः, कुतः, कस्मात्, किमर्थं, किं 'इदं' दृश्यमखिलं, जीवनं मरणं च किं, रागो, द्वेषः, सुखं, दुःखं, स्मृतिः, आशाऽऽदयश्च किं, वस्तूनां संग्रहेच्छा किं किमियं मैथुनैषणा, भूतं भवद् भविष्यं किं, 'पृष्ठे अत्र अग्रे'ऽपि किं तथा, किं कालः, किं च देशो वा, गमनं ऽगमनं च किं, किं चित्तं, किं शरीरं, किं इन्द्रियाणि, कुतस्तथा, किं भोज्यं भोजनं भोक्ता, ज्ञानं इच्छा क्रिया च किं, किं द्रव्य गुण-कर्माणि, भेदः किं चित्त-देहयोः, द्वन्द्वानि किं, जगत्सर्वं अपि द्वन्द्वमयं कुतः, जीवानां किं कथं भेदो, ऽभेदश्चाप्यस्ति किं, कथं, सम्बन्धश्च किं अन्योऽन्यं, 'अहं-एष सः' च किं, कुतः ? मर्त्य एव मनुष्योऽस्ति, नित्यो ऽमर्त्यो ऽथवा पुमान्, लोके ऽस्मिन्नेव अन्यो वापि, पुनर्जन्मास्ति वा न वा ? स्वः किं, परः किं, राज्यं किं, प्राणिभेदाश्च किं, कुतः, किं धर्मः, किमधर्मश्च, पुण्यं किं, पापं एव च ? इन्द्रियैः सह नश्यद् नश्वरं हि एव किं सुखं, यं आभ्युदयिकं चेति स्मृतिकारा वदन्ति हि, इन्द्रियातीतमपि वा शाश्वतं भास्वरं शुभं, यं नैःश्रेयसिकं ते हि कथयन्ति, परं सुखं ? यद्युभौ सत्यमेव स्तः, प्राप्यौ तौ कथं जनैः, को मार्गस्ते उभे लब्धुं भवेत् विज्ञो बहुवद ?—(२०)—प्रश्नानां ईदृशानां तु, चित्तमन्थनकारिणां, विचारशीलजीवानां सात्त्विकानां विवेकिनां, संशयोच्छेदकं, प्रश्नमुन्मोचकं, तोषकारकं, सर्वाङ्गीणं, सर्वशङ्कासमाधानं, प्रसादकं, उत्तरं मार्मिकं यत्तु दर्शयेत्, तद् हि दर्शनं, वेदान्तोपनिषत्सु एतत् 'सम्यग् दर्शनं' आख्यितं । नैतादृशं भवेद् यत्, तद् 'असम्यग्दर्शनं' मतं । नास्त्यत्र गुणवत् किंचित्, नास्त्यत्र दोषवत् तथा, सदैव कर्म गुणि वा, दोषि वा, व्यवस्थया भवेत्, अवस्थायां तु कस्यां, किं, कर्म भावि गुणाधिकं, दोषन्यूनं—यद् एतत्तु दर्शयेत्, तद्धि दर्शनं । दुराग्रहिणी बुद्धिः, शिष्टानुग्रहकारिणी, वर्धिनी सौमनस्यस्य, लोकसंग्रहकाङ्क्षिणी, अवस्थार्थो भवेद् येन, तत् सम्यग्दर्शनं स्मृतं । आयत्यां च, तदात्वे च, [illegible] अल्प, सुखं बहु, भवेत्, तथा च मध्याद् पक्षयोर् उभयोरपि, विवादानां च शान्तिः स्यात्, मध्यमावृत्तिपालनात् ; एवं पश्यति या बुद्धिः सा सम्यग्दर्शिनी मता । प्रत्येक विषये, प्रश्ने, पक्षौ द्वौ भवतः सदा, द्वन्द्वात्मकात् जगतो, वाद बुद्धेर् एकाश्रयात्, तथा, (२०), ऐकपाक्षिकयोरेव स्युर् वादिप्रतिवादिनो विवादा निष्फला, तेषां

शासन चास्मि अभीप्सित, परिपक्वा, अनुभविनी, सातत्य, स्थविरा, स्थिरा, सर्वेशा उभयदर्शिनी, सर्वसमवादसाधिनी, 'भतर्' अरायिनी, द्विपक्षयो समन्वायिनी, "देश-काल निमित्तानां भेदैर्धर्मो विभिद्यते", इति न्यायेन पक्षाणां यथायद्विवेचिनी, यावदुत्तय सर्वकाले मध्यमार्गानुसारिणी, शास्त्रसार न मेधा, सा सम्यग्दर्शनदर्शिनी। एवमेव सर्वेसदहपदेषु यत्र्या शुभा, कल्याणवाहिनी, ऋज्वी, यत्, तत् सद्दर्शनं मतं, यथाऽर्जुनाय कृष्णस्य उपदेशेन सु दर्शिता। "आद्य यत् त्रि अक्षर ब्रह्म, त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता, स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद् वेद, यस्त वेद स वेदवित्" (म०), 'सम्यग् दर्शन' सम्पन्न, 'वेदवित्', 'प्रणवार्थवित्', आत्मवित् च स एवेह "क्रियारम्भमुपादातुं" (म०), निश्चयेन यतो वेत्ति स एव खलु तावत, किं कार्यं, किमकार्यं च, कथं स्यात् सम्यग् ध्रुव। "प्रवृत्तिं च, निवृत्तिं च, कार्याकार्ये, भयाभये, बन्ध मोक्ष च या वेत्ति", मोक्षोपायास्तथाऽविशान्, (४०), मानवीं प्रकृतिं सूक्ष्मा समग्रा अपि वेत्ति य, "सैनापत्य च, राज्य च, दण्डनेतृत्वं एव च" (म०), 'पुरोहितत्व', 'आचार्य-कार्यं', साक्षित्वमेव च, तथैव 'सार्थवाहत्व', 'धर्माध्यक्षत्व' एव वा, नवीनाया अवस्थाया नूतनैश्चापि हेतुभि, नवधर्म व्यवस्थापनस्य अधिकारं तथैव च, राज मन्त्रिवत् शास्तृत्व नियोक्तृ वानि चैव हि, "सर्वलोकाधिपत्य वा, एवाऽऽत्मविद् अर्हति" (म०)। 'रक्षा व्यूह' प्रकरणे, वनस्थाश्रमि वर्णने, कार्यं सर्वजनीन तेषामुक्त विशेषत, कल्याणार्थं प्रजाना यद् 'यज्ञ' शब्देन सूच्यते, द्विजत्रयाणा धर्मश्च "दान, अध्ययन, यजि" (म०)। 'उत्तम-स्व'-स्वरूपस्य, तादृशस्यात्मवेदिन, लोके सर्वैः श्रद्-'धित'स्य, 'पुर' (अग्रे) सर्वै 'हितस्य' (प्रहितस्य) च, तथा 'प्रति नि धी'-कृत्य 'नि हित'स्य 'प्रति'-इति च, सर्वकृत्ये "दधति एन पुर" तस्मात् "पुरो हित" (निरुक्त), लोकाना हितकर्तॄणा धर्माणां निर्णयाय च, धर्मऽग्नातृषु 'पर्षत्सु' सआदर 'प्रहित' स्य च, शासन स्व-राजपस्थान, स्वेचऽनात्मवेदिन। "न सा सभा यत्र न सन्ति 'वृद्धा', वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मं, धर्मो नासौ यत्र न सत्यमस्ति, सत्य न तद् यच्छलमभ्युपैति" (म० भा०)। "पचाना, त्रिषु वर्णेषु, भूयांसि, गुणवन्ति च, यत्र स्यु सोऽत्र मानार्ह', शूद्रश्च दशमीं गत" (म०)। विद्या कर्म वयो वृद्धै सद्भि 'सम्यग् वि भाति' या, सद्बन्धुवृद्धै सद्वित्तवृद्धै चापि, 'स भा' तु सा। एवं उक्त तु-सम्मान अधिक ब्राह्मणोऽर्हति,

तथाधिकार, आज्ञाया शक्ति,तु क्षत्रियोऽर्हति,सचय धनधान्याना प्राप्तु वैश्यस्तथा-
पूव च, साधारणोऽप्य नियम , तत्र एतत्तु विशेषण , शास्त्रकृत्याऽर्जयन् वृत्ति,क्षत्रि-
यश्चापि भक्तो भवन्, विद्यावृद्धो हि अतितरा मवेच्चेद् यस्तु, सोऽप्यवद्, ब्राह्मणे
भ्योऽल्पविशेष्यो, जीवद्भ्यो विप्रवृत्तिभि , क्षत्रियोऽपि यवीयेभ्यो,ऽधिक सम्मान
माप्नुयात । शूद्रोऽपि नवर्ति क्रात्वा, दशम दशक गत , वयसा तु, यवीयोभ्यो,
द्विजेभ्यो मानमर्हति । एव वैश्यद्विजे चापि योजनीय मनोर्वच । (६०)। एके
ब्रुवति, श्लोकोऽत्र लापनीयोऽप्ययैव हि—'प्रत्येकवर्णे यथाना गणन तूत्तरोत्तर' ।
न सा व्याख्या समीचीना , स्याच्चेद् एव मनोमंत, कस्मारस्पष्टमसदिग्ध न
ब्रूयाद् भगवान् ? यथा—'प्रत्येकवर्णे यथाना भूयासि गुणवति च' । 'गुणवन्ति'
इति शब्देन 'धर्मतोऽर्जितता' उच्यते । चौर्यवित्त, कुल चाऽसद्, दुष्कर्म निरत
सदा, महद्, यदपि, विख्यात, वृथा वीत वयोऽधिक, महत् कर्मापि, यत् किंतु
कारण लोकरावण, विद्या च कदाऽधर्मेण, दुष्टभावैश्च दूषिता, धर्षिनी त्वभि-
मानस्य, कलहानो च कारिणी, प्रचारिणी च पापानो, भयुवाना च दम्भिनी—
एते गुणा दुर्गुणा वै, मान माहन्ति कथन, निन्दामेव,अवमान च, धर्षण, दडन
तथा, प्रत्युत,अर्हन्ति नित्य ते, राजतश्च, समाजत । "वित्त, बधु , वय , कर्म,
विद्या भवति पचमी, एतानि मानस्थानानि, गरीयो यद् यद् उत्तर", "द्वा सुपर्णा
सयुजा सखाया, समान वृक्ष परिषस्वजाते, तयोरेक पिप्पल स्वादु अत्ति, अन
श्नन् अन्योऽभिचाकशीति । × मनस्तु द्विविध प्रोक्त,शुद्ध चाशुद्धमेव च, × वासना
द्विविधा ज्ञाता, शुभा चैवाशुभा तथा" (उ०) । '(७०) । सर्वै स्वानुभवैनैव
बुध्यते तत् प्रतिक्षण , प्रत्येकहृदये द्वो 'स्वौ', उत्तमश्च, अधमोऽपर । मनो हि,
अशुद्ध, यत् स्वार्थसाधक परपीडया, पापवासनया पूर्ण, तदेव 'स्व अधम '
स्मृत , शुद्ध, यत् स्वार्थहानेन परार्थ तु निषेवते , शुभवासनया पूर्ण, 'उत्तम
स्वो' ऽस्ति सन् मन , साध्नोति यत् शुभान् कामान् परेषो 'साधु'रियत ।
सर्वेऽसमैकत्वधीर्यस्मिन् उदिता मनसि,स्फुटा, अव्यक्ता एवापि अथवा, तद्धि मन
शुद्ध भविष्यति , 'अभेदबुद्धे वृद्धया एव मन शुद्धिर्विवर्धते । समाजस्य ईदृशा
जीवा , 'उत्तम स्व' स्वरूपिण , शुभवासनया पूर्णा , सर्वभूत हिते रता , 'सम्य
ग्दर्शन' सम्पन्ना , सर्वत्र सम दर्शिन , शास्तृकार्ये नियुक्ता चेत् , 'स्व राज्य'
सिद्धमेव हि । मानवी प्रकृति चापि, मानव जीवन तथा , सर्वांगतु न यो वेत्ति,

पुरुषार्थांस्तथैव च, तथा तत्साधनोपायान्, जगतस्तत्त्वमेव च, मर्म संसरणस्यापि, स कथं शासको भवेत् ? सर्वजीवनकार्येषु, मानवानां निदेशकः, मानवव्यवहाराणां कथं वा परिशोधकः ? (८०)। कारणानां च कार्याणां फलानां तु परम्परां, चतुर्दिग्व्यापिनीं चापि, संततां, दूरगामिनीं; न वेत्ति अदूरदर्शित्वात् त्वरया एव ईरितस्तु यः—'ईदृशे नियमे जाते, फलं किं, यस्य कस्य च, सुखं वा यदि वा दुःखं ?'—न चिन्तयति यस्तः, धर्मवक्तृआसनं नासौ अनात्मज्ञोऽर्हति कश्चित्। "गुणवद् अगुणवद् वा कुर्वता कार्यजातं, परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन, अतिरभसकृतानां कर्मणां, आविपत्तेर्, भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः" (भर्तृ०); "सहसा विदधीत न क्रियां, अविवेकः परमापदां पदं ; वृणते हि विमृश्य कारिणं,गुणलुब्धाः, स्वयमेव सम्पदः" (किरात०)। मनुजानां सर्वधर्मान् वक्तुमुक्तो मनुः, यतः "स एव सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित् प्रभु." (म०), सम्यग्दर्शी, सर्वदर्शी, सर्वज्ञानी, दयानिधिः। विधानकार्यतत्त्वं यो न विजानाति मानुषः, कथं धर्मविधानं सः मानुषार्थं करिष्यति ? अनात्मवेदिनां, राग-द्वेष विप्लुत-चेतसां, अहंकाराभिभूतानां, स्वार्थान्धानां च, लोभिनां, (९०), अल्पश्रुतानां, क्षुद्राणां, कामिनां, अल्पदर्शिनां, राज्यं यत् तु, तदेवास्ति 'पर-राज्यं' हि दारुणं। वधुवर्णाः, श्वेतवर्णाः, रक्त-पीत-असिताश्च वा, प्रकृत्या यदि ते दुष्टाः, भवेयुश्चाधिकारिणः, सहोदराश्चेत् स्युः तेऽपि, 'पर-राज्यं' हि तन् ननु। "सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि, × समं पश्यन्नात्मयाजी, 'स्वा राज्यं' अधिगच्छति ; सर्वं परवशं दुःखं, सर्वमात्मवशं सुखं, एतद् विद्यात् समासेन लक्षणं सुख-दुःखयोः" (म०); मानवस्य तु देहोऽयं 'स्वार्थी' एव परस्तः 'परः', अशुभाभिर्वासनाभिः पूरितः प्रेरितो यदा ; वस्तुतोऽसौ 'परवशो', 'दुःखी', देहवशस्तु यः। यः पुनर्संशमायातः 'शुद्धस्य मनसः' किल, 'निष्कामस्य', 'दया-मैत्री-मुदिता'दिमयस्य च, 'विद्यां' च दृष्टवान् यस्तु, समीपाद्, दूरतोऽपि वा, सर्वलोकहितेच्छुश्च, स ह्येव 'आत्मवशो' ध्रुवं। ईद्र् 'आत्मवशानां' तु राज्यं 'स्वा-राज्यं' अस्ति वै। "अभयं, सत्त्वसंशुद्धिः, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः, दानं, दमश्च, यज्ञश्च, स्वाध्यायः, तपः, आर्जवं, अहिंसा, सत्यं, अक्रोधः, त्यागः, शान्तिर्, अपैशुनं,(१००), तेजः, क्षमा, धृतिः, शौचं, अद्रोहो, नातिमानिता, भवंति संपदं दैवीं अभिजातस्य

सर्वदा" (गी०), ईदृशानां हि यद् राज्यं, 'स्व राज्यं' तु तदेव हि । 'अविद्याया' निमग्ना ये, पशुवदाचरन्ति, कामक्रोधाभिभूता ये, देहेन्द्रियपरायणा, "मोघाशा, मोघकर्माणो, मोघज्ञाना, विचेतस, राक्षसीं आसुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता, × असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरं, अपरस्परसम्भूतं, किमन्यत्, कामहैतुकं, एतां 'दृष्टि'मवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धय, प्रभवन्त्युग्रकर्माण क्षयाय जगतो हि ये, × कामोपभोगपरमा, एतावदिति निश्चिता, आशापाशशतैर्बद्धा, मत्सर ईर्ष्या परायणा, ईहन्ते कामभोगार्थं अन्यायेनार्थसञ्चयान्, 'इदमद्य मया लब्ध, इमं प्राप्स्ये मनोरथ, इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धन, असौ मया हत शत्रु, हनिष्ये चापरान् अपि, ईश्वरोऽहं, अहं भोगी, सिद्धोऽहं, बलवान्, सुखी, आढ्यो, अभिजनवान् अस्मि, कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया', × आत्मसम्भाविता स्तब्धा, धनमानमदान्विता, (११०), यजन्ते 'नामयज्ञै' ये दम्भेनाविधिपूर्वकं, पारुष्य दर्प हिंसाञ्च बल क्रोधाँश्च संश्रिता, 'आत्मान' 'पर' देहेषु प्रद्विषन्तो, ऽभ्यसूयका" (गी०), ईदृशा 'अभिजाता'स्तु जीवा सम्पद आसुरीं । "दम्भो, दर्पो,ऽभिमानश्च, क्रोध, पारुष्य एव च अज्ञान च, अभिजातस्य पार्थ ', सम्पद् आसुरीं" (गी०) । यद् राज्यं ईदृशां तत्, 'पर-राज्य' मप्यहं । 'स्वदेशीया', 'विदेशीया', मुस्लिमा', 'क्रिश्चना'श्च वा, 'शूद्र विट् क्षत्र ब्रह्मा'दि नाम धारक 'हिन्दव', 'धर्मेण' शुक्लवर्णा वा, श्याम गौरभूमिरु गुणा, 'कर्मणा' यदि 'कृष्णा'स्ते, 'वर्ण' हीना, अनार्येशा, 'पर-राज्य' हि तद्राज्य, न स्व राज्य कथञ्चन । एव च, कर्मणा शुक्लो य कश्चिद्, अपि धर्मेण यत्किञ्चिद्वर्णधारक्, यस्मिन् कस्मिन् देशे जातश्च, यदि प्रजाना श्रद्धाया आदरस्य च भाजन 'आत्मीयत्वेन', 'स्व-स्वेन', प्रजाभि 'स्वीकृतो' यदि, 'स्व राज्य' [illegible] 'सु राज्य' च नूनं तस्यैव शासन । शुक्लं, कृष्णं च, मिश्र च, कर्म त्रिविधं उच्यते, कर्माशुक्लाकृष्ण यत्, तत्तु 'निष्कर्म' योगिना (यो० सू० भा०) । मानवस्य 'स्वदेशो' ऽसौ यत्र यत्रास्ति मानव ; अन्यथा, 'जन्मभूमि'स्तु मातृतस्समिता एव भू । (१२०) । "उदारचरितानां तु वसुधा एव कुटुम्बक, अय निज, परो वा, इति गणना लघुचेतसा" (हितो०) । "पृथिवी मे माता, पृथिव्या ऽहं पुत्र" (अथर्ववेद) । 'स्वदेशो', यत्र मित्राण्यपि, 'विदेशो', यत्र नो तथा । 'स्वदेश ऽय, विदेशोऽय—इति भावे तु कारण एतदेव, यद् एकत्र लभ्यते

हि सहायका, वेदिन स्वस्य भाषाया, वेदाद्याचारसमा अपि, मलायो बान्धवा-श्चापि; नान्यत्र द्राक् तथा पुन। ये अहिता, ते 'विदेशीया', स्वदेशीया' तु, ये हिता, स बन्धु य शुभ कुर्यात्; 'मातृभू', या तु वृत्तिदा। "न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलित शिर, यो वै युवाऽपि अधीयान, त देवा स्थविर विदु, न हायनै, न पलितै, न वित्तेन, न बन्धुभि, ऋषय चक्रिरे धर्मं, यो ऽनूचान स न महान्" (म०)। 'उत्सवे, व्यसने (आपदो) चैव, दुर्भिक्षे, राष्ट्रविप्लवे, राजद्वारे ('कचहरी'), श्मशाने च, यस् तिष्ठति स बान्धव" (हितो०)। राज्ये, सहोदरस्यापि रावणस्य, भयङ्करे, विभीषणस्य, न्यूना वा, 'पूर्णा' वा, न 'स्वतन्त्रता'। 'डिक्टेटरा'दि राज्येषु साम्प्रत चेदशी दशा, 'पूर्ण स्वतन्त्रता' नून पत्रप्येषु 'विराजते', 'प्रजा सत्रं' तथा शब्दो जिह्वासु परिनृत्यति। (१३०)। 'डिक्टेटरस्य' तु इच्छाया विरुद्ध न मनाग् अपि कोऽपि 'वक्तु' समर्थोऽस्ति, 'कर्तु' इत्यस्य का कथा। नून पाश्चात्यदेशेषु, पूर्वीयेष्वपि केष्वपि, सत्यां आसुर-सम्पत्तौ अपि, सति गुणां बहु, तान् गुणान् अनु-कर्तु च, हिन्दून्, केचन हिन्दव, आदिशन्ति, परन्त्वेते न स्वस्तु 'जन्मवर्णता' इच्छन्ति, न च पश्यन्ति, यत् तेषा नास्ति सम्भव गुणाना, एतया सार्धं, सपत्नरूप विपक्षया। 'कर्म वर्ण'-सयैवैषां गुणानामस्ति संगति। महाभारतकारेण राज्योत्पत्तिकथा यथा वर्णिता, सत् स्व-राज्यस्य लक्षणं सूच्यते तथा। अश्रेयाना समाजस्य वृद्धानामुपदेशत, महापुरुष अग्र्य तु प्रजा राज्याय वव्रिरे, धीरवीराग्रणीर्, योग्यतमो रक्षण-कर्मणि, श्रेष्ठो, वरिष्ठो यश्चाभूत् प्रजापालनकर्मसु; स्वापितायां, पुरा काले, ऋषिभि, पारदृश्वभि, वृद्धै, परिणतप्रज्ञै, मर्यादाया सर्वतस्तथा, वर्णाश्रमव्यव-स्थाया च प्राणे प्रतिपालक। "ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कार क्षत्रियेण यथाविधि, सर्व-स्यास्य यथान्याय कर्तव्य परिरक्षण" (म०), (१४०); अर्थाद् यो ब्रह्म चर्येण विद्याभिश्च सुसस्कृत, क्षतात् त्रातुं समर्थश्च, राजा कार्य, स एव हि। वृद्धा ते 'राजकर्तार' श्रूयन्तेऽनेकश. श्रुतौ; प्रजाभिर्वरणे सिद्धे, तेऽभ्यषिचन् नृपं तत, प्रतिज्ञां कारयित्वा च, प्रजानां रक्षणाय वै, प्रजाभि अदितानां च तेषां केचन मंत्रिण अभूवन, अपरेऽमात्या, सुमन्त्रा, सचिवास्तथा दूताश्च, प्राड्विवाकाश्च, प्रधानाश्च, पुरोधस, धर्मान्नामसमाख्याश्च सदस्या अपरेऽभवन्, प्राज्ञाश्च साधवः सर्वे, प्रजाभिश्चादता वृता; महोदये राज्य'यज्ञे', ऋषयो, ऋत्विजो, यथा।

"सैषगचार्य पुरोधा य शापानुग्रहयो क्षम, × यत्कोपभीत्या राजाऽपि धर्म नीतिरतो भवेत्, × न बिभेति नृपो येभ्य ते स्यात् किं राज्यवर्धन ? × राज्य प्रजा, बल, कोष, सुनृपत्व न वर्धित, न अरिनाश कृत, यैस्तै मन्त्रिभि किं प्रयोजन ?" (शुक्र०)। यथा राज्ञो ह्यमात्यास्ते नियन्तारश्च बोधका, तथा तस्य च, तेषां च, सदस्या. धर्मपर्षद, प्रजा प्रतिनिधी भूता, "सर्वभूतहिते रता"। इद रूप समग्र तु 'सु स्व राज्यस्य' चित्रित, पुराणैरितिहासैश्चाप्यऽऽख्यानैर्विविधैरपि। (१५०)। "अग्नि अनु स्वराज्य अग्नि उक्थानि वावृधु, विश्वा अधिश्रियो दधे। अस्य हि स्वयशस्तर, सवितु कच्चन प्रिय, न मिनन्ति स्वराज्य" (ऋ०म०)। 'स्वराज्य, अग्रस्य भर्तार, अजस्त्रै सुपूरितं, अग्निवत् प्रज्वलन्त चानुभाव्य प्रजा सन्ति वै शस्त्राणि उक्थानि वर्धते, दधति अपि अधिका श्रिय, सूर्यस्य यश स्वन्त सर्वेषां सुप्रिय तथा, न मिनन्ति, न हिंसन्ति, तमोरूपास् तु शत्रव'। स्वाधीनास्तु जना सत्ये स्व राज्ये, स्वावलम्बिन, उत्कर्षन्ति नितान्त तु विशिष्टान् स्वान् गुणानिति, परराज्ये पुन सर्वेऽपकृष्यन्ते गुणा, अपि वर्धन्ते च तथा दोषा दासबुद्धिमहोदरा। "वर्णानां आश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता" (म०), नान्यद् राज्ञोऽस्ति कर्तव्य ईदृक्सरक्षणाद् भवे। "परिनिष्ठितकार्यस्तु नृपति परिपालनात्, कुर्यादन्यन्न वा कुर्याद्, ऐन्द्रो राजन्य उच्यते, " परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनैव वै द्विज, कुर्यादन्यन्न वा कुर्यात्, मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" (म० भा० शा०), कृतकामस्तथा वैश्यो धन धान्याभिवर्धनात्, कुर्यादन्यन् न वा कुर्यात्, पार्जन्यो (मारुतो, कौबेरो) वैश्य उच्यते, (१६०), परिनिष्ठितकार्यश्च शूद्रोऽप्येषा सुसेवनात्, कुर्यादन्यन्न वा कुर्याद्, गान्धर्व शूद्र उच्यते (पद्मपु०; वायु पु०)। चातुर्वर्ण्ये प्रजा यत्र, जीवने चाश्रमेषु च, सर्वाणि धर्म कर्माणि, कृष्य-तोषणकानि च सुविभक्तानि रक्ष्यते, समाजे सुव्यवस्थिते, व्यूहे चापि चतुर्व्यूहे परस्पर अनुमते, 'कर्मणा वर्णता' यत्र, 'वयसा आश्रमिता' तथा, 'सु-राज्य' च, 'स्व-राज्य' च, स्वा राज्य' चापि तत्र वै। आत्मदर्शनसिद्धान्त-प्रयोगेण विना, नहि चतुर्भिराश्रमैर्वर्णै. समाजस्य व्यवस्थिति, "चातुर्वर्ण्यं, त्रयो लोका, चत्वारश्चाश्रमा पृथक्, भूत भव्य भविष्य च, सर्वं वेदात् प्रसिध्यति" (म०), मनुष्याणां स्वभावानां, योग्यतानां च कर्मणां, चतुर्णां च पुमर्थानां, साधनानां तदुपायिनां, धर्माणां च वयोभेदाद् आश्रमाणां च, तत्त्वत भेदा, सर्वेऽपि सिध्यति

सम्यग्दर्शनत विल । वेदो हि वेदन, ज्ञान, सम्यग्दर्शनमेव हि, विज्ञानगर्भ प्रज्ञान, सर्वेदुद्भववदाद् यत् । यत्र नैव मनुष्याणा जीवन सुव्यवस्थित, सम्यग् दर्शन निष्णात महापुरुष शासित, (१७०), स्वार्थान्धा यत्र 'नेतार', स्वयं 'नीता' इ 'दृष्टिभि, अ सम्यग्दर्शिनो, धूर्ता, मूर्खा एव कष्टेगुणा, शक्तिमत् कुल जाता या मूर्खा, प्राक्तनकर्मणा, कुमार्गगु, उत्पथं क्रिट 'नयति' जनतामपि, यथा विकृत 'नेत्रेण' 'नीयेता' अन्धो अटे, तथा, 'पर राज्य', 'कु-राज्य' च, 'नारक राज्य' एव तत् । "यौवन, धनसम्पत्ति, प्रभुत्व, अविवेकिता, एकैकमप्यनर्थाय, किमु यत्र चतुष्टय", "अविद्याया अन्तरे वर्तमाना, स्वयधीरा, पडित म्मन्यमाना, जघन्यमाना, परियति मूढा, अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा "(उ०)। स्व स्व उचिताना धर्माणा, निर्दिष्टाना विवेकत, पालनायैव वर्त्तेत यत्र 'पूर्ण स्व तन्त्रता', 'पूर्ण स्व धीनता', नित्य 'स्वा राज्य तत्र वर्तते । परेषा पीडनार्थ, हत्यार्थे, लुठनाय वा, बलात्काराय वा स्त्रीषु, पापाय विविधाय च, 'पूर्ण स्व तन्त्रता' यत्र, 'पूर्ण स्व धीनता' तथा, भवेद् यत्र तु, तत्रैव 'रौरव राज्य' ऊर्जति । शब्द मिथे अर्थशून्ये या उक्ता 'पूर्ण स्व-तन्त्रता', अध्यात्मरव्या सा नून पूर्णा मरु मरीचिका (१८०), जनन यस्य देहस्य, पालन, जीवन तथा, पितृ तन्त्र, मातृ तन्त्र, वायु अधीन प्रतिक्षण, अन्न तन्त्र, पान-तन्त्र—तस्य 'पूर्ण स्व तन्त्रता ऽकाक्षा' यापि अथवाऽऽशा 'सपूर्णा भ्रान्ति तन्त्रता' । आत समाज, निवसन् समाजे, क्रूर ाधिकारैश्च सदैव बद्ध सार्ध परैर्, भौतिकपिंड एव, पूर्ण स्व-तन्त्रो भविता कथ नु ? य केवली, सर्वगतश्च, सर्व, नाऽन्यद् यत किंचन कुत्रचिद् च, सर्व तु य स्व-मयं पश्यतीह, स्वस्मिंश्च सर्व, च तथा ॥ अस्मिन्, स एक एवास्ति सदा स्व तन्त्र, सोऽन्यश्च यं तत्रयिताऽखिलस्य । "प्रशासितार सर्वेषा अणीयासमणो रपि, रुक्माभ, स्वप्न धी गम्य, त विद्यात्पुरुषपर' (म०) । "आर्ष धर्मोपदेश च वेदशास्त्राविरोधिना, यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्म वेद, नेतर, × पितृदेवमनुष्याणा वेदश्चक्षु सनातन, अशक्य अप्रमेय च वेदशास्त्रमिति स्थिति" (म०), अनाया सेन न प्राप्तु शक्यं तद्दर्शनं, ननु, यद्वेद शास्त्रे, वेदान्ते, निर्दिष्टं वै महर्षिभि, जिज्ञासुना ॥ एकाग्रेण प्रयत्नेन न दुर्लभ । वेदाना स्थित अतेषु, यद् 'औपनिषद' स्मृत, वेदस्य शास्त्र तद् हि एव, 'रहस्य' चेत्यपि, इति दिक् । (१९०) यथोक्त यमराजेन वाराय नचिकेतसे, "न सुविज्ञेयं एतस्मात्, धर्म सूक्ष्मोऽणुरेष हि"

(उ०) । "छन्दः पादौ तु वेदस्य, हस्तः कल्पोऽथ पठ्यते, मुखं व्याकरणं प्रोक्तं, शिक्षा घ्राणं तथोच्यते, ज्योतिषामयनं चक्षुः, निरुक्तं श्रोत्रमीर्यते", आयुर्वेदोऽस्य नाभिस्तु, गान्धर्वः कंठः ईर्यते, ऊरू च शिल्पवेदोऽस्ति, धनुर्वेदो महाभुजौ, कामशास्त्रं तु जघनं, अर्थशास्त्रमथोदरं, हृदयं मानवो धर्मः, मूर्धा वेदान्तः इष्यते ; मूर्तिमान् भगवान् वेदः एवमंगैः सुसंहतैः, विराजते; सदा उपास्यः सर्व-कल्याणं ईप्सुभिः । "याः वेदबाह्याः स्मृतयः, याश्च काश्च कु-'दृष्टयः', सर्वास्तास्तु तमोनिष्ठाः, प्रेत्य चेह च निष्फलाः ; अप्यर्वाक्कालिकतया, अनित्याः, अनृताः अपि, उत्पद्यते च्यवंते ताः", वर्षर्तोरिव छत्रकाः (म०) । राग-द्वेषौ तमो, मोहः ; 'तमोनिष्ठा'स्तु तन्मयाः ; 'सनातनस्य' सत्यस्य 'धर्मे' तु परमात्मनः, न निष्ठिताः, यतः, तस्माद् अनित्याः, अनृताः, अपि ; व्याहन्यमानाश्चान्योन्यं संवर्षाद्, बहुसंख्यकाः, जंघन्यमानाः, दंदह्यमाणाः, तास्तु परस्परं,क्षुद्राल्पबुद्धिजनिताः, भवंति क्षणभंगुराः, न स्थातुं चिरकालाय शक्नुवंति च कुत्रचित् । (२००) । परस्परं विरुद्धानां,अन्योऽन्यघातिनां,तथा,कोलाहलोऽस्ति वादानां असंख्यानां तु साम्प्रतं, समाज राजनीति-अर्थ-इतिहास-विषयेष्वपि, तथाऽन्येषु च, शास्त्रेषु, बुद्धिभ्रमोन्मादकरो, यथा । आत्मदर्शनजा यत्र सु-'दृष्टि'-'नीति'-कारिणी,'मैत्री', 'नपति'सिद्धान्तैः, शाश्वतैः, सुमतिष्ठितैः तस्मिन् सनातने नित्ये 'स्व-भावे' परमात्मनः ; उत्पत्तिच्युतयस्तत्र, विप्लवोपद्रवास्तथा, संघर्षश्चापि वर्णानां ईर्ष्यया स्पर्धनेन च, प्रत्यहं नानुभूयन्ते ; न नित्यं चानवस्थितिः । स्थापिता यत्र मर्यादा चतुर्वर्णाश्रमात्मिका, तत्रैव सुप्रयोगोऽस्ति विद्यानां दर्शनस्य च ; शास्त्राणां व्यवहाराणां सुसम्बन्धश्च तत्र हि ; प्रत्यर्थस्य सर्वस्य तत्रैव चरितार्थता ; चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सर्वैस्तत्रैव चाश्रमैः ; स्वप्रकृत्यनुसारेण तत्र जीवोऽन्यवाप्नुयात्, सर्वोऽपि, स्व-स्वशक्तीनां, समाजस्य च भूतये, धर्म्यं विकासं, क्रमशः अपि, आश्रमाद् आश्रमं व्रजन् ; समाजश्चाखिलो भूयात् सदा सर्वसमृद्धिमान्, 'क्षय'-रोगेण निर्मुक्तः, बलवान्, 'वृद्धि'मान्, सुखी, उत्तमानां च दैवीनां आस्पदं सद्गुणसम्पदां (२१० , आदित्य० ४२२५) ।

ॐ

१६ अध्याय

'हिन्दू' समाजस्य पुन संस्करण कथ ?

(२७) प्र० समाजस्यास्य 'हिन्दूनां' पुन संस्करण, कथ व्यवहार्येण रूपेण सम्प्रवेश्य क्रियेत च ?

उ० पुन पुन पूर्वमुक्त—सिद्धान्ताना प्रचारण, आवश्यक नितान्त तु, तस्मा-स्ति प्रथम क्रम । सत्सिद्धान्तप्रचारेण सज्ज्ञान तु विवर्धते, ततो भावाश्च शुध्यति, सदिच्छा जायते तत, महाजने समग्रेऽपि ; द्वितीयोऽय भवेत् क्रम । साम्प्रतु, सत्प्रयतन, सच्चेष्टा, सत्क्रिया तत, तृतीयोऽय क्रमो हि, एव सम्यस स्यात् 'त्रिविक्रम'। शब्दो ऽत्र आग्लभाषाया 'थियरी' 'प्रैक्टिस्' इत्यपि, मतिर्-गति, नयग् चार, शास्त्र व्यवहृतिस्तथा, ज्ञान-कर्म, नीति रीती, दर्शन चरणं सजु, दृष्टि सृष्टि, इति द्वंद्व पर्याया, सस्कृते तयो, ब्रह्म धर्म, पु प्रकृति, द्वंद्व तत्रापि चाऽऽदिम । पूर्व मति शोधनीया, गति शोत्स्यति हि स्वय । प्रचारश्चापि कार्य स्यात्, न शब्दैरेव केवल, किंतु स्वआचरणेनाऽपि, प्रचारणमभुच्यते । आचारेण हि या शिक्षा, सा एव साध्वी, दृढा, ध्रुवा, "यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन" (गी०), 'आचार्य' सज्ञा आप्नोति सदाचारेण शिक्षणात् । (१०) । मिता अपि भवेयुश्चेत् सत्यया ते प्रचारका, यदि स्यु 'तीव्रसवेगा' 'सत्य निष्ठा', दृढ व्रत, सेनायां ॥ यथा योधा तत्कार्याय समर्पिता, धरात्मनश्च, आदि मनो, ऋषीणा मैनिकास्तथा, फारसी आग्ल आदि भाषाणा ज्ञानेनापि च सयुता, तत्तद्भाषाऽभि भाषिभ्यो व्याख्यातु भाषया तया, मुस्लिमेभ्यो ऽन्यधर्मिभ्य, क्रिश्चनेभ्यस्तथैव च, भावान् 'मानव' धर्मस्य सर्वसग्रहकारकान्, सन्न्यासिनो, वनस्था वा, 'ऽल्पे कामा', 'सुसमाहिता', नान्यार्थितामिरद्विभा, न 'विक्षिप्ता' इतस्तत', कुर्यु प्रचारकार्य च 'सत्कारेण', 'निरन्तर' (यो० सू०), 'परिव्राजक-सदाभा', गन्तार सर्वदिक्ष्वपि, 'मानवस्य समाजस्य' विष्वक् सस्थापनैषिण, ध्रुव स्यु 'सत्य सकल्पा', ■स्यत्येव स्वकर्मणि ।

प्रचारणीया सिद्धान्ता विस्तराश्च वर्णिता ग्रन्थेनैतावता, भूय सक्षे परत्र कल्पते । (१) आप्नुयुर्ब्रह्मचर्येण यौवन तु नरा, स्त्रिय, "ज्ञान, वीर्य, मह, सर्व, ब्रह्मचर्ये प्रतिष्ठित"। ब्रह्मचर्यस्य सारोऽय इन्द्रियाणा विनिग्रह, दशानां च, स-मनसा, तानि जित्वा तु सर्वजित् । (२०) । 'स्वस्य'

उपरि तु 'राज्यं' यत्, 'स्व-राज्यं' मूलं अस्ति तत्। "ब्रह्मचर्येण तपसा देवाः मृत्युं उपाघ्नत" (वे०) ; मूलं प्राण-द्रुमस्यैतद् 'ब्रह्मचर्यं' यदुच्यते ; यत्रास्य नऽआदरः तत्र नि-कर्षे., पतनं, ध्रुवं। (२) न-प्राप्तयौवनानां च विवाहः स्यात् कथंचन ; वाग्दानं [illegible] मिथः प्रीत्या सम्भवेत् पूर्वमपि अतः। (३) सात्त्विकं कामशास्त्रं च शिक्षेरन् प्राक् तु संगमात्, तथा प्रसूतितंत्रं च, बालोपचरणं तथा। (४) 'धर्मजं' सुतमिच्छेयुः, नेतरान् 'कामजान्' बहून् ; द्वाभ्यां त्रिभिर्वाऽपत्यानां तुष्येतामेव दम्पती ; यदा तुच्छ ब्रह्मचर्यं शक्नुयातां न रक्षितुं, कुर्यातां गर्भरोध-स्योपायान् वैज्ञानिकानपि ; तीक्ष्णं दण्ड्यो भवेत् ताँस्तु प्रयुञ्जन् अविवाहितः, पुरुषश्च, अपि, योषा च प्रयुञ्जन्ती अविवाहिता। (५) 'गर्भाधानस्य' संस्कारं कुर्यातां च विवाहितौ, यथा उत्कृष्टं अपत्यं हि जनयेतां ; न चेतरं। (६) प्रति पंचशतं धारतु कुलानां, सूतिकागृहं एकं, सुसज्जं सर्वोपकरणैः प्रसवस्य च ; कुल-प्रतिनिधीभूतसमित्या सुनिरीक्षितं। (७) क्रियतां 'नाम संस्कारः', पुरतः प्रति-वेशिनां। (१०)। (८) 'अन्नप्राशन-संस्कारे' भवेद् 'वृत्ति'-परीक्षणं ; शिक्षके-भ्यः सूचनाय ; न तु निर्णयनं तदा। (९) लालयेत पंचवर्षाणि ; जननी शिक्ष-येद् अपि, शौचादीन्, बालसाध्यांश्चआचारान्, नीतीन्नपीह च ; बालास्ततः पाठ-शालां गच्छेयुर् लब्धुमक्षरं, अध्येतुं च तथा विद्याः, स्वप्रकृत्यनुरूपतः। द्वे पाठ-शाले च स्यातां, कुलपंचशतं प्रति ; एका कुमारीशिक्षार्थं, कुमाराणां तथाऽपरा। (१०) कन्या अष्ट, नव, वर्षान् वा, सौम्यः शिक्षामवाप्नुयात्, वसन्ती स्वगृहे, शालां गच्छन्ती च दिने दिने ; आचार्याभिः, 'गुरु-कुलं' भवेत् चेत्,तत्र कन्यकाः, वसेयुः, कुलवृद्धैः स्वैः काले काले निरीक्षिताः ; बालाः दश, एकादश वा, पुंस्यः सौम्योऽपि वा, समाः, कुमारपाठशालायां, वसन्, स्वे, वा गुरोः, गृहे, एवमेव-अप्नुयाद्विद्याः स्वप्रकृत्यनुकूलतः। पितरौ नयतो बालं गुरोर् 'उप' ; गुरुश्च तं 'पत्र'-सूत्रेण 'उप नाय', 'ब्रह्मण'श्च 'नयेद् उप', इति ; अतो हि मुख्य-'संस्कारं' तं तु 'उपनयनं' विदुः। अनेनैव 'द्वि-ज'त्वं यत्, तस्मान् मुख्योऽयमुच्यते। (४०)। स्त्रीणां च उपनयः कार्यः स्त्रीभिः यादृक् पुरा युगे। "उपनीय गुरुः शिष्यं, शिक्षयेत् (१) शौचं आदितः, (२) आचारं, (३) अग्निकार्यं च, (४) संध्योपासन-मेव च" (म०)। (१) धिषणा चापि, (२) शीलं च, (३) शरीरं चेति, तत् त्रयं, (१) ज्ञानं, (२) इच्छा, तथा (३) कर्म, शोधनं स्यात्, दृढं तथा, (१) सत्यं,

(२) तमो, (३) रजो ऽशाश्च भवेयु परिमाजिता , यया, सा एव उचिता शिक्षा ; अथ साध्य गुरो कुले। (१) ऋतु (२) अहो (३) रात्रि चर्याश्च शिक्षणाया प्रयत्नत , विद्या 'संस्कारिणी' प्राह्या, तथैव 'अर्थकरी' च या , "अर्थागमो नित्य अरोगिता च, प्रिया च भार्या, प्रियवादिनी च, वश्यश्च पुत्रो, अर्थकरी च विद्या, षट् भागधेयस्य सुखानि, राजन्!" (विदुर०)। शस्त्रास्त्राणा प्रयोगश्च शिक्षणीयो गुरो कुले, सर्वे, सुभिक्ष, क्षेमिक्ष, स्वरक्षायै तु सङ्कटे , 'रक्षके' तु विशेषेण ; सामान्येनेव चेतरे । सर्वेषामेव "वर्णाना" सङ्करे 'कालकारिते", क्षत्रियाणा रक्षकाणा अभावे चाप्युपस्थिते, "शस्त्र" तु सर्वे स्याद् "ब्राह्म, धर्मो यत्रोपरुध्यते", आत्मीयाना "परित्राणे", स्वरक्षार्थ "चापि सङ्गरे , स्त्री बालाभ्युपपत्तौ च", योद्धव्य तु विशेषत , सर्वे , द्विजैश्च एकजैश्च, शूद्रैश्च अविचिन्तयन् ; (५०), "नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन , प्रकाश वाऽप्रकाश वा, मन्युस्तन्मन्यु-मृच्छति" (म०)। "क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेद् इति" (वाल्मी० रामा०)। "द्वाविमौ पुरुषौ ख्यातौ सूर्यमण्डलभेदिनौ, योगी योगसमारूढ , शूरश्च समरे हत ।× अधर्म क्षत्रियस्यैव यत् शय्या मरण गृहे, विसृजन् कफपित्तानि कृपण परिदेवयन्, अरण्ये वा विमुच्येत, सग्रामे वा तनु त्यजेत्"(म०भा०शा०)। गुरो कुले तु द्रोणस्य सर्वे वर्णा शिशिक्षिरे। कैकेयी, सत्यभामा च, सुभद्रा चापि दर्शिता , इतिहासेषु, गन्तव्य. समरान् पतिभि सह। 'राजा' दुर्गावती चापि, चाद 'राज्ञी' तथैव च, झाँसी 'रानी' तथा लक्ष्मी , शस्त्रैर्युयुधिरे स्वय । सर्वाप्रणम्या चैवास्ति प्रवीरेषु तु चण्डिका, दुर्गा, गौरी, महादेवी, चाऽन्नपूर्णाऽपि चाम्बिका। "महाविद्या, महाऽविद्या, महामेधा, महास्मृति , महामाया च भवती महादेवी, महेश्वरी। किं वर्णयाम तव रूप अचिन्त्य एतत्, किं चातिवीर्य असुरक्ष यकारि भूरि, किं चाऽहवेषु चरितानि तवाति यानि, सर्वेषु, देवि !, असुरदेवगणा दिकेषु"(दु०स०)। (६०)। स्त्रापत्यरक्षणार्थं तु मातु दूरतरो नहि, गाव स्व शाव-रक्षार्थे वने सिंही भवन्ति वै, व्याघ्रान् तरक्षून् च गात्रै क्षिपन्ति च निघ्नन्ति च। (११) कन्या पञ्चदशादूर्ध्व, विशेषे कारणे ऽसति, विवाह चिंतयेत्, वाच्च अल्प-ल्पेद् उत चाधिक। (१२) युवा तावद् अधीयीत, वसन् स्वे, वा गुरो , कुले, विप्रो विद्यालये यावद् गृह्णीयाज् जीविकाकरीं। तत 'स्नातक'-सस्कार प्राप्नुयात् स , यथाविधि, 'कुल देश-समाजाना सेवा यथावैधा सह करिष्यामि, तथा श्रीणि

शोधयिष्ये ऋणानि च'—इति प्रतिज्ञा कुर्याच्च गुरूणां सविधे तदा, समक्ष च कुलीनानां, पौराणां च समागमे, ऋषित 'यज्ञ' सूत्रेण' धारयन्' व्रतमुत्तम। आचार्यो निर्णयेत् चास्य 'वर्ण,' 'वृत्ति' तथोचिता, श्रावयेत् निर्णयं चापि तस्मिन् जनसमागमे। (१३) चतुर्व्यूह सहायेन, वृत्ति वर्णानुरूपिणीं ससाध्य, स्नातको जीवेत् तया जीविकया एकया। (१४) ततो मिथ परिचयात्, कन्या प्रीता प्रियामपि, सवादिशीलव्यसना, स्युद्वात् 'संस्कार'-कर्मणा, 'सह धर्मं चरो भावा भूयास्व' इति च निश्चयात्। (७०)। (१५) अयोग्य विधिवद् विवा, प्रभाश्रो ध्याय धर्मत, कुल समाज ससेव्य, मनो मोक्षे निवेशयेत्, ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन् आश्रमाद् आश्रम व्रजेत्। (१६) चतुर्व्यूहेषु च एकस्य, सर्वोऽप्यन्यतमो भवेत्, स्वस्य स्वस्य च वर्णस्याश्रमस्यानुसारत। (१७) समान शील-व्यसने भोजनं च विवाहन। "समीति भोज्यान्यन्नानि, आपद् भोज्यानि वा पुन न च त्व भीपमे राजन्, न चैवापद्गता वय" (म० भा०), दुर्योधनमिदं प्रोच्य, कृष्णो विदुरमाययौ। (१८) भवेयु नव सस्कारा नृणां पुसा तथैव च। गर्भाधान, नामकर्म, तथाऽन्न प्राशन शिशो, अथ उपनयन स्नान,विवाहस्तदनन्तर, वानप्रस्थ प्रवेशश्च, सर्व-सन्यसन तथा, अन्त्येष्टि-कर्म चेवापि, सस्कारा स्यु नव एव हि। कस्यचिच्च विपदोऽपि वृथा पुन, सम्यग् विमृश्य च, वेदमंत्रै उदात्तैश्च, हेतु मद्भिश्च कर्मभि, कालोचितानां यैश्चित्ते सद्भावाना भवेत् स्थिति गभीरा, सत्क्रियैरातर चित्तदेही च वस्तुत'। (१९)वर्णाश्रम व्यवस्था च, कर्मणा, वयसा, तथा, चतुर्धा व्यूहन चापि समाजस्य, विवेकत —उत्तम मूलमेवैतद् भद्रोपायाश्च सस्कृते, ■ पायो करण चार्य-सन्ततेस्तु समन्तत। (८०)। आहारस्य, विहारस्य, चरित्रस्य च शुद्धता, परस्पर च सौहार्दं कुलस्य प्राणिनां अपि, आत्मापम्योमिव प्रेमाऽनुराग, सहचारिता, मितत्व सततेश्चापि, जीविकायाश्च निश्चिति, परमात्मनि निष्ठा च, समाजे शांति हेतव। (२०) सर्व प्रसवितु, सूर्ये बिम्बितस्य, परात्मन प्रत्यक्षस्यापि अदृश्यस्य देवस्य, जगदात्मन, सवितुपासन हि एक,सध्यावन्दन एव च, ध्येयो जपश्च गायत्र्या सम्र एकतयैव हि, उपासना इय श्रायेष्य पर्याप्ता ऽप्य-नपेक्षिणी। 'नोपतिष्ठति य पूर्वां, नोपास्ते यश्च पश्चिमा", आर्यत्वाद् भ्रश्यते नूनं द्विजत्व नास्य सिध्यति। "समानी प्रपा, सह वो अन्न भाग, समाने योक्त्रे सह वो युनज्मि, समानो मन्त्र, समिति समानी, समान मन, सह

चित्तमस्तु च । समान मन्त्र अभिमन्त्रये व ,समानेन वो हविषा जुहोमि"(वे०) । (९०) । बहूना किंतु "अनाधारा धारणा नोपपद्यते", "आत्मस्थ ये न पश्यति देव, मार्गंति ते यहि", "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे, मूर्तं चामूर्तमेव च , यन्मूर्तं तदसत्य, यद् अमूर्तं सत्यमेव तत्' (बृ० उ०) । स्वप्रकृत्यनुरूप च सर्वाऽपीष्टम-पेक्षते, "ये यथा मा प्रपद्यते, तांस्तथैव भजाम्यहं" (गी०), "भक्ताना अनुक म्पार्थं देवो विग्रहवान् भवेत्", मूर्तांद् अमूर्तं नयन अभीष्ट परम खलु,न मूर्तिका-ग्रीडनकेषु आमृत्योनिरतो भवेद्–इत्यादिहेतुभि ,स्थाप्या मिता काश्चन मूर्तय , अथान्तरतया, ऽमूर्तस्य प्रतीका इवात्मन । उपासना मन्दिराणि विशालानि, मितानि च, सुन्दराणि, पवित्राणि, सर्वदा निर्मलानि च, सुदृढानि, प्रशस्तानि, पुर शोभा कराणि च, तथा सर्वजनीनानि, न बहूनि, भवतु च , वाटिकाभिर्-यथाशक्य परितो मण्डितानि च । ससृष्टानि गृहैरन्यैर् न स्युस्तानि कथचन । मूर्तिर मुख्या च तत्रैका सूर्यस्य जगदात्मन , वस्तुंल्ल च अक्ष (चक्षुर्मुखादि) रहिता दीप्यन्ती किरणावृता, बिम्बेनैश, अनुभिन्नाना, ब्रह्म जीव तुरूपिणी , शुभ्रा, रौप्यमयी चापि, निर्मिता स्फटिकेन वा । (१००) । गिरा ब्रह्मा शिक्ष-काणा , लक्ष्मीर् विष्णुस्तथा विशा , दुर्गा शिव रक्षकाणा, अश्विनौ सेविना अपि—एता विशिष्टेष्टाना च देवाना सतु मूर्तय । स्वे स्वे गृहे यथेष्ट तु सन्त्व न्या अपि मूर्तय , न तु देवालये काश्चिद् अन्या स्यु सार्वलौकिके । उपासना गृहे सर्वं जनीने मूर्तयस्त्वमा —प्रकाशात्म, रवेर्बिम्ब, भ्राजिष्णु, किरणा न्वित, (न अतिदीप्त तथा यत्स्याद् चक्षुषा क्षोभकारक, किंतु प्रसादन, कान्त, नेत्राणां प्रीतिवर्धन), संस्थाप्य पूर्वभित्तेस्तु मध्ये महति मन्दिरे । तस्य चापि चतुर्दिक्षु यथास्थान नवग्रहा, भ्रमन्त इव वृत्तेषु, दर्शनीया समन्तत । उत्कीर्णैतापि 'गायत्री' मन्त्रो बिम्बादधस्तथा । अन्यानि आदित्य सूक्तानि श्रुत्युक्तानि स्मृतानि च "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च नमस्ते, आदित्य ', त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्मासि, विष्णुरसि, रुद्रोसि ' (सूर्य०उ०), "एक एव हि लोकाना सूर्य आत्मा आदिकृद् हरि " (मा०), "नम सवित्रे, जगदेकचक्षुष, जगत्प्रसूतिस्थितिनाश हेतवे, त्रयीमयाय, त्रिगुणात्मधारिणे, विरिञ्चि नारायण शकरात्मने" । (११०) । यानि नामानि चान्येषु धर्मेषु परमात्मन , तत्तल्लिपिभिरेवापि, लिप्या सस्कृतया तथा, उत्कीर्णैश्च तत्र च , सर्व धर्म समन्वयात्,स्थाप्यैरन् मूर्तयस्त्वन्या , अन्य

भिन्निश्रये, यथा—एकस्यां मञ्जूषायामपि, सरस्वत्यास्तथाऽश्विनोः चतुः-सनत्कुमाराणां बालानां वेदरूपिणां; विष्णु-लक्ष्म्योस्तथाऽन्यस्यां, अपत्यत्रिकयोरपि, रुक्मिणी-रति-सीतानां, कृष्णस्य-नन्द-रामयोः ; तृतीयस्यां शङ्करस्य पार्वत्याः, स्कन्द-सेनयोः, गणेश-सिद्धि-ऋद्धीनां, सुन्दराकृतयोऽखिलाः, सर्वाः मनुष्यहृदिस्थः मूर्तयः स्युः; न भीषणाः; न मुखानि तु चत्वारि, न चत्वारोऽपि बाहवः, न षट्-शिरांसि, नो पंच, न गजस्य शिरोऽथवा, नाष्टौ भुजाः, न कपाल-माला-सर्पादि-भूषणं। एतादृशाकृतीनां तु देवानां वर्णनं हि,यत् पुराणेषु कृतं,तत्तु रूपकं ह्येव केवलं; व्याख्याकारैः पंडितैश्च विद्वद्भिर् 'व्यास'-नामकैः, महाजनाय व्याख्येयं 'कथा'-काले च रूपकं; न मूर्तयः तदाकाराः स्थाप्याः देवालयेषु; यत् तासु एव रमते चित्तं, दृढं गृह्णाति तास्तथा, वास्तवत्वेन, बालानां, सुकुमारधियां अपि; न निराकार-तत्त्वेषु ततोऽभिमुखतां इयात् । (११०) । एतद्दोषं प्रपश्यद्भिर्, अन्य-धर्मावलम्बिभिः, मूर्तीर् अशेषतस् त्यक्तुं कथितं; न तु पालितं । एकूकान्, मुस्लिमाः; बुद्ध-जिनयोर्, अनुयायिनः, मूर्तीस्तयोः; तथा 'सिक्खाः', 'ग्रन्थ'-नामक-पुस्तकं; क्रिश्चनाः, 'जीसस'स्य,अपि तन्मातुः, प्रतिमाः, तथा चित्राणि अपि विचित्राणि, 'क्रास'-यंत्राणि चैव हि; पूजयन्त्येव सर्वथ, बहु वा, न्यूनमेव वा । मानवीं प्रकृतिं दृष्ट्वा, मूर्तीनां विषयेऽपि, अतः 'आश्रयेत् मध्यमां वृत्तिं, अति चैवापि वर्जयेत्'; अरुन्धती-दर्शनवद्, अमूर्त मूर्तितो नयेद्; असत्याद् सत्यं मृदूपायैः कृपेन् जनान् । रामायणं वाल्मीकेर्, व्यासस्यापि च भारतं, मुख्यानि च पुराणानि, ग्रन्थाः सन्तुत्तमोत्तमाः, (क्षिप्त-श्लोकान् असद्-भावान् विशिष्यापि विरिच्य तु) । न सन्त्यन्तेऽन्य-भाषासु चेदृशाः बुद्धिवर्धनाः, एकैकाख्यानकैरेवं विविधार्थ-प्रबोधनाः,बहुश्रुतेन यदि ते व्याख्यायन्ते यथार्थतः । कस्यामपि च भाषायां नेदृशाः बुद्धिनाशकाः, यदि अल्पज्ञेन मूढेन व्याख्यायन्ते अयथार्थतः । (१२०) । मंदिरं, प्रतिसाहस्रं नृणां एकं भवेदपि, न पुनर्बहुसं-ख्यानि,योग्यां वीथ्यां,पदे पदे,स्वच्छं सुमृष्टं चापि स्यात्, न पुष्पादिक-कर्दमं; अर्चा च दर्शन-ध्यान प्रणामैरेव; नान्यथा; न पुष्पपत्रसलिलैः, न मिष्टैर्, न विलेपनैः, न ताम्र-रौप्य खण्डैः वा ; न नादैर्मैरवैरपि ; उत्तमं सुभ-गानं च, वाद्यं चापि, भवेत्तु, सुप्रबद्धेन रूपेण, निर्दिष्ट-समयेषु च । देवालयेन यद् भाव्यं आधि-व्याधि हरेण, तत् प्रत्येके स्यात् चिकित्सायाः शाला, चैकश्चिकित्सकः, स्त्री-वैद्या

च तथैवैक्य, तथोपकरणानि च। इतिहास पुराणाना व्याख्यायै, प्रति मन्दिर शाला एका च प्रशस्ता स्याद्, विद्वान् व्याख्याकरस्तथा, यो रूपकाणि व्याख्यायाद् युक्तियुक्तैश्च हतुभि , नाऽन्धश्रद्धा वर्धयेत, नार्थयेतापि दक्षिणा , प्रोत्साहयेच्च जिज्ञासो, शमयेच्च च सदुत्तरै , युक्तियुक्तै हेतुमद्भि , लोपकै , ज्ञानवर्धकै । तस्या व्याख्यानशालाया , चिकित्साया गृहस्य च, चतुर्थ्यूंहा एव कुर्यु निवाहस्य प्रबन्धम, यथा पाठस्य शालाया , प्रसवस्यापि वै यथा । स्वागता सन्तु सर्वेषु मन्दिरेषु एषु मानवा सर्वेऽपि , 'हिन्दवो' वा स्यु , स्युस्तथा वाऽन्यधर्मका , नियमाना स्वच्छताया येऽपि स्यु प्रतिपालका । प्रेम्णा पूत मनो येषा, देह स्नानादिभिस्तथा, ते सर्वे स्वागता सन्तु , सात्त्विकाऽनन्दकाङ्क्षिण । (१४२ , आदित ४३६७) ।

१७ अध्याय

'श्रद्धा' विवेचन

(२८) प्र० 'नान्धश्रद्धा वर्धयेत'—प्रदुष, उचित हि सत् , विना श्रद्धा न किंचिच्च क्रियते कार्यमुत्तम , विरोधिवद् इमे वाक्ये , कथ भूयात् समन्वय ?

उ० सात्त्या एव हि सा श्रद्धा, या पात्रे स्थाप्यते मुदा, नाऽन्धश्रद्धा पुन ,किन्तु उन्मीलिताक्षा, विवेकिनी पात्रापात्र-सदसतोर्, ज्ञान विज्ञान वर्धिता, सात्त्विकी खलु सा , श्रद्धत पात्रे दानं तु सात्त्विक । मा भूद् अपात्रे श्रद्धा वा, दान, ज्ञान, धन, बल । "त्रिविधा भवति श्रद्धा, देहिनो, सा स्वभावजा, सात्त्विकी, राजसी चैव, तामसी चेति, तां शृणु, सत्त्व (प्रकृति) अनुरूपा, सर्वस्य, श्रद्धा भवति, भारत ! श्रद्धामयोऽय पुरुष , यो यच्छ्रद्ध स एव स "(गी०)। श्रद्धत्ते सात्त्विको देव (परमात्मन), यक्षरक्षासि राजस , प्रेतान् भूतगणाश्चापि श्रद्धत्ते तामसो जन । यथाऽन्येषा महार्थानां शब्दानां दुर्दशा कृता, स्वोत्तमार्थाद् विपर्यस्त 'श्रद्धा' शब्दोऽप्ययं तथा । 'श्रत्, सत्य' इति वेदेषु ; सत्यवेन दधाति या, य कश्चिदुत्तम भाव पदार्थ, पुरुष नु वा, सा बुद्धिरेव सत् 'श्रद्धा' , न अधम लक्ष्य आश्रिता, मूढग्राहेण, वा असत्य पदार्थ, दुर्जन नु वा । "श्रद्धा प्रातर्हवामहे, श्रद्धा मध्यदिन परि, श्रद्धा सूर्यस्य निम्लुचे, श्रद्धे ! श्रद्धापयेह न " (वे०) । (१०) । सवितुरुपास्तिरेवात्र, समार्या 'श्रद्धया' ननु , 'परमात्मनि वै श्रद्धा, साय प्रातर्ह-

वामहे' । श्रद्धाया महिमा ऋग्वेद श्रद्धासूक्तेन सूच्यते, तादृश्या विना, या माता महता वीरकर्मणो, तपस्यानां च योगानां, आत्मसाक्षात्कृतेरपि, उच्चलक्ष्यस्य लाभाय 'श्रद्धया' तपन 'तप', "आविवेश यथा 'श्रद्धा', बालक नचिकेतस" (कठ० उ०) । असत् श्रद्धा पुनर्योनि दानानां यज्ञकाय च, कार्याणां च निकृष्टानां, नरकाय गतेरपि । 'गुरू' भवितु-कामा ये, मुग्ध चित्त अपहारिण –'गुरौ श्रद्धा भृशं कार्या, न हैतत् वाक्य तु तद्वच, नास्तिक्यमेव जिज्ञासा हि, अहमेव गुरुस्तव, यद्ब्रवीमि शास्त्र तद्धि पुत्र, धन स्व मदर्पणं, प्राप्स्यसि स्वर्गमेव च—इत्यादि बहु वादिन, 'इद वृन्दावन विद्धि, मां विद्धि मदनमन्दन, आत्मान गोपिकां विद्धि, विहरस्व यथा सुख'—एव चरित्रभ्रष्टा ये, परस्त्रीभ्रष्टकारिण, 'सेव्या पथ न काशाश्च, तैरेव सुखजीवन'—एव पापिष्ठभावा ये, पापिष्ठ आचरणास्तथा—तेषु श्रद्धा, महत्पाप, लोक सग्रह नाशक । (२०) । तादृशा वञ्चका, दुष्टा, क्रूरा, कपटिनो भृशं, धर्म कर्म विलोप्तार, लोक विग्रह-कारका । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थान, चातुराश्रम्यमेव च, धर्म कर्म विभागेन, लोक सग्रह कारक । "विरला गुरव ते, ये शिष्य सतापहारका, बहवो गुरवस्ते ये शिष्यवित्त अपहारका" (गुरुगीता), ईदृशेषु तु या श्रद्धा सा वै नरकगामिनी, ईदृशैरेव सर्वोऽयं निरये पातितो ऽधुना । *अन्येऽपि सन्ति ये नून नैतादृश पापबुद्धय, तथापि मोहिता स्वार्थं विपर्ययन्ति स्वय, ततो विपर्यस्यति भावांश्च, शब्दान्, भार्यान् मुधैव च, जिज्ञासाया नृथा भीता, भक्तानां उत्तरे यत, विवर्त्तयति प्राचीनान् पाठान् सुविशदान् अपि, मोहनार्थमनुयायीनां, विक्षेपाय अपथे तथा । "श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो, धर्मशास्त्र तु वै स्मृति, ते सर्वार्थेषु अमीमास्ये, ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ"—इति प्रचलित पाठ, क इवार्थोऽस्य वै भवेद् ? श्रुति स्मृति अर्थ निर्धारे 'मीमांसा' शास्त्रमुत्थित, "ते सर्वार्थेषु मीमांस्ये"—इत्येवात्र उपपद्यते, (३०), "यस्तर्केणानुसधत्ते स धर्मं वेद नेतर, × प्रत्यक्ष च, अनुमान च, शास्त्र च विविधागमम्, त्रय सुविदित कार्यं, धर्म शुद्धिमभीप्सता"—इत्यप्यत्र न्याय प्रोक्त मनुना हेतुपूर्वक ; "हेतुभिर्धर्ममन्विच्छेत्, न लोक विरस चरेत्"—एव व्यासोऽपि वदति, भारते शान्तिपर्वणि । किंतु जिज्ञासया भीता, पाठं अपकर्षन् इमान्, प्रक्षिप्यन्तो दौर्बल्य स्व, गुप्त्यालिप्सन् पुन—"योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विज, स साधुभिर्बहिष्कार्य, नास्तिको वेदनिन्दक" (म०),

'जिज्ञासैवास्ति नास्तिक्यं', 'दोषं कोपेन पूरयेत्'—इति आश्रयन्तो श्रुनीतिं सद्धर्म-ध्वंस कारिणीं। मा तयोरवमानोऽस्तु ; किंतु संशयिते सति 'शब्दे', ऽनुमानमेव स्यात् प्रमाणं बलवत्तरं ; ताभ्यां च, अप्यनुमानाच्च, प्रत्यक्षं बलवत्तमं ; "न श्रुतीनां शतमपि, घटं पटयितुं क्षमं" (भामती) ; श्रुतीनां भवति द्वैधं, इत्यप्युक्तं पुनः पुनः, "श्रुतिद्वैधे, यथेष्टं"चाऽपरैरित्थापि निर्णयः, मीमांसकैर्द्वि तर्कस्तु स्वयमेव कृतः स्फुटः ; यावत्तस्माद् "न मीमांस्ये" इति नैवोपपद्यते। (४०)। नैसर्गिकौ गुरू बाल्ये पितरौ, रक्षकौ परं, पालकौ पोषकौ स्निग्धौ, श्रद्धेयौ स्तः स्वभावतः, बालोऽप्यव्यक्तया बुद्ध्या श्रद्धत्ते तौ निसर्गतः। सुपरीक्ष्य, द्विजं यं, तौ 'नयेयुर' 'उप',बालकं, सोऽपि प्रकृत्या श्रद्धेयो बालकस्यास्य भविष्यति ; सद्गुरोर्न विशेषोऽस्ति शिक्षणे पुत्रशिष्ययोः ; गृह्णाति येन मंत्रेण गुरु शिष्यं, किल, आशयः तस्यापि वाचमेवास्ति, यत् पुत्रीक्रियते ह्यमौ ; "मम व्रते ते हृदयं दधामि, मम चित्तं अनुचित्तं ते अस्तु, मम वाचं एकमनाः जुषस्व, बृहस्पतिस्त्वा नियुनक्तु मह्यं"। 'पुत्रत्व'करणायात्र, आवाह्यते तु 'बृहस्पतिः' ; 'जायात्व'करणायास्मिन् मन्त्रे देवः 'प्रजापतिः'। ईदृशो यत्र सम्बन्धः पवित्रो गुरुशिष्ययोः, तत्र श्रद्धा उचिता पूर्णा स्नेहः पूर्णस्तथैव च। "प्रज्ञां ददाति यदाचार्यः, तस्मात् सः गुरुरुच्यते" (वा० रा० २ का० अ० १११)। "त्रयः पुरुषस्य गुरवः, माता पिता आचार्यश्च" (विष्णुस्मृ०)। "कस्माद् आचार्यः ? आचारं ग्राहयति, आचिनोति अर्थान्, आचिनोति बुद्धिं इति वा"(नि० १,२,२)*। यदि प्राप्तवयाः शिष्यः, व्यवहारक्षमः, तदा, तेन श्रद्धा विधातव्या स्वयमेव परीक्ष्य वै। (५०)।

---

*शास्त्रं, शिष्यः, तथाऽऽचार्यः, परीक्ष्याः ते त्रयोऽपि च—वाक्यैर् उदारैर् आह एवं, चरको विद्वदग्रणी। "शास्त्रमादौ परीक्षेत; विविधानि हि शास्त्राणि प्रचरन्ति लोके; तत्र, सुमहद्यशस्वि, धीरपुरुषाऽऽसेवितं, अर्थबहुलं, आप्तजनपूजितं,...हितं,... आर्षं... पुष्कलाभिधानं अकष्टशब्दं, क्रमऽगतार्थं, अर्थतत्त्वनिश्चयप्रधानं, संगतार्थं,... आशुप्रबोधकं, लक्षणवच्चोदाहरणवच्च, यत् शास्त्रं तद् अभिप्रपद्येत।... ततोऽनन्तरमाचार्यं परीक्षेत ; तद्यथा—पर्यवदातश्रुतं, परिदृष्टकर्माणं, दक्षं, दक्षिणं, शुचिं,... प्रकृतिज्ञं, प्रतिपत्तिज्ञं ;... अनहंकृतं, अनसूयकं, अकोपनं,... शिष्यवत्सलं, ज्ञापनसमर्थं, अध्यापकं (आचार्यं शुश्रूषेत)। आचार्यः शिष्यं चाऽऽदितः परीक्षेत ; तद्यथा—प्रशान्तं, आर्यप्रकृतिकं, अक्षुद्रकर्माणं, ऋजुचक्षुर्मुखनासावंशं ; धृतिमन्तं, अनहंकृतं, मेधाविनं, सुतर्क-

"न विश्वसेद् अविश्वस्तं, विश्वस्तं नाति विश्वसेत्, न चाऽत्यन्तं अविश्वस्तो, भवेदिति बृहस्पतिः" । यथा अन्यत्र, तथैवात्रापि, 'अति सर्वत्र वर्जयेत्' ; श्रद्धां कुर्याद् गुणान् दृष्ट्वा, दोषानपि परीक्ष्य च ; 'विद्वांस्तु गुण-दोषज्ञः' ; न भवेच्छ्रद्धया जडः । 'आत्मनोऽन्यत्र यस्मिन् नु श्रद्धां आत्यन्तिकी अयं करोति, एवं स मृषाऽन्यः परादत्ते', इति श्रुतिः (बृ० उ०) । "उद्धरेदात्मनात्मानं,नाऽऽत्मानं अवसादयेद् ; आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ; बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽत्मैवाऽऽत्मना जितः ; अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवत् ; × आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः, स्थितप्रज्ञः स उच्यते ; × यस्त्वात्मरतिरेव स्याद्, आत्मतृप्तश्च, मानवः, आत्मन्येव च संतुष्टः, स स्वराड् भवति ध्रुवं ; × यत्र चैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं पश्यन् आत्मनि तुष्यति, × स निश्चयेन योक्तव्यो योगो ऽनिर्विण्णचेतसा ; बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखं, स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ; × सर्वभूतस्थमात्मानं, सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि, ईक्षते योगयुक्ताऽऽत्मा सर्वत्र समदर्शनः" × (गी०);(६०); "सर्वेषामपि चैतेषां आत्मज्ञानं परं मतं, तद्धि अग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः । × आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेद् इह ;

स्मृतिसंपन्नं उदारसत्त्वं, तत्त्वाभिनिवेशिनं, निभृतं, अनुद्धतं, अर्थतत्त्वभावकं, अकोपनं, अव्यसनिनं, शीलशौचाऽऽचारानुरागदाक्ष्यदाक्षिण्योपपन्नं, अध्ययनाभिकामं, अर्थविज्ञाने कर्मदर्शने चानन्यकार्यं, अलुब्धं, अनलसं, सर्वभूतहितैषिणं, आचार्यसर्वाऽऽनुकरं'''एवंगुणसमुदितं शिष्यं अध्याप्यं आहुः । (२२) । (अतः परम्, आचार्यः शिष्यं अनुशास्ति–एवं एवं त्वया ब्रह्मचारिणा सता आचरितव्यं) । (अन्यच्च वदति,) कृत्स्नो हि लोको बुद्धिमतां आचार्यः, शत्रुश्चाबुद्धिमतां, अतः अभिसमीक्ष्य, बुद्धिमता, अमित्रस्यापि धन्यं, यशस्यं, आयुष्यं पौष्टिकं, लौक्यं (लोकहितं) उपदिशतः, वचः श्रोतव्यं अनुविधातव्यं चेति" (चरक०, विमा० अ० ८) । आचार्य शिष्ययोर् एवं परस्परपरीक्षणं, शब्दैः परिमितैरेव उपदिष्टं सुश्रुतेन च ; ब्रह्मचारिजनप्रचारं विद्यार्थिनं अनुशिष्य, आचार्यो ऽधिकं एतत् प्रतिजानाति सुश्रुतः—''': अतोऽन्यथा ते वर्तमानस्याधर्मो भवति, अफला विद्या, न च प्राकाश्यं प्राप्नोति; अहं वा, त्वयि सम्यग्वर्तमाने, यदि अन्यथादर्शी स्याम्, एनोभाग् भवेयं, अफलविद्यश्च" (सुश्रुत०,सूत्र०,अ० २) । शिष्योऽशक्तो भवेद्यत्र बाल्याद्, गुरु-परीक्षणे, बालस्य पितरौ तत्र तत्कार्यं कर्तुं अर्हतः । (३०) । पूर्वं उक्तोऽयं यस्तु अस्ति मन्वादेशः श्रुतेरपि ।

आत्मज्ञाने शमे च स्याद् वेदाभ्यासे च यत्नवान्, × आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः, माऽवमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम्, × × सर्वमात्मनि संपश्येत् सच्चाऽसच्च समाहितः, सर्वं ह्यात्मनि संपश्यन्, नाधर्मे कुरुते मनः × आत्मैव देवताः सर्वाः, सर्वमात्मन्यवस्थितम्, आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम्, ×, एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना, स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम्। सर्वभूतेषु चात्मानं, सर्वभूतानि चात्मनि, समं पश्यन्, आत्मयाजी, स्वाराज्यम् अधिगच्छति"(म०)। "यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति, सर्वभूतेषु चाऽऽत्मानं, ततो न विजुगुप्सते" (उ०)। "आत्मैव ह्यात्मनो नाथः, को नाथो ह्यपरो भवेद्? आत्मना हि सुदान्तेन नाथं प्राप्नोति दुर्लभं" (बुद्धवचन, धम्मपदे)। (७०)। उद्धरेदाऽऽत्मनाऽऽत्मानं, नाऽऽत्मानम् अवसादयेत्, 'नात्मानम् अवमन्येत' इति च। "नान्य आत्मानम् उद्धरेत्"—आत्मनि एव ईदृशी 'श्रद्धा', सुतमां सात्त्विकी मता। "उत्थातव्यं, जागृतव्यं, योक्तव्यं भूति कर्मसु, भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा, सततम् अव्यथैः" (म० भा०)। 'स्वपक्षो, सुस्थिरो भूत्वा, चलितुं शक्नुयाद् अपि, बालोऽपि, शीघ्रमेवापि'—पितरौ नित्यम् इच्छतः, 'मा माऽयमस्मत्पी, स्वाधीनो, स्वपक्षो भवेद् अयं, स्वयतो, न परप्रज्ञः शिष्यो मे उत्पस्तहायकः, न सदा सम्मुखापेक्षी'—इत्येव सद्गुरवश्च च। अयं मार्गो गुरुत्वेन, न वा, इति च विनिर्णयं, यतस्त्वमेव कुरुषे, त्वं गुरूणां गुरुः स्वयम्, इदं सत्यम्, असत्यं वा, निश्चिनोषि त्वमेव यत्, तत् त्वमेवासि सत्यानाम् अपि सत्यतमो ध्रुवं, ईश्वरोऽस्ति, न वास्ति, एतत् त्वं हि निर्णयसि दृढं यत्, ततः त्वमेवासि नूनम् ईश्वराणामपीश्वरः, परमात्मा, परेशो च, "तत् त्वम् असि" एवं निश्चितम्। न पुनस्ते शरीरं तत्, मृत्पिण्डं क्षणभङ्गुरं, किं तु सर्वशरीरेषु व्यापको, यो 'अहं' तु, चिन्मयः। ईदृशी याऽऽत्मनि श्रद्धा परमा सात्त्विकी तु सा। [१] "कामक्रोधादिषट्क" पदं 'रिपूणां'

१—वाल्मीकिकविना सीतारामौ यौ तु निरूपितौ, अत्युत्कृष्टतमौ मन्तौ, मानवौ तु तथापि तौ, आदर्शौ च नृनारीणां, 'प्रतिमाने महीभुजाम्', तथापि वर्जितौ नैव स्खलनात् तु क्वचित् क्वचित् मनुष्यसुलभाद्, एवं वदन्तौ स्वमनुष्यतां, अनुकार्यौ च यत्नेन यावच्छक्यं जनैः सदा, "न रावणवद् आचर्यं, आचर्यं रामवत् तथा"— इतीतिहासमर्मेशः, काव्यनिर्माणहेतवे। तुलसीदासकविना, यथा तौ अत्र चित्रितौ, विपर्यौ 'क्षति' भक्तेस्तु देवीदेवौ हि केवलं जप्यौ भज्यौ नमस्यौ च 'श्रद्धया' तु

मस्ति च अन्तर 'शमादिषट्क' तस्यापि प्रतिपक्ष , प्रमाद्, किल, 'शत्रो शत्रु', 'महामित्र' मनुष्याणा अथ आन्तर ; तत्र 'श्रद्धा' च गणिता भिन्नपन्के तु पचमी, षष्ठस्यतत्त्व'समाधान'स्यापि या नान्तरीयका,'शमो, दम , तितिक्षा, उपरम , श्रद्धा समाहिति'। (८०) आत्मन्येव हि सा श्रद्धा भवेदात्मप्रदर्शिनी, सर्वेभ्यश्चापि बंधेभ्य सर्वथा मोक्षदायिनी। यदा बाह्यान् पदार्थांश्च द्रष्टु शक्नोति मानव स्व चक्षुषैव, नान्यस्य, तदात्मान कथ ह्यमौ परस्य चक्षुषा पश्येद् ? आत्मा एव आत्मान ईक्षते। आत्मन्येव परा श्रद्धा कार्या सर्वार्थदर्शिनी ; स्वा राज्य च, स्व राज्य च,स्व श्रद्धालुभिर् आप्यते। 'आत्मदर्शन' जातानां सिद्धान्तानां प्रयोगत वर्णाश्रमव्यवस्थात्म 'स्व राज्य' सिद्ध्यति इह सत्।

हिंसा अहिंसा' विवचन

(८९) प्र० केचिद् वदति अहिंसैव सर्वत्र जयसाधन, स्वराज्य पुनरास्माय भारतीयैलर्यैव च ; अन्ये विप्रतिपद्यन्ते , कथमत्र विनिश्चय ?

उ० योगभाष्ये परामर्शो —'वचनीय विभज्य , वै (४ ३३) , एकान्त यन्त वचन अतथ्य प्रायशो ननु , यतो द्वन्द्वमयी सृष्टि , अन्योऽन्यापेक्षिणौ उभौ, सापेक्ष चापि नैकान्त,नात्यन्त,भपितु क्षम। एकान्तात्यन्ततो अहिंसा',या'महाव्रत रूपिणी,नावच्छिन्ना जाति देश कालैश्च समयैरपि (यो० सू० २ ३१), मध्या विदृत्' धरणी सा, ऽत्यन्त खलु भाविनी , यतो हिंसा विना शक्य नान्यथ प्राणधारण। (९०)। जीयमाणवस्तु आचाम्यन्ते प्रति श्वास च कोटिश , सघतनापि शाकानि भुज्यन्ते, अपि मुनिभर्ते । "चराणा अन्न अचरा , दंष्ट्रिणा अप्यदंष्ट्रिण , अहस्ताना सहस्ताश्च", हिंस्राणा चाप्यहिंस्रका (भा०),निरघमा उद्यमिना दुर्बला बलिना अपि, मृदवश्च कठोराणा, विश्वस्ताश्छलिनामपि, प्रमत्ता सावधानाना अलसाश्च तरस्विना, "क्षुधार्तो अनुधावैव, क्रूराणा चैव भीरव , फल्गूनि चापि महता, जीवो जीवस्य जीवन" (भा०)। चार्थ साधन-सम्बन्धे,'सर्वत्र' इति पद तत्र , समाचीन न भाति इव , "वचनीय विभज्य" वै। "अहिंसा परमो धर्म" इति वाक्ये

'श्रुति' मानया, स्मर्यौ, अर्च्यौ अत्र धन्यौ, गेयौ, चीन्त्यौ मुहुर्मुह , शरण्यै 'पात तातौ' च नियमुद्धारकारिणौ , स्वप्नेऽपि नानुकर्तु तौ शक्यौ केनचन्मानुषे , अपि चाऽन्येन देवेन देव्या वापि कथचन। (८)।

विमोहिता, केचिद् 'हिंसा' च 'दण्ड' च सङ्किरन्ति अविवेकत[1]। 'हिंसा' या सापराधाना, 'दण्ड' एव हि सा स्मृता; 'दण्डो' निरपराधाना, 'हिंसा' घोरा इति निश्चय:, "अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा, दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्, अयशो महद् आप्नोति

---

[1] "ग्रामार्थं, भर्तृपिण्डार्थं, दीनानुग्रहकारणात्, वधबन्धपरिक्लेशान् कुर्वन्, पापात् प्रमुच्यते, हितार्थं तु समभ्येत्य कृत्वा, सुखमवाप्नुयात्, (सुवैद्यो गदरुग्णाना यथा वै शल्यकर्मणा); दण्ड्यांस्तु भर्त्सयन्, राजा, जनान्, पुण्यमवाप्नुयात्, गुरु सतर्जयन् शिष्यान्, भर्त्ता भृत्यजनान् स्वकान्, उन्मार्गप्रतिपन्नानां शास्ता, धर्मफल लभेत्, चिकित्सकश्च दु खानि जनयन्, हितमाप्नुयात्, एवमन्ये सुमनसो 'हिंसया' स्वर्गमाप्नुयु। रक्षणार्थाय भूतानां हन्याद् हिंस्रान् मृगान् पुन।" (म० भा० अनु० अ० २२७, २३१० १७८) "शठ प्रति शठ कुर्यात्, सादर प्रति सादरं, जिघांसन्तं जिघांसीयाद्, एष धर्म सनातन", "आततायिनमायान्तं, अपि वेदान्तपारगम्, जिघांसन्तं जिघांसीयात्, न तेन भ्रूणहा भवेत्", एता नीतिमवष्टभ्य, पाण्डवैर्गुरवो हता (शान्ति० अ० १५)। "के न हिंसन्ति जीवान् वै, लोकेऽस्मिन्, द्विजसत्तम! सुष्ठु सञ्चिन्त्यता, अत्र नास्ति कश्चिद् अहिंसक, अहिंसायास्तु विरता यतयो, द्विजसत्तम!, कुर्वन्त्येव हि ते हिंसां, यत्नात्, साऽल्पतरा भवेत्। (१०)। कृषि साध्विति मन्यते, तत्र हिंसा परा स्मृता, कर्षन्तो लाङ्गलैस्ते घ्नन्ति भूमिशयान् बहून्, जीवान् अन्यांश्च बहुश, तत्र किं प्रतिभाति ते? धान्यबीजानि यान्याहु, व्रीह्यादीनि, द्विजोत्तम!, सर्वाण्येतानि जीवा हि, तत्र किं प्रतिभाति ते? जीवा हि बहवश्चापि वृक्षेषु च फलेषु च, उदके बहवश्चापि, तत्र किं प्रतिभाति ते? ये निमेषनिपातेन हिंस्यन्ते, सन्ति तादृशा जीवा सुसूक्ष्मा बहव, तत्र किं प्रतिभाति ते? सर्वं व्याप्तम् इद, ब्रह्मन्!, प्राणिभि प्राणिजीवनै, मत्स्यै ग्रसन्ति मत्स्यांश्च जीवन्ति बहुधा, द्विजसत्तम!, प्राणिनो येऽन्यभक्षाश्च, तत्र किं प्रतिभाति ते?" (वनपर्व अ० २१२)। नूनं साधारणो धर्म, यथोक्त शान्तिपर्वणि, "सर्वे वेदा न तत् कुर्यु, सर्वे यज्ञाश्च, भारत!, सर्वतीर्थाभिषेकाश्च यत् कुर्यात् प्राणिना दया, अहिंसालक्षणो धर्मो, ह्यधर्म प्राणिना वध, तस्माद्धर्मार्थिभिर्लोके कर्त्तव्या प्राणिनां दया"। अवस्थासु विशेषासु पुनर्धर्मो विशिष्यते, धर्म्या नितान्तमेवैषा हिंसा या दण्डरूपिणी, तां विना जगतां क्षेम न स्यादेक चर्या खलु, एव बहुविचारान्ते भवन्त्यत्र विनिर्णय। (२०)।

नरकं चाधिगच्छति"। (म०) अबुद्धिपूर्विका 'हिंसा' या अनिवार्या भवेदपि, बुद्धि-पूर्वं च सद्हेतोः, 'अहिंसा' एव तु तेऽपि उभे। (१००)। "गृहे, गुरौ, अरण्ये वा, निवसन्, आत्मवान् द्विजः, न-अवेदविहितां हिंसां, आपदि अपि समाचरेत्; या वेदविहिता हिंसा नियता, ऽस्मिंश्चराचरे, अहिंसामेव तां विद्यात्; वेदाद् धर्मो हि निर्बभौ। × आततायिनं आयान्तं हन्यादेवाविचारयन्; × नाऽऽततायिवधे दोषो; ■ मन्युस्तन्मन्युमृच्छति" (म०)। समर्थ्यमन्यत्राप्यत्र, 'धर्मभेदोऽधिकारतः'। सन्यासी सर्वभूतेभ्यः ददात्यभयदक्षिणां (म०); अहिंसाऽऽत्यन्तिकी तस्य उचिता तस्मात्; ऋते तु तां, याऽबुद्धिपूर्विका च, अनिवार्या चापि, यथोदितं। आत्मत्राणायापि नायं कुर्याद् 'हिंसां' तु कस्यचित्; मैत्री, अन्-असूयकश्चापि, न्यस्तदंडो हि यतो स्मृतः। गृहस्थस्य तु धर्मोऽयं, रक्षेद् एवऽऽश्रितान् भयात्, तेषां-मभ्यवपत्त्यर्थं हन्यादेवाततायिनः। क्षत्रियस्य च राज्ञश्च धर्मोऽयं परमः स्मृत, निर्दोषाणां तु रक्षायै दुष्टानां 'हिंसनं' ऋतं। निमित्तानि भवेयुश्चेद् तादृशानि, विरोधतः, यत् कार्यसिद्धिः सम्भाव्या, शस्त्रहीनैर्, 'अहिंसया', अवश्यमेव 'अहिंसा' स्यात् तत्र धर्मः परो ननु। (११०)। केचन आशासते हिंसां उच्छेत्तुं मूलतो भुवः अहिंसायाः प्रचारेण; तथैव, ऽऽत्मसमर्पणैः हिंस्रेभ्यो, हृदयं तेषां विवर्तयितुमेव च। कदाचिदेव हिंस्रस्य भवेदीदृग् विवर्तनं; हिंसानाशस्य नऽशक्ति पृथिव्यां ननु सर्वथा। अध्यात्मशास्त्रसिद्धान्तस्तु अखण्ड्योऽयं सनातनः; 'द्वंद्वत्वमेव सर्वत्र'; तौ चान्योऽन्यमपेक्षिणौ; एकाभावे ऽपरस्यापि अभावस्तु भविता ध्रुवं। प्रलये, तु उभयाभावः; सृष्टौ, चोभयवर्तनं। 'अहिंसा परमो धर्मः'—सत्यमेतत्, न संशयः; 'हिंसा'-प्रवण-चित्तेभ्यः, किंतु एतद् उपदिश्यते, बोधस्य संभवो यत्र; न हिंस्रेभ्यः स्वभावतः। 'अहिंसा' ये प्रकृत्यैव, किमर्थं तान् इदं वदेत्, शाकआहारिमृगान्वा ऽपि, कपोतान्, गाः, शुकांश्च वा? 'हिंस्राः' वा ये प्रकृत्यैव, यथा व्याघ्रवृकादयः, तान् प्रति अपि उपदेशोऽयं व्यर्थः एवेति निश्चितं। "हिंस्राहिंस्रे, मृदुक्रूरे, धर्माधर्मौ, ऋतानृते, यद्यस्य सोऽदधात् सर्गे, तत्तस्य स्वयं आविशेत्" (म०)। दोलायते मनुष्यस्तु उभयोः द्वैधे यतः, ततः तदर्थं उपदेशोऽयं उपयुक्तो भवेत्, ननु। (१२०)। अर्थश्चास्यापरोऽस्ति, 'निर्दोषं मा वधीः' खलु; न चैवार्थोऽयं भस्य, स्यात्, 'हिंसायऽस्मानं अपि च, स्व-मांसैः आश्रितानां च मांसैर् व्याघ्रांस्तु तर्पय'; स्वदेहं एव सन्न्यासी दद्यात्, अभयदोऽखिले; न गृहस्थो; ऽथ तथापि

'क्षत्रियो' न तरां पुनः, 'दुष्टानां दण्डनं धर्मः परमः' क्षत्रियस्य वै। प्रकृतेर्द्वंद्वशीलत्वाद् भविष्यन्त्येव सर्वदा, दुष्टशिष्टौ, क्रूरमृदू, हिंस्राहिंस्रौ, वृकीमृगौ, देवदेवौ, पापपुण्ये, दण्ड्यादण्ड्यौ विरोधिनौ। 'हिंस्राणां' अपि 'अहिंसा' या, सा 'अहिंस्राणां' तु 'हिंसनं'। व्याघ्रं वै दयमानस्तु हिनस्ति शतशोऽपि गाः [1], "क्षमाबलमशक्तस्य, क्षमा शक्तस्य भूषणं, क्षमा खड्गं करे यस्य, दुर्जनः किं करिष्यति? एक एव क्षमा दोषो, द्वितीयो नोपपद्यते, यदेनं क्षमया युक्तं अशक्तं मन्यते जनः" (वा०रा०, म०भा०)। क्षमिणो हरिणान् व्याघ्राः खादन्त्येव, वृकास्तथा, क्षमाशीलान् अजान् मेषान् मनुष्या भक्षयन्ति च, ऋषयो बहवः पूर्वं, अहिंसायां तु निष्ठिताः, हिंसिता एव पापिष्ठैर् निर्दयै रावणादिभिः, शिष्टास्ततस् तपस् तेषु, यथार्थं हि रक्षसां, (१२०), भूमौ रामावतार्यं, अस्त्राणि अस्मै ददुस्तथा, स्वयं मतेन हिंसाया, मयोक्तु तानि वर्जिताः। शठा भवन्ति भूयांसो ऽशठान् खादितुं उद्यताः। ऋजुस्वभावाश्च, हृदाऽतिकोमलाः, "भवन्ति मायाविषु ये न दण्डदाः, प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधान्, असंवृताङ्गान् निशिता इव इषवः" (कि०अ०)।

स्मर्यन्ति पुनरेवात्र महर्षीणां वचांसि च, "आततायिनं आयान्तं, अपि वेदान्तपारगं, गुरुं वा बालवृद्धं वा, ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं, जिघांसन्तं जिघांसीयाद्, हन्यादेवाविचारयन्, न ततायिवधे दोषो, न तेन भ्रूणहा भवेत्" (म०,म० भा०)। महाकारुणिको रामो राक्षसान् अहनत् सन्, क्षमाया मार्जयन् दोषं अशक्तिः ख्याति कारणं—"अथ अप्रमेयं धनुः, रामो जगर्ज, गजविक्रमः, रुणध्मि सवितुर्मार्गं, भिनद्मि कुलपर्वतान्, रिणच्मि जलधेस्तोयं, विनिहन्मि दिवि सुरान्, क्षुणद्मि सर्पान् पाताले, छिनद्मि क्षणदाचरान्, यम युनज्मि कालेन, समिन्धानोऽस्त्रकौशलं, शुष्कपेषं पिनष्मि उर्वीं, अखिन्दामोऽद्यतेऽसा, (१४०), भूतिं तृणद्मि यक्षाणां, हिनस्मि इन्द्रस्य विक्रमं, भनज्मि सर्वमर्यादाः, तनच्मि व्योम विस्तृतं, न वृणे क्षान्ति लोकोऽयं मां विन्ते निष्पराक्रमं; एवं नदन्, दाशरथिर् अपृणग् धनुषा

---

[1] पारसीक कवि 'सादी', बहुभाषास्वनूदिते, 'गुलिस्तां' नामके ग्रन्थे, प्रसिद्धे 'पचतन्त्रवत्', सुष्ठु प्राह अमुं एवार्थं, पारस्या निजभाषया—'न दानिस्त, कि बद्रान् कर्द बर् मार्, कि ई जुल्मस्त बर् फ़र्जंदि आदम्, तस्यानुवाद शब्दैस्तु सस्कृतैरेव क्रियते वै—'सर्पघोते दयां कुर्वन्, न विजानाति मन्दधी, मयैवं मनुशिशौ एतद् आचरामि तु दारुणं। (४)।

दार" (भट्टि०स०६)। तत्त्वभावे तु, वैवस्वान् (तु), नीति सहनमेव हि, पापिना खलु पापाना, शक्तौ, दडन दृश्यते। नहि एक एव सर्वस्य धर्म सर्वत्र सर्वदा, अवस्थानां विशेषैस्तु धर्मोपि हि विशिष्यते। न स्यु पृथिव्या यदि ते हिंस प्रकृतिका खला, अवश्यमेव सर्वत्र शुद्धाऽहिंसा प्रचार्यता, किंतु सत्ययुगेऽप्यासन् दैत्या केचन हिंसका, विष्णुनाऽतोऽवतीर्य ते 'हिंसिता' ('दडिता') धर्म्यहिंसया (दडन)। प्रह्लाद सदृशा मौर्य, नृसिंह केन वार्यते? बालानपि अर्दितान् दृष्ट्वा दुष्टैर्निर्दयदारुणै, कातरा भीरवश्चापि, तथा सात्ततमा अपि, रौद्रेण हि समाविष्टा रुद्रवैवतमन्युना, नृत्संहारिणो नून मरा सिंहा भवन्ति वै, शस्त्राभावे, नखैर्दन्तैर्दुर्दान् व्यापादयन्ति च। "जायते भगवान् रुद्र = पापिनां नाशनाय हि, यत्र खला प्रपीड्यन्ते सबलैर्निर्दयैरपि। (१५०)। हिंसाऽत्यत भवेद् त्याज्या यदा याति, यैं, सदा, अहिंसाऽत्यतिकी चोप्या कैश्चिद् नून भवेत् तदा, उभावपि मध्यमत्वतो मध्यवृत्ति गमिष्यत, दडरूपिणी एव हिंसा तदा शिष्टा भविष्यति, अहिंसाऽन्यत्र सर्वत्र जनता प्रभविष्यति। एतेनापि प्रसगेन, सुधकारा प्रवर्तते, विना वर्णाश्रमव्यूह, भ्रान्तिर्भ्रमे पदे पदे, न च सिध्येद् असौ व्यूह: धर्मेणिवा आमदर्शन। सस्कृतहेतु विद्वत्सु सर्वमेतत्तु विस्मृत। 'सर्वेषां व्यवहाराणां, गार्हस्थ्याश्रमवर्तिनां, अथ किं, राजधर्माणां, रक्षाया अपि कर्मणा, सांसारिकाणां सकलजीवनस्योपयोगिना, विरोधिनी एवाऽत्मविद्या, न त्वेषा सा विरोधिनी'—इत्येव भ्रान्तिर् एतर्हि घोरा तेषु उपचीयते। विरक्ता सर्व कृत्येषु, न विरक्तास्तु भोजने, अकृत्येष्वपि चाऽसक्ता, शारीरेषु सुखेष्वपि, दया वेदान्तिनम्मन्या प्रायशो साधुनामता। घोराऽपकरणी भ्रान्ति सहार्या इय प्रयत्नत, यदि मानव धर्मस्य भवेद् उद्धार ईप्सित। गुह्यो य "अक्षरो वेद, स विदिर्दैव वेदविद्, (१६०), तद्विद्याया प्रचारेण, प्रयोगेण च जीवने, दैवसिके चापि तथा (य प्रातिस्विक दृश्यते), सामाजिकेऽपि तद्वत्त (य सार्वस्विक उच्यते), भारते द्वार आरम्भ्य, पुन सस्करण तथा धर्मस्य, च समाजस्य, पुनश्च नवजीवन, सत् स्व-राज्यस्य ससिद्धि", पुन स्वा-राज्यमेव च।

(३०) प्र० किं 'आर्यसस्कृतेर्' आद्य हिन्दुभिर् न अभिमानिभि? किं रक्षा ऽस्या न कर्तव्या सर्वप्राणेन हिन्दुभि? अन्यसस्कृत्याक्रमेभ्यो रक्षणीयाऽस्ति सा न किं?

उ० अवश्यं रक्षणीया सा या भवेद् 'आर्यसंस्कृतिः'; किंतु अस्य शब्दस्यार्थः कः ? पूर्वं निर्धार्यतां इदं । एकप्रकारकं वस्त्रं, भाषा वा एकप्रकारिका, भोज्याद्य-मेकं किंचिद्वा, रीतिः पक्तेस्तु वा पुनः,अभिवादनरीतिर्वा काऽप्येका, गृहनिर्मितिः, वेष-भूषा, तथा काचित्, सामग्री संगरस्य वाऽप्यस्त्रशस्त्रात्मिका काचित्, शास्त्रं यत् किंचिदेव वा, दायभागस्य वा रीतिर्, आचारस्यापि कस्यचित्—नैतत् किमपि पर्याप्तं लक्षणं हि 'आर्यसंस्कृतेः' । भारते ह्येव, देशेषु, कालेषु, विवि-धेषु वै, पदे पदे विभिद्यते सर्वे ते ; मात्र संशयः भेदानां भूयसां एषां, कः स्याद् रक्ष्यो, न च इतरे ? सर्वः स्वां एव रीतिं तु विशिष्टां मन्यते तमां ! (१००) ।

सा च रीतिर् विभर्त्येव रूपं, वर्षैर्, नवं नवं । 'न भारताद् बहिर्यानं' 'न समुद्रस्य लंघनं'—इत्यप्यासीत् कियत्कालं लक्षणं ह्यार्यसंस्कृतेः ; वाराणस्यां, तथाऽन्यासु महीषु नगर्यामपि, पंचाशद्वर्षपूर्वं तु, स्व-स्व-ज्ञातेर्बहिष्कृताः बहवः सज्जनाः, ये हि कूपमंडूकतां जहुः, उत्साहेनान्यदेशांश्च विलंघ्योदधिं ईयसुः ; साम्प्रतं खलु असौ वायुः सुतरां परिवर्तितः, पंडितः कोऽपि नेदानीं अधियात्रां चिनिन्दति ; प्राचीनान् , प्रत्युत, उद्धृत्य ग्रन्थाद्, द्वीपव्रजाय च, वार्तायै, जल-धौ यानं, धर्मसंचारणाय च, पुरा वै, भारतीयानां, वर्णयन्तीह सर्वतः;यदस्ति 'वेदे-ष्वप्यस्ति तुग्र-भुज्यु-कथा', तथा, समुद्र-ग-वहित्राणां निर्माणस्य कलामपि सोल्लासं दर्शयंत्यद्य मान्यग्रन्थेषु तु शिक्षितां ; वारिध्युत्तरणं ह्येवं साम्प्रतं तु 'आर्यसंस्कृतिः'! 'आर्यस्य' लक्षणं पूर्वं उक्तं अत्र पुनः पुनः; यत् तादृशानां चरितं, तदेवास्ति 'आर्य-संस्कृतिः'; न क्षुल्लकाः विशेषास्तु वसन-अशन-रीतिषु । न 'रेलो' वा, न 'तारो' वा,न वा पुस्तक'मुद्रणं',न'घडी',न च 'साइकल्'वा,न'मिल्'-निर्मितकर्पटं, न 'स्टीमरो', न वापि एरोप्लेनो, नैवापि 'रेडियो', न विद्युद्व्यजनं वापि, न विद्युद्दीपकं तथा, न 'वाटरवर्क्स'-यंत्राणि, 'पोस्ट' रीतिस्तथैव च, न ईदृशि बहु वस्तूनि प्राक्काले भारतेऽभवन्, व्यापकानि देशे सर्वस्मिन् , सर्वेषां सुलभानि च ; तिरस्कार्याणि किं तस्मात् ,नोपयोज्यानि वाऽधुना ? पुन: स्मर्यं प्रसङ्गेऽस्मिन् वाक्यं भगवतो मनोः, "स्त्रियो, रत्नानि, अथो विद्याः, धर्माः, शौचं, सुभाषितं, विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः; श्रद्दधानः शुभां विद्यां आददीतावराद् अपि, अन्त्याद् अपि परं धर्मं, स्त्रीरत्नं दुष्कुलाद् अपि, विषाद् अपि अमृतं ग्राह्यं, बालाद् अपि सुभाषितं, अमित्राद् अपि सद्वृत्तं, अमेध्याद् अपि काञ्चनं" (म०) । ईदृशेन-

ऽार्यभावेन संस्कार सस्कृतेरपि, कार्यो, नवनवोत्कर्षप्राप्तये तु, पुन पुन , एष स्व राज्यसार्थक्यं, स्वा राज्येन च तुल्यता। दृश्यते अत्र केचित्, स्व दौर्बल्यस्य च्छादका, "अशक्तास्तत्पद गन्तु ततो निन्दा प्रकुर्वते", (१८०), इतिन्यायानुसारेण, महिमाकांक्षिणो मृषा, मत्सरव्याप्तचित्ताश्चापि, भ्रष्टा कालगतेस्तथा—'आविष्कारा तिरस्कार्या पाश्चात्यानां तु सर्वथा, तर्पका इन्द्रियाणां ते, धर्म आत्मास्तु मह्याणि, उपज्ञास्तु विनिन्द्यामो नरमहारकारिका, विलासपोषिकाश्चापि, व्यभिचारादिवर्धका'। एव ये हि विनिन्दन्ति पाश्चात्य सर्वजीवन, धर्मध्वजास्ते स्वपाश्च चिनदस्तुतिभिर्बहु प्रशसन्ति विमान तु पुष्पक रामवाहन, कृष्णस्य गरुडस्यापि, सौभ सात्वस्य चैव वै, काशांस्त्रानि तथाऽस्त्राणि, सूर्यकान्त मणिं च, य सत्राजित प्रदात् स्वर्णभारान् अष्टौ दिने दिने, युधिष्ठिर सभा चापि मयासुर विनिर्मिता, महाश्चर्यमयी, रत्नै पूर्णा, मतैस्तथाऽद्भुतै, मत्राय 'देवा' प्रददु जलान्नुत्पादन वर, इच्छया, चाप्यदृश्यत्व—तमव च प्रशस्यते, 'योगारूढे' 'विमुक्ते' चाप्येतैर्धर्मध्वजैरहो 'स्तुत्य यदेव पूर्वेषु भारतीयेष्वभूत्, ननु, गर्हणीय तदेवास्ति यूरोपीयेषु साम्प्रत'। 'अशक्तास्त तत्पद गन्तु ततो निन्दा प्रकुर्वते'। मिथ्याऽहकारजातोऽय भ्रम एव हि केवल। पाण्डवै, कौरवैश्चापि, यादवैश्च न कि कृत तर्पण चेन्द्रियाणां वै, नाशनं च परस्पर? (१९०) निष्कर्षोऽस्य तु सर्वस्य विचारस्यैष एव हि—न विश्वास, न चोपेक्षा, निन्दनीया स्वस्त, खलु, भूते वा, वर्तमाने वा, भविष्ये काले एव वा, आत्मना दुष्प्रयोगस्तु जनतापीडनाय च, गर्ह्य सदा, तथा लिप्तो दम्भो, वृद्धेषु जम्भन।[1] समावर्तनसंस्कारे शास्ति स्नातक गुरु, पुरा, "ऽस्माक तु यान्येव चरितानि शुभानि वै, अनुकार्याणि तान्येव, न इतराणि कदाचन (तै० उ०)। (१९५, आदित ४५५० श्लोका)।

---

[1] भूयसी संस्कृतज्ञेषु प्रवृत्तिर्दृश्यतेऽधुना—या याऽस्माकं प्रशसा सा सा निन्दा वर्तेत विना, या यूरोपीयनिन्दा सा चष्या रस्या चिराय च, अवधीर्य वर्णनीय अस्मद् दोषप्रदर्शनं, तथैव यूरोपीयाना किञ्चिच्च गुणवर्णनं, यूरोपीयो हि य कश्चिद् रीतिं कामपि भारतीं प्रशसति किमपि, एव यौरोपी गर्हते यथा, हृदयो हृदयेन तो आलिङ्गय सद्य एव हि, स्वन प्रमाणश्रुतिवद् घोष्य धार्य तथाऽस्य च, प्रत्यक्ष अपि दुष्टस्य आचारस्यास्माकमेव हि, शब्दैर्मृदुतरैश्चापि, बुद्ध्या सात्त्विकया तथा, गोपनस्येच्छया

१८ अध्याय

प्रणव-व्याख्या।

(३०) प्र० ॐ कारः त्र्यक्षरश्चापि, तथैव एकाक्षरोऽपि मः, इत्युक्तं मनुना; एतच्च—"यस्तं वेद स वेदवित्" (म०); नामानि चास्य पठ्यन्ते—'तारकं', 'सर्वविन्मतिः', 'तारः', 'सर्वज्ञताबीजं', 'उद्गीथः', 'प्रणवः', तथा 'प्रातिभं' च, इति; तत्सर्वं सम्यक् अन्वीयते कथं ?

उ०—"ज्ञानं, एकक्षणआरूढं, अक्रमं तु, विवेकजं", यस्य "ज्ञानस्य ध्यानन्याज् ज्ञेयं भव्यं" 'इदं' तु यत् (यो० सू०)। "सकृत्-प्रभातं" (उ०), 'प्रतिभाति' यत् सकृत्, तदिदं यथा, सर्व-विकाश-कारणं; तमोमयाज्ञान-महांध-

---

चैव,दोष यो दर्शयेत् खलु, उपेक्षणीयोऽथवा सः स्यात्, तिरस्कार्योऽथवा मूर्खः। यूरोपीयो लिपेश्चेदं—'लिपिज्ञानं न पाणिनेः पूर्वं अनाभवत्'—स्वस्यावमानं मन्यते तु तत् (लिखनं) संस्कृतानि ; तथा तस्य यतन्ते खंडनाय ते ; व्यासः पंचसहस्राब्दपूर्वं तु यद् अलेखयत्, लक्षश्लोकात्मकं काव्यं महाभारतमेव हि,शतं श्लोकान् प्रतिदिनं, त्रिभिर्वर्षैः समापयत्, गणेशेनैव—तस्मात् प्रमाणं दर्शयंत्यपि। पाश्चात्यश्चेद् वदेदेवं—'श्रवणं स्मरणं वरं, कयाऽपि लिप्या लिखनात्, पुस्तकानां च संचयात्; (१०); पुस्तकाश्रयिता यस्माल् लिखनात्तु विवर्धते, भवत्यपि स्मृतेर्नाशः, सच्छिक्षाज्ञानयोरपि, अथता जायते ध्याने, मावधानं न पठने'—प्रफुल्लास्ते तदा भूयो हृष्टाः गायन्ति गर्वतः—'अस्माकं इयं एवाऽसीद् रीतिर् अध्यापने सदा, कंठस्थाः एव ग्रन्थाश्च, पद्येश्चापि विनिर्मिताः, कंठस्थीकरणस्यैव सौकर्याय पुरा ननु, पुस्तकस्था तु या विद्या, परहस्तगतं धनं, कार्यकाले तु सम्प्राप्ते, न सा विद्या न तद् धनं'।—सत्यं एतत्; परन्तु अर्ध-सत्यं,पूर्णं न तत्तु. किमर्थं 'लेखयामास' गणेशेन तु भारतं व्यासः? कस्माल्'लिलेखापि' गुणाढ्यस्तु बृहत्कथां? गणेन लिखिता सन्ति ग्रन्थाः ये तु सहस्रशः सर्वशास्त्रेषु, तान् एते जल्पकाः विस्मरंति वै, षण्णां दर्शनसूत्राणां, तथा व्याकरणस्य च, भाष्याणि लिखितान्येव, गद्येनापि, न पद्यतः। अस्ति कोऽपि मनुष्यो यः स्मृतौ धारयितुं क्षमः, सर्वान् मुख्यान् अपि ग्रंथान् शास्त्रस्य शतवर्त्मनः? गृध्नुना स्वप्रशंसायाः बुद्धिरेषा तु न स्थिरा, न विवेचननिष्ठा वा, सिद्धान्तग्राहिणी न च; (२०); एकस्मिन्नेव भावे [illegible] सुस्थिरा सर्वदाऽपि सा

कारत सधश्च यत्तारयतीति "तारकं"। सगृह्यतेऽस्मिन् अखिल च 'दृश्य', मयैव 'द्रष्टा'ऽपि, अथ 'दर्शन च,क्रम विना, एकक्षणे एव सर्वं, सदा च, तस्माद् इद 'अक्रम च। "क्रम त्रय समाश्रय व्यतिक्रमेण या, सतत, क्रम त्रितय लंघन विदधती विभाति उच्चकै, क्रमकवपुः, अक्रम प्रकृतिरेव, या शोभते, करोमि हृदि ता अह, भगवतीं परा सविद्" (काश्मीर शैवग्रन्थीय-'शिवसूत्रविमर्शिनी' टीकाया 'ज्ञानगर्भ 'श्लोक)। 'अह एतत् न' इति सवित्, 'अहम्' च 'इदम्' तथा, 'न' कार रूपिणा एव इह विवेकेन विविच्य च, समाहरन्ती श्रीन् एतान् अपि एकत्र, 'त्रि वि क्रमा', सहरन्ती, निषेधन्ती, लघयन्ती विना क्रम, एकेनैव क्रमेण इव, 'अक्रमा', सार्वकालिकी, भूत भवद् भविष्यच्च च त्रय, युगपद् एव हि, एकेन 'अनवरत' ज्ञानेन आवृणोत्येव सर्वदा। सर्वं 'त्रि अन्तर्गत' ज्ञान, अस्माद् ॐ "सर्वविन्मति"। (१०)। 'विवेकख्यातिर्' अप्येषा एव 'आत्मा

'स्तुत्य एवास्ति यत् किंचिद् वदामि च करोमि च। विशेषज्ञो विवेकी च विद्वान्, सर्वत्र सार वित् गुणकश्चापि दोषज्ञ, सर्वत्र 'अति' तु वर्जयन्, न दर्पी, न तिरस्कारी, न पर ग्रह एव वा मैत्रे साथ परामृश्य, मन्वादिष्ट करोति यै, 'स्त्रियो, रत्नानि, अथो विद्या, धर्मो, शौच, सुभाषि, विविधानि च शिल्पानि, समादेयानि सर्वत'"। स्मृतरपि लिपेरप्यस्त्यस्माक तु प्रयोजन स्मृतावपि गुणा सन्ति, दोषा सन्ति लिपा यपि, लिपावपि गुणा सन्ति दोषा सन्ति स्मृतावपि यत्नेय दोषदम्भ स्यात्, तत्रैव तु विरम्यता। लिपेर्दूषयितारो हि स्वय सवयकारिण प्रत्यक्षो लिपिवद्धाना लिपि दोषान् लिखन्ति'। सर्वत्रैव गुणा सन्ति, दोषा सर्वत्र चैव हि त्याज्य दोषवद् ग्राह्य अपि ग्राह्य गुणावद् एव च,' नात्यन्त गुणवत् किंचित्, नात्यन्त दोषवत् तथा"। गुणोऽपि त्यज्यते जातु दोषभीत्यैव चेद् यदि, प्रतिप्रसवमार्गेण प्रलये स्यात् स्थितिर्नतु, (३०), सर्वोऽपि व्यवहारो न सदा स्वभ स्वस्मात्तुपात, "शाल्यो नाधिरोप्येरन् मृगा सन्तीतिभीयया ह्यन्यत्र नाधियोजेरन्, भिक्षुकाणा भयन च" (भामती), "यतो यतो निवर्तते, ततस्ततो विमुच्यते, निवर्तनाद् हि सर्वतो, न वेत्ति दु ख अणु अपि" (सचे० शारी०)। केवल निन्द्याऽन्वैषा, केवलऽशसाभया, न हि उत्कर्ष समाजस्य, धर्मस्य च भवेत् तु न, "दृष्टो ईर्ष्येत्, फल्गो नेर्ष्येत्" (न०), गुहीयात् सर्वतो गुणान् दश्य ता आत्मनो दोषा, शोध्यन्ता च प्रयत्नत, उत्कर्षस्तु एवमस्माक भविष्यति नतु ध्रुव। (३४)।

१८ अध्याय

प्रणव व्याख्या ।

(३०) प्र० ॐ कार त्र्यक्षरश्चापि, तथैव एकाक्षरोऽपि सः, इत्युक्तं मनुना; एतच्च—"यस्तं वेद स वेदवित्" (म०) , नामानि चास्य पठ्यन्ते—'तारकं', 'सर्वविन्मसि ', 'तार ', 'सर्वज्ञताबीज', 'उद्गीथ ', 'प्रणव ', तथा 'प्रातिभ'श्च, इति, ममर्तं सम अर्थायते कथं ?

उ०—"ज्ञान, एकक्षणारूढ, अक्रम तु, विवेकजं", यस्य "ज्ञानस्य ध्यानभ्याज् ज्ञेय अल्प ' 'इदं' तु यत् (यो० सू०) । "सकृत् प्रभात" (उ०), 'प्रतिभाति' यत् सकृत्, तडिद् यथा, सर्वं धिकाश-कारणं , तमोमयाज्ञान-महाध-

धैव,दोष यो दर्शयत् खलु, उपक्षणीयोऽथवास स्यात्,तिरस्कार्याऽथवा भृशं । यूरोपीयो लिखे चेद्दे—'लिपिज्ञान न पाणिन पूर्वं अनाभवत्'—स्वस्यावमान मन्यते तु तत् (लिखन) संस्कृताशे , तथा तस्य यतन्ते राडनाथ [illegible] , व्यास पञ्चसहस्राब्दपूर्वं तु यद् अलेखयत्, लक्षश्लोकात्मक काव्य महाभारतमेव हि,शत श्लोकान् प्रतिदिन, त्रिभिर्वर्षैं समापयन्, गणेशेनैव-तच्चात्र प्रमाण दर्शयस्यपि । पाश्चात्यश्चेद् वदेदेव—'श्रवण स्मरण वर, कयाऽपि लिप्या लिखनात् , पुस्तकाना च सञ्चयात्, (१०), पुस्तकाश्रयिता यस्माल् लिखनात्तु विवर्धते, भवत्यपि स्मृतेर्ह्रास , सच्छिक्षाज्ञानयोरपि, अल्पता जायते ध्याने, सावधान न पठ्यते'—प्रफुल्लास्ते तदा भूयो हृष्टा गायन्ति गर्वत —'अस्माकं ह्य एवऽासीद् रीतिर् अध्यापने सदा, कठस्था एव ग्रन्थाश्च, पद्येष्वापि विनिर्मिता , कठस्थीकरणस्यैव सौकर्याय पुरा ननु, पुस्तकस्था तु या विद्या, परहस्तगत धन, कार्यकाले [illegible] सम्प्राप्ते, न सा विद्या न तद् धन' ।—सत्यं एतत् , परं तु अर्ध-सत्य,पूर्णं न तत्तु किमर्थं 'लेखयामास' गणेशेन [illegible] भारत व्यास ? कस्मात् 'लिलेखापि' गुणाढ्यस्तु बृहत्कथा ? ग्रन्थ लिखिता सन्ति ग्रन्थाः य तु सहस्रश सर्वशास्त्रेषु, तान् एते जल्पका विस्मरति वै, पश्या दर्शनशास्त्राणां, तथा व्याकरणस्य च, भाष्याणि लिखितान्यव, गद्यनापि, न पद्यत । अस्ति कोऽपि मनुष्यो य स्मृतौ धारयितु क्षम , सर्वान् मुख्यान् अपि ग्रन्थान् शास्त्रस्य शतवर्मन ? गृध्नुना स्वप्रशसाया बुद्धिरेषा [illegible] न स्थिरा, न विवेचननिष्ठा वा, सिद्धान्तग्राहिणी न च, (२०); एकस्मिन्नेव भावे [illegible] सुस्थिरा सर्वदाऽपि सा

कारत सदश्च यत्तारयतीति "तारकं"। सगृह्यतेऽस्मिन् अखिल च 'दृश्य', तथैव 'द्रष्टा'ऽपि, अथ 'दर्शन च,क्रम विना, एकक्षणे एव सर्वं, सदा च, तस्माद् इद 'अक्रम' च । "क्रम त्रय समाश्रय व्यतिक्रमेण या, सततं, क्रम त्रितय लघन विदधती विभाति उदके, क्रमैकवपुर, अक्रम प्रकृतिरेव, या शोभते, करोमि हृदि ता अह, भगवतीं परां सविद" (काश्मीर शैवतन्त्रीय 'शिवसूत्रविमर्शिनी'- टीकाया 'ज्ञानगर्भ-'श्लोक)। 'अह एतत् न' इति सवित्, 'अहम' च 'इदम' तथा, 'न' कार रूपिणा एव इह विवेकेन विविच्य च, समाहरन्ती त्रीन् एतान् अपि एकत्र, 'त्रि त्रि क्रमा', सहरन्ती, निषेधन्ती, लययन्ती विना क्रम, एकेनैव क्रमेण इव, 'अक्रमा', सार्वकालिकी, भूत-भवद्-भविष्यच् च यत्र, युगपद् एव हि, एकेन 'अनवरत' ज्ञानेन आवृणोत्येव सर्वदा । सर्वं 'त्रि अन्तर्गत' ज्ञान , अस्माद् ॐ "सर्वविन्मति " । (१०) । 'विवेकख्यातिर्' अप्येषा एव 'आत्मा-

---

'स्तुत्य एवास्ति यत् किंचिद् वदामि च करोमि च । विशेषज्ञो विवेकी च विद्वान्, सर्वत्र सार-वित्, गुणतश्चापि दोषत , सर्वत्र 'अति' तु वर्जयन् ,न दर्पी, न तिरस्कारी, न पर प्रश्न एव वा मैत्रे साधं परामृश्य, मन्वादिष्ट करोति यै, 'स्त्रियो, रत्नानि, अथो विद्या , धर्मो , शौच, सुभाषि , विविधानि च शिल्पानि, समादेयानि सर्वत '' । स्मृतावपि लिपेरप्यस्त्यस्माक तु प्रयोजन, स्मृतावपि गुणा सन्ति, दोषा सन्ति लिपा- यपि, लिपावपि गुणा सन्ति, दोषा सन्ति स्मृतावपि, यत्रैव दोषारम्भ स्यात् तत्रैव तु विरम्यतां । लिपदूषयितारो हि स्वय सत्त्वकारिण ग्रन्थानां लिपिवदाना, लिपि दोषान् 'लिखन्ति' च । सर्वत्रैव गुणा सन्ति, दोषा सर्वत्र चैव हि त्याज्य दोषवद् एव अपि ग्राह्य गुणवद् एव च;'' "नात्यन्त गुणवत् किंचिन्, नात्यन्त दोषवत् तथा" । गुणोऽपि त्यज्यते चातु दोषभीत्यैव चेद् यदि, प्रतिप्रसवमार्गेण प्रलये स्यात् स्थितिर्ननु, (२०) सर्वोऽपि व्यवहारेण मत्र लम्भ समाप्नुयात् , "स्थाल्यो नाधिरोप्येरन् मृगा सन्तीतिभीयया, स्थान्यथ नाधिश्रीयेरन्, भिक्षुवाणां भयेन च" (भामती), "यतो यतो निवर्तते, ततस्ततो विमुच्यन, निवर्तनाद् हि सर्वतो, न वेत्ति दु ख अणु अपि"(सत्त्वे० शारी०) । चेत्त निन्दयाऽन्येषा, केवलश्च मप्रशसया, न हि चत्कर्ष समारम्भ,धर्मस्य च भवेत् तु न ,"दंतं ईर्ष्येत्, फले नेर्ष्येत्" (च०), गृहीयात् सर्वतो गुणान्, हसन्तो आत्मनो दोषा ,शोध्यन्तां च प्रयत्नत ,उत्कर्षस्तु एवमस्माक भविष्यति ननु ध्रुव । (३५)।

नाऽऽत्मविवेकत ', सा एव 'सत्त्व पुरुषयोर्' 'अन्यता ख्यातिर्' उच्यते, 'सत्त्व' इत्यत्र सङ्केतो 'दृश्यस्य' सकलस्य वै। प्रणवस्य एकाक्षरत्व, त्र्यक्षरत्व तथैव, च्यन्, तथैव सर्वा व्याख्या इय साङ्ख्य-योगेषु सूचिता, तथा च न्यायसूत्रेषु वेदान्तेषु विशेषत, माण्डूक्योपनिषन्मन्त्र-गोपथब्राह्मणादिषु। 'न क्षरति' कदाप्यन्ते, 'अह' च, 'एतच्' चापि, 'न' इति च, त्रयोऽपि अ-कारेण, उ कारेण म-कारेण सूचिता, 'अक्षराणां' त्रयेण, एते त्रय एव 'अक्षरा.' स्मृता, समाहताश्चापि सर्वे एतस्मिन् 'परमाक्षरे', ॐ इति एकाक्षरेण उक्ते 'ब्रह्मणि' एव 'परात्मनि'।

किंतु एतत्सर्वमप्युक्त, न बुद्धि अधिरोहति, मुमुक्षुत्व युयुक्षुत्व यावत् नोत्पद्यते हृदि, 'अस्मिता अभिनिवेशाश्च यावद् यान्ति न तानव, शान्ति दान्ति आदि षट् सम्पद् यावन् न उदेति भूयसी, सर्वभूतहितेहा च यावन् नास्ति गरीयसी, वैराग्य सात्त्विक चापि, न तु राजस-तामस, परकम्पाऽनुकम्पा हि, परतु दातुं इच्छिता, लक्षण, समवेदित्व, स्वार्थाहङ्कार विच्युते, (२०), 'अहमेव पवित्रोऽस्मि, नान्ये केचित् क्वचित् पुन', 'अहमेवाभिजनवान्, कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया', 'मोक्षार्हश्चाहमेवास्मि योग साधयितु क्षम', 'नान्यैर्वराकै अस्पृश्यै कार्यं मेऽस्ति इतरैर्जनै', 'धर्मस्य कर्णौ पूर्वेतो प्रभुणा जनुनाऽन्यथा, यदि श्रय शृणुमान्त्र अजुद्धयाऽपि तु वैदिक'—भावा एतादृशा इमा रुन्धते हृदय यदा, अहङ्कारेणाऽऽवृते तस्मिन् 'सार' बोधो विशेत् कथं ? ' यो मां प्रयतते हन्तु, मोक्षं आश्रित्य, पण्डित, तस्य मोक्षरतिस्थस्य नृत्यामि च हसामि च, अवध्य सर्वभूतानां अहं एक सनातन " (म० भा० अश्व० १३), एव वदति कामोऽय, 'अविद्याऽस्मितयो' पिता, पति, पुत्रस्तथैव, अपि 'भ्राता', तच्छत्रुरेव च। काम जेतुं काम एव, भूत्वा निष्काम कामना, जेतु आत्मान आत्मैव, भूत्वा सर्वात्मभावना, शक्नोति, नान्य, कुत्रापि, कश्चनापि, कथचन। न केवल स्वय मोक्तु, अपि मोचयितु परान्, न केवल स्वय योक्तु, अपि योजयितु परान्, अहङ्कारं तु विस्मृत्य, यो यतेत स बोधभाक्। "विवेक वैराग्यवतो हि एव बोधमहोदय" (बो० सा०)। प्रातिस्विक 'इमा' अच्छन्न यावत् स्याद् हृदय, नहि सार्वस्विकस्य-ऽ'हम' तु प्रवेश परमात्मन। (२०)। अहङ्कारे विगलिते भेद-बुद्ध्यधिकारिणि, हि उदेति अभेद बोधोऽय परमात्मा स्वय ध्रुवम्। प्रणवस्य जपश्चापि, तस्य चैवार्थभावन, कृत शुद्धेन वपुषा, तथा शुद्धेन चेतसा, स्मृतो योगेषु विविध-बहु कल्याणकारक।

ब्रह्मणः प्रकृतेः रूपं, महाभूतं यद् आदिमं आकाशं हि, गुणस्तस्य शब्दो-ऽयं प्रणवध्वनिः, "सृष्ट्यादौ ब्रह्मणः कण्ठं भित्त्वा यस्माद् विनिर्गतौ, ॐकारश्च', 'अथ'शब्दश्च,तस्मान्माङ्गलिकौ उभौ', विभेदैः पुनरस्यैव सर्वे शब्दा भवन्ति हि, "समाहितात्मनो हि आदौ ब्रह्मणः परमेष्ठिनः, हृदि आकाशाद् अभून्नादो, वृत्तिरोधाद् विभाव्यते, यदुपासनया नूनं योगिनो मलं आत्मनः, द्रव्य क्रिया कारकाख्यं, धूत्वा यान्ति अपुनर्भवं। ततोऽभूत् त्रिवृद् ओंकारः, योऽव्यक्तप्रभवः, स्वराट्, यत् तत् लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः। शृणोति य इमं स्फोटं, सुप्तश्रोत्रे च, शून्यदृग्, येन वाग् व्यज्यते, यस्य व्यक्तिर् आकाश आत्मनः, स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः, स सर्वमन्त्रोपनिषद्वीजं वेदं सनातनं। (४०)। तस्य हि आसँस्त्रयो वर्णा अकाराद्या, भृगूद्वह', धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुण नाम अर्थवृत्तयः, ततोऽक्षरसमाम्नायं असृजद् भगवान् अजः, अन्तस्थ ऊष्म स्वर स्पर्श ह्रस्व दीर्घ आदिलक्षणं, तेनासौ चतुरो वेदान्, चतुर्भिर्वदनैः प्रभुः"(भा०स्क०१२अ०६०)। ॐ अतो नाम,रूपं च, नैकिष्ठं परमात्मनः।

सर्वेऽपां सर्वभावाश्च पाडमयस्याखिलस्य च अपि,अतो हि निहिताश्चाखिलं, वेदमूलं ततो ह्यय, "वाच्यर्था नियताः सर्वे,वाङ्मूलाः, वाग्विनिःसृताः, तस्मात् य स्तेनयेद् वाचं, स सर्वस्तेयकृन् नरः" (म०)। सत्ता विशेषा हि यथा सत्ता सामान्ये आहिताः, यथा 'अहं अस्मि' इति बोधः 'सामान्ये', अन्यास्तु मतिः, यथा तु बीजे 'सामान्ये' 'विशेषाः' पल्लवादयः, यथा च बिन्दौ, आकाराः, रेखा, गोलाद्योऽखिलाः, 'तथैव बुद्धितत्त्वस्य आक्षेपार्थी बहु, प्रत्ययाः 'वैशेषिकाः', तथा शब्दाः तत्तत्प्रत्ययवाचकाः, अशेषाः, शब्द 'सामान्ये' प्रणवे निहिताः सदा। संयोजकं हि सामान्यं,विशेषो हि विभाजकः, सग्राहकं तु सामान्यं, अन्यो विग्राहकः परः, सादृश्यं खलु सामान्यं, वैदृश्यं अपरस्तथा, (५०), सत्कारं बीजं सामान्यं, विशेषस्तु विकारकः, अंकुर-स्तम्भ विटप पत्र पुष्प फलात्मकः, सर्वे विशेषाः सामान्ये प्रलीनाः समवायतः, "सामान्यं एकत्वकरं, विशेषस्तु पृथक्त्वकृत्, तुल्यार्थता हि सामान्यं, विशेषस्तु विपर्ययः, सर्वदा सर्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणं, ह्रासहेतुर्विशेषश्च, प्रवृत्तिरुभयस्य तु" (चरक०)। प्राणायाम-सहायोऽस्तो जपोऽस्य अयुर्विवर्धनः,'शिरो व्रतादि' चयानां साधकः, दिव्य शक्तिकृत्। अनुबद्धदेहचिन्तेन कृतो, दोषकरो मतः, दुर्बुद्धिः, रोग,

उन्माद, मृत्यु च जनयेद् असौ। 'आ ह एव स नखाग्रेभ्य परम तप्यते तप, य स्रग्वी अपि द्विजोऽधीते स्व ध्याय शक्तितो ऽन्वह" (म०), "प्रणवादि पवित्राणा जप स्वाध्याय" उच्यते, शब्दोच्चारणमात्र न, "जपस्तदर्थभावन" (यो०सू०भा०)। 'अधिक यद्यद्'इष्ट स्याद्,यद्यत्नेन तद् ईयते',बुध्यते,लभ्यते चैव, तद्धि एव 'अध्ययन स्मृत। (६०)। धर्मश्चार्थश्च कामश्च, त्रिवर्गो 'ऽभ्युदया' त्मक, परम पुरुषस्यार्थ परमात्मेति उदाहृत, नास्ति श्रेय पर यस्मात् तच्च 'नि श्रेयस,' तथा, यद्यत्नेन'अधिगम्येत,'तद्धि एव'अध्ययन' स्मृत। सवशास्त्राणा तु सर्वेषा इयमेव परा गति, साफल्य, परम लक्ष्य, यच् चतुष्टयसाधने। सर्व 'अध्ययन', 'स्वस्य', स्व रूपस्य, परात्मन, जीवात्मनश्च, ज्ञानाय, अनुभवाय, प्रशसते स्वस्यैवाध्ययने, ज्ञान, 'स्वाध्याय' इति कथ्यते। 'स्वे' मज्ञाते च विज्ञाते, सामान्येन, विशेषत, जगद् भवति सुज्ञात अखिल तत्त्वतो,यत। ज्ञानस्य, अनुभवस्यापि, तत्र गातासु गीयते—"अमानित्व अदम्भित्वं, अहिंसा, क्षान्तिर्, आर्जव, अध्यात्मज्ञाननित्यत्व, तत्त्वज्ञानार्थदर्शन, एतत् 'ज्ञान' इति प्राहु, 'अज्ञान' यद् अतो ऽन्यथा,× स्वाध्यायाभ्यसन चैव वाङ्मय तपः उच्यते,× स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतय सशितव्रता" (गी०), "योगा त्रयो मया प्रोक्ता, नृणां श्रेयो विधित्सया, ज्ञान, कर्म च, भक्तिश्च, न उपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित, निर्विण्णाना ज्ञानयोगो, न्यासिनां इह कर्मसु, (७०),तेषु अनिर्विण्णचित्ताना, कर्मयोगस्तु, कामिना, यदृच्छया सत्कथादौ जातश्रद्धस्तु य पुमान्, न निर्विण्णो, नातिसक्तो, भक्तियोगोऽस्य सिद्धिद" (भा०), कर्ममार्गानुसरणाद् भक्तिरुपद्यते क्रमात्, भक्ते ज्ञान, तत ज्ञानाद् भक्तिरुत्तरा भवेत्, "यो मा पश्यति सर्वत्र, सर्व च मयि पश्यति" (गी०), "स भक्ति सर्वभूतेषु कुर्वतेऽव्यभिचारिणीं' (वि०पु०) "ये त्वक्षर अनिर्देश्य अव्यक्त पर्युपासते, ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रता" (गी०) यतो मूर्त अमूर्त च, व्यक्तिश्चाव्यक्तमेव च, जावश्च ब्रह्म चैवापि, सदैवापृथगेव हि। सर्वभूतहिता भक्ति पुनर्भूय प्रयोजिका चास्ति सर्वजर्मानस्य निष्कामस्य नु कर्मण। एव त्रयाणा आवर्त्त सदैव परिवर्त्तते। त्रयाणा महत्त्व वै, न पृथक्त्व कथचन। "नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्" (गी०); कर्म किंचिद नैवास्ति यन् न प्रेरित इच्छया, ऋणनिर्मोचनेच्छा वा, ऽप्यथवा ऋणकारिणी, इच्छा सा तु द्विविधा प्रोक्ता,

कर्म, कामो, यथा द्विधा; इच्छा च न विना ज्ञानं,इष्टस्य खलु वस्तुनः, मुग्धं वा ऽप्यथवा स्पष्टं; त्रिसम्बन्धस्तु तादृशः ।(८०) "अन्योन्याभिभवाश्रयमिथुनजनन-वृत्तयश्च गुणाः" (सां०का०) । प्रणवस्य तु मार्गो यः, त्रयः तस्मिन् समाहृताः ; निष्कामो कामवान् सोऽस्ति, निष्कर्मा कर्मवांस्तथा; "प्रणवः सर्ववेदेषु, × गिरां अस्मि एकं अक्षरं; × अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयः तथा; 'मत्तः' ('अहमः') परतरं 'न' 'अन्यत्' किंचिद्; × आत्माऽहमस्मि च; 'अहं' आदिश्च, मध्यं च, भूतानां अंत एव च; मयि ('अहमि') सर्वं 'इदं' प्रोतं, सूत्रे मणिगणा इव; ये चैव सात्त्विकाः भावाः, राजसाः तामसाश्च ये, 'मत्तः' ('अहमः') एवेति तान् विद्धि; न तु 'अहं' तेषु; ते मयि; न 'मे', 'अहम.', अस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन, न-अनवाप्तं अवाप्तव्यं, वर्ते एव च कर्मणि, × चातुर्वर्ण्यं 'मया' ('अहमा') सृष्टं गुण-कर्म-विभागशः, तस्य कर्तारं अपि 'मां' ('अहम्') विद्धि अकर्तारं अव्ययं, न 'मां' (आत्मानं) कर्माणि लिम्पन्ति, यतो नास्ति फले स्पृहा", (कृत्य-बुद्ध्यैव कुर्वे यत्, ऋणनिर्मोचनाय वै,) "इति 'मां' ('अहमं', आत्मानं) योऽभिजानाति, कर्मभिर्न स बद्ध्यते । सक्ताः कर्मणि अविद्वांसो यथा कुर्वन्ति वै जनाः, कुर्याद् विद्वांस्तथा असक्तः चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं" (गी०) । (९०) ।

'स्व-अध्याय'-शब्दस्यार्थस्तु निरुक्तः पूर्वमेव हि; सच्छास्त्ररूपवेदानां 'अध्येयानां' तथैव च; "योऽनधीत्य द्विजो वेदं अन्यत्र कुरुते श्रमं", 'अ स्व-अध्याये', ज्ञानजाल-अध्ययन-अध्यापने तथा, "स जीवन्नेव शूद्रत्वं आशु गच्छति सान्वयः । षट्त्रिंशदा-ब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतं; तदर्धिकं, पादिकं वा, ग्रहणान्तिकमेव वा" । आद्यं शिक्षकपूरस्यर्थं; द्वितीयं क्षत्रवृत्तिकं; अलं तृतीयं वार्त्ताय; चतुर्थं शिल्प सेवयोः। स्व-अध्यायस्य 'प्रातिभस्य' 'तारस्य' महिमा ईदृशः । प्रणवस्यआशयं जानन्, 'यज्ञ'-सूत्रं बिभर्ति यः, आत्मानं 'उप' 'नीतो' यः, 'द्विज'-नाम × सोऽर्हति; सहि 'प्रतिभया' युक्तः, स जातः 'सर्व-वित्-मति' । यज्ञ-सूत्रं प्रतीकं हि प्रण-वस्यैव सर्वथा; मूर्तीकरोति चापि एतत् 'तार'स्यार्थं तु तात्त्विकं;एकवृत्त् च त्रिवृत् स एतत्, एकत्वे त्रित्व-सूचकं, प्रकृतेस्त्रिगुणतायाश्च, पुरुषस्य तथैव च, सच्चिदानन्द-रूपस्य असंख्य-त्रिक-चितस्य च ; 'वृत्त'त्वात्, तेन 'शून्य'र्थं द्वंद्व-योगस्य च अज्यते । (१००) । "महासरस्वति चिते !, महालक्ष्मि सदात्मिके !, महाकालि आनन्दरूपे !, ऐं-ह्रीं-क्लीं इति नामभिः तंत्रेषु बहुधा गीते !, स्वतत्त्वज्ञानसिद्धये,

उन्माद, मृत्यु च जनयेद् असौ । 'आ ह एव स नखाग्रेभ्य परमं तप्यते तप, य स्रग्वी अपि द्विजोऽधीते स्वाध्याय शक्तितोऽन्वह" (म०), "प्रणवादि पवित्राणां जप स्वाध्याय" उच्यते, शब्दोच्चारणमात्र न, "अपन्नस्यार्थभावन" (यो०सू०भा०)। 'अधिक'यद्यद्'इष्ट स्याद्,यद्यत्नेन तद्'ईयते',बुध्यते,लभ्यते चैव, तद्धि एव 'अध्ययन' स्मृत । (६०) । धर्मश्चार्थश्च कामश्च, त्रिवर्गो 'ऽभ्युदया' त्मक, परम पुरुषस्यार्थ परमात्मेति उदाहृत, नास्ति श्रेय परं यस्मात् तत् च 'नि श्रेयस,' तथा, यद्यत्नेन'अधिगम्येत,'तद्धि एव'अध्ययन' स्मृत । सच्छास्त्राणां तु सर्वेषां इयमेव परा गति, साफल्य, परम लक्ष्य, यच् चतुष्टयसाधन । सर्व 'अध्ययन', 'स्वस्य', स्व रूपस्य, परात्मन, जीवात्मनश्च, ज्ञानाय, अनुभवाय, प्रवर्त्तते, स्वस्यैवाध्ययन, ज्ञान, 'स्वाध्याय' इति कथ्यते । 'स्वे' प्रज्ञाते च विज्ञाते, सामान्येन, विशेषत, जगद् भवति सुज्ञात अखिल तत्त्वतो,यत । ज्ञानस्य, अनुभवस्यापि, तत्त्व गीतासु गीयते—"अमानित्व अदम्भित्व, अहिंसा, क्षान्तिर्, आर्जव, अध्यात्मज्ञाननित्यत्व, तत्त्वज्ञानार्थदर्शन, एतज्ज 'ज्ञान' इति प्रोक्त 'अज्ञान' यद् अतो ऽन्यथा, × स्वाध्यायाभ्यसन चैव वाङ्मय तप उच्यते, × स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतय संशितव्रता" (गी०), "योगा त्रयो मया प्रोक्ता, नृणां श्रेयो विधित्सया, ज्ञान, कर्म च, भक्तिश्च, न उपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित्, निर्विण्णानां ज्ञानयोगो, न्यासिनां इह कर्मसु, (७०),तेषु अनिर्विण्णचित्तानां, कर्मयोगस्तु, कामिनां, यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु य पुमान्, न निर्विण्णो, नातिसक्तो, भक्तियोगोऽस्य सिद्धिद" (भा०), कर्ममार्गानुसरणाद् भक्तिरुत्पद्यते क्रमात्, भक्ते ज्ञान, तत ज्ञानाद् भक्तिरुत्तरा भवेत्, "यो मां पश्यति सर्वत्र, सर्वं च मयि पश्यति" (गी०), "स भक्ति सर्वभूतेषु कुर्वन्तऽव्यभिचारिणीं' (वि०पु०), "ये त्वक्षर अनिर्देश्य अव्यक्त पर्युपासते, ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रता" (गी०), यतो मूर्त्त अमूर्त्त च, व्यक्तिश्चाव्यक्तमेव च, ज्ञानश्च ब्रह्म चैवापि, सदैवापृथगेव हि। सर्वभूतहिता भक्ति पुनर्भूय प्रयोजिका चास्ति सर्वजनीनस्य निष्कामस्य तु कर्मण । एव त्रयाणां आवर्त्त सदैव परिवर्त्तते । त्रयाणां सहत्वञ्च वै, न पृथक्त्व कथञ्चन । "नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्" (गी०), कर्म किंचिच्च नैवास्ति यन् न प्रेरित इच्छया, ऋणनिर्मोचनेच्छा वा, ऽन्यथवा ऋणकारिणी, इच्छा सा तु द्विविधा प्रोक्ता .

कर्म, कामो, यथा द्विधा; इच्छा च न विना ज्ञानं,इष्टस्य खलु वस्तुनः, मुग्धं वा ऽप्यथवा स्पष्टं; त्रिसम्बन्धस्तु तादृशः ।(८०) "अन्योन्याभिभवाश्रयमिथुनजनन-वृत्तयश्च गुणाः" (सां०का०) । प्रणवस्य तु मार्गो यः, त्रयः तस्मिन् समाहृताः ; निष्कामी कामवान् सोऽस्ति, निष्कर्मी कर्मणोस्तथा; "प्रणवः सर्ववेदेषु, × गिरां अस्मि एकं अक्षरं; × अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयः तथा; 'मत्तः' ('अहमः') परतरं 'न' 'अन्यत्' किंचिद्; × आत्माऽहमस्मि च; 'अहं' आदिश्च, मध्यं च, भूतानां अंत एव च; मयि ('अहमि') सर्वं 'इदं' प्रोतं, सूत्रे मणिगणाः इव; ये चैव सात्त्विकाः भावाः, राजसाः तामसाश्च ये, 'मत्तः' ('अहमः') एवेति तान् विद्धि; न तु 'अहं' तेषु; ते मयि; न 'मे', 'अहम.', अस्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन, न-अनवाप्तं अवाप्तव्यं, वर्ते एव च कर्मणि, × चातुर्वर्ण्यं 'मया' ('अहमा') सृष्टं गुण-कर्म-विभागशः, तस्य कर्त्तारं अपि 'मां' ('अहमं') विद्धि अकर्त्तारं अव्ययं, न 'मां' (आत्मानं) कर्माणि लिम्पन्ति, यतो नास्ति फले स्पृहा", (कृत्य-बुद्ध्यैव कुर्वे यत्, ऋणनिर्मोचनाय वै,) "इति 'मां' ('अहमं', आत्मानं) योऽभिजानाति, कर्मभिर्न स बध्यते । सक्ताः कर्मणि अविद्वांसो यथा कुर्वन्ति वै जनाः, कुर्याद् विद्वांस्तथा असक्तः चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं" (गी०) । (९०) ।

'स्व-अध्याय'-शब्दस्यार्थस्तु निरुक्तः पूर्वमेव हि; सच्छास्त्ररूपवेदानां 'अध्येतव्यं' सर्वथ च; "योऽनधीत्य द्विजो वेदं अन्यत्र कुरुते श्रमं", 'अ स्व-अध्याये', छन्दश्छात्र-अध्ययन-अध्यापने तथा, "स जीवन्नेव शूद्रत्वं आशु गच्छति सान्वयः । षट्त्रिंशदा-ब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतं; तदर्धिकं, पादिकं वा, ग्रहणान्तिकमेव वा" । आद्यं शिक्षयपूरस्यर्थं; द्वितीयं क्षत्रवृत्तिकं; अलं तृतीयं वार्त्तायै; चतुर्थं शिल्प सेवयोः। स्व-अध्यायस्य 'प्रातिभस्य' 'सारस्य' महिमा ईदृशः । प्रणवस्याशयं जानन्, 'यज्ञ'-सूत्रं बिभर्त्ति यः, आत्मानं 'उप' 'नीतो' यः, 'द्विज'-नाम तु सोऽर्हति; सहि 'प्रतिभया' युक्तः, स ज्ञानः 'सर्व-वित्-भाति' । यज्ञ-सूत्रं प्रतीकं हि प्रण-वस्यैव सर्वथा; मूर्त्तीकरोति चापि एतद् 'तार'स्यार्थं तु तात्त्विकं;एकवृत् च त्रिवृत् च एतत्, एकत्वे त्रित्व-सूचकं, प्रकृतेस्त्रिगुणायाश्च, पुरुषस्य तथैव च, सच्चिदानन्द-रूपस्य असंख्य-त्रिक-चितस्य च ; 'वृत्त'त्वात्, तेन 'शून्य'त्वं द्वंद्व-योगस्य च भज्यते । (१००) । "महासरस्वति चित्ते !, महालक्ष्मि सदात्मिके !, महाकालि आनन्दरूपे !, ऐं-ह्रीं-क्लीं इति नामभिः तंत्रेषु बहुधा गीते !, सत्यात्मज्ञानसिद्धये,

अनुमंदध्महे, चंडि!, वयं त्वां हृदयाम्बुजे" (दुर्गासप्त०, गुप्तवती टी०) ; "सिसृक्षुर् एकः एवाग्रे,समासीनः शिवः स्वयं दृष्ट्वा 'गुण'-मयीं मायां 'सूत्र'-रूपां इवाकरोत्(गुणः सूत्रं); तत्सूत्रं उपवीतत्वाद् 'ब्रह्म-सूत्रं' इदं कृतं" (आश्वला०); "कर्तव्यं उत्तरं वासः पंचसु एतेषु कर्मसु, स्वाध्याय-उत्सर्ग-दानेषु भुक्त-आचमन-योस्तथा" (बौधायन०) ; "वासोविन्यासविशेषः (एव) यज्ञोपवीतं ; दक्षिणं बाहुमुद्धरते, अवधत्ते सव्यं, इति यज्ञोपवीतं, अजिनं वासो वा दक्षिणतः उपवीय" (तैत्तिरीय-आरण्यकं) ; "नित्यमुत्तरवासः कार्यं, अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे" (आपस्तम्बधर्मसूत्रं) । "तैत्तिरीयाः, कठाः, काण्वाः, चरकाः, वाजसनेयिनः, कंठाद् उत्तार्य सूत्रं तु कुर्युर्वै क्षालनं द्विजाः ; बह्वृचाः, सामगाश्चैव, ये चान्ये यजुःशाखिनः, कंठाद् उत्तार्य सूत्रं तु पुनर्हन्ति मरीचयो" (वीरमित्रोदय संस्कार प्रकाशे उद्धृतं भृगुवचनं)। "युवा सुवासाः परिवीत आगात्" (वेद०); इत्यादि। परिवीतोपवीताभ्यां शब्दाभ्यां वस्त्रधारण-प्रकारो हि, पुराकाले, ऽसूच्यत इति अनुमीयते । (११०)। वामांसस्योपरि,तथा वक्षःकक्षान्तरेऽपि च, अस्ति उत्तरीयस्य यद् वानं, परिधानं,च वेष्टनं, तदेव हि उपवीतत्वं, परिवीतत्वं,पर वा । प्राचीनस्य विधेर् अस्य पालकाः बौद्धभिक्षवः, काषायवस्त्राणि अद्यापि धारयंति उपवीतवत् ।

द्वि-अर्थेद् धार्यते सूत्रं एतत्, तेन तु सूच्यते—"द्विः जातोऽयं, द्वयोश्चापि,प्रकृतेः, पुरुषस्य च, एकानेकात्मरूपं च,द्व्यात्मकं चापि संसृतेः, दृष्टवान् सम्यग् ; आत्मज्ञः, सर्वेषां हितचिन्तकः, सम्यग्दर्शनसम्पन्नः ; यज्ञाय प्रस्तुतः सदा ; यज्ञायैव उपवीतं ('वे', तन्तु-सन्ताने) यत् सूत्रं एतेन धार्यते' । 'वृत्तं' एव हि 'शून्यस्य' गणिते चिह्नमस्ति वै ; 'अनन्तस्य'ापि, यद् वृत्ते नान्तो नादिश्च लक्ष्यते; यज्ञोपवीतं चैवास्ति 'वृत्तं' देहस्य वेष्टकं, देहे सर्वाणि तत्त्वानि सांख्येयूक्तानि यानि वै, सर्वाणि कवलीकृत्य 'शून्यं' ब्रह्म विराजते, यज्ञोपवीतरूपेण, नन्वेतदपि सूच्यते । "दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते", आत्मनश्च परेषां च बन्धान् क्लिष्टान् करोत्यसौ, "सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते" (म०), भय-संशय-मुक्तोऽयं अन्यांश्च कुरुते तथा । (१२०) । अथोऽयं 'यज्ञ'-सूत्रस्य लुप्तप्रायो हि साम्प्रतं ; 'द्विजाः' सद् धारयन्तश्च प्रायशो नाम-धारकाः । अत एव हि जाता इयं समग्रे पृथिवीतले, न केवलं भारते हि, दारुणा दुर्व्यवस्थितिः ।

सन्त्येव केचनाद्यापि शुद्धात्मानो'द्विजातयः',सत्यमेव द्विवारं ये जाताः,भुवि,

तथऽत्मनि,योद्धार ,सात्त्विका ,'सन्त ''महात्मान 'तपस्विन ,मासाश्च विविधा कार्षा' योगस्य तपसस्तथा,'सन्त' 'औलिया' मिस्टिक्'इति नामभिर्विदिता जनै , हिन्दु-भिर्मुस्लिमैश्चापि क्रिश्चनादिभिरेव च। देश वेश जाति धर्म भाषा-आचार भिदासु च बुद्धिर् न अभिनिविष्टा एषा, सर्वकल्याणकांक्षिणा, एक [illegible] परमात्मान सर्व-जीवेषु पश्यता, तथापि क्रूररूपेभ्य सौम्यरूपाणि रक्षताम्। "स्व शान्त रूपेषु इतरै स्व रूपै भग्यर्घमानेषु, अनुकम्पितअन्मा, परामर्शो, महदशुक्तो, हि अजोऽपि जातो भगवानिपाग्नि " (भा०)। "वात्सल्ये मनुचन् नृणा", " सर्वभूतहिते रता ", न केवल भारते हि, सर्वदेशेषु ते स्थिता , पर्वतेषु, अपि अरण्येषु , तथैव नगरेष्वपि , उग्रायचेम रूपेण , चीवन्तो बहुवृत्तिभि (१२०), साम्प्रदायिकधर्माणा रूपाणि विविधानि च धारयन्तो, सदा स्वेकं परमात्मान आस्थिता , ध्यायन्तो, वर्धयन्तश्च, मानवाना हित सदा, मनोश्च समर्पणो च, (ये भवति 'आधिकारिका ', सर्वमानववंशस्य अभ्युदयाय च मुक्त्ये), तेषा' अनुचराणा च , ते सर्वेऽप्यनुयायिन , अबुद्धिपूर्वकं केचित्, केचिद्धि बुद्धिपूर्वक। महाभागास्तु ते येषां बुद्धिपूर्व अयं क्रम ,तेषामेव कृते नून धर्मो न मितरा स्मृत'।

सत्यसाधो , दम्भसाधो , विवेके निकषो ह्यय—स्वार्थनिष्ठा न सन्तस्ते ; सन्तस्ते, ये तु नेदृशा , लोभिनो ये, न ते सन्त , ये सन्त , ते न लोभिन । सत्य सत्ये, तत्य मिथ्ये, बिम्ब च प्रतिबिम्बक, एक रूपे, बुधेनापि दुर्विवेच्ये, तत्र तस्मा मार्गितव्य ततो ह्येतद् विवेचन समुद्यमै —लोकैषणा वा वित्तस्य,पुत्रादेर्, एष णाऽथवा, साधुरूपस्य चास्यास्ति हृदि लीलाऽथवा, न हि , उपदेश च धर्मादे , येषरू हितनाम्यथा करोति , एषणया वाऽपि सासार्या स्वार्थबद्धया। सन्यासिना अपि दृष्टा प्रतिष्ठेच्छा तु भूयसी , 'स्पृशन्तु पादौ मे नत्वा, महाराज इति शब्दत सम्बोधयन्तु मा यौन पुन्येनआम्रेडनेन च, गायतु मे यशश्चापि सवत्रैव हि घोषयत'—लोकैषणा यतीनां च एवरूपा परिदृश्यते। मठादिमुख्य चेच्छा च तेषा विसैषणा ननु। शिष्या मे बहव सन्तु, मण्डलीशो भवेय च'—परिवारैषणा चेय, तेषा, ईदृशत्वकांक्षिणा। ईदृस्य एषणा यस्य लक्ष्यन्ते साधु-रूपिण , नासौ सत्य साधुरिति तु अनुमेयं विपश्चिता। नेदृस्य एषणा यस्य, सत्य साधु [illegible] एष हि। कषणीयौ विपश्चिद्भि 'साध्वोर्' एवं गुणागुणौ। 'चर्पटपञ्जरिकायां' एव, यति दश नाम-कृता, मस्करिणा, शंकरगुरुणा यत् स्वय उक्त, तच् घुणुत दृह हि दाम्भिक-

रूपं—"जटिलो, मुण्डी, लुञ्चितकेश, काषायाम्बरबहुकृतवेष, पश्यन्नपि नहि पश्यति, मूढ, उदरनिमित्त विरचितवेश"। परीत्य अन्यत् चाप्यत्र—'धर्म कृत्य' दिशति यत् 'साधु-वेश', स सत्योऽस्ति 'धर्मो', यो नाम्नि 'धारक'; "धारणाद् धर्म इत्याहुर्, धर्मो धारयति प्रजा", इति लक्षण मन्वेति; ॥ या धारयति प्रजा, जनसम्बाधकारो अस्ति, कोलाहली एव केवल, कौतुक अभिनय प्रेक्षा (तमाशा)-यत् जनप्रसर्पण क्षम। दृश्यते प्रायशो ह्येतत् सत्कुलेषु ईदृशेषु तु, यत् (न) निष्पतति श्रद्धान्धा 'साधूना चरणेष्वपि, रजांसि तेषा पादानां शिरसि स्थापयन्ति च, अथापि पादान् प्रक्षाल्य पिबन्ति 'चरणोदक'। लब्ध स्वर्गान्, हृत द्वायान्, सर्वपापविमोचितान्, एतावतैव मन्यन्ते 'हिन्दवो' मुग्धबुद्धय, स्वल्पेनैव प्रणामेन बहुलाभस्य लोभिन। अहो 'हिन्दुत्व'-नीचत्व, आत्म विस्मृतिरपि अहो, अहोऽन्त-रात्मायमान, मौढ्यं पातित्यमप्यहो!। धनानि, अन्नानि, पानानि, क्षीर यद् अमृत बिन्दु, स्नापयन्ति, क्षिपन्त्यग्नौ, नालीषु मलिनास्वपि प्रवाहयन्ति, बहुईर आयासैश्च निरर्थकं। नहीदृशो धर्मभिस्तु कल्याणं कस्यचित् क्वचित् दृश्यते साध्यमान वै, स्वार्थि, अपार्थि एव वा पुन। दशभ्यो वा, शतेभ्यो वा, सहस्रेभ्योऽपि वा यति, मत्तपोरहितेभ्यस्तु, विमुखेभ्यश्च विद्यया, दीयते दक्षिणा किंचित्, किं तया दाम्र चीतया? न जीविका स्थिरा तेषा तावता भविता ननु; न सद्धर्मस्य, वा अर्थस्य, कामस्य अभ्युदयोऽथवा, सद्वार्त्ताचाश्च नो वृद्धि, सज्ज्ञानस्यापि नैष हि, न स्वा-स्थ्यवृद्धिरेवापि, नऽस्था च परमात्मनि, मन प्रसाद, शान्तिर्वा, देशे सम्भाव्यते नहि, कर्मकाण्डाम्बरैर् एभि कार्यैः 'पुष्पित वाग्'-भूतै। प्रत्युत, एषा फल, मूल, 'मूढ-ग्राह विवर्धन, मत्सराणा तथा वृद्धि, आजीना व्यर्थकर्मसु। यदि शुद्धैर्मनोभिस्तु, श्रद्धया चान्तरात्मनि, बहुभि पाठशालासु, गृहस्थैश्च गृहे गृहे, धामप्रस्थैर्वनेषु, एव यतिभिर्यत्र ते स्थिता, समासहृदयै, काले नियते च, दिने दिने, सन्ध्योपस्थान समये, सवितु परमात्मन क्रियेत प्रार्थना, स्वयं, विनैवप्रदम्बरेण हि, जननाया स्सम्प्राया कल्याण सर्वथा भवेन्।[१]

---

१ श्रद्धान्ध्यपोषणस्यैव फल एतद् विजम्भन, हिन्दूदासस्य दासत्वबुद्धिनित्य विवर्धते। 'गाजीमियानो कब्रेषु', 'पीराणां तकियासु' च, 'औलिया-दरगाहेषु' 'ककड़ा-वीरकेषु' च, येषु केष्वपि एतद्वेषु, निष्पतति [redacted] अधोमुखा। टोना टोट्का-झाड़-फूँक-गडा-तावीज-

'तपो-विद्या'–'शौर्य-रक्षा'–'दास्य-दान'–द्विकाः यतः भारते विलीभूताः, धर्मोऽपि तरलस्ततः । प्रणवाभ्यायिनः, तस्य मर्मज्ञाः, तत्त्वदर्शिनः, "एकान्तिनो हि पुरुषाः, दुर्लभाः बहवो ननु ; यद्येकान्तिभिर् आस्तीर्णं जगत्स्यात्, सर्वदर्शिभिः, अहिंसकैरात्मविद्भिः, सर्वभूतहिते रतैः, भवेत् कृतयुगप्राप्तिः, आशीःकर्मविवर्जिता" (म० भा० शां०) ।

ॐ भवंतु भूयो बहवो धरायां तादृशाः जनाः ; (१४०) ; कुर्वन्तु सुव्यवस्थां च धर्म्यां सर्वत्र भूतले ; व्ययंतु राज्यं च कलेः ; प्रेम्णः सत्यस्य च सेतु अपि, यत् सुराज्यं, स्वराज्यं च, स्वाराज्यं च परात्मनः ॐ ।

धर्माणां पुनः पुनः संस्करणस्यावश्यकता ।

(१२)—प्र० धर्माणां प्रतिसंस्कारो ऽभिष्यते केन हेतुना ? वैदिकानां च बौद्धानां वैरं कस्माद् अजायत ? कस्तयोर् अधिकं दोषी ? कथमप्यास्तु निर्णयः ?

येषु च, यत्रो अन्यां निबध्नन्ति, न ह्येव स्वावलम्बिनः, हीना दीनाः पराधीनाः परप्रत्ययबुद्धयः, यस्य कस्यापि पादौ च शिरसा स्प्रष्टुं उद्यताः, आ-'चौकीदारं, आ-'गंगा-बाबा-कन्फट-साधुकं' ; बिडालैश्च, शृगालैश्च, मुसलीभिः, शरीरैः, मृगैः, शकुन-व्यपदेशैस मोह्यन्ते कृपणाः मूढाः; नाशिता संघ-बुद्धिश्च, राष्ट्र-बुद्धिश्च नाशिता, विवेकशून्यया दृढया श्रद्धया स्वार्थगर्भया, अस्वाधीनैः परपक्षैः स्वराज्यं नाशितं तथा । स्पर्धन्ते 'विप्रवर्यैस्' तु 'शुचिमन्यैः' 'पवित्रकैः', श्रद्धां प्राप्तुं ईदृशानां, 'मुसल्मानफकीरकाः' ; लभन्ते चाधिकां तां तु, विभर्यन्ति अपि चासकृत्, तथा यथा हिन्दवो हि मुस्लिमत्वं भजन्ति वै । न हीदृशाः प्रजाः आसन् भारते, वैदिके युगे; उत्साहहृदयाः आर्याः अभूवन् स्वावलम्बिनः । आभिचारिकाः मंत्राः क्षिप्ताः यस्माद् अथर्वणे, तस्माद् 'विज्ञान'-पूर्णोऽपि वेदो यातोऽपवित्रतां । "धारणाद् धर्म इत्याहुर्धर्मो धारयति प्रजाः"; संघीकृत्य प्रजाः सर्वाः सम्यग्धारयतीह यः, धर्मः स वर्धते नित्यं; विदारयति नैव यः । सोऽयं प्रचलितो हिन्दू-'धर्म'-आभासो न धारकः साम्प्रतं, प्रत्युतास्त्येव प्रजानां तु विदारकः, उच्च-नीच-दर्प-घृणा-द्वेष-भेदस्य कारकः । मुस्लिमे, क्रिश्चने, धर्मे ऽस्ति आधिक्यं संघशीलता; हिन्दु-'धर्मात्' ततस्तु सो ऽन्यस्थं बलवत्तरौ । यदीदृशी दशा हिन्दु-'धर्मस्य' न विशोध्यते, कर्म-वर्ण-व्यवस्थाभिस्, तदाऽसौ तु मरिष्यति ; विशोध्यते यदि तथा, तदाऽयं भविताऽमरः ।

उ०—"अन्ये कृतयुगे धर्मा॰, त्रेतायां, द्वापरे ऽपरे, अन्ये कलियुगे, नृणा, युगह्रासानुरूपत (म०), इत्येव मनुर् आह स्म, तथाऽन्ये च महर्षय । प्रत्यक्षमपि तद्, देश-काल-वस्था विभेदत , आचाराणा प्रकाराणां सर्वेषा परिवर्त्तन , नहि त्रिषवणस्नान हिमाद्रौ हिमचारिणा, न अर्कतप्ते मरौ चापि दिवासूर्याग्निसेवन, ग्रीष्मे च न ऊर्णावस्त्राणां ज्येष्ठमासे धारण, न शीतकाले शिशिरे तनु कार्पासवाससो । महर्षिभि स्वय चैव विहित तद्, अमत्य, "देश-काल-निमित्ताना भेदैर्धर्मो विभिद्यते"। अदृश्येन प्रभावेन महाण कालरूपिण , प्रकृतेस्तु स्वभावेन अस्य ानन्त ानादिनैव हि, चक्रवद् भ्रमतो नित्य, सर्वं विपरिणाम्यते (१५०) । परमात्माऽपरिणामी , प्रकृति परिणामिनी, क्षणे क्षणे सङ्क्रमते , 'चितिर् अप्रतिसङ्क्रमा" (यो० सू०)। भूतानां खलु संयोगा , तज्जद्रव्याणि चैव हि , रूपाणि चापि वृक्षाणां, तथैव पशु पक्षिणां, गुणदोषात्मका धर्मा , मानवाना तथैव च, जल स्थल ाब्धि द्वीपाना, हिमानी, मरुधन्वना, नदीनां, पर्वत अरण्य ह्रदआदीनां तथैव च, उर्वरा ऊपर भूमीनां, पृथिव्या सनिवेशन, समये समये चैतत् सर्वं विपरिवर्त्तते । भूगोलस्य रूपगती भिद्येते च युगे युगे, भ गणस्यापि गतय विक्रियन्ते॰दिने दिने, उद्यति केतवश्चैव अपियति तथैव च , बृहत्तमानि सृज्यन्ते लीयन्तेऽपि जगन्ति वै, ससारे चचल सर्वं, परिणामि प्रतिक्षणं ; एक सनातनो ह्यात्मा स्थाणुर्निश्चल निष्क्रिय , नित्य सर्वगतोऽभेद्य सर्वदा एकरस स्थित । मार्कण्डेय वायु विष्णु कूर्म ब्रह्माण्ड-वन्हिषु, रामायणे, भारते च योगवासिष्ठे एव च, काश्यपीसंहितायां चान्यग्रन्थेष्वपि वैद्यके, युगभेदात् नृणां रूपभेदो भूयांस्तु वर्णित , (१६०), धर्मआचारादिभेदश्च अदिष्टस्तदनुसारत । कृतेऽभवन् शरीराणि बृहन्ति, अपि च धूमवत् , न घनानि, न भेद्यानि शस्त्रास्त्रैर्, नापि वह्निना दाह्यानि, नापि नाश्यानि प्रकारैरपरैरपि ; आयु प्रमाणे संपूर्णे तान्यलुप्यन्त धूमवत् । ततस्त्रेता युगे देहा घनतां दृढतां गता ; वाल्मीकिनोक्त, रामो हि "न्यग्रोधपरिमंडल ", 'प्रसारितभुजस्येह, यस्य बाहुद्वयान्तरं, उच्छ्रायेण सम, स स्यान् न्यग्रोधपरि मडल , त्रेतायामभवंस्तद्वत् पुरुषा सुमहाबला" (अग्नि०)। नामानि नूत्न पत्राणां पूर्वं उक्तानि यानि वै, रेल्वे-तार सैक्ल वा, धड़ी एरोप्लेन स्टीमरा, टेलीफोन्-रेडियो मोटर्कार फौंटेन्पिना अपि, आविष्कारा , यास येऽन्ये चोपस्र॰

तास्तु पश्चिमे—न श्रुतौ, न स्मृतौ, तेषां निषेधो विधिरेव वा, सर्वे किन्तु उपयुज्यंते ते सर्वैरपि हिन्दुभिः, वेदवादरतैश्चापि, धर्मध्वजतमैरपि। आचाराणां च, धर्माणां, कर्त्तव्य परिवर्तनं, आम्नातानामपि, दृष्ट्वा अवस्थायाः परिवर्तनं—आम्नायेनैव विहितो नियमोऽयं सनातनः। (१७०)। गवालम्भादि धर्माणां कृतमेव निवर्त्तनं, तथा गोवर्धनादीनां नवानां च प्रवर्तनं, कृष्णाद्यैर् वेदमर्मज्ञैर् विद्वद्भिर् बहुदर्शिभिः, अवस्थापर्ययं बुद्ध्वा, सर्वलोकहिते रतैः। एवं च वैष्णवा धर्माः, शैवाः, शाक्तास् तथैव च, सौराश्च, गाणपत्याश्च, तथाऽन्येऽपि तथाविधाः, लोकावस्थाऽनुसारेण, जनकल्याणमीप्सुभिः, अज्ञाऽगारेषु मग्नानाम् उद्धाराय प्रकल्पिताः, एवमेव हि भूयाद्वै वराकाणां समुद्भवः।

किंतु सर्वेऽपि, कालेन, अस्य येव पुनः पुनः, अविद्या जनितैः रागद्वेषैर् अभिनिवेशाद्यैः, मत्सरैर् अस्मितामूलैर्, लोभमोहमदैरपि, 'जातस्य हि ध्रुवं भावी विकारः, क्षय एव च, मृत्युश्चापि, सतः, कालाद्, ध्रुवं जन्म, मृतस्य च', पुनः पुनश्च धर्माणां शोधनं क्रियते सतः। उपदेशार्थं आधाय, महद्वाक्य आत्मनि, स्वयं गीतं मुकुन्देन, 'धर्मविप्लावने तु अहं, 'धर्मसंस्थापनार्थाय, संभवामि युगे युगे'', ''सर्वेषामवताराणां निधानं बीजमव्ययं ''(भा०), महतस्य, बुद्धितत्त्व, महान् आत्मेति यत् स्मृतः, (१८०), तत्सत्त्वांशोपाधिमन्तोऽवतरन्ति स्वेद इव, श्रेष्ठा ईश्वरजीवास्तु, जनानां उद्धिधीर्षया। सनातनस्य धर्मस्य, सर्वकालोपयोगि यत्, तदेव धर्म सारं हि, नवैः शब्दैस्तु, दिश्यते, हि अवतार मसीहादि रसूलादिभिरेव च। 'विभूति मन्तो' 'मनु आ', 'महद्वयुता' अपि, तेजोंऽशेन विशेषेण युताश्च, ज्ञानस भृता, सूर्यलोकाद् विनिःसृत्य, मुक्तानां आगत्याद्, भुवि हि दृश्यते धर्मसुदृष्ट्यै, वारं वारं, स्थले स्थले। 'नारायणस्य' च, तथा, प्रतिद्वन्द्वि स्वरूपिभिः, 'मतिना शयनैश्चापि, स्वार्थान्धैः कलिमूर्तिभिः, सा शुद्धिर्हन्यते जातु, तथैव च पुनः पुनः। एवं देवासुरद्वंद्व प्रवृत्त संसृतौ सदा, जगन्नाटककारस्य सर्वाभिमतवाञ्छया।

प्रचलिते वैदिके धर्मे, आभिजात्यमदोद्धतैः विविधैर् जातिभिर्, जन्म-वर्णाग्रहविमोहितैः, कल्याणानि त्यजद्भिश्च, गृध्नुभिः सर्वसम्पदां, वाम-तन्त्रादि-मार्गाणां अद्ध्योपरस्थेषु दीक्षितैः, कापालिकादिभिश्चैव घोरप्रचाररतैर् भृशं, सर्वदेशे समाकीर्णे युद्ध समभवद् भुवि (५६७ वि० पूर्व), (१९०), 'शाक्य' आदि-क्षत्रियाणां गण-राज्ये, हिमालयाद् दक्षिणे, साम्प्रतं यत्र बलरामपुरं स्थितं, 'उस्का-बाजार' नाम्ना च 'रेल्वे

स्टेशन'इत्यपि,नेपाल-त्वपरसीमायाः पाईर्वे,कपिलवस्तुनि पुरे अट्टे ; विरक्तश्च, दृष्ट्वा लोकस्य दु स्थितिं । सात्विकः करुणोन्मादः,स्वान्तं व्याप अस्य कोमलं; सांसारिकेषु भोगेषु तीव्रा उत्पेदे घृणा,तथा; पत्नीं,अलङ्कृतां सर्वैः शोभनैर् उत्तमैर्गुणैः, सर्वाङ्ग-सुन्दरं चापि पुत्रकं शिशुकं नवं, तत्याज, परदुःखार्तः, युवा एव, स महामतिः, 'अन्येषु दुःखतप्तेषु सुखभोग्यहं सुखं कथं ?' । प्रव्रजन्, तथयं दीपे उद्दामं, नगराद् बहिः, पुरद्वारे परावृत्य, बाहुमुद्यम्य दक्षिणं–जगदर्दकृतियन्त्रदीक्षितः, अभयघोषरद्वाक्विकीरलनैः , "जननमरणयोर् अदृष्टपारः , न पुनरहं कपिलाह्वयं प्रवेष्टा" (अश्वघोषकृत बुद्धचरितं) ।

परिव्रज्य, तपस्तप्त्वा, योगिनां आश्रमेषु, सः सांख्ययोगरहस्येषु दीक्षितोऽभूद् हिमालये । स्मृत्वा पुरातनीं विद्यां, अभ्यस्तां पूर्वजन्मसु, निहितां पिहितां मर्यां वेदेषूपनिषत्सु अपि,प्रत्यक्षीकृतवाँस्तां च दिव्यैर्योगप्रसिद्धिभिः । (२००) । गृहस्थानां, यतीनां च, ततो धर्मान् उपादिशत् च,अशयस्य ह्यनुसारेण मनोर् एव हि, नान्यथा । जन्म, कर्म,-स्य दिव्यं च,अभूत्, कृष्णस्य यथा पुरा—"बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि, तव च, अर्जुन !, तानि अहं वेद सर्वाणि, न त्वं वेत्थ, परंतप !" (गी०) ।

गंगायमुनयोस्तीरे उत्तरे, दक्षिणे तथा, चत्वारिंशत् च पंच-मपि वर्षान्, उपदिशन्, भ्रमन्, जन्म-वर्णाग्रहं नित्यं, प्रधानं पातकारणं, भारतीयसमाजस्य, युक्तिभिः समखंडयत् । न ज्ञानकांडं वेदानां, कर्मकाण्डं तु अपाकलयत्; यथैव, पूर्वं, गीतायां, कृष्णरूपेण तत्कृतं । स्मर्तव्यं अत्र यद्, विप्राः विद्वांसोऽपि च मन्वते कृष्णस्यैवावतारोऽभूद् बुद्धनाम्ना, कलौ, इति । ॥ वर्णाश्रमधर्मान्, *स कदाचन निनिन्द सः, प्रत्युत-स्योपद् एव एतान्, यथा वै कृष्ण जन्मनि* ; कर्म-वर्णान् चतुर्थो सः, न पुनर्जन्मना, जगौ; सुवंश्च बहुभिः श्लोकैः सत्य-ब्राह्मण-लक्षणं, पुनः पुनर् उवाच सौ, "तं अहं ब्रूमि ब्राह्मणं"; तथा 'ब्राह्मणवग्गो' हि, ग्रन्थे 'धम्मपदे' स्मृतः, बुद्धोक्त-पालि-गाथानां संग्रहेऽभिमते सतां, (२१०), गीता-वद् अपि यो ग्रन्थः सारवान् प्रथितो भुवि ; 'क्षत्र विट् शूद्र'-वर्णानां नामान्यपि च सोऽवदत्, यथा 'ब्राह्मण'-नाम इति, स्वभाव-गुण-कर्मतः ।

तथा 'सुत्त-निपाते' च, 'सुत्ते ब्राह्मण-धम्मिये', ब्राह्मणैः कैश्चिद् आलापो, बुद्धस्य एवं हि वर्णितः, योऽनाथ पिंडिकारामे ऽभवज् जेतवन ाभिधे—

"वृद्धा कोसलदेशीया ब्राह्मणा समुपागमन् बुद्धं केचिद्, अपृच्छंश्च, 'मन्यते वा, न वा, भवान्, यद् अत्र धर्म-कर्त्तारो ब्राह्मणा सन्ति साम्प्रतं ?' । बुद्धस्तु अवोचन् 'न एतादृगृषिरत्र कश्चन दृश्यते, ऋषयः संयत आत्मानः पुराऽभूवँस्तपस्विनः, कामं च ऐन्द्रियकं हित्वा हि, आत्मलाभार्थं आचरन्; हिरण्य पशु धान्यानां न ते सञ्चयकारिणः, ज्ञानं एव धनं धान्यं तेषां, वेदो निधिर् महान्, सादरं भाषितैर् अन्नैः, श्रद्धयादिभिस्तथा, शुद्धान् यज्ञान् विधायापि, जीवनं निरवाहयन्; परस्त्रीगामिनो नैव, न स्त्री विक्रयकारिणः, न गावो, न ह्यपशवो, अहिंस्यन्त, परं शुभ-इष्टिषु, यथा माता, पिता, भ्राता, ज्ञातयो ऽन्येऽपि तादृशाः, गावो न परम मित्रं, ददते परमौषधं क्षीररूपं, यद् एव अन्न बल वर्ण सुख प्रदं, (२२०), इत्यर्थं सुपरिज्ञाय, गास्तु अहिंसन् नैव ते। सुकुमारा, महाकाया, वर्णवन्तो, यशस्विनः, ब्राह्मणाः, श्रेष्ठधर्मिष्ठाः, कृत्य अकृत्य विवेकिनः, यावल् लोकेषु अवर्त्तन्त, प्रजा हृष्टा समेधिरे। तेषां आसीद् विपर्यासो, दृष्ट्वैवं, अणुशोऽणुशः, दृष्ट्वा राज्ञां वर्धमाना नारी हर्म्य-आदि-लालसा। मन्त्रान् प्रक्षिप्य, वेदेषु, हिंसायज्ञविधायकान्, स्वर्गेऽपि ऐन्द्रिय भोग आशा-लोभैः, प्रालोभयन् नृपान्, स्वेभ्योऽपि अदापयन् यद्वा तेषु यज्ञेषु दक्षिणा, गाश्च, शय्याश्च, वस्त्राणि, नारीश्च समलङ्कृताः, रथांश्च वाजिसंयुक्तान्, रम्याणि भवनानि च, नानाधान्यैः पूरितानि, विविधानि धनानि च। क्षीरं उत्पद्यते यस्मात्, रसादिषु स्यात् तद् आमिषं, इति प्रतर्क्य, ते भूरि गोमेधं चापि अकल्पयन्, घातितानि सहस्राणि नृपैर्विप्रैर्गवां तथा" (सुत्तनिपाते ब्राह्मण धम्मिय सुत्त)[1]। अशीतिवर्षवयाः प्राप्य बुद्धो देहं व्यसर्जयत्।

कियान् महान् हि बुद्धस्य गो सद्धिम समादरो ऽभवद्, एतादृशैर्वाक्यैर् दृश्यते तद् विनिश्चितं, समये तस्य गोहिंसाऽभूद् यज्ञेषु इति वै तथा; भारतेऽपि यथा रन्तिदेव यज्ञस्य वर्णनं, तथा उपरिचरस्यापि वसोर् आख्यानकेन च। (२३०)।

इदमपि आह सम्बुद्ध, "व्याधयस् त्रय एव हि, पुराकालेऽभवन्—तृष्णा (तृषा), बुभुक्षा च, जरा तथा, पशूनां हिंसनैर्, मांसभक्षणैः, ते सहस्रधा (अभूवन्), एवं धर्मे तु व्यापन्ने, विप्रक्षत्रिययोर्भृशं, वैश्याः, शूद्राः, स्त्रियश्चापि,

१—अस्मिन् उद्धरणे, मूलपालिभाषा, भाव शब्दशः, संस्कृतयाऽनूदिता।

व्यग्रियन्त समतत । उत्पत्ति क्रूरयज्ञानां एव बुद्धेन वर्णिता ।

"मुनेरपि वनस्थस्य, स्वकर्माण्यनुतिष्ठत ,उत्पद्यते त्रय पक्षा मित्र उदासीन शत्रव " (म० भा०) , किं पुना राजसूयेन, गर्व स्मय मयेन च, राज सूया करेण एव, सर्वराजोपतापिन , विजये ,चक्रवर्तित्व आरम्भोद्, बलेन वै , मयेन निर्मिता श्रद्धा, सर्वआश्चर्यमयीं सभां, कर्णदुर्योधनादीना भयविस्मयकारिणीं, अध्यासिनो (अधितिष्ठत) अतिमानेन,अगारीर्ष्याप्रसारिणीं । एतत्फल 'विश्व-युद्ध पश्यता एव युधिष्ठिरो वर्जितो नारदेनापि , न मेने सविद् हि ता ।

ईदृशैर्हेतुभिर् न इष्ट बहुसम्पत्तिसञ्चय , प्रदर्शन च दर्पण समृद्धे स्वस्य सर्वत , परेषां पीडया चापि, बलेन च विशेषत , क्षत्रियेणापि , विप्रेण किंपुनस् त्यागधर्मिणा । (२४०) । युद्ध निदर्शन तत्र विश्वामित्र वसिष्ठयो , तथैव कार्त्त वीर्यस्य जामदग्न्येन सगर ।

प्रत्यक्षीकृत्य त सर्व इतिहास पुरातन, बुद्धाद् बहुसमा पूर्व, कृष्णद्वैपायनन च, तादृशैरेव शब्दैस्तु बहुश शान्तिपर्वणि, सद्विप्रलक्षण प्रोक्त,' त देवा ब्राह्मण विदु ", श्लोकास्ते पूर्व अत्रापि विस्तरेण समुद्धृता । अन्ये चापि तथा वर्गा लक्षिता गुणकर्मभि , जन्मवर्णआग्रहश्चापि धर्षितो हि महर्षिभि ।

साक्षात्कृत्य तु सर्वाणि वस्तूनि, स , तत्त्वत , गौतमो, 'बुद्ध ' इत्युक्त , 'सम्यक् सम्बुद्ध ' एव च, निराकरोत् चण्डाटोप 'रहस्य ज्ञ'वरादिनां, शमादि गुणहीनाना, जनवञ्चनकारिणां, कृतो हि , अन्यतश्चापि, सद्वेदार्थविनाशिना, मास सोम-सुरा इष्टूना, हिंसा यज्ञ प्रचारिणां, रूपके शिवरूपस्य, यत् पुराणे निरूपित, विवर्य शुभ अर्थ त, घोर तथ्य पिपासिनां---('सोमो' 'अमृत , 'सुधा', चन्द्र ', ब्रह्मचर्येण सभृत 'शुक्रो (क) यो द्योतते भाले योगिना ऊर्ध्वरेतसा, इन्द्रियाणां हि देवाना यश्चास्ति आप्यायक पर , ओजोमय , तिरस्कृ त्य त, ते, 'सोम', सुरामिव, वनौषधीम्यश्चकृषु , 'पान', मादकमेव यत् (२५०) "इन्द्रोऽमाद्यत सोमेन" इत्येवमस्ति च वर्णित भङ्गा(भाँग)विकारमेवैन सोमं केचिद् वदति हि)---एतादृशानां दौरात्म्य भगवान् अवरुद्धवान् ।

बुद्धो विश्वजनीनोऽथ, दयया परया ईरित , भ्रमतो भव टव्यो, रुद्धानां च वृकैरिव, प्राकृताना जनानां हि कल्याणायैव चाकरोत् प्रचार, भाषया पाल्या, तत्काले सर्वबोध्यया, सनातनस्य, शुद्धस्य, वैदिकस्य, मनोरपि हि आर्यधर्मस्य,

'आर्य सत्यैः', आत्मविद्या प्रतिष्ठिते[1], यथा पुरा हि यासपि शुको, व्याससुत, प्रभु', "य स्यालुभावं,अखिलश्रुतिसार,एक अध्यात्मदीप, अतिगन्तुधिया तमोऽन्ध संसारिणो करुणयाऽह पुराणगुह्य", (भा०) अद्यापि येन मनुजा सुगति लभन्ते।

मानवान् उद्धिधीयूंश्च, महाकारणिकान् मुनीन्, कृष्णान्, व्यासान्, जिनान्, बुद्धान्, मूसान्, ईसान्, मुहम्मदान्, ज़र्दुस्त कद्फ़ुत्स अर्दींश्च, सर्वान् सद्धर्म-देशिकान्, उत्कृष्टचरितान् शुभान् लोककल्याणसाधकान्, प्रणमामो वयं भूयो, निःस्वार्थान्,तपसा वज्ज्वलान्,भारते वाऽन्यदेशेषु जाता लोकहिताय ये।(२६०)।

नेदऽाह बुद्धो किंचिद् यत् न वेदान्तोपनिषत्स्थित, यद्वा न मनुना प्रोक्त, इत्व यद् मम धर्मयो, केवल तु पुराणार्थान्, निर्वीर्यान् जरया कृतान्, रोग ग्रस्तान् अपभ्रष्टान् कुवल्पऽासविभिर्जनैः, नवीकर्तुं, नवान् शब्दान् पुनश्च प्रायुक्त सोऽत्वर् ! पुराणानपि शब्दान्स आदरेण समादधे यत्र तत्र स्ववाक्येषु 'उद्दानेषु

1—'दुःख', दुःखस्य हेतुश्च (यो वै 'समुदय' स्मृत), तन्निरोधन'मार्गश् च (या तु 'प्रतिपदा' स्मृता), ततो 'निरोधो', निर्वाण मोक्षश् चापि उच्यते तु य — आर्य सत्यानि चत्वारि बुद्ध प्रोक्तानि सन्ति वै। तानि एव योगे, वेदान्त चापि, उक्तानि अ यनामभि —बन्धश्च, बन्ध हेतुश्च, मोक्षोपायस्तथैव च, मोक्षश्चापि, परानन्द मुक्ति निर्वाण-नामभि, अपरैर्हेतुभिश्चापि सनाशो य उच्यते। रोगस्य, तस्य निदानं च, हानोपायस्तथैव च, रोगहाण यद् आरोग्य—चतुर्व्यूह सः वैद्यके। अष्टांगिकश्च बुद्धेन मार्गो मुक्तेर् य ईरित —सम्यग् दृष्टिश्च, सङ्कल्प, वाक, कर्मान्तस्तथैव च, आजीव श्चापि, व्यायाम, स्मृति, समाधिरेव च—तत्सव अस्मिंस्त्रितये सम्यग् अन्तर्गत ननु —सम्यग् ज्ञान, सम्यग् इच्छा, या च सम्यक् क्रिया तथा। सम्यग् वर्णाश्रमे धर्मे सम्भवेत् नितय च, तत् अष्टाङ्ग च, विना चापि तेन, तत् तु न सम्भवेत्।

तदेव तात्त्विक तथ्य महावीरजिनेन च, प्रोक्त बुद्धस्यैव काले, उन्यै शब्दैरेव केवल—"आस्रवो भवहेतु स्यात्, मोक्षहेतुश्च संवर, इतीय आर्हती मुष्टि, सर्वमन्यत् प्रपञ्चन"। "अविद्या बन्धहेतु स्याद्, विद्या मोक्षस्य कारणं"—तदेव सत्य वैदेिक, वेदान्तपरिभाषया। कर्म वर्णाश्रमे जैन विश्वास पूर्वमुद्धृत—'कम्मुणा बम्भणे होइ, कम्मुणा होइ खत्तिओ, कम्मुणा वइसो होइ, सुद्दो हवइ कम्मुणा" (उत्तराध्ययन सूत्र)। (१३)।

च यथा हि पदः—"वेदान्तगू वुसित-ब्रह्मचरियो, स ब्राह्मणो ब्रह्मवादं वदेय्य" ; 'वेदान्त गो' हि, वेदानां अन्ते तु भाविता, श्रुता, विद्या यस्तु औपनिषदी प्राप्ता, ऽसौ 'वेद-पार-गः' ; कर्मकांडात्मकाद् वेदात् परे पारे गतो हि यः, ज्ञानकांडात्मकं वेदं, स भवेद् 'वेदपारगः' ; 'उषितब्रह्मचर्यश्च',ब्रह्मचर्यं विना,यतः,विना शमादि-सम्पत्त्या, विना चापि मुमुक्षया, विना विरत्याऽनाचाराद्, ब्रह्म प्राप्तुं न शक्यते। ऋषिरुद्दालको हि स्मरात्, श्वेतकेतुं स्वमात्मजं, प्रशशास दयाबुद्धिः, "ब्रह्मचर्यं वस"इति वै,"कुलेऽस्माकं न भवति कश्चिद् अ-ब्रह्मविन् ननु"। स एव 'ब्राह्मणो" यो हि 'ब्रह्म'प्राप्तो "ब्रह्मचर्यया"; स एव "ब्रह्म-वादं" तु "वदेत्" ; नान्योऽधिकारवान्। (२७०)। ब्रह्मणः प्रकृतो यस्तु निष्ठितः, शाश्वतो, हि सः "धर्मः एव हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षितः"(म०)। धर्मे हते हतो योऽभूत् समाजो विगत-प्रभः, धर्मस्त्योजीवनेनासौ, बुद्धेनोज्जीवितः पुनः, सज्ज्ञान-सम्यक्संकल्प सम्यग्-व्यायामचेष्टितैः, अन्यैर् अष्टाङ्गमार्गस्य सर्वाङ्गैश्च, सुशोभनैः ; सत्यवाग्भिः, सदा-चारैः, विश्वस्तैश्च परस्परं,परस्परं च सस्नीग्धा संघनां समुपागतैः, 'संघे शक्तिः' इति न्यायाद् बलवद्वाह्वकर्तृभिः,सामाजिकैश्च विद्वद्भिर् उदारैः समलङ्कृतः।

प्रायः सा सुदशा,बुद्धाद् अर्वाग् ,भारतभूमिषु,द्वादशाऽब्दशतं यावद्,व्यवर्धत दिने दिने; धर्मस्य, अर्थस्य, कामस्य, मोक्षस्य,अध्यापकेषु च,शास्त्रेषु बहवो ग्रन्थाः उत्कृष्टाः निर्मिताः नवाः, प्राचीनाः विस्मृतप्रायाः उद्धृताः प्रतिसंस्कृताः, बौद्धानां वैदिकानां च पंडितैः सु बहु-श्रुतैः ; ज्ञानानि सुसमायाणि भूयोऽप्यन्याहृतानि च; नागार्जुनो महाप्राज्ञः आयुर्वेदे 'रसौषधान्' पारदादिप्रभूतान् प्रादुश्चक्रे महौजसः, चक्रे चाप्युत्तमं ग्रन्थं स 'माध्यमिककारिकां', ब्रह्म यस्मिन् अनिर्वाच्यं तावतः प्रतिपादितं (२८०)। "अनिरोधं अनुत्पादं, अनुच्छेदं अशाश्वतं,अनेकार्थं अनानार्थं, अनागमं अनिर्गमं, न सन् , नासन् , नसदसन् , न चाप्यनुभयात्मकं, चतुष्कोटि-विनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिकाः विदुः। अप्रहीणमसंप्राप्तमनुच्छिन्नमशाश्वतं, अनिरुद्ध-मनुत्पादं एतन्निर्वाणमुच्यते" (माध्यमिक कारिका)। 'संहितायाः', प्रसिद्धायाः 'चरका'भिधयापि, च निर्मातारं, वदन्त्येके बौद्धमार्गानुयायिनं। चताः सुमाश् चतुःपष्टि कलाप्रन् लक्षिताः पुनः ; सद्गुणमेषु चाधावन् भाजि बौद्धाश्च वैदिकाः; पतंजलिर्महाभाष्यं सुप्रसिद्धं विनिर्ममे,वात्स्यायनः कामसूत्रं; अर्थशास्त्रं च कौटल्यः; पंचतंत्रं विष्णुगुप्तः ; भाष्याणि विविधानि च, षड्दर्शनानां सूत्राणां मुनयो मन-

नैर्नवैः। साम्राज्यं चापि मौर्याणां,गुप्तानां चापि, दिद्युते ; चंद्रगुप्तोऽतिशिष्येऽभ्यात्, शिष्टचाणक्यमंत्रिणा ; चंद्रगुप्तस्य पौत्रोऽभूत्तस्य योऽशोकवर्धनः,सत्यं अन्वर्थनामा सः लोकाशोकस्य वर्धनः ; आंग्लाः अपि इतिहासज्ञाः मुक्तकंठं वदन्ति, यद् एता-दृशोऽपरो नाभूत्, कुत्रचित पृथिवीतले,आदर्शभूतो नृ-पतिः प्रजाकल्याणकारकः ; (२९०) ; मनुष्याणां पशूनां चाप्यातुराणां हिताय, सः, आरोग्यशालाः तत्कार सर्वप्रान्तेषु भारते ; सर्वत्र कारयामास वाणिज्यार्थं महापथान् ; विद्याशालाः प्रभूताश्च, विहारान् धर्मिणामपि, प्रपाश्चापि अन्नसत्राणि पान्थानां हितकाम्यया, अनाथ-विधवा-बाल स्व(धन)-रक्षण विधीन् अपि, शिलासु लिखितऽदेशान् सदाचार-प्रदर्शकान्, धर्मस्तम्भान् , महास्तूपान् , 'सु-मत'-प्रचारान् अपि, सर्वत्र स्थापयामास, नृ-पो नित्यं अतन्द्रितः ; पुराणेषु श्रुतप्रदर्शान् सोऽतीयाय सदोद्यतः; वस्तुतः पालयामास "प्रजाः पौत्रान् इव औरसान्"; दयाप्रधाने बुद्धस्य धर्मेऽस्य-ऽऽसीन्महादरः। न तत्पदानुगाः हि अन्ये , दौर्भाग्यात्, शासकाः खलाः। रामोऽप्येवं प्रजारञ्जन् च, न शृण्वंति तु भूभुजः-"दुःखेनायं निर्मितो धर्मसेतुर्, नित्यं सर्वैः रक्षणीयो भवद्भिः, मत्वा सर्वान् भाविनो भूमिपालान्, भूयो भूयो याचते रामभद्रः" ।

उज्जयिन्यां ततश्चासीत् संघमुख्यस्तु 'विक्रमः', योऽसौ शकान् परा-जिग्ये ; ऽभूच्च संवत्प्रवर्तकः ; (३००) ; 'विक्रमादित्य'बिरुद लेभे लोकात् तथोऽज्ज्वलं, यौवकान्ति अति कर्माणि कुर्वाणश्च दिने दिने । कालिदासो-ऽग्रगण्यश्च कवीनामभवत्तदा; नाटकानां त्रयाणां सः स्वकृतानामुपक्रमे, सूत्र-धारमुखेनैतां विक्रमस्य तु सूचयन्, उज्जयिन्यां मालवानां सदस्य खलु सुस्पष्टां, निवेदयति यद् 'अहं , आदिष्टस् तस्य पर्षदा , विनोदाय हि सर्वेषां अपूर्वम् नाटकं नवं' ; 'विक्रमोर्वशीयं' इति यत् नाम कृतस्य चाधात्, तद् 'विक्रम'ऽऽदराएव; हेतुर्नान्योऽत्र लभ्यते । पश्चात्, पाटलिपुत्रेऽभूत् प्रविख्यातो महीश्वरः, समुद्रगुप्तः ; कार्श्यां योऽश्वमेधिना ईजे, सदाजयी, यस्त-अश्व-इम प्रतिमा-ऽस्य काश्यां अद्यापि वर्तते, विभ्रती लेखमुत्कीर्णं पार्श्वे, यशनिवेदकः ; दिल्ल्यां च निधराजन-यं महाकीलं अथअयसं, यज्ञयूपं, जयस्तम्भं ; लौहं विक्रियते नहि यस्य-अद्यापि तु, वर्षाभिर्, हिमैर्, वायुभिर्, आतपैः ; वैज्ञानिकाश्च पाश्चात्याः, रहस्यं तस्य निर्मितेः, अन्विष्यन्तो नाप्नुवन्ति ; भारतीयैस्तु विस्मृतं । (३१०),

स्थितान् उत्तरसीमाया करदान् सोऽकरोत् शकान्, दक्षिणान् सिंहलद्वीपात् नृपान् प्राभृत आप च । स्कन्दगुप्त प्रपौत्रोऽस्य हूणान् जिग्ये च नैकधा, चिरमस्य राज्ये बद्धे वैरं वैदिक बौद्धयो, वदति केचिद्, आज्ञा इय अनेनैव प्रवर्तिता, 'आसे तोरादिमाद्रेश्च सुगतस्य मतानुगा अ बालवृद्ध हन्तव्या सर्वभारतभूमिषु', षष्ठस्यास्य शशांकस्य, केचिद्, आज्ञा वदति तां, पुनर्नेवा तां अकृत सुधन्वा चाकरे युगे ।

अस्मिन्नेवान्तरेऽभूवन् विख्याता ज्यौतिषाश्चय, आर्यभट्टश्च, तत्पश्चात् वराह मिहिराभिध, ब्रह्मगुप्तस्तृतीयश्च, प्रसिद्धग्रन्थकारका । हर्षवर्धननामा च महा राजोऽभवत्तत, निष्णातस्यापि विद्यासु, जयिन प्रधनेषु च, साम्राज्य प्रससारास्य चतुर्दिक्ष्वपि भारते, चीनदेशात्, सभा तस्य, यात्री ह्युन्त्साङ् समागत, कृतश्च तेन यज्ञोऽपि, प्रयागे, सार्ववेदस, यस्मिन्, बौद्धाश्च विद्वांसो, वैदिकाश्च, समाहृता, विपुलाभिर्दक्षिणाभि, विद्या सर्वाश्च पोषिता, (३२०), 'नागानन्द' च रचित उत्कृष्ट नाटक शुभ, उदारैरेव सद्भावं सद्गुणैरेव सभृत, तद् लभ्यते, तथैव न्यल कल्पते नाटकद्वय, बाण कादम्बरी कर्ता तस्यआसीच सभा कवि, लिखित 'हर्षचरित' येन, अभाग्यात् न पूरित, स्वदेशभूमिपतिभ्यस्तु पार्थादिभ्यो विशिष्य, त तद्ग्रन्थे महयति, एष, महासाम्राज्यशालिन । एतत् सर्वं तु बुद्धस्य शासनस्य फल बभौ ।

"चरथ भिक्खवे !, चारिक, बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय, लोकानुकम्पाय, अत्थाय, हिताय, सुखाय देव मनुस्सान । देसेथ, भिक्खवे !, धम्म आदिकल्याण, मज्झेकल्याण, परियोसानकल्याण, सात्थ सब्यञ्जन केवलपरिपुण्ण परिशुद्ध ब्रह्म चरिय पकासेथ" (महावग्गो, विनयपिटक), ('अत्थो'ऽत्र अर्थ, 'हित धर्म, कामस्तु 'व्यञ्जन' 'सुख', त्रिवर्गोऽय, चतुर्थस्तु 'परिपुण्ण' हि 'केवल', परिशुद्ध ब्रह्मचर्य', यत् नि श्रेयस इष्यते)—एव तथागतआदिष्टाद् चरन्तश्चारिका सदा, चान तिब्बत जापान बर्मा स्याम ऽादिनामकान्, तथा दक्षिणकम्बोजान् कोचिन् चीनान् अनामकान्, जवान्, सुमात्रान्, बालीश्च, तत्रस्थान् अपरान् अपि, (३२०) दक्षिणाऽ मेरिकां चापि, तथा हिमनगोत्तरे स्थितान् प्रदेशान्, ईरान ग्रीस रोमादिकानपि, महाद्वीपान् उपद्वीपान् प्रजाभिर्निचितास्तथा, बुद्धानुशासनं धर्मं भिक्षव सम-शिक्षयन्, कीर्ति शुभ्रा भारतस्य वितन्वत समन्तत । दुराचारैस्तु भिक्खूना,

तथा तदनुयायिनां, कालेन, बुद्धशोधोऽपि दोषैस्तैरेव दूषितः, यैः पूर्वं वैदिको धर्मो द्विजातिभिरदूष्यत । अपि 'सुत्तनिपाते' च, "सावित्ती (त्री) छन्दसो मुखं", इति शब्दैस्तु गायत्रीं स्वयं बुद्धः प्रशंसति । यत्तु हिंसा-विधिः क्लिष्टो, बीभत्सोऽश्लीलताप्लुतः, अश्वमेधादियज्ञानां कर्मकाण्डे ऽतिविस्तृते, वेदेषु, कैश्चिद्, दैत्यं कर्म वेदु तु पाप्मना—(यथा उपनिषदि प्रोक्तं, "अकुर्वन् यत् तु देवताः, दैत्यास्तान् पाप्मनाऽविध्यन्"), वाममार्ग-प्रवर्तकैः—बुद्धो जगाद तं ; मान्यं आसीत् शुद्धं तु केवलं; ज्ञानकाण्डं समग्रं च अप्रददेऽनुमुमुदे तथा । जयदेवो जगौ तस्मात्, 'गीत-गोविन्द'काव्यकृत्,(३४०),"निन्दसि यज्ञविधेर्, अहह!, श्रुतिजातं, सदयहृदय-दर्शितपशुघातं, केशव !, धृतबुद्धशरीर !, जय, जय, देव, हरे !" । स्वयं मायावादिभिराक्षेपो बुद्धस्योपरि यः कृतः—'मायावाद-न्यायाद्दैर् अयं दैत्यान् अमोहयत्'—(यथा विष्णुः, पुराणेषु, दैत्यान् त्रिपुरवासिनः ; किन्तु बुद्धेन को दैत्यो वंचितो वा निषूदितः, इति क्वापि न स्पष्टं पक्षस्याक्षेपकारिणः)—तत्सर्वं एकतः क्षिप्त्वा, हृदयं भारतस्य वै, देवव्यासाद् यज्ञहिंसामायां प्रायेण वारयत्, हिंसा-यज्ञाः यथा प्रायोऽलुप्यन्तैव हि देशतः ; दशमं चावताराणां विष्णोर्बुद्धं अमन्यत, विविच्य दूरतो हिंसां, आर्यं धर्मं ररक्ष च, सहस्रवर्षं, बुद्धस्य शासनै सुप्रभावितं ।

संस्कृताधीतिनोऽद्यापि सर्वेऽप्यादौ अधीयते बौद्धस्य अमरसिंहस्य 'नामलिङ्गानुशासनं', यस्याऽऽदिमेषु श्लोकेषु सज्ञाः बुद्धस्य कीर्त्तिताः, तत्पश्चाद् महतो नामपर्यायाः अनुवर्णिताः; गंगादितीर्थस्नानेषु संकल्पः पठ्यते तु यः, तस्मिन् 'बौद्धावतारे' हि शब्दो ऽयमपि पठ्यते; (२५०) । ईदृशव्यवहारेण ज्ञायते, भूयसा, आदरः यो धृतो वैदिकैः, पूर्वं, बुद्धे, विशुद्धसज्जनैः; परम्परा सा ह्यद्यापि ध्रियते, नियता, उत्तमा, यद्यपि ईर्ष्या च विद्रोहः जातः कालप्रवाहतः, बौद्धानां वैदिकानां च, स्वार्थसंघर्षकारणात् । हेतुभिर्विविधैः पश्चाद् अतिमात्रं समुत्थितैः, मुख्यतस्तु तपद्वेष्टणो दोषैः, भारतमानसं, व्यस्मरद् वैदिकान् बौद्धान् धर्मान् आर्यांश्च मानवान्, धम्मायश्चापि कृत्येषु, समाजः पतितस् ततः । "मायावादं असच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव हि"—द्वैतिभिर्लाञ्छितं ह्येवं मतं अद्वैतवादिनां, येषामेव हि ग्रन्थेषु, खण्डनाडम्बरः कृतः केषांचित् सौगतानां तु मतानामेकदेशिनां; षड्दार्शनिकमल्लानां यथैव तु, परस्परं, यथैव शैव-शाक्त-सौर-गाण-वैष्णव-धर्मिणां, एवं विवादः सर्वत्र भेददर्शिभिर्

पृथिनः। अभेददर्शिनां, नूनं, संवादो ह्येव सर्वशः। साधुपीडाकराणां तु 'हिंसा' या 'दंड'रूपिणी, राज्ञा, राजाऽऽज्ञया वापि, न तु धार्मिकपराधिनी, न प्रेरिता वा मौर्येण, सा न बुद्धेन निन्दिता ; (२६०) ; तत्कालीनाः नृपाश्चापि राष्ट्रकार्येषु शिक्षिताः ; दुष्टनिग्रह-शिष्टानुग्रह-नीतिं च दर्शिताः ; उत्पथं यातुकामाश्च केचन, उद्धर्षिताः अपि; प्रजाक्षोपाद्राज्यनाशं, विप्लवं च,-अभिघातमं प्रत्यासन्नं नृपैश्चापि, दर्शयित्वा, निषेधिताः। "पदे पदे संति भटाः रणोद्भटाः, हिंसारसस्तेषु कथं न पूर्यते ?", कस्माद् अजोऽयं खलु सौम्यजीवनो विनाऽपराधं निगडय्य मार्यते ? मृगकोशादिभक्षस्य धर्मं यदि अवकल्प्यते, गो-मेष-अजादिभक्षस्य का दशा भविष्यति ? सुविचारैव, 'दंडस्य' 'हिंसायास्' तु विवेचनात्, अहिंसा-हिंसयोः सम्यक् संवादो संभविष्यति। अपचाररानुभविनी युवबुद्धिर्विवादिनी, अदूरदर्शिनी चैकपक्षस्यैवाऽऽग्रहे रता; सर्वसंवादिनी वृद्धबुद्धिर् महानुभाविनी। "इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानां कविभिः कृतं ; सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वात्; विदुषां किमसाम्प्रतं ?" (सा०) । यथोक्तं, बुद्धघोषोऽपि, कालेन कवलीकृतः।

आसन् रत्नानि बौद्धानां यानि त्रीण्युत्तमानि वै, तेषां अर्थो परित्यक्ता भिक्षुभिश्चानुयायिभिः(२७०)।'बुद्धं' हि, बुद्धिमन्तं हि, श्रेष्ठं बुद्धिमतां ननु, सम्यक्संबुद्धमेवापि, सर्वत्राऽभेददर्शिनं, अर्थात्तु, 'बुद्धि'मेव ह्रं, परमात्मप्रदर्शिनीं, सम्यग्दर्शनसम्पन्नां, 'गच्छामि शरणं' मुहुः ; तद्बुद्ध्या निश्चितं 'धर्मं गच्छामि शरणं' तथा ; तेन धर्मेण सुव्यूढं 'संघं' च विदुषामपि 'गच्छामि शरणं' शश्वत् सर्वकार्ये सहायदं। यो यो हि 'बुद्धः', सम्बुद्धः, महाबोधेन संभृतः, 'गच्छामि शरणं बुद्धं' तं विश्वहितबोधकं ; ईदृशैर्बुद्धिमद्भिश्च यो 'धर्मः' सम्प्रदर्शितः, उपदिष्टश्च, तं 'धर्मं गच्छामि शरणं' मुहुः, अवस्थायाः विवेकेन चधु तं च सदा यते ; ईदृशस्य तु धर्मस्य प्रभावेनैव संहतं 'संघं गच्छामि शरणं' चातुर्वर्ण्यस्वरूपिणं। 'रत्नत्रयं', सुखेन, एतत्, पूजयन्तो, न कर्मणा, व्यभ्रंशयन् बौद्धधर्मं भिक्षवो भोगलोलुपाः, यथेदानीं तु हिन्दूनां 'महन्ता'श्च मठाधिपाः। ऊर्ध्वं गमिष्यति, पतिष्यति वापि अधस्तात्, मध्ये चिराय तु परिष्यति नैव धन्या—चित्तस्य रीतिर् इयमेव हि मानवस्य, किं वा इयमेव प्रकृतिः परस्य पुंसः। सोऽयं सनातनो धर्मः पुरा एवं अवसादितः, कुमारिलेन च पुनः, शंकरेण ततः परं, (२८०), ततो रामानुजेनापि, मध्व निम्बार्क-वल्लभैः, रामानन्देन, तच्छिष्यैः, कबीरादिभिरेव च,

चैतन्येन, नानकेन, तथाऽन्यैर्मराठिकैरपि एकनाथ-तुकाराम मोरो ज्ञानेश्वरैः, अपि समर्थरामदासेन, द्रविडेषु भक्तवरैर् अपि, कैश्चिच्च जैनयतिभिः, चतुर्दिक्ष्वपि भारते, उत्पादितै भक्त्यैव जनताहृदि लीनया, शोधितः, शोध्यते चापि, काले काले स्थले स्थले। चक्र, त्रिकुटि मस्क्वयोर् च यत्रापि, एवमेव हि। मूसा, जर्दुश्त, ईसा च, मेनिस्, हर्मीस्, तथा ड्रूकियस्, पैथागोरस्, साक्रेतीस् च लओत्से स्थविरस्तथा, कन्फ्युसे, स्वान्त्सु, मेङ्त्से च, सच्छिष्या बहवोऽपरे, भिन्नकालेषु भिन्नाभिर् भाषाभि पर्यशोधयन्, नवीने समयाचारे, धर्मसार सनातन, कनान्, ईरान्, फिलिस्तीन, हबश्, ईजिप्ट, ग्रीस च, इटली, सिसिली, गॉल चीन, जापान, स्याम च, इत्यादिदेशेषु, एते वै, महत्तरवाशिका कला, भवसत्त धर्मतश्च, प्राणैर् अध्योजयन् मये, वाल्मीकिरामौ, व्यासकृष्णौ, जिनबुद्धौ यथैव हि, तमेक मानव धर्म भारते प्रत्यपादयन्। (३९०)।

आविर्भावास्तु भिद्यते, धर्मसारो न भिद्यते, धर्मास्तु विविधा सन्ति, मूल धर्म सदा एकल, व्यञ्जनानि हि अनेकानि, अध्यन्न तु एकलमेव हि, अभ्यास एक सर्वत्र, शरीराणि पृथक् पृथक्, देहाकार एक एव, लोका यद्यपि भिन्नता अनेकेषु एकतां पश्यन् सम्यग्दर्शनधारिणस्तु ये, सम्भाव्नो सर्वधर्माणां, न धर्मात् परिहीयते, शमयन्तोऽत्र कलहान्, शान्तिमेव प्रसारयन्।

इतिहासे मनुष्याणा काल सोऽयं समागत, सर्व प्रयत्न कर्तव्य धर्म सस्थापनाय वै, ज्ञानमार्गीनधर्मस्य नवसञ्जीवनेन हि। सम्बन्ध सर्वदेशानां यन्त्रैर् वैज्ञानिकैः कृत, वायुयानैर् महार्णवैः सर्वा सीमा विलोपिता, न पर्वता, न वा मरु, न टव्यो, न महोदधि, शक्नुवन्ति पृथक्कर्तु जनान् देशान् परस्पर, सर्वत्र, सर्वदेशीय, समाचारान् गृहे गृहे, वहति 'रेडियो' द्वारा, आकाशवाण्यो दिने दिने, वार्ता तु, 'स्टीमर' 'रेल' अतिमात्र विवर्धिता, लोभेन महता उद्भूता, कामक्रोधैर् कृताऽनुजे, परमअधिकरी जाता, वर्धन्ति हन्त्री यथा पुरा। (४००)। पुराऽहङ्कारदर्पेण, केवल विजिगीषया, 'मन्यस्व जित्त आस्मान, धरणी चापि मे स्पृहा', घोराणि युद्धानि अभवन्, योषाकामेन वा पुन, मध नानि, एकभूभागे। सर्वभूव्यापकोऽधुना, जले, स्थले, तथाऽऽकाशे, युगपत् समवर्तित, प्रभा विनाशको रौद्रो रोरवीत्येव सपर, अतिदेवासुर चापि, राम रावणयोर् अति, अतिवेल लोभ जनितो हि, अति कौरव पाडव। सिपायविरव

स्वार्थं, शासका, धनिनस्तथा शास्तृणामपि शास्तार सर्वराष्ट्रेषु येऽधुना, तेऽति मात्रेण लोभेन विक्षिप्ता, नाशयन्ति त स्वार्थमेवान्धयुद्धेन, सर्वसम्पद्विनाशिना, यदर्थं ईदृशो लोभ, सा एव सम्पद् विनाश्यते । शक्ते, श्रमस्य, प्राणस्य, द्रव्याणा, द्रविणस्य च, शतकोटि-स्वर्ण 'पौंड' मितस्य प्रत्यह खलु, दुर्व्ययो ऽन्योऽन्यनाशाय, युध्यमानैर्विधीयते यस्, तस्य चेन् शतांशोऽपि, परस्परसहायने धीयेत, विज्ञानऽादिष्टैर्वर्मभिर्नतहितैः, न ह्यावश्यविहीन स्याद् कश्चन शरणो (गृहहीनो) ऽथवा, स्वप्रकृत्यनुरूप च कर्म कुर्वन् अवाप्नुयाद् (४१०), उचितां जीविका सर्व, 'स्व धर्म' चापि पालयेद्, 'विश्व धर्म व्यवस्थाया' स्वग् अन्तर्गत भतु, सर्वा च भूमिर् अचिराद् स्वर्गतुल्या भवेदियं । "धर्म एव हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षित" (म०), अतोऽसौ लोकरक्षार्थं रक्ष्यो धर्म सनातन । द्विधा प्रवर्तते सोऽयं, 'कुरु कर्म', 'त्यज' इति च, प्रथमोऽभ्युदयाय स्यात्, धर्म काम ार्थ साधक, नि श्रेयसविधाताऽन्य, परमार्थे प्रतिष्ठित । संसारयात्रानियम, त्रिवर्गप्रापको हि य स, सर्वेषा मनुष्याणां, वर्णाश्रमसुपाश्रित, वर्णाश्रमव्यवस्थाऽस्ति, स्वभावगुणकर्मभि, आश्रमस्य चतुर्थस्य धर्म. सन्यास ईर्यते, योऽर्थाय मोक्षरूपाय, परमार्थाय सम्मत, त्रिभ्यो हि पुरुषार्थेभ्यो ऽन्तरेभ्य परतस्तु य । कार्याणां तथैवाधिकाराणां च विभाजने, स्वभावस्यानुसारेण, यथायोग्य, यथागुण, वर्णाश्रमाणां धर्मोऽयं सर्वलोकोपकारक, कलहशत्रु शम यिता, मिथ प्रीतिविवर्धन (४२०)। अतो ह्यस्यैव जीर्णस्य विश्वधर्मस्य' मानवै, सर्वलोकक्षयोद्विग्नै, सर्वलोकहिते रतै, उद्धार्यै सर्वदेशेषु पतितस्य अहर्निशम् ।

उपादिश्यत बुद्धेन 'विश्वधर्मो'ऽयमेव हि, मानवानां अशेषाणा येनोत्पाद्येत 'संघ'ता, अभेददर्शनेनैव ; किन्तु तस्यानुयायिषु, अचिरेणैव भूयोऽपि भेददृष्टि-र्व्यवर्धत, 'हीनयान' 'महायान' भेदो भिक्षुष्वजायत, ततो वामकुलाचारि 'वज्र यान' अजृम्भत, बभूवुर्भिक्षव प्राय शिश्नोदरपरायणा, ध्यायिनां ये विहारास्, ते विहारास्तु विलासिनां ; अतुल्य चापि तुल्य च वसु तेषु अति सञ्चित, रत्नरूप्यो महार्घैश्च, सुवर्णैर् उपाहृत ; तद्भोगानां साधनाय ग्रामाश्चापि सहस्रश, आयाश्च भूरिभूमीनां उत्सृष्टा श्रेष्ठिभिर्, नृपै, उन्नतीभिश्च नारीभिर्, विविधैरपि हेतुभि, अन्योऽन्यस्पर्धया चापि, श्रद्धया जडया तथा, व्यभिचारेच्छया चापि,

एव तत्पश्चाद्दिशिस्सया, सर्वकालसर्वदेशेतिहासे तच्च दृश्यते, भारते च बहुश अन्य 'पन्थेषु' एतत् प्रवर्तते। (४३०)। "स्त्रिय कामितकामिन्य, मूर्खा पूजित पूजका, गतानुगतिको लोको, न लोक पारमार्थिक"। धनाढ्या भिक्षवो ह्येव, नग्नक्षपं, स्त्रियन्त्र यद्, बुद्धोक्तान् यतिधर्मांश्च सर्वानपि विसस्मर, बाणाडम्बर भूयिष्ठान् ग्रन्थान् अरचयन् बहून्, स्वबुद्धिप्रौढिचापल्यदर्पोत्सिक्तास्तथैव च, यावद्दूरतया लोकान् दम्भयन्तोऽविवेकिन, यथैव बहवो वेदानुयायिग्रन्थकारिण। "मत्त मम, जगति, अरन्धसदृशमतिग्राहक, प्रयास्यति पयोनिधे पय इव स्वदेहे नरो", प्रमाणवार्तिके होव धर्मकीर्तिर्विरौति वै। एवं यदा बुद्धधर्मो भिक्षुभिर्जर्जरीकृत, नितान्त पतितश्चापि बुद्धिव्यामोहकारक, कुबेरभूतैर् दुर्बुद्धिवर्गैर उत्पथगामिभि, शिरांसि उन्नमयामासु 'वेद' शब्दानुयायिन पुनस्तदा तु, संस्कृत्य धर्माऽचारांश्च वैदिकान्, ये पुरा विकृता आसन्, तांस्ते प्राचारयन् जने। विकारैस्ते पुरा उद्विग्ना, बुद्ध शरणं अभ्यिता, जना, महात्मनस्तस्य मत्राचारै प्रसादिता, दुर्बुद्ध्या बौद्धभिक्षूणां दुराचारैर् विषादिता कुमारिलादिकान् नेतॄन् जना भूय प्रपेदिरे।(४४०) कलहश्च महान् आसीद् बौद्ध वैदिकयोस्तत, बुद्धान्यप्यभवन् राज्ञा एकयो पक्षपातिना, आह्वयन्त सहायार्थं विपक्षयोऽपि विदेशिन, शक हूणान्, यद्यपीव ऐतिहास्यास्तु वैचन, राष्ट्रशक्तिर्भारतस्य सर्वतोऽस पृथक्कृता, 'हिन्दू'धर्म समाजश्च सङ्कुचेच समन्तत, धार्मविवर्धिनी यात्रा समुद्रस्य निषेधिता, विस्मृत्य यत् श्रियो जन्म मन्थनात् जलधेर् अभूत्, यत्तु रामेतिहासेषु, दुर्गापाठादिकेषु च, समुद्रयात्रा, वार्ताय वणिजा, विजिगीषया क्षत्रियाणामपि तथा, बहुशोऽप्यभिवर्णिता, अन्यदेशेषु आर्यधर्मप्रचारो विरतस्तत, ये धर्मा न तथा शुद्धा, न सर्वाङ्गपरिष्कृता, ते म्लेच्छागमने सार्धं बलिनोऽत्र समागमन्। हिंसा सप्तम शतस्यान्ते, वेदा आक्रान्त मुस्लिम अर्थ सेनापति सिन्धु, तदाढ्य च यस्याशासयत्, आन्तर कलहो, यस्माद्, राजधान्यन्तरे, तदा, राज्ञश्च मन्त्रिणा चासीत्, तथा वैदिक बौद्धयो, विश्वासघाताद् एव तु, युध्यमानाश्च शौर्येण, सैनिका भूमिपालस्य, शत्रुभिर्नो पराजिता, (४५०), म्लेच्छोऽशेखको वर्णि, प्रशासन् राजलेखकान्, 'खड्गप्रहारेणैकेन ग्रीवा कृत्स्ना अकर्त्तयन् भवांधाना', पतस्वारक्, वाहस्य क्षेपणोऽभवन् वृक्षाश्च, कृतिनो, वीरा, बलिनश्च, तपस्विन।

एवं धर्मे समाजे च हिन्दूना जर्जरीकृते, कश्चिद् उत्थापयितु पतित शक्नु

दिभिः; न, किन्तु, मार्मिकाः दोषाः आभ्यन्तराः परिमार्जिताः, सम्पेशितं सिद्धान्तं तु स्थापयेत्, न च भिद्यितम्, बहुशस्त्र स्वयो धर्मप्रभागाः पुरीकृताः अपि; कुमारिलस्य शिष्येषु, शंकरस्यानुयायिषु, यथा रामानुजादीनां सम्प्रदायेषु, भूरिशः, आभ्यन्तराः मतभेदाः समगुः कलिना इंगिताः ; एष-एष एतदेत-कल-विधामिनत् क्रिया, मीमांसकाः अभूवंश्च; तथा वेदान्तवादिनः द्वैत-द्वैत-विशि-ष्टाद्वैत प्रवादैः प्रमथेम् क्रिया; ततश्च बहुधा जाताः विवादाः वादिनां मुधा, गर्वोन्नतधान्युस्पेरितस्कृष्ये परस्परं। धर्मांशमनोकरयोगांलिङ्गानं परस्परं अभद्-ग्नस्थीय सन्देद्, यत् माधवेनापि वर्णितं, 'शंकरदिग्विजय'प्रसंगे, अन्येरां चापि परा-जयः मशोभनंमंशविदि, दर्शोपलैरिश्यनैः; (५६०) ; "यस्तारसभवाद्रलाकल-कलैः, लोकायतो विद्रुतः, वाचाः कामभुमात्तु संन्यस्तमता, सांख्येश्वाऽस्त-स्यधीः, सुगता सेतु पलायितेषु,सहसा योगाः सदैवाद्रवन्,को वा वादिवद्धः पद्गुर्णवि-भवेद् यस्तं पुरस्तान्मुनेः !; दुष्टो दुष्टमुदस्तः किल पुनः स्थित्वा क्षणाद् विद्रुतः, कौगे द्राक् कणभुग् व्यलीयत, ततः सोमप्रभूतो गौतमः, मम्मोऽन्यो कथिते व्यलायत,ततः पातंजलाश्रोज्झितमम्,तस्य यतीशिनुधनुरतो कैमोपर्मायितम् !, हस्ताहं गृहीताः कतिचन समरे यंत्रिताः वादियोधाः कारागाराः, परे तु प्रसभं अभिहताः हन्त लोरायतताद्याः, गाढं बन्दीकृतास्ते सुचिरं, अथ पुनः स्व-स्व राज्ये निपुणाः सेवन्ते तं, विधिशा प्रतिधरणिपते शूरता वा दया वा !" (माध० शं० दि०)। न दाक्षबलमाश्रित्य तथा, बाहुबलं यथा सुधन्वपन्थाः, मोऽजैषीत् शंकरः प्रतिपक्षिणः, बन्दीचकार कांश्चित्, निअघान-गरान् अपि। कुमारिलोपदेशेन, पूर्वं चापि, सुधन्वना, "स्कन्द(गुप्त)तुमाल्यो राजा, जैनाः (बौद्धाः) धर्मद्विषो हताः ; स्वधाद् आज्ञां चापि राज्ञा, वधाय श्रुतिविद्विषां—आ-सेतोर् आ हिमा-द्रेश्च, बौद्धान्, आ-वृद्ध-बालकं, यो न हन्ति स हन्तव्यो, भृत्यान् इति अन्व-शात्, नृपः" (तत्रैव)।

न चापि चित्रं तद्, यस्मात् तस्मिन् काले तु सौगताः,कापालिकाः इव अभू-वन्, पापाचाररताः भृशं; कापालिकाश्च बहवो मारिताः हि सुधन्वना, नृ-मांस-भक्षिणो घोराः; वधस्तेषां ननु उचितः। (४००)।

शंकरो हि स्वयं किंतु कामशास्त्रलोऽभवत्, शास्त्रार्थं बहुशः कृत्वा मंडनस्य तु भार्यया, न अजयत् प्रमादेन बोधितोऽपि पुनः पुनः।

सुधन्वराज-सैन्यं च आसीत् शंकरसहायकं। सर्वदेशे सर्वकाले एवमेव भ्रमा-रयन्, मताग्रह-ज-क्षोभेण-च्युतमार्गाः साम्प्रदायिकाः परस्परं; बभूवुश्च सर्वेऽपि व्य-भिचारिणः। रामानुजीयानां चापि तथा दर्पोक्तिः श्रूयते किल, "गाथा ताथागतानां गलति, गमनिका कापिली क्वापि लीना, क्षीणा काणादवाणी, द्रुहिण-हर-गिरः सौरभं नारभन्ते, क्षामा कौमारिलोक्तिः, जगति गुरुमतं गौरवाद् दूरवान्तं, का शंका शंकरादेर्, भजति यतिपतौ भद्रवेदीं त्रिवेदीं"। एवमेव सदा चक्रं कालस्य परिवर्तते; पूर्वेण निर्मितं यत् तन् नवो बाधितुमिच्छति ; शास्त्राहंकृति-मत्सु एतत् , तथा शस्त्राभिमानिषु, (प्रजाहितेषु न त्वेतत्), दृश्यते विजि-गीषुषु। प्राचीनं रक्षयंस्तश्चेद् यत्तु सुन्दरमुत्तमं, रचयेयुर्नवं रम्यं, सर्वं रम्यं जगद् भवेत्; न सुबुद्धिर् यतः सा,अतः, शास्त्राणां च, पुराम् अपि, भग्नावशेषैः सर्वत्र व्याप्तं हि जगतीतलं ; किन्तु दोषाः गुणायन्ते दोषायन्ते गुणाः अपि; दावदग्धं वनं भूयो हरितं वर्धते नवं; (४८०); नियमः प्रकृतेरेष सर्वत्रैवानुभूयते ; कालिदासो ऽपि वक्ति एवं, नवोत्पत्तिं समर्थयन्, "पुराणमित्येव न साधु सर्वं, न चापि काव्यं नवमित्यवद्यं; सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते; मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः"। न क्षोभेण विना उद्दामं कर्म सम्भवतीह वै; न क्षोभेण विना वीर्यं प्रचरत्यत्र कुत्रचित्; सति क्षोभे, न बुद्धौ स्यात् शान्तता स्वस्थता परा; तां विना, न विवेकः स्यात् सम्यग् रक्ष्य-विनाश्ययोः। कामाज् जनयते ब्रह्मा, क्रोधात्संहरते हरः, व्यवस्थिति-करो ज्ञानी विष्णुर्मध्ये तु सात्विकः। रम्यारम्यौ उभौ हन्ति तामसो भगवान् हरः; उत्पद्येते ततो नूत्नौ रम्यारम्यौ, पुनः पुनः। परन्तु मूलप्रकृतिः, असंख्यलय-सृष्टिषु व्यावर्तमानेषु, एकैव नियमेनानुवर्त्तते। 'विश्वधर्मः' 'स्व'-भावोऽस्यास् चाप्येवं अनुवर्त्तते, बहु व्यावर्त्तमानेषु धर्मेषु च मतेषु च ; कदाचिच्छाद्यतेऽत्यर्थं, मेघैरिव दिवाकरः, प्रकाशतेऽन्यदा चापि ज्योतिषा निर्मलेऽम्बरे। कुमार-शंकरा-दीनां सोऽयं चलः, पुनः पुनः, चर्णजन्मअप्रहाज्जाते. कलहैर् भ्रान्तैर्भृशं विफली-क्रियते; रोगान् नवान् उत्पादयत्यपि; (४९०) हिन्दूधर्मः समाजश्च शाशत्येव दिने दिने। सर्वाणि चान्यराष्ट्राणि, सम्प्रदायास्तथाऽखिलाः, सर्वत्र कलहायन्ते विनाशाय परस्परं। ईदृगविपद्अवस्थायां, सर्वापद्अपहारकः, कर्मधर्मस्य सिद्धान्तः एकः एव उपलक्ष्यते।

विश्व धर्म कीदृश ?

(३२) प्र० 'धर्मैं ' परस्परद्युभिर् , अधर्मबहुलैर् अपि, स्वं स्वमेव प्रशंसद्भिर् , निन्दद्भिर् अपरांस् तथा, वदद्भि' स्व स्वमेवोच्च धर्मसर्वस्वमेव च, अन्धीकृतस्य सर्वत्र, दृष्ट्वा, लोकस्य, दुर्दशा,'धर्म एव हतो हन्ति, धर्मो रक्षति रक्षित ", एव श्रद्धाय, विश्वस्य, (विश्वास कृत्वा) धर्मप्रभावविरोधिन, इदानीं,'विश्व धर्म' तु प्रचारयितु उत्सुका , 'सद्धर्म ' व्यापयतस्त, दृश्यते कतिचिज् जना । तत्र विप्रतिपद्यन्ते विद्वांसोऽपि अपरे जना , 'विश्वधर्मो न कोऽप्यस्ति, नैव सम्भवति', इत्यपि । कीदृशो निर्णयस्तत्र भवेद् सतोषकारक ?

उ० नाम्ना एव 'विश्व धर्मस्य' विपर्यस्यन्ति ते मृषा, ये तु प्रत्यवतिष्ठन्ते 'विश्व धर्म' प्रबोधने, यद् 'अय सर्वधर्माणा विशेषाणा विनाशक ' । (५००) । इय तु महती भ्रान्ति , प्रत्युत, अय पर सुहृन् सर्वेषामपि धर्माणां, विवादपरिहारक , सम्वादकारकश्चापि, देश त्वस्था विवेचनै , शब्दानां भिन्नभाषाणा एकार्थत्वप्रदर्शनै , भेदस्यापि समन्वस्य स्वभावाना च मननै । विपरीतास्तथा भ्रान्ता अपि स्वीकुर्वते, स्वय, यद् 'वेदान्तस्य सिद्धान्त , परमात्म निबन्धन , सर्वेषामपि धर्माणां सारो, हृदयमेव, वै, "इज्या आचार दम अहिंसा-दान-स्वाध्याय कर्मणा, अय तु परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्शन ' (या० स्मृ०) , "सर्वेषामपि चैतेषां आत्मज्ञानं पर मत, तद्धि अग्र्य सर्वविद्यानां (धर्माणां), प्राप्यते हि अमृत तत " (म०) , धर्मसार स एव हि 'विश्व धर्मो' हि, न अपर , अस्यैव सम्प्रचारेण कलह शान्ति मृष्यति सर्वेषां सम्प्रदायाना, विशेषोऽपि न हास्यते, कश्चित् , कस्य अपि, यो न स्याद् अन्यस्य प्राणघातक , पापाना अपराधानां कलहानां च वर्धक , यथा, कश्चिद् 'विशेष ' चेद् 'धर्मो' नृ बलि-कारक कापालिकानां रौद्राणा महामांसाशिना अपि , वामप्रचाररताना वा व्यभिचार प्रचारक , वज्रयाननिपक्काना वा सर्वाऽकुलकारिणा ,[1] (५१०), क्षीणानां

१—'गाइकवाड़ संस्कृत सीरीज्'-नाम्न्यां ग्रन्थमालायां, १९३१ ई० वत्सरे, 'गुह्य समाज तन्त्र', 'तथागत-गुह्यक' इत्यपराभिध ग्रन्थ प्रकाशित । तस्मिन्, वज्रयानि बौद्धानां अतिबीभत्सा पापिष्ठा घोरा विचारप्रचारा वर्णिता । समाजस्य उपकार कृत तस्य प्रकाशनेन । अन्धकारप्रियाणि आत्मच्छादकानि तामसानि निशा

मद्यपानेन, 'ठगानां', दस्युधर्मिणां, भवानीपूजनान्ते वा, सार्वलुठनकारिणां, घोरं विश्वासघातेन यात्रिणां प्राणहारिणां, श्रेष्ठम्मन्योऽपि यो 'धर्मो' ऽपर ऽक्षारो विनिन्द्यः छलेनैवान्यधर्माणां विनाशाय समुद्यतः, ईदृशाः खलु ये 'धर्माः' लोकसंग्रहनाशकाः, विद्वेष्टारश्च लोकस्य, लोकेनापि तिरस्कृताः, महा

चराश्चि पापरत्वाच्छि, यावत् सूर्य प्रभांशे बलाद् आकृष्य न म्रियन्ते, तावत् न अप हन्यते। तस्माद् ग्रन्थात् निपतुर्वाक्यान्येव निदर्शनार्थं अत्र उद्ध्रियन्ते—

'विण्मूत्रशुक्ररक्तादीन् देवतानां निवेदयेत्, एवं तुष्यन्ति सम्बुद्धा बोधिसत्त्वा महाशयाः" (४ पटले); "अथ अस्मिन् भाषितमात्रे, सर्वकन्या, महर्षिणः, मुक्तकेशा, विवस्त्राश्च, वज्रसत्त्व अनुस्मरन्, वज्रसत्त्वपदादारभ्य सर्वतथागताधिपं, यशः सुरापानेन वज्रक न्याकर्षण परः" (१४ प०)। (एतत् तु, शङ्कराचार्यस्य 'आनन्द लहर्यां' एकं श्लोकं स्मारयति, यथा, (१०), "नरं वर्षीयांसं, नयनविरसं, नर्मसु जडं, तव पाङ्गालोके पतितं, अनुधावन्ति शतशः, गलद्वेणीबन्धाः, कुचयुगलविस्रस्त सिचयाः, हठात् त्रुट्यत्काञ्च्यो, विगलितदुकूला युवतयः)। "विण्मूत्रार्द्रगतं वज्रं, पूतिगन्धि, जुगुप्सितं, प्रारभ्य मन्त्रमावर्तेत, क्षुभ्यते म्रियते क्षणात्, लिङ्गं पादेन चाक्रम्य पुनः क्रुद्धोऽपि नश्यति, शताष्टवाराञ्जप्त्वा, वज्रसत्त्वोऽपि शीर्यते" (१४ प०)। "ॐ अनलार्कारथ हूँ हूँ मोह मोह सह सह हृद हृद मोह मोह सह सह हन हन दह दह तह तह तिष्ठ तिष्ठ आविश आविश महामत्तपालक धुन धुन तिथि तिथि किथि किथि धुव धुव हुव हुव छिन्द छिन्द भिन्द भिन्द फट् फट् फट्" (१४ प०)। (ईदृशा अनेके मन्त्रा तस्मिन् ग्रन्थे लिखिताः, सर्वेऽपि उन्मत्तप्रलापाः, वानरचीत्काराः एव, यथैव 'हिन्दू'-हुवाणां वाममार्गि तान्त्रिक मान्त्रिकाणां)। 'शुक्रं वा, अथवा विष्ठां, अभिमन्त्र्य विधानतः, भक्षयेद् वज्रयोगेन, एवं सिद्धिर्न दुर्लभा। हस्तिमांसं, हय- मांसं, महामांसं (नरमांसं) च भक्षयेत् क्षुधार्दितः सर्वमनासा एवं तुष्यन्ति नायकाः। विण्मूत्रं च महामांसं समभागं तु कारयेत्, शरावसम्पुटे स्थाप्य बुद्धैः सह च सवसेत्" (१५ प०)। (२०)।

अहो धाष्टर्यं, अहो दम्भ, एषां प्रथम-रचना। ईदृग् नारकिणां पूर्वं आसन, सन्ति अपि साम्प्रतं, सम्यक् प्रकाशनं चैषां, स्थापनं च महावने, प्रजाहिताय वर्त्तव्यं तीक्ष्णं दण्डनमेव च। (२२)।

अनेन ाभिशप्ता, प्रजोद्वेजनकारिय, यथायत प्रकाराच्च न्याय वा लोकभीरव, यथा 'ठगा', यथा।वापि 'वाममार्गानुयायिन'—ते सर्वे 'विश्व धर्मेण' विरोध्या स्युर् असंशय ।[१] नैव वदति कश्चिद् यै, 'विश्व धर्म' प्रबोधक —'वस्त्र ईदृशमत्र एव वसान, अन्यज् जहीहि च', 'तप्तमुद्रादि पुण्ड्रादि रुद्राक्षादि एव लक्ष्म वै

१ राजस तामस-वासनाभि दृढा ग्रस्त, तासा वासनानां आवरण विक्षेप शक्तिभि आवृतनेत्र विक्षिप्तचित्त, स्वयमेव मोहान्धकारगर्ते निपतित प्राकृतो जन, त जन तासा एव वासनाना अधिकाधिक उत्तेजकै, पापिष्ठैरश्लैः छलकपटदम्भपूर्ण मायिभि शब्दैः, घोरतर प्रतार्य, घोरतमे अधतामिस्रे महानरके निपातयति एते पापिष्ठा मनुष्याकारा सर्वव्याघ्रमर्कटा। पर्यनुयुक्ताश्च, सद्भि ज्ञानिभि तपस्विभि प्रजा हितचिन्तकै अभियुक्ते, तान् अपि छलयितु, स्व च रक्षितु महायोगित्वेनापि स्व प्रमाथ यितु, एते कूटकपटिन वदन्ति (यथा 'गुह्य समाज-तन्त्र'स्य अष्टादश पटले अन्तिमे) 'एतत् सर्वं रहस्यपूर्णं विषय, अश्लील शब्दैं, शिष्य चित्तपरीक्षार्थं प्रतिपादयामो वय, (१०), यदि शिष्य, न वञ्च्यते, न प्रतार्यते, एतेषा शब्दाना स्फुटार्थे, अपि तु स्थिर मति सन्मार्गे दक्षिणमार्ग-निष्ठ, दृढहृदय, सत्यकाम, तत्त्वजिज्ञासु सिद्ध्यति परी क्षया, तदाऽस्मै एतेषां शब्दाना रहस्यार्थं शिक्षयाम' ।। एव एते क्रूर् धूर्ता स्व पापच्छादनाय जल्पति। कि पुनस्तद् रहस्य ? न मनाग् अपि रहस्य, प्रत्युत नितान्त प्रकट, सर्वोपलभ्य-वेदान्तोपनिषत् साङ्ख्य योग शास्त्र पुराण ग्रन्थेषु, विस्तरेण प्रति पादित, सन् शिक्षाम्नूला वैधनय। एवमेव, वैदिकसम्प्रदायेषु, शाक्त-उपासकेषु वाम मार्गीया, वाम तन्त्र प्रणेतार, पञ्च-म कार पूजका, घोर दुराचारिण, पापिष्ठा, द्विज ब्रुवा, विमूढान् जनान् अधिक विमोहयति, स्वेषा विविध-दुर्वासना पूरणाय (२०), पर्यनुयुक्ताश्च, पञ्च म-काराणा 'रहस्य' अर्थं आडम्बरेण व्याख्याति धृष्टा। अन्य धर्मानुयायिष्वपि, मुसलमान क्रिश्चन यहूदी आदिष्वपि ईदृशा सन्त्येव। एतत्सर्वं, पञ्च म कार-वर्णन सम्बन्धे, अत्र मानव धर्म-सार ग्रन्थे, पूर्वं विस्तरश प्रतिपादित। यावद् उच्चैर् उपरारोह, पातस्तावद् अधो भवेत्। अमृतौ पार्षदौ विष्णो दैत्यौ चैवापि राक्षसौ। मद्यविरत अपि प्राप्य, शमेन च, दमेन च, प्रत्याहृत्तो, मृषाकान्तस् तृष्ण या, भोगलिप्सया, न शक्तश्चेन्द्रियाणां ि वेगं धारयितु बलाद्, प्रश्येद् दक्षिण मार्गात्तु, पतेद् वामे च दारुणे, "माता, स्वसा, दुहिता वा", पराक्रन् मिथुनीभवेद्

अस्यैव सम्प्रदायस्य धारयस्व सदैव हि', 'उपासस्व सच्चा एव त्व', 'नमाज जप केवल', 'गायत्र्यास्तु प्रकारेषु विद्यातिषु एत एव हि, सूर्ये विष्णु राम-कृष्ण दुर्गा काली नृकेसरी गणेश रुद्र घोरादि देवतेषु एत एव हि, सर्वात्मना जप त्व वै, सर्वान् अन्यान् विसर्जय', (५२०), (गायत्रीं त्रिपदा आहु , केचिद् आहु चतुष्पदा, केचित् पंचमुखीं आहु , ओंकारमेव चापरे, पादांश्च विविधान् आहु , स्वरूपाण्यपि विविधं तथा)', 'अर्चेय एका राममूर्ति', 'मूर्ति कृष्णस्य केवला',

---

विद्यां च मङ्गयेद्, बुभ्रवानी, कापालिकी, यथा। उक्त पुराणे, 'काश्या तु मरणात् मुक्तिरिष्यते', तथैव 'काश्या पापात् च भवति ब्रह्म राक्षस', (२०), अस्यायमर्थ न एवास्ति—'काशी' तु आत्म प्र'काशि'नी बुद्धिरेव, अथ ता प्राप्य, स्वग देहे तु, मुच्यते, ता लब्ध्वाऽपि चरन् पाप, पापयोनिषु वध्यते। पुन पुनश्चादिशति तस्माद्धै भगवान् मनु, "आश्रमाद् आश्रम गच्छेत्", सध्यमाऽऽवृत्ति आश्रिता भ्रान्तेरिय, शातचित्त, गार्हस्थ्ये च, वने तथा, नैव अपक्वकषायस्तु, सन्यास कुर्वत भवेत्।

यथैव, सर्व देशा काल जातिषु पुण्यानां पुण्यकारिणा च साहश्य, तथैव पापाना पापकारिणामपि। एकदा बालमुनि परमकारुणिक शुक, ससारे भ्रमता, अथ तम अविदितीर्थेना, मनुष्याणां तारणाय, भगवान बहु-सत् शास्त्रपूर्ण पुराण सारक वक्ति, अपरत शुक हृदय वाममार्गी, प्रथा मारक नारक, पंच-म कार-तत्र ब्रवक्ति। किंतु, 'यत धर्म, परात्माऽत्र, यतात्मा,ऽत्र भुवो जय', "अत्युग्रपुण्यपापाना इहैव फलमश्नुते। न अधर्म चरितो यत सद्य फलति, तत्र वै, शनैरावर्त्तमानस्तु कर्त्तु मूलानि कृतति" (म०), (४०), "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति" धर्मस्य च कदाचन (गी०), "धर्माद् अर्थश्च कामश्च, मोक्षश्चापि भवेद्, ध्रुव", तस्मात् मनुष्ये सर्वस्तु नि य सेव्य स एव वै। "सत्यमेव जयते, न अनृत"। (२५)।

२—"एकाचर पर ब्रह्म, प्राणायाम पर तप, सावित्र्यास्तु पर नास्ति, मौनात् सत्य विशिष्यते" (म०), ॐ इत्येकाचर ब्रह्म, सावित्री अस्मात् प्रसूयते, त्रयो ऽस्या अर्पिता पादा, सुखऽभ्युदयिका हि ते—"ॐ भूर् भुव स्व तत् सवितुर् वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि, धियो यो न प्रचोदयात् ॐ", भूर्लोके, च भुवर्लोके, स्वर्लोकेऽपि तथैव च, तिसृष्वपि हि अवस्थासु, जाग्रत्-स्वप्न सुषुप्तिषु, अव्यक्तानि, व्यक्त व्यक्तानि, तथाऽव्यक्त हि या स्मृत, स्थूलानि, चापि सूक्ष्माणि, बीजा कारणमेव च,

'सीतारामौ जप नित्य , न तौ यो भजते तु, तं, अपि प्रेमार्हं आत्मीय जानीया घोरवैरिण', 'राधाकृष्णौ एव जप, सीतारामौ कदापि नो', 'शिवो महत्तरो विष्णो ', 'विष्णु श्रेयान् शिवाद् अति', 'अहमेव गुरुर्मान्य त्वया, न ह्यन्यस्तु कश्चन', 'एतद् पुस्तकमेवास्ति शास्त्र, नान्यत्तु किंचन'—दुराग्रहन्ति न ह्येव, केचिद् वै 'विश्व धर्मिण' । सर्वोपास्येषु भाति एका ज्योति सा परमात्मन , "तमेव भान्त अनुभाति सर्वं, तस्यैव भासा सर्वमिदं विभाति" (उ०), व्याप्त सर्वेषु चैतन्य दृश्यते सर्वनामभि , रूपाणि अस्यैव सर्वाणि, सर्वा अस्यैव च क्रिया , यत किंचिद् अपि उपास्यस्य, यस्मिन् कस्मिश्च वस्तुनि, तत्सर्वं परमस्य त्स्य उपास्य स्यैव विभा शुभा । 'आत्मनस्तु एव कामाय सर्वं अन्यत् प्रिय भवेत्' (उ०)। करोति एव 'विश्व धर्म ' सवाद तु समन्तत । (५३०) । मार्गे हि अभीष्ट एकाग्र, गौणेषु अस्तु यथेष्टता , स्वस्य स्वस्य मतस्यापि दर्शयन्तु सत् ईहिन , भूरि लोको पकारित्व, अन्येषा च ापकारिता, सत् तर्कै , 'वाद' वाग्मिश्च, सदा तत्त्वबुभुत्सया, कोमलै मधुरै शब्दै विनीतै सात्त्विकैरपि, विचारोद्बोधकैरेव, न विश्वस्यारुन्तुदै , न कोपनै रोषपूर्णै , न जल्पैः, न वितण्डया, न राजसैस्तामसैर्वा शब्दैः बुद्धि-विघातकै , मतानि, तर्कांश्च ान्येषा, शृण्वन्तु प्रश्रयेण च, परीक्षन्तां चापि सर्वे शान्तशीतलया धिया ।

ये मानवानांभावास्तु, तेषां वै हितकारको हि. श्रर्धभायनपूर्वं तु, मौनश्च त्रिपदाभप प्रवृत्तिमार्गे चलता गृहिणां आर्यशीलिना । चतुर्थोऽस्यास्तु य पाद —"योऽसौ (श्रय) असौ (प्राणे) पुरुष सोऽहमस्मि"—निवृत्तिमार्गिणा एव "स्वे महिम्नि' निधायक , ' सोऽहं" इति 'अजपा' जाप , श्वास प्रश्वास सतत , सन्यासिनां ▮ गायत्री सा'ऽजपा' इत्यभिधीयते । (१०) ।

१ द्वादश्या च त्रयोदश्या शत्या अर्वाक तु विक्रमात्, दक्षिणेऽभवन् भूपा , (१) काकतीयाश्च, (२) यादवा , (३) होयसालाश्चापि, (४) पाण्ड्याश्च, महाकोषा , विला सिन , (१) वारगले, (२) देवगिरौ, (३) आंध्र, (४) तामिले एव च, चतुर्षु एतेषु देशेषु राज्य चक्रुर् अनुक्रमात् । योधाश्चासस्विनस्तेषा, न रणे कुशला पुन , स्वाभाविकेन न्यायेन, "यथा राजा तथा प्रजा" । राजानस्ते नु श्रयुध्यन्त, स्पर्धमाना परस्परं, शिथिला किंतु, अकुशला विक्रान्ते रणकर्मणि । तेषा प्रजाश्च काश्चित् तु जैना ,

पापानि अवश्य निन्दन्तु (नामग्राहं विना पुन पापिनां तु मनुष्याणां, अन्यत्र ऐतिह्य-शास्त्रत्वात्), प्रदर्शयन्तु दोषांश्च ये जायन्तेऽन्यधर्मत , तथैव सयत्नै शब्दै , "कथं वा मन्यते भवान्", शिष्टा एव प्रभाषन्ते, स्वमतोक्तेर् अनन्तर, यथा निदर्शित भूयो वेदव्यासेन भारते । आचारस्य प्रवृत्तस्य विना दोषानु दर्शनात्, न निवृत्तिर्भवेत्तस्मात्, प्रवृत्तिर् अपरस्य च , अतोऽत्रैव कृत ग्रन्थे, लेशा तु परिदर्शन, ये दोषा बहवो जाता, 'जन्मवर्ण'आग्रहात् ननु, 'जन्मवर्ण' मतस्यापि धर्ममर्मत्वधारणात्, 'हिन्दू'-नाम समाजस्य सर्यातस्य विघातका । (५४०)। 'कर्मणा वर्ण ' इत्यस्य सिद्धान्तस्य तु ये जना , गुणान्, समाज-सम्राव व्यवस्था-कारिणो, बहून् , नैव गुणन्ति, तस्मिन् दोषान् पश्यति च केचित , अवश्य तान् वर्णयन्तु, विचाराय हि सज्जनै । 'महा जनो', विमर्शान्ते, य पक्ष स्वीकरिष्यति, अधिकेन सुविधेन, देश काल निमित्त त, दोषेणैव लघुकेनापि, स लोके प्रचरिष्यति । एवमेवाभवल्लोके, आचारपरिवर्त्तनं, काले काले, भवत्येव च, भविता च, पुन पुन ।

काश्चिच्च तैर्हिका , अन्योऽन्य वैरभावेन सततु विविधं तदा , राजानश्च एकदा एक तु पच अन्य तथाऽपदा, सद आयन् । युद्धे चैव चतुर्दिक्कलहस्तत । सुल्तान् अलाउद्दीन्, अस्मिन् काले दिल्ल्या अधिष्ठित , शुश्राव दाक्षिणात्यानां कृष्ण क्षुण्याशिरांचय परस्पर तथा वैर सर्वथा बल हापक । मलिक् काफूर् नामान सेनार्य प्रैषयत् तत । दुर्बलानि आर्तरभवैश्चतानि अपि जित्वा त , राज्यानि , लुंठयित्वा च महती रत्नसंचयान् मुस्लिमोऽत्य हिंदूश्च, भग्न देवालयान् बहून्, (१०) दिल्ला निवर्त्तते । पश्चाद् ,हिन्दूनां पुनश्चोपत , संगमस्य सुतौ वीरौ, आन्ध्रदेशे सुदीप्तु , नाम्ना हरिहरस् एको,ऽपरो बुक्क इति स्मृत , सायणो माधवश्चापि प्रसिद्धो मन्त्रिणौ ययो , शस्त्रास्त्रकुशलो चापि, शास्त्रेषु निपुणो तथा, प्रवीणौ व्यवहारस्य, राजनीतेश्च, रीतिषु प्रभाव उद्य इ मनेभ्य एतेषां तु, पुनस्तदा साम्राज्य उदभूद्, यत्तु विजय नगर अभिध, सार्धं द्विशतवर्षं तद् दिदीपे बहु विश्रुत, यूरुपस्य इटली देशात्, पोर्चुगल् देशतस्तथा, हिमालयस्य उत्तरत बल्ख (बाह्लीक) देशात्तथैव च, यात्रिणो विजयार्थं तु समाजग्मुर् दिदृक्षन समृद्धि अस्य अनुपमा ; दृष्ट्वा चापि विसिस्मियु , तथाऽऽश्चर्यभरै शब्दै वर्णयामासुर् अद्भुता । लभ्यतेऽद्यापि सौभाग्यात् लेखास्ते

संक्षेपेणैव भूयोऽपि 'विश्व-धर्मो'ऽत्र वर्ण्यते—अमूर्तं चापि मूर्तं च, द्वे रूपे ब्रह्मणो यतः, (३०) तद्रूप-'विश्वधर्मस्य' रूपे द्वे भवतो,ऽपि, अतः। (१) "सर्वभूतेषु येन एकं भावं अव्ययं ईक्षते, अविभक्तं विभक्तेषु"; नानासु,एकं सनातनं; केवलं परमात्मानं, जीवात्मसु अखिलेषु अपि; विशेषेषु च सामान्यं असंख्येयु, एकमेव हि; स भावो 'विश्व-धर्मस्य' अमूर्तः, आभ्यन्तरो,ऽव्ययः। "सर्वभूतस्थं आत्मानं, सर्वभूतानि चात्मनि"; "मां च पश्यति सर्वत्र, सर्वं च मयि पश्यति"; "सर्वभूतस्थितं मां हि, भजति एकत्वं आस्थितः"; (५५०); "आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति सर्वदा" (उप०, गी०); "आत्मवत् सर्वभूतेषु" पश्यन् आचरति प्रियं रिपुषु अपि, यथाशक्ति, मैत्रीं कर्तुं सदा उद्यतः; येन भावेन, सोऽमूर्तं 'विश्व-धर्मस्य' हृद् ध्रुवं। "सर्वाणि अपि च भूतानि आत्मनि एवानुपश्यति,सर्वभूतेषु चात्मानं, ततो न विजुगुप्सते";"सर्वभूतात्मभूतात्मा,सर्वभूताशयस्थित.",आत्मनो-ऽन्यत् न"किंचिच्च जानन् ,"न विचिकित्सते";"सर्वं आत्मनि संपश्यन् , सच्चासच्च, समाहितः, मनोऽधर्मे न कुरुते", जगत्कल्याणं ईहते, स्वस्मिन् परकृतान् दोषान् सहते च प्रशांतधीः, (यावच्छक्यं, गृहस्थस्तु न सहेत-ऽाततायिनो), 'स्वान्' एव हि 'परान्' जानन्, न वैरं कुरुते क्वचित्; भावितो येन भावेन, सर्वभूतहिते रतः—अमूर्तो 'विश्व-धर्मस्य' सारो, हृदयमेव सः।

ऽखंडिता. अपि। इतिहासेषु संनुद्रैर् भारतीयैस्तु सर्वथा विस्मृतं यद्, विदेशीयैस् स्मृतिस् तस्यास्ति रक्षिता। सार्धद्विशतवर्षान्ते, षोडशस्य शतस्य च वैक्रमस्य द्वितीयार्धे, राष्ट्रं तत्तु व्यपद्यत, पुनश्चाप्यान्तरैर् वैरैर् ,अतिभोगविलासनैः,(२०), प्रजानां चूपणैश्चापि, क्षीणा चाप्यदन्नैर्मूर्गं, जर्जरो, मुस्लिमैर्भूयः आमूलं तद्धनाश्यत। बुक्के सिंहासनासीने, माधवे चापि मंत्रिणि, जैनानां वैदिकानां च निषेद्धुं कलहान् मिथः, राष्ट्रस्य सर्वप्रान्तेषु राजप्रदेशो हि घोषितः, 'हे वैदिकाश्च !, जैनाश्च !, वैराद् विरमत, अधुना; परस्परं मा चिनुत, रक्षत एव परस्परं; त्यजत अन्योऽन्यविद्वेषं राष्ट्रस्य आपत्ति-कारणं; नहि दर्शनयोर् भेदः कश्चन अस्ति उभयोर् अपि; एकं एव तयोस् तत्त्वं; कलही दंडं आप्स्यति; स्वान् स्वान् विशेषान् आचारान् निर्विघ्नं चरत अपि च !"। शान्तेषु तु वैरेषु, सम्राजा दूरदर्शिना प्रजाहितैषिणा चापि, वारितेषु एवं, आगतं समृद्धिं परमां, राष्ट्रं, कंचित् कालं, महोदयं। (२७)।

(२) 'विश्व धर्मस्य' मूर्त्तं तु रूपं वर्णाश्रमात्मकं—'कर्मणा एव चतुर्वर्णा, वयसा चतुराश्रमाः', इत्येव अध्यात्मशास्त्रस्य सिद्धान्त दृढ आश्रितं, वर्णाश्रमात्मको धर्मः सर्वकल्याणकारकः, 'विशपाणां' समभाणा युक्तया सग्राहकश्च सः, (५६०), भिन्नप्रकृतिकानां च मनुष्याणां प्रपोषकः सर्वेषां, आनुगुण्येन जीविकायास्तु साधनाम्, अनर्गलं च उपासीनां अनुमत्या, यथारुचि, (न पुनस्तु नरबलि महामांसशादि तर्पणे)। अमूर्त्तं मूर्त्तं रूपाभ्यां उभाभ्यां च समृद्धिमान्, निष्कल सकलश्चैव 'विश्व धर्मो' विराजते। चारो मूर्त्तं, नयोऽमूर्त्तो, द्विअमूर्त्तं शास्त्र दृश्यते, व्यवहारस्तस्य मूर्त्तिः, मूर्त्तिर् अभ्युदयस्तथा, निःश्रेयसं अमूर्त्तं स्यात्, सिद्धान्तो ऽमूर्त एव हि, प्रयोगस्तस्य मूर्त्तोऽस्ति, जीवने, सर्वकर्मसु, अमूर्त्ता तु भवेन् नीतिर्, मूर्त्ता रीतिर्भवेत्तथा, अमूर्त्तं परमं 'सत्य',ज्ञानं मूर्त्तं 'ऋतं' सत, प्रत्यक्ष कम मूर्त्तं स्याद्, अमूर्त्तं ज्ञानं आन्तरं, अमूर्त्तं अन्तःकरणं, मूर्त्तं तु करणं बहिः, अमूर्त्तमेव जीवात्मा, शरीरं मूर्त्तिरस्य तु, अमूर्त्तं 'निष्-कलं' ब्रह्म, मूर्त्तं तु 'स कलं' जगत्, असंख्यानि शरीराणि विश्वानि अस्यैव मूर्त्तयः। अमूर्त्तो 'विश्व धर्मो'-ऽस्ति, सत् सिद्धान्त स्वरूपवान्, मूर्त्तिर् 'विश्व व्यवस्था'ऽस्य कल्पणस् तथा ऽधर्मः, सु-व्यवस्था समाजस्य मूला, सर्वत्र भूतले। (५७०, आदित ५१२० श्लो०)।[1]

---

१ ।पतरी बुद्धिमती हि स्वसुत दिशत तथा यथा शक्तो भवन् शीघ्र कार्यं कर्तुं स्वय नतु। यो तु मूढो अतिस्नेहात् तं स्वाङ्के धरत सदा न ■ स्ववद्भ्या चन्तिु यतातेऽवसरं खलु, राच पशु तं चानीव कुर्वते ता तु निश्चित, एव सामिनि भिन्नापि, सभानि च, शासके, आवश्यकी एव देया वै, व्यक्तिभ्यस्तु सहायता, न ततोऽधिका, यत स्वकार्यं कर्तुं अक्षमा, परावलम्बिना नित्य, भयमुक्त, च दुर्बला ; शासकं सदैरैव मभे, सर्व ऽवरान् पर, जीवामान परा मान, नेया मददमें वदिति। स्मात् अतीव व्यक्तिव, कुलीयत्त लन पर, जातीयत्व, राष्ट्रियत्वं, सम्प्र दायि यमेव च, मनुष्यो हि 'मनुष्यत्व-सामान्यं' अधिरोहति, भावयपि भिन्न, 'वसुधैव कुटुम्बकं', 'अपरासा' विशेषाणां जातीनां भेद बुद्धिं त्यक्त्वा तु, 'पर'-सामान्यस्य अभेदं लभते क्रमात्—"अहम ■ हि सर्वत्र, सोऽहं, हर् त्वमसि" इत्यपि "भ्रातरो मनुजा सर्वे, स्वदेशो भुवनत्रय" । (१०)।

श्लोको हि सुप्रसिद्धोऽयं वेदव्यासेन घोषित —
"न विशेषोऽस्ति वर्णानां, सर्वं ब्राह्म इदं जगत्,
ब्रह्मणा पूर्वसृष्ट हि, कर्मभिवर्णतां गत" (म० भा०)।
आदो उत्पत्तिहेतुस्तु वर्णाना कर्म एव हि,
यतस्, तस्मात् तद् एव ह्य वर्णताया नियामक।

ॐ आव्रताद् विश्वधर्मोऽयं समस्ते क्षितिमण्डले, विश्वव्यवस्था चाप्येन सर्वं ग्रैवानुपर्त्तताम्, ॐ। ॐ, येन, सूर्य !, ज्योतिषा बाधसे तमो, जगत् च विश्व उदियर्षि भानुना, तेनास्मद् विश्वां अनिरा अनाहुतिं, अप, अमीवा दुष्वप्न, सुव ! ॐ। ॐ विश्वाहा त्वा, सुमनस सुचक्षस प्रजावन्तो अनमीवा अनागस उद्यन्त त्वा मित्रमहो दिवे दिवे, ज्योग्जीवा प्रतिपश्येम, सूर्य !, महि ज्योतिर्बिभ्रत त्वा, विचक्षण !, भास्वन्त चक्षुषे चक्षुषे मय, आरोहन्त बृहत पाजसस्परि, वय जीवा प्रतिपश्येम, सूर्य !, यस्य ते विश्वासु भुवनानि केतुना प्रचेरते नि च विशते अक्तुभि, अनागास्त्वेन, हरिकेश ! सूर्य !, अह्नाऽह्नानो वयस्या वयस्या उदिहि !, श नो भव चक्षसा, श नो अह्ना, श भानुना, श हिमा, शं घृणेन, यथा श अध्वन् शमसद् दुरोणे, तत्, सूर्य, द्रविण धेहि चित्र ! ॐ

प्रार्थना

ॐ

ॐ महाविद्ये, महामाये, नमस्ते, सविदे, चिते !, शक्तिं देहि, शिव देहि, भोगं, मोक्ष च, देहि म, यशो 'धर्मो'र्जित देहि, बल देहि 'अर्थ साधनं, रूप 'काम्य' तथा देहि, द्विषो 'ऽज्ञानानि'नो जहि ॐ। 'रूप' 'काम' फल देहि, 'बल' देहि 'अर्थ' समच, 'यश'श्च 'धर्म'ज देहि, सौहार्दं धेहि शत्रुषु। गौरी त्व, इन्दिरा च त्व, त्व च शुभ्रा सरस्वती। ॐ सश्रुतेन गमेमहि, मा श्रुतेन विराधिषि ॐ। ॐ गणाना त्वा गणपतिं हवामहे, [कविं कवीनां उपमश्रवस्तव, ज्येष्ठराज ब्रह्मणा, ब्रह्मणस्पते !, आ न श्रृण्वन् ऊतिभि सीद सादन ॐ। ॐ यो न पिता, जनिता, यो विधाता, धामानि वेद भुवनानि विश्वा, यो देवाना नामधा एक एव", (तस्मै यवो विनतोऽस्य समर्प्यते) ॐ।

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षत्, मा स्वसारं उत स्वसा, सम्यंचः सव्रताः भूत्वा, वाचा वदत भद्रया ; देवा इवामृतं रक्षमाणाः, सायंप्रातः सौमनसो वोऽस्तु" (वे०)। "यमेनेके वदंत्यग्निं, मनुमन्ये प्रजापतिं, इन्द्रमेके, परे प्राणं, अपरे ब्रह्म शाश्वतं, प्रशासितारं सर्वेषां, अणीयांसमणोरपि, रुक्माभं, स्वप्नधीगम्यं, तं नुमः पुरुषं परं (म०)। यो वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ्, न स्त्री न षण्ढो न पुमान् न जन्तुः, नायं गुणः, कर्म, न सन्न चासन्, निषेधशेषो जयतात् अशेषः। मादृक्प्रपन्नपशुपाश-विमोक्षणाय, मुक्ताय, भूरिकरुणाय, नमोऽलयाय, स्वांशेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीत-प्रत्यग्दृशे भगवते बृहते नमस्ते (भा०)। यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं, यदु सुप्तस्य तथैवैति, दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं, तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ; यत्प्रज्ञान-मुत चेतो धृतिश्च, यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु, यस्मान्न ऋते किंचन कर्म क्रियते, तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॐ। तदेजति, तन् न एजति, तद्दूरे, तदु, अन्तिके, तदन्तर् अस्य सर्वस्य, तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ;······अणोरणीयान्, महतो महीयान्, दूरात् सुदूरे, तदिहान्तिके च ;" तत् त्वम् असि ;···त्वं स्त्री, त्वं पुमान् असि, त्वं कुमारः उत वा कुमारी, त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि ; जातो भवसि विश्वतोमुखः (उ०)। नमो नेदिष्ठाय, प्रियदव !, दविष्ठाय च नमः, नमः क्षोदिष्ठाय, स्मरहर !, महिष्ठाय च नमः, नमो वर्षिष्ठाय, त्रिनयन !, यविष्ठाय च नमः, नमः सर्वस्मै ते, तद्-इदं-इति, शर्वाय च नमः। बहलरजसे विश्वोत्पत्तौ नमो विधये नमः, प्रबलतमसे तत्संहारे हराय नमो नमः, जनसुख-कृते सत्त्वोद्रिक्तौ मृडाय नमो नमः, प्रमहसि पदे निस्त्रैगुण्ये नमः परमात्मने। (शि.म. स्तु.) आपश्चामीयचक्षसा मित्रा वयं च सूरयः व्यचिष्ठे बहुपाय्ये यतेमहि स्वराज्ये (ऋग्वेद ५-६६-६) ॐ, अग्ने ! नय सुपथा राये अस्मान्, विश्वानि, देव ! वयुनानि विद्वान् ; युयोधि अस्मज्जुहुराणं एनः ; भूयिष्ठां ते नम-उक्तिं विधेम, ॐ (ई०उ०)। म्लानं मुखं भारतदेशवासिनां भूयो भवेत् सुरभि सुप्रभा-युतं, भर्गो वरेण्यं उत्तेजयेत् तथा सवितुः सदाऽखिलजनस्य दोमुर्यां। ॐ।

सर्वस्तरतु दुर्गाणि, सर्वो भद्राणि पश्यतु,
सर्वः सद्बुद्धिमाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु।

ॐ

पाठकेभ्यो निवेदन

अत्रोक्तान् विषयान् मुख्यान् वर्णाश्रमनिबन्धनान्, रचनात् सर्वशकाना, समाजोद्धारकारकान्, बहुश्रमी च शास्त्रेषु, बहुदर्शी, बहुश्रुत, देशस्वाधीनतार्थं य कारावासेऽपि कष्टभाक्, विद्याविनयसम्पन्न, मानवाना सिषेविषु, श्रद्धालुरार्ष शास्त्रेषु, ज्ञानश्च समय नव, अवस्थापरिवर्तज्ञ, कर्मणा ब्राह्मणश्च सत्, आर्षैर् वाक्यैर्मनोर्वाक्यो भाष्यमाण, उदारधी, शब्दनिबंधनैश्चापि सत्तर्कैरुपबृंहितै, ग्रन्थे 'मानवार्षभाष्ये', मध्यमाने तु साम्प्रत, इन्दिरारमणो विद्वान्, विस्तरात् कथयिष्यति। (अस्य तु प्रथम खण्ड मुद्रितश्च प्रकाशित, शेषाशो लिख्यते, तस्य प्रकाशन अपेक्ष्यते)।

कस्यचित् पठितु चित्त, शब्दै कैरपि कर्कशै यदि अरुन्तुद, आवेशात्, क्षमा तस्यार्थं अर्थये, 'मनो' आभ्यन्तराऽऽज्ञा एव, तस्य चापि सिषेविषा, हीना दीना भृश क्षीणा भारतस्य च या दशा तस्या निवर्तनेच्छा च तीव्रा, ऽावेशे तु कारण, इति ज्ञात्वा बुधा सर्वे, सहृद, सुहृदस्तथा, वाक्कृतान् अपराधाँस्तु क्षमिष्यन्ति, इति याचना, शब्दार्थाना अशुद्धीश्च शोधयिष्यन्ति अनुग्रहात्, करिष्यन्ति च साहाय्य मनुधर्मप्रचारणे ।

(प्रार्थना निवेदन-टिप्पणी वर्धनीय अद्यैव श्लोकै सहिता, अस्मिन् ग्रन्थे समग्रा श्लोका प्राय ६०००)

उद्धृत-ग्रन्थ-नाम-अनुक्रमणी, संक्षेप-विवरण-सहिता, सपृष्ठाङ्का

(एतत्पूर्वं १-४पृष्ठानि, २६९-२७२ इति ज्ञेयानि)

विषय-सूचक-शब्द-अनुक्रमणी

(ज्योतिषाचार्य श्री निशाकान्तेन संकलिता)

॥ इति ॥

श्री भगवद्दास (-डाक्टर भगवान् दास-) लिखिताः ग्रन्थाः

Works by Dr. Bhagavan Das.

1	The Science of the Self	Rs 1 8 0
2	The Science of Peace 2nd edn, cloth, ..	„ 3 0 0
	boards, .	2 8 0
3	The Science of the Emotions, (4th edition, in preparation)	
4	The Science of Social Organisation, or The Laws of Manu, 2nd edn, Vols, I & II, (Vol III in preparation)	
	Vol. I, cloth, 2 8-0, boards ..	„ 2 4 0
	Vol II, cloth, 2-0 0, boards, ..	„ 1 12 0
5	The Science of The Sacred Word or The Pranava Vada of Gargyayana, 3 Vols (Out of Print)	
6	The Science of Religion, or The Principles of Sanatana Vaidika Dharma (Out of print, new edition projected)	
7	Krishna, A Study in The Theory of Avataras cloth, 2-0-0, boards, ..	„ 1 12 0
8.	Mystic Experiences, or Tales from the Yoga-Vasishtha (new edn projected)	
9.	Ancient versus Modern Scientific Socialism. Rs 1-8-0 & ..	„ 1 0 0
10,	*The Essential Unity of All Religions. (cloth bound, 7_0 pp, cr 8vo) ..	„ 2 8 0
11,	*World War and Its Only Cure-World Order and World Religion. (cr 8vo, 650 pp) ..	„ 2 8 0

12 *Concordance and Dictionary to the Yoga Sutra & Bhashya, (words in Skt , explns in English) ,	..	,	3	0	0
13 *Fundamental Psychological Principles of world wide Social Reconstruction (Pamphlet, 32pp , cr 8vo)	..	„	0	4	0
14 Communalism, Its Cause and Cure		„	0	4	0
15, Ancient Solutions of Modern Problems	.	,	0	8	0
16 *Manava Dharma-Sarah, (Laghu, in Samskrt abridged)	..	„	0	8	0
17 *Manava-Dharma Sarah (Brihat, in Skt., unabridged) Cloth 2 4-0 boards	..	„	1	8	0
18 †Samanvaya, (in Hindi) (2nd edition in the press) समन्वय	..	„			
19 Purushartha (in Hindi, 2nd end in the putt) पुरुषार्थ ..	..	„	3	0	0
20 Prayojana (in Hindi) प्रयोजन	..	„	2	0	0
21 †शास्त्रवाद बनाम बुद्धिवाद .	..	„	0	4	0
22 Annie Besant and the Changing World	..	„	0	4	0

23 Many pamphlets in English in the Adyar Pamphlets Series, and others in English and Hindi

To be had from the Manager, The Indian Book Shop, Benares City , also, The Theosophical Publishing House Adyar, Madras Books marked † can be had from the Sasta-Sahitya Mandal, Connaught Circus, New Delhi Those marked * may be had direct from the author also , address—Dr Bhagavan Das, Benares (Cantt). Full pamphlet of Opinions on the above works, may be had on requisition Prices are liable to change without notice

---